नं०: ५०१
काव्यप्रकाश:
पत्राणि १-६८

नं०: ५०१
काव्यप्रकाश:
पत्र सं०: १-६८

के०१९४

नं० ~~९९६~~
५०१

श्रचंगत न्यः पत्नागोलि
के व लं श्रद्कं लेख न भमा
श्र सिमन [illegible] कृतमलि
त पत्रच नतु क्कन्यः नना ले यनं
जगदी प्रसाद

१६८ पत्नागि

का॰ प्र॰ १

ॐ श्रीशंकरो जयति नमः शारदायै ॥ ॐ प्रणम्य शारदां काव्यप्रकाशो बोधसिद्धये पदार्थविवृतिर्नामाशितिकंठस्य दर्पणे
ग्रथ्यात्र शिवशक्तिसदाशिवेश्वरशुद्धविद्यामायाकलाविद्यारागकालनियति पुरुषप्रकृतिबुद्धिमनोहंकारश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वा
घ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थशब्दस्पर्शरूपरसगंधाकाशवायुवह्निसलिलभूमयः षट्त्रिंशत्तत्त्वानि वेद्यस्मिपतितानि संविद्
रूपं ममनिर्विघ्नं तदम्युपदेशाद्यो विद्यमुपचारेणेति सर्वथा यथैव द्यस्वतंत्रं तद्दहाविंशतानि सर्वत्रस्थितानि तथाहि देहे यत्काठिन्यं
तद्धरा १ यद्द्रवं तत्तोयः २ यदुष्मं तत्तेजः ३ यत्स्पन्दनं तन्मरुत् ४ यत्सावकाशं तन्नभः ५ तेषां तेषां च पंचसूक्ष्म
रूपत्वादनुद्भिन्नविभागा गंधरसरूपस्पर्शशब्दास्तन्मात्राणि १० तद्ग्राहकाणि पंचज्ञानेन्द्रियाणि घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रा
णि स्वस्वव्यापारं कुर्वंति पंचकर्मेन्द्रियाणि देहव्यापकानि विशिष्टस्थानेषु स्फुटानि तद्यथा वाक्पाणिपादपायूपस्था
नि जल्पनग्रहणगमने उत्सर्गविसर्गआनंदेन स्वात्मानि विश्रमणं मिमेषाम सायायुणाथर्माः २० संकल्पकारि मनः २१
निश्चयकारिणी विकल्पमतिविवधारिणी बुद्धिः २२ एतावन्मात्र अभिमानकारी अहंकारः २३ एषां कारणं सत्त्वादि
गुणाः तेषां साम्यावस्था प्रधानं प्रकृतिः २४ तद्व्यतिरिक्तो भोक्ता पुरुषः २५ तस्यैक विदेव विषययोजनिका नियतिः
२६ योऽहं तत् भविष्यद्वर्तमानतया स्वस्वरूपं कलयन्भावानपि तथा कलयति सोऽसौ कालः २७ विशिष्टविषयासक्ति
जनको रागः २८ बुद्धितत्त्वनिविवितं च वस्तु यया प्रपश्यति सा सा विद्या २९ यया किंचित्कर्तुं समर्थो भवति सा
सा कला ३० इयन्तो वेद्यकल्पाय स्याद्यकारणं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मायाा ३१ ययास्वपुरुषस्यस्वरूपंप्रकाशयितुंप्रारभ्यते साऽस्यशुद्धविद्या ३२ यस्यामवस्थायांस्फुटतेनात
थात्मानमभेदेनपश्यति अहमेवेदंपदार्थोऽइतिसास्येश्वरावस्था ३३ यस्यांततोतेवस्फुटीभूतान्नाहमेवेदंइति
अभेदेपिप्रथमानानिवपश्यतिसास्यसदाशिवदशा ३४ ययास्वस्वरूपैकभूतांस्तान्भावान्स्वरूपांसपत्रामपश्य
तिसास्यशक्त्यवस्थाअनाश्रितश्वस्वातिरुक्ता ३५ यस्यांस्वरूपमेवशुद्धंभातिसास्यशिवावस्था ३६ सा
मप्रमेयत्वेविश्रम्ययापरामृश्यतेसास्यसंविन्मयावस्थेतिशिवागमप्रसिद्ध्याषट्त्रिंशत्तत्त्वदोलान्दोलितसकलाभि
लपटलः प्रकटितसत्स्वरूपश्चिदानन्दघनः राजानककुलोत्तिलको मम्मटनामादेशिकवरोलौकिकसर्व
वस्वप्रकाशनेप्रवृत्तोपि आत्मतत्त्वेनतस्यपराविद्यात्वेनेतियोजयेत् उन्मनासातद्विलीनयामनःसंकल्पउन्मनेति सं
कल्पःक्रममतोत्तानमुन्मनेयुगपदभ्युदये तस्मात्साहिपराविद्यायस्मात्समानविद्यते विन्दतेह्यत्रयुगपत्सार्वज्ञ्यादि
गुणसमान् तत्रस्थांश्चजयेतेजःपरंपरमकारणं यस्मिल्लिनत्सविद्याकेतनस्थःशिवतांव्रजेत् इत्यादिश्रीस्वच्छ
न्दशास्त्रोक्तदृशाः तत्रपक्षिनपरिस्फुरितस्वच्छन्दप्रकाशादिशास्त्रपरिमर्जनसंविन्स्वरूपस्याभिनवस्यकाव्यस्याशि
वतत्त्वस्यप्रकाशिकामभेदप्रथांस्याभिकांशुद्धविद्यांप्रथममेवनायिकास्थानेअन्तर्ग्रहायदर्शयति ॐअथ्यारम्भेवि
घ्नविघातायसमुचितेष्टदेवतांग्रन्थकृत्परामृशति ग्रन्थस्यकाव्यप्रकाशापरनाम्नः शिवतत्त्वप्रकाशस्यारम्भेवि
कीर्णायाविश्रान्तस्वप्रकाशप्रतिबन्धकाःस्वस्वरूपाख्यातिभेदप्रथाकारणमायादयः पाशभूताः तेषांविघाताय
विशिष्टोज्ञानःपूर्णत्वस्मादादिसंतताभावः तदर्थंसमुचितामायानिरोधनायामोघवीर्यावामास्प्रष्ट्रीइच्छाशक्तिप्रथम

स्यन्दभूता वामादिदेवताः विश्वस्य वैचित्र्यवर्गस्य क्रोडाविजिगीषाद्भवहारस्यापतीभूता शुद्धविद्यान्तापरामृष्टेति शि-
ष्यानुग्रहार्थं सर्वं विकरोति ॐ नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् नवरसरुचिरां निर्मिति-
मादधती भारती कवेर्जयति कवेः परामर्शात्मनः शिवभट्टारकस्यैव वागीशाख्यस्य स्वप्रतिभा भारती शुद्धविद्यास्व-
रूपा वागीशी जयति सर्वमेव मायादिक्षित्यन्तं तत्त्ववर्गमभेदप्रथोत्थापनेन स्वभावत्वेन कीदृशी निर्मिति-
मित्यपरलक्षणानात्मसर्गस्थितिसंहारान्मायादितत्त्ववर्गस्य प्रादधती धारयन्ती अथवा शिवस्यैव निर्मितिं सम्प-
रूपाख्यानमादधती पोषयन्ती निर्मितिं कथंभूतां नवेति नवानां वामादीनां शक्तीनां रसेनाभिलाषेण रुचिरां न-
था चोक्तं श्रीस्वच्छन्दे शुद्धविद्यान्तं वामादिभुवनं विचारे वामया सृजते विश्वं ज्येष्ठया पालयेत्ततः रौद्र्या लो-
कान्संहारं करोति स्वेच्छया प्रभुः काल्या कलयति भूतानि विकरिण्या क्रियेत्ततः बलमथन्या सर्वबलं स-
म्मति वामया दमन्या दमयित्वा तु मनः संकल्परूपकं नयते परमस्थानं तृप्तमनसा परमेश्वरः इति निर्मितिं पुनः
किंभूतामनन्यपरतन्त्रामिति न विद्यते ऽन्यः परं तत्त्वं भेदतत्त्वप्रकारो यस्याः तां मायायां हि शिवतत्त्वाभेदतत्त्वप्रकाराः शु-
द्धविद्यायां तु भेदप्रथोन्मीलनप्रथमसोपानकल्पायां नान्यत्किंचिद्विमर्शतन्त्रमित्यर्थः अथवा नान्यस्य कस्यचिन्मा-
यादितत्त्वस्याधीना सर्वोपरिवर्तित्वात् तथा चोक्तं तस्मात्सर्वाधिपा विद्या यस्मात्समा न विद्यते इति अनन्यपरतन्त्रां ह्ला-
दैकमयीं ह्लादेन परमानन्दस्वरूपेण शिवेनैकस्वरूपां सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य स्यैव गुणषट्कस्य प्रापणात् तथा चोक्तं विन्द्येत्सर्वगुणा

पत्वार्थस्यादिगुणमयत्वान्निमन्त्रविदन्त्वाने विह्वलाभेदेनेनयोर्द्वयोरेवविद्योतिप्रयोगइति तथैवनियतेति शुद्धवि
द्यातन्नेनियतिनन्नम्पदवीयस्मान्नकृतेनानियमेनसम्भवतीत्यर्थः इत्येवंरहस्योपदेशोपनिषद्गुरुयामंगलकारि
कयावहिर्मुखोलोकानप्यभिमुखीकृत्यवाच्यकमार्थमप्याह कवेः काव्यकर्तुः काव्यविवेचकस्य सहृदया
स्यवाभारतीवाक्सरस्वतीदेवताजयतिसर्वोत्कर्षेणवर्तते किंभूतानियतिनिर्माणंकाव्यस्यकरणमादधतीआ
यवानिर्मितिनियतिनिष्ठितनामितिप्रमाणस्यकृपयापरिच्छेदामादधतीपोषयन्तीनिर्मितिं कीदृशीं नवेति नवसंख्य
काः प्रसिद्धावारसाः शृङ्गारादयोयस्यांकाव्यार्थाभावनपदवीविराजमाणाया तथाअनन्तमीति अनन्यशब्दस्यार्थस्य
वाचनायत्ताशब्दार्थयोर्हिविभावाद्यभिधानपदवोपदेशेन रसत्वस्य स्वतः सिद्धः स्वप्रकाशानन्दरूपत्वात्तनदि
निवद्यमानत्वाम्नायैकरूपतातत्वाकार्यानवच्छेदाणामित्यर्थः अथवा विच्छेकादमस्यनपरतन्त्राकिंतुविवेचा
केनैवज्ञेयामितियावत् एवंह्लादयतिह्लादश्चमत्कारस्तद्रूपः एयमानन्दएवैकः शोकादिभिरमिश्रः प्रचुरोयस्याः
स्ताहृशीं अत्रहेतुगर्भविशेषणमाह नियमाकारणमहेशकार्येयति कार्यकारणभावनियमेनकृतोयाति
यमः लोकेहर्षकारणात्प्रियदर्शनादेर्हर्षो जायतेशोककारणात्मदर्शनादेःशोकएवेत्येवंरूपः तेनरहि
ता काव्येशोकादिकारणेभ्योपिहर्षस्यैवासत्वेः तथाबध्यतिकायादयः सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्
मयः वेद्यान्तरस्पर्शशून्योब्रह्मास्वादसहोदरः लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित्प्रमातृभिः स्वाकारवदभि
न्नत्वेनायमास्वाद्यतेरसः प्रतीयमानात्मपरत्वेग्राह्यैः सपदिङःखवत् करुणाद्यारसाः प्रात्तैः प्रोच्छाद्यतन्दत्त

का॰
टी॰
३
3

यासमस्ताः अलौकिकप्रभावं नीतेभ्यो रसनिलीलया सङ्क्रयावस्थं वितेभ्यः स्यात्समस्ततत्त्वमिति निस्थितिः सर्वत्र क
रणत्वस्मरसमैवोपपादनात् भवेद्रामायणादीनामसथाङ्ग वितन्ता तथ्यान्तराम पादाक्षेमकलोलवा
दिथिः श्रीमत्रामायणेतिसंसूत्रयाह्नमात्कथमित्यादि तथाचात्मेवसमानाग्रथ्याष्ठीबीजभूतायां कारिका
याकवलेकारसमरूपव्यपदेशेयोयत्र्व्यतिरेकमुक्तिनह्ययार्थमाह नियतिशक्त्यानियतरूपासवेडः वेमा
हसभावापरमाणवाद्युपादानकर्मादिसहकारिकारणपरतंत्राषट्रसानवह्यद्येवामते मैतादशीब्रह्मणेनिर्मि
तिर्निर्माणमेतद्धिलक्षणानन्दकविवाङ्गिमितिः अतएवजयतिजयमर्थेनवनमस्कारश्चाक्षिप्यते इत्येतोप्रसा
मिमप्रयाणनृपतिलभ्यते तद्धि पाकेषुनायामसदेवरङ्गेत्तैनिरूप्यते यस्मान्निरूपयस्य नियतिसन्नकथ्यते इसा
वशीवागमेकस्यान्नियतिनन्नमुपशक्त्यायर्मयमयोनियमस्यामर्थ्योनानियतेचेननाचेतन्यादिकेरूपयस्मात्ताहशी
अतएवसविस्मादि श्रीमर्थ्यातिविस्पादात्मकाप्रकाशाप्रहतिनियमार्थाः अस्त्येतामभिभवाश्रयजननमिथुन
हेतयन्त्रगुणाः स्त्रिमात्रिपशानसनात् प्रकृतिः त्रैगुण्येन सुखदुःखमोहस्वभावातथापरमाणवादिवतदुपादानेस
मवायिकारणं कर्मादिवतन्महकारिनिमित्तकारणं तयोः परतंत्राकार्यन्तयानियतपश्चात्ताविती षड्सेमादि
मधुरादिसषट्कयुतापितन्नसर्वेषामपिहृद्यविपर्ययीणिकत्वादिनावासानिकत्वादिनावाप्रकृतिभेदेनप्रमेकेभिन्न
रुचित्वात् सप्रसिद्धा एतादृशीमसमनेतरोक्तधर्मवतीब्रह्मणोनिर्मितिर्निर्माणंवतद्देशविधोभूतगणः नपुनः प
तस्याविलक्षणाविरुद्धलक्षणा कविवाचोनिर्मितिः तथाचजयतीति लभ्यते इत्येतेनवाक्येनलक्षणामूलगूढ॥ ७॥

३

येऽजनयानमस्कारात्मकं वस्तु ध्वन्यते इति केणह्यर्थकथनाद्यतिरेकालंकारो ध्वन्यः सर्वस्याः कारिकायाः वाक्यं
र्थीभूतं नमस्कुर्वभारतीति विधेयो रतिभावो ध्वन्यः इति विवरणकाराः गुरवस्तु मन्त्राद्यभिभावव्यतिरेकेण सधलिस्वनायामर्हः ।
किं तज्जयतीति पदद्योत्यो भारत्या निर्माणनिमित्तयोगितयोत्साहः प्रकृतिनियतादीरसमर्पितिरस्कृतिरस्मादृशः आ।
दिवाक्यप्रयोक्तृव्यमभिधेयप्रयोजने प्रतिपादयितुं श्रोतृप्रवाहोत्साहसिद्धये तेनिष्प्रयोजकमप्रसिद्धमादिवाक्यम
वतरणिका पूर्वं प्रयुङ्क्ते इहाभिधेयं सप्रयोजनमाह काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः परनि।
र्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे अत्र काव्यमभिधेयं यशः प्रभृति प्रयोजनं ग्रन्थस्य यत्नस्य करणं ह्यात्र तस्मै तथा
विवहारस्यवित् ज्ञानं तस्मै कान्तया सम्मितं स्वल्पलक्षणावेनोपदेशस्य योजने युक् तस्मै सर्वत्रात्रैव चतुर्थ्यः अ
स्याः कारिकाया ह्यर्थमाह कालिदासादीनामिव यशः श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं राजादिगतोचि
ताचारपरिज्ञानं आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनस
मुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दं प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्यवत्पुराणादीति
हासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकवि।
कर्म तत्कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशं च यथायोगं कवेः स
हृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयं काव्यं केवलं कर्तुश्च पुनः पुनः सहृदयस्य सकलस्य श्रोतुरपि यशः।
करोति अनेन सम्प्रक्रियाकृते अनेन सम्प्रक्रिया ज्ञातमिति ख्यातिर्विधेया कवेः केषामिव कालिदासादीना।

भिवेमवलिंगासंख्याविभेदेपि उपमानोपमेययोरिति अभियुक्तस्मरणादेकवचनस्यापि बहुवचनेन सह ता विभक्तिपृथ
क्त्वेकैव उपमानोपमेययोरिति अभियुक्तस्मरणादेकवचनस्यापि बहुवचनेन समन्वयः अत्र कालिदासादीनां कवि
रूपेण सह हृदयेन वस्तुरूपमुक्तं राजादिनेति राजगृहप्रभृतिसमीपकथ्यवर्तिनं कथ्यातिवर्तिनस्वामित्यवबु
पदेशोचितनयाचारसकलप्रयोजनपरिज्ञाने सकलप्रयोजनेति धर्मार्थकाममोक्षप्रयोजनानि तेषां मौलिक्ष्
तेसर्वेक्लिष्टनयामोदमप्रमेनतेनामि रसवर्णनेनिरूपिते एवंयथापि इत्यादि सद्यःपरनिर्वृतये इत्यन्तप्रयोजनमा
विहन्यप्रभिधेयं काव्यं सर्वविशेषणविशेषितप्रभृत्यादि इदं कवितिप्रभोराज्ञायां वर्णनसमवसरविचार्यैव लो
केप्रवृत्तिः तथावेदेपि यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिवाक्येषु उपपत्तिमनपेक्ष्य शब्दश्रवणमात्रा
त्प्रवृत्तिः अतएवात्र शब्दः प्रधाने वेदादावित्यादि शब्दात्मनेग्रहणे वेदादीनि वचनानि शास्त्राणि परमेश्वरादेशानि
तेषामविलंघ्यत्वमितिसम्बन्धः सुहृत्सम्मितेति यथाहितमहितं निदर्शितम् सुहृत्मित्रं तथा निर्दिष्टहितेन प्रवर्त्तय
तितथा सुहृत्सम्मितानाम्संबन्धः तत्रस्थान्तिसम्पादप्रधानप्रदर्शकाः अतएवार्थाभिधायिपदवतामर्थवत्तः तत्रशब्देपिर्द
हशास्त्रेपुराणादिषुविनिहितास्वारसार्थकथनात्तितत्पुराणाद्येनवर्णनाविधिनिषेधचोदनानां नोविलक्षणं अस्माद
र्थात्प्रवृत्तेतमाह शब्दार्थयोर्गुणभावे इत्यादि इदमत्र कृते काव्ये हि शब्दार्थयो विभावादिः प्रसाधयेत् तेन
वभावनाया प्रवर्त्तिते सहृदयेषु अनेकरसवद्विभावादि समस्त आलम्बनात्मकचमत्कारस्वरूपः स्वयमेवाविर्भा
वस्वाभावात्मको रसः प्रकाशते इति वक्ष्यमाणत्वात् समस्तोगिनोक्तः भावेनाव्यापारोविभावादिप्रसाधयेत् तस्मिन्वर्णन

यां तदर्थं प्रयोगाद्व्युत्पत्त्यर्थं योगुणीभावेनाप्राधान्येन हेतुर्नावेदादेरितिहासादेश्च विरुद्धलक्षणं विलक्षणं यत्काव्यं
लोकोत्तरेत्यादि लोकोत्तरस्य लोके प्रमादिभिः कारणादिभिरसादितावदस्माणस्यालौकिकस्य रसस्य वर्णनार्थं
निपुणो यः स एव कविः तस्य यत्किंचिद्व्युत्पत्त्यर्थमात्रप्रयोजकः तस्य कवेर्यत्कर्म तत्काव्यं यथा कान्ता समणितिमस्र स
नापादनेनैव विनेः स्वात्मन्यभिलाषोऽस्य दत्तेन रसास्वादेन चक्रोत्तानस्याभिमुखीकृत्य यत्किमपि स्वाभिलषिते कोतेन ।
कारयति तथा तत्त्वस्मिन्नैतेन तथा काव्यमपि सहृदयान्रसास्वादानुभवसंपादनेनाभिमुखीकृत्य सत्कर्मावरणा ।
द्यमः सर्वसम्यग्ज्ञानमभूत रावणस्तु उक्रमसंपन्नोभ्रष्टश्चतः शुभमेव कार्यं नाशुभं इत्युपदेशं करोति यथा
ह्लादपुत्रादीन्समब्रवीनेति यथा योगमिति राजादिगतो विनाश्वारपीत्तानस्यागमादिवद्वतिं तन्न रावणः ।
दिवदिस्मुपदेशमस्य सहृदयैनेव योगो न तत्क विनापि कवेस्तत्तयाः प्रागेव सिद्धत्वात अस्मथान हृर्णनाद्य प
पन्नेऽस्माति सर्वाणिदृष्टयोरपि इतिस्माव: इत्येतो हेतोः सर्वथा सर्वैः प्रकारैः कायवाग्मानसिकैः स्वत्वकाव्यस्य करणे वि
चारतो वचनीयस्तत्माह: कार्यः एवमभिधेयप्रयोजने प्रतिपाद्य कारणपूर्वकं कार्यं इत्यभिधेयस्य पृथमेकं ।
रणे विवक्षुः सावतर्णिकां कारिकामाह अस्य कारणमाह शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात ।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे शक्तिः कवेर्नवीजरूपः संस्कारविशेषः यो विना काव्यं न प्रसरेत प्र
सृतेवा उपहसनीयं स्यात लोकस्य स्थावरजंगमात्मकस्य लोकवृत्तस्य शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोश
कलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गादिलक्षणग्रन्थानां काव्यानां च महाकविसंबंधिनां आदिग्रहणादितिहासादीनां

द्विमर्शनाद्व्युत्पत्तिः काव्यं कर्तुं विचारयितुं च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः स
मुदिता न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुर्न तु हेतवः अस्य काव्यस्य कारणमुक्तमन्नाविवेचने
वहेतवः शक्तिरित्यादि शक्तेर्नास्तितया काव्यकारणे शक्तिर्भावनाकवित्वबीजरूपः प्रतिभापर्यायः समवा
यिकारणं संस्कारविशेषो भावनावेगस्थितिस्थापकेति त्रैविध्येऽपि भावनाख्यसंस्कारगुणस्यैवेह ग्रहणं
विशेषोक्तिः काव्यशक्तेः प्राधान्यमिति केचित् कार्यकारणतां हृदयेति यां विनेत्यादिना न प्रसरेत् चालमेत प्रसृतं वे
ति कवित्वाख्यशक्त्याहृतमपि सहृदयेतरशक्त्यभावादल्पत्वाद्विवेचिते उपहासास्पदमिति विवेच्यविवेचकता
क्तिः लोकस्येत्यादि विमर्शनान्मृदुरूपस्य संस्थानान्निर्वशकत्याख्यसंस्कारविशेषरूपा सत्पत्तिः सातिशयत
यात्पत्तिः तथा च शक्तिरिव संस्कारजातमदृष्टादिकं विशेषयति तथा चोक्तं दुःखादिना नष्टोऽपि संस्कारः पटुप्रत्यया
दन्यत्र प्रत्ययात् अभ्यासप्रत्ययाच्च पुनर्जायते तथाहि विद्याशिल्पादिष्वभ्यासमाने पुनः तस्मिन्नेवार्थे पूर्वपूर्वसंस्कारस
पेक्षमाणादुत्तरोत्तरस्मात् प्रत्ययादात्ममनसोः संयोगात् संस्कारातिशयो जायते इति तस्मात् सिद्धमेतत् भावनाख्य
संस्कारो जन्मान्तरीयज्ञानोपलब्धोऽपि निपुणतयाभ्यासेन च पुनरतिशयं प्रापितः काव्यस्य रचने विवेचने च हेतुः
इत्येव वचनाभिप्रायः तथाहि काव्यस्य रचने विवेचने वा शक्तिः समवायिकारणं तौ व्युत्पत्त्यभ्यासादिभेदेन शक्ते
गुणत्वात् प्रवृत्तिः समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादसमवायिकारणं साक्षादनुकूलमपूर्वं हि अभ्यासस्तु निमित्तकार
णं तथा चाकस्मिकवितं जायते शक्तेर्वर्धते अभ्यासयोगतः तथा चाहुर्नानिष्पन्नो व्युत्पत्तिर्न प्रयोगफलीति एवमस्य

मण्डितेमणीकाव्यप्रतिभाश्रुतेचबहुनिर्मले अमन्दश्चाभियोगोस्याः कारणंकाव्यसंपदः प्रतिभाकारणेनसमग्र
सुतिस्त्वंविभोषणे ऽश्रेषांसानिहादयामः काव्यसंपदाविवक्षितार्थिनिरिति यत्नकालिदासादीनांसुसंपन्नभासाभ्या
विनेवधानुसुलाभमसोपायाकाविनास्फूर्तिरिति नन्वपिप्राचीनमेकाव्यमदवर्णितावितथाक्रमस्त्येयाविनिर्मिद अ
पहेतुक्यन्ततरेकाव्यमलत्राणेविवक्षः अदोषगुणवत्काव्यमलंकारैरलंकृतं समाख्यातेनकाविचक्षुर्वकोनि
प्रीतिंचविन्दतेनिवाहिगुणोऽकाव्यमासाकिमत्रहस्यत्राह एवमस्यकाव्यस्यस्वरूपमाह तददोषौशब्दार्थौस
गुणावनलंकृतीपुनः क्वापि दोषगुणालंकाराणांस्वरूपंतेक्वापीमतेनतदाह यत्सर्वत्रसालंकारौक्वचित्तुस्फु।
टालंकारविरहेपिनकाव्यत्वहानिः दोषगुणालंकाराणांस्वरूपमाध्युल्लासमवतत्र्येयल्लक्षणेयत्नाहरस्याद्यातोभ
विष्यमाणनिर्देशः अत्रतद्देशमात्रेणतददोषावित्यादिनातेनशब्दार्थाविशेषणेनतत्तत्पदमेवस्याद्वाकोल
नामकस्मादिना द्वितीयालाभेवस्त्वमाणेकाव्यंशब्दार्थावुद्दिश्य नतत्रैकोव्रनयथाकथंचित्सगु।
णमासेत् अतएवमाहोपन्नस्यद्वेतत्तेनातिमात्रमादोषशब्दार्थविन्यापितेरसमनायकाव्यत्वनिप्रसक्तिः नस्यात्ति
द्वमेवकाव्यलक्षणंयत्रात्मस्वरूपस्पर्शमादिश्यतेसौगायनतत्स्मृतेशब्दार्थौशुद्धदोषरहितौदोषश्चसामापकर्षकैः।
कुष्ठित्वजाड्यादिभिर्विष्कम्भस्य शौर्यादिभिरिवमाधुर्यादिभिर्गुणैःसमोत्कर्षकैः पोषितैःअलंकारैःशब्दार्थौ।
भयरूपैःपरम्परयारसस्योपकारकैःहारादिभिरिवालंकृतौपुनातेनादृशौशब्दार्थौतददोषावित्यादिवाक्यप्रयोगेनप्रको
तेकाव्यंभवतीत्यन्वयः नन्वत्रदोषत्वगुणत्वएवविद्यमानेऽहंकाव्यमित्यस्मत्पातेनरसालंकाराविस्माशा।

का॰ टी॰ ६ कथाद्ध क्षापांसादि विशेषप्रतिषेधपक्षोपाभ्यनुज्ञेतितत्सायात्कोविदेवप्रथमेकतात्पर्यवतिकाव्ये ॥ तत्रेष्टकृती
प्रसवत्रसमालेहृतीपवेतिभावः अत्रानुदराकसेतिवत्त्वं नर्थिध्वदर्थे वाचकतया स्फुटस्यवाच्यत्वेन प्रकाश
स्यप्स्यकस्पविद्दलेकारस्पविरहोपप्रथ्यितो ॥ स्फुटस्यप्रतीयमानस्यप्रतीयेवतकाव्यतद्धानिः एतदेवैदोहर
णं॥ यथा यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिला
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते॥ कुमारीभावस्थ
रसहत्सतात्पहृत्सार्थोत्सास्मिन्समयतिमभिलाषमुग्धाहिनेवान् सएवस्सतत्तायादकएवततमक्वाश्चित् हि
प्राहोवयारणे तत्रश्ववरापवेक्षोभिलषणीयएववततमभिलषणीयः एवंतावततास्मिन्समयतियाभिहृद्दीपिता
तापवततन्यादृशाः एवंतेचोन्मीलितमादीन्येच साचैवास्मि अस्मीतिविभक्तिप्रतिरूपकोनिपातोहमित्य
र्थः तत्रश्वयप्यानदास्मिन्चेसमुत्कण्ठतितयाभिरेवचैत्ररुपाभिहृतकर्षितोना सेवाहमस्मितत्रसादृशी एवं
मस्यपितत्रसुरतव्यापारोभिसरणप्रकारादिः सेवलीलाविनोदः तस्याविधौकरणे तिरस्कृतसम्भोगे न
कर्पणोर्ध्वेवारोधसीतरुः तत्रतीविषयेचेतः समुत्कण्ठते उत्कण्ठासहत्तकतोयेषांभावपर्याया कालातम
ताद्रूपाभजते अत्रदत्तपाश्चस्यमालतोरुद्वीक्षविकसति कदम्बवर्षासितिकथमेवयतितोत्तुपपत्तामामस
सर्वमेतत्सर्वपुण्यानीतिकविसम्प्रदायादेवावसेयोबोध्यः अत्रस्फुटेनकश्चिदलेकारः अस्फुटप्रतीयमा
नाविभावनाविशेषोक्तिः तत्रप्रथमेकरः समन्वयचेति शोभाभ्यनुज्ञयासमेवसर्थः तथाहि कालातम

नमोनस्वकाम्बिष्टप्राप्तिमस्त्रहाद्विभिः गुवेशेणभवन्नविनानिः प्रवामास्थिग्ननादिकत्न इतिलक्षणेवलक्षणा
उक्तं दण्डिनाहि अप्रसिद्धेष्टप्राप्तिमस्त्रहादिकारणमलिखेवन्नादिः सांनिहितएवेनिहष्टप्राप्तिमस्त्रहाभावेपि
कार्योत्पादउक्तेनायाउसन्निरितिनिकारणं कार्ययोःसन्निलक्षणोविभावनालंकारः सवेनस्फुटः विभावकावकैर्ती
त्रादिभिः मालाकृहेरनक्रमताकिंतद्भगयइमर्थः तथावादादमिनामतादावकैः शाहेः अस्मेश्नेमराज्ञेता
मेगयद्भीमादि एवंवाचकैः स्यान्यूनेनामानन्दः विभावोत्रमासृभिमितिनि ययेकतन्मप्राभिष्टप्राप्तिकारणेनप्रा
वनादिग्रभोष्टाप्नासमासयियनेरल सन्निरितिकारणेक्ष्डावेकार्योनसमन्निलक्षणोविशेषोक्त्यलंकारः सोपिनस्फु
टोद्र भावमग्नाद्धिः मात्रादनक्रमतान किंतनवाक्यगन्ययत्निविरोधिमाउक्तं दण्डिनाः सन्नयायभमावाखं
गयहमर्थः तथाव विभावनाविशेषोक्त्योरेकतरमप्यरोयहेमावकमितिनसमपीहहारिवायकतास्तीतिसन्देहेम
करन्रूपोलंकारः सोपिनस्फुटः पूर्वहेतनक्रमताद्ध्यगएवेवमर्थः तथावेरवातोयमीमादयान्निसएवसमम्यानि
मिन्नार्थाः तथाचेन्ययोजनायः कोमारहरः सएवहिवरः तथापिचैयिमहनन्मपापाविपपर्थ एवेनापवैद्वयं
नयाःतथापि देवाषेयमिवेतः समन्कापटनेनेवोन्मीलितमालतीमग्नभयः प्रोढाः कदम्बानिलाः तथा
पिवेतसीनन्तलेवेनः समन्कापटनेनसोवेवेति अन्नसपिमिव तथापिवेनः समन्कापटने प्रेक्षसन्नोभनभि
न्नभिन्नविषयताद्वेकरूपाणमर्केठाक्रियाणांयोगपद्येनसमन्वयालंकारः सोपिकोयएवसमन्वयवाचके
रशाखादिभिरनभिहिततान अपिवसमपिग्रयस्फुटोनप्रसोथोलंकारोपदचैवास्फुटनेमकं नत्रस्फुटप

कृ॰ टी॰

७

वस्यैव ध्वनेः काव्यत्वमाशङ्क्याह रसस्यापि प्राधान्ये नालंकारत्वं रसस्यापि गुणीभूतत्वेन रसवदलंकारत्वं वक्ष्यति इत्यत
रसस्य प्राधान्ये ध्वनेः काव्यत्वमेव नालंकारत्वमिति भावः तथा चात्र कस्याश्चिदुपपतिमालम्बनाम्नारतिश्चेन्द्रपादि
भिरुद्दीपितेन हर्षोपितयाऽनुकूलाया अभिचारिभावेन संचारितेन भीष्टस्यैवोत्थं स्वयं तत्त्वापारलीलाविषयेरनुपगमा
नकं च स्वाभाविप्रलम्भशृङ्गारनामजने सम्पत्तिप्रधानत्वं कस्यचिदंगे एवं काव्यस्यासामान्यलक्षणमुक्त्वा विशे
षलक्षणपूर्वकं विभागमुद्दिशति तदिदानीमेतमाह तस्य काव्यस्य भेदान्विशेषान्क्रमेणोत्तममध्यमावरतया इद
मुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः व्यङ्ग्ये व्यञ्जनाव्यापारगम्ये अर्थे वाच्यान्मुख्यात्संकेतितादार
थादतिशयिनि सति चमत्कारित्वमिति इदं काव्यमुत्तममेव बुधैः कथितं कथितमिति तत्प्रमाणको निर्देशः प्रकृतिप्र
तस्य काव्यस्य शब्दस्यापि ध्वनिरूपतया तत्रोत्तमे काव्ये ध्वनित्वं कथितं इति ध्वनित्वेनोत्तममिति क्रमः ध्वनिरिति विशेष
णस्यार्थमाह इदमिति काव्यं बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः प्र
धानेति प्रध्वंसवयातेनार्थोपपादकत्वात्प्रधानभूतस्वरूपमेव स्फोटः तद्रूपव्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकः यः शब्दः तस्य ध्वनिरिति व्य
वहारस्य सत्त्वात् तथा चात्र शास्त्रप्रक्रिया वाह्यात्प्रयत्नभेदादुत्पत्तिनिर्वायवीयाध्वनयः प्रत्येकमेव तत्तद्वर्णा
र्णात्मकतया स्फोटमस्फुटमभिव्यञ्जयन्तः पूर्वपूर्ववर्णविषयसंस्कारसचिवा लाभादेतत् स्फोटमाभासयन्ते तथा चान
प्रस्तमितनिखिलविभागोल्लेखक्रमसमन्वयवपके विस्पष्टमस्थैव तत्समस्तमनुभूयते यदिदं वर्णात्मकपदं तत्तदेकबुद्धि
निर्ग्राह्यमिति प्रतानस्य तावद्बुद्धिः पर्यवस्यति प्राह्लादस्थैर्यप्रतिपद्यासमह तत्त्वप्रदेशोऽपादते तस्माद्वर्णव्यतिरिक्तः का

१

पि न सम्भवेत्तेकः यस्मादर्थः स्फुटीभवतीति स्फोटः इति वैयाकरणाः अत्र च यदि वर्ण्णातिरिक्तं पदं पदातिरिक्तं च
वाक्यं न तदार्थप्रतीतिर्न स्यादिति तत्राह न वर्ण्णाः प्रत्येकमर्थं विबोधयितुमर्हन्ति आद्यवर्ण्णेनैव शेषवर्ण्णवैयर्थ्यप्रसंगात् सा
मुदायश्चैतेषां न सम्भवति एकवर्ण्णग्रहणसमये पूर्ववर्ण्णानामसम्भवात् इति स्फोट एवार्थप्रत्यायक इति मायकेटस्य
अत्रेदं तात्पर्यं स्फोटशब्दो वाच्यवाचकभावेनाभिधानसम्बन्धेनेति ताभ्यामाविर्भावात् न तत् वर्ण्णगुणावार्थबोधायाश्च
वात् किन्तु व्यञ्जनैर्वर्ण्णैर्व्यक्तिर्नेति न तत्त्वमतात् समाधिभिर्नैव सम्भावितवाच्यवर्ण्णव्यञ्जनं तमसमस्य शब्दार्थपुद्गलः
स्य ततो यतो हेतोः स्फोटस्य व्यञ्जको ध्वनिरुच्यते ततो हेतोः ततः प्रभृति वीतेषां वैयाकरणानां मतानां स्याभिरथापि
ध्वनिकारादिभिरालंकारिकैः सम्भावितमुपमर्ज्जनीकृतवाच्यमात्मानं व्यंजकेति तेनार्थो येन तत्र हृश्यते तद्गुणं तस्य व्यञ्जने बहुम
समर्थ्यवततः शब्दार्थयोः पुद्गले तस्य ध्वनिरिति निरुक्तौ कृतेनान्वयः अत्र च शब्दार्थयोरिति द्वावपि शब्दार्थौ व्यञ्जकः का
व्यमिति तत्त्वावबोधति तथा व्युत्पत्तिरुक्ता यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्ज्जनीकृतस्वार्थौ व्यङ्ग्यः काव्यविशेषः स ध्व
निरिति सूरिभिः कथितः एतदेवोदाहरति यथा निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्
वी तवेयं तनुः मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् अ
त्र दूतिकमेव गतासीति अधमपदवाच्ये तद्व्यज्यते निःशेषच्युतेत्यादिना विशेषणानामन्यथासिद्धिरिति दूषणं
सर्वाङ्गीणं निर्दिष्टः निःशेषच्युतेत्यादि तत्रैव ऐकान्तिकमधरोष्ठरागापगमनं तथा वाच्यं दूतिकामुखं चुम्बितमात्र तत्र तदी
यस्य विशिष्टः नेत्रे दूरमनञ्जने इति कटाक्षवशाञ्जने पुलकितेत्यादि तथा प्रथमसमिव पुलकितानन्तत्वावि

का॰
टी॰
८

शेषेण नन्वीदमानन्तमङ्गावयवेरिवेतिमिथ्यावादिनि वक्तृथाप्यस्थितोपि न यातः स्नातेदिदितिहृति केवलं संतापकारिणि
नत्रमपि ॥ अज्ञातपद्धबोधवजनस्याज्ञातः । पीडागमः पीडाभविष्यतीति यथैतादृशीं वमितो मत्समीपाद्वापीं स्नातुं गाः
तासि पुनः । नतरा तस्यासमर्थत्वापेत्यानीवाभिलक्ष्येणावामग्रिमिड्स्यायमस्यातिः । स्वैहृस्यनीचावानुरागिणि एषु समीपामिति सोः
स्यांगेन विशेषेणनामसर्थावगमात् । वापीमिसत्रवाच्येन विधित्वानिषेधो यो वा इत्यते । तथा न पुनरिसत्रानिषेधेन वाच्येन वि
पिविज्यते । तथा च वापीस्नातेगमनं तन्निषेधश्च जना । वापीं हि जनाविकोणतत्राहिंदीडयातथाविधमार्जनाभावात्रिः ।
शेषेण चन्दनच्यवनं तस्मात् । यदि हि स्नानं ततटादम्यापि स्यात् । तथा स्नानानन्तरं तेनैवाङ्गमार्जने किं इमथरपवद
योरष्ठयोः स्यात् । तथा नेत्रे दूरमनञ्जने कथमर्वजनेति कटोपि किंत । तथा तनुः पुलकिता किं स्नानप्रोमास्तुलकामस
योपि स्यात् । इयं तन्तुलक्षणानन्तौ किं मस्नानाविशेषतो दृश्यते बोधरेवास्यादिति । एवमेतनिःशेषेत्यादि । तायकस
न्वयोः रुचतकरणगमर्थः । निःतायथयपानेविवतमतयनदयुम्बतेगाढपरिरम्भणेहेदयाहृादनेवमिथ्यावादिनी
सादीनाहृतीविशेष्याविशेषणानां । पदानांतत्स्यायमर्थमेत्तिपादयोस्सहायेनन्तदतिकेंगतेगमनव्यापिमेवव्यनक्ति । यः
स्वात्रासोवाच्यतह्स्येगपानामम्मोम्नेविशेषविचारः । सोग्रंपवमोलासेपरेतनेशनतोहायनम् । एवमन्नमस्पलदाण
मावयदिषणमयमस्यापुदिशति । अतादृशीगुणीभूतव्यंग्यपंव्यगपतमथ्यमम् । अतादृशिवाच्यादनतिशयीयति वाच्य
मेवयत्र चमत्कारिव्यंगपत्र वाच्येन समन्तस्मादप्रधानेवासन्तचमत्कारितकाव्यमव्यगुणीभूतव्यंग्यमितिसमर्थः । एतद
वोदाहरति । यथाग्रामतरुणंतरुणानववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् । पश्यन्त्या भवतिमुहुर्नितरांमलिनामुखच्छाया ।

८

अकारणे दोषविशेषं
भः गृहे दाराश्च
यत्रानुरक्तिः प्रकृष्टा
नाभीष्टमुपैति वि
प्रलम्भो ऽसौ इति
साहित्यदर्पणे यत्रेष्टं
नाप्नोति से

अत्र वेगलल्लतागृहे ऽत्र संकेतानागतानामीनिरुंगपयुणीभूतेन दैपत्न्यायावाच्यस्यैवमसकारितम अत्र कविविवक्षित
स्याविप्रलम्भाभासस्यवाच्य स्याविमालिम्नेनव्यंगय सेकेतभ्रष्ट उद्दीपनत्वेन पोषकत्वमिति भावः तथाहि द्वितीयपाद्य गुणी
मत्तरूपणम्यालम्बनामयापतिः नववेतसूलेमादितेद्दीपिता मीलितेस्याद्युक्षभावानमेयैरोत्तरक्यादिभिः संचारिता
भीष्टस्य तस्यादेषत्वोपयामासि प्रलम्भस्य सतो ग्राह्यान्तरतीयस्य कार्यप्रकर्षस्य लतणएवदिष्यति ग्राहश्चित्रंवाच्यचित्रम
व्यंगयेनमस्पष्टत्वे चित्रमिति गुणालंकारयुक्तं अव्यंगयमिति स्फुटप्रतीयमानार्थरहितं अवरमधमम अव्यंगयकाव्य
विविधं वाच्यचित्रं शब्दचित्रं च व्यंगयेन प्रधानेनापि गुणीभूतेन काव्यस्य वैचित्र्यसंभेदादिवकल्पविचित्रकाव्यार्थचित्रमिति
तेना तदनुप्रकारावृत्तिविशेषणविशिष्टकाव्यस्य शब्दार्थंपयेनात्मा अप्रतिपन्नाम भूतेव्यंगयस्वन्तःस्यापि तैव
स्पष्टारीस्याच्य काव्यस्य स्पष्टार्थचित्रमात्रस्य कथं काव्यत्वं व्यपदेश इत्याह अव्यंगयमिति न त्वत्र व्यंग्यस्याभावतम भा
वः किं तस्फुटत्वे विलम्बेनोत्प्रेक्षितत्वे कवेर्बुद्धितात्पर्यविषयीभूतत्वेवेति अत्रापि पूर्ववत्त्रयं शब्दार्थवाचकत्वे
पं व्याख्या केचित्तु अभाववावकतयैव नञः केवलवाच्यवाच्यवैचित्र्यमात्रस्येयेनोपनिबद्धमालेख्य प्रख्यम
दाभासत्वेन चित्रं तत्र्यक्षेकाव्यकमात्र कार्थं वा यथा उदाहरणमपि अत्र नियतोक्तः तस्मात्स्वादितव्यं उदाहरणमकार्थ
वापि समभावादेरवगुणस्याकाव्यत्वमेवेति अत्रेदं तात्पर्यं यथालेख्ये नानावर्णकैः स्वरूपग्रहणं राजादि प्रसमालो
कयत्वमन्त्वतमतमः तादृशं नापेक्षते सात्वासरोभासमानमर्पितिनिपालादिके तथैवं काव्ये वाच्यवाचकवैचित्र्यमात्रा
श्रयेण कगीतिसमाकृष्टहृदयाः सहृदयाः सदपि व्यंगयविलम्बोपास्थितत्वात्रानुसन्दधतीत्यर्थः तत्र शाह्याविवसदा

कु॰ टी॰ ५

हरति यथास्य कटो कलदक्षकक्ककूहरस्क्रानेनगास्तक्कटापूर्वकं स्नेहमहर्षिदर्शविहितं सत्कानाहिकाहृये
वःभिदाङ्गच्युडदारदङ्गरदरीदीर्घादीर्घकमद्रोहाद्वेकमहोर्मिमेरुमदामन्दाकिनीमन्दताम् स्वस्कन्दयथास्यान्नथा
नन्तवानादिवशेनोक्कलेनीग्रक्काकक्कक्कहरेणुक्कानेनगातस्याग्रमनक्कदापरमरायमाननाहस्पी एवंमूर्द्धे
नप्रपन्नोहोत्तानेयचेनाहश्याश्वतमद्दर्थयः तेहर्षणहर्षायमोज्ञायवाविहितेस्थानमभिषेकः श्राद्धिकेसत्यावा
न्तनादिवेयश्वयस्यामेनाहर्षी तथाउद्यन्नूरुक्तुद्रामहस्यश्वनाडर्थदर्योमङ्कानिवासगोनाः तेःक्षतानस्वेषुग्र
वेनदीर्घोग्रनताश्चतेऽदीद्रास्यतास्वतेडूमालेघाद्रोहः पातनेनास्मिन्नदेकमेयाश्रमस्तक्षुश्वतेडूमेयः तेक्ष्णतामे
द्रोमेदोहेकारोयस्यान्नाहर्षीमन्दाकिनीवामन्दतोनाडोभिघ्रान् अत्रमन्दाकिनीमन्दयातीमन्दतोभिघ्रादितिम॰
सापिविमेयालेकावेणथैर्वविश्रमयस्यामपदेशाभवेतीतिप्रायामेनशाहविक्रमेनिधष्टोल्लासेतिणिप्यमाणतावादन्त॰
श्रमः शाह्वालेकावेगुणडोजः तथावाचकवेमेन्दाकिनीमालम्ब्यानानागतिः मन्दाकिनीविपाथणेस्त्वदापिनाग्रन
केरण्यमनीयमाने मेसादिभिर्विभिवारिभिः सवासिताश्रवतेप्राप्तापिनकगीमवमासते अनुप्रासेणदोविनाकम॰
णेनात्रभावोविलम्बेनप्रतीयतइति ग्रथविन्नम्हदाहइति वाक्याविद्ययथा विनिर्गतेमातदमात्ममन्दिराद्भवस्यपक्ष
स्यपहस्कस्यापियम् ससंभ्रमेन्दद्रुतपातितार्गलानिमीलिताक्षीवभियामरावती यहेयग्रीवमानन्दमित्युणाशङ्काप्र॰
दशान्तणामानविड़तायदक्षयायेनकेनाप्यभिलाषेणनन्विजिगीषयात्ममन्दिरान् ननुपात विनिर्गतमुपक्रम
कर्णकार्णिकयाकिंवदेसानतहसादिसावेननिश्चितससंभ्रमः सनवोयइन्द्रेनतस्यपातितःअर्गलः यस्यासनानन्न।

विलम्बभयात्कस्मात्पुनरत्रभूमिमेतानाष्टश्रीरामस्याविनीभयानिमीलितादीवजाता अत्राप्योजोगुणः अर्थालं
कारउमेदानन्तकालोपस्थितमायथावमत्करोतिनत्याओपेहयग्रीवविषयः प्रतापोवाभावोवाकविसम्बन्धीता
गर्याअवेतनन्नाङ्ग्यानकरसाभासोवाविलम्बेनोपस्थितोनवमत्कृतोति अत्रापिपूर्ववत्समपिशब्दालंकारौ
नुप्रासेउमेदायापवप्रायासामिसर्थ्यविचोदाहरणे वीर्यातिशयस्यैवोत्साहस्यहयग्रीवआलम्बने उद्वेमुमुः
द्दीपने यदचक्रासेवयणगम्याभूतिः संचारिणीतस्यैवविभावस्यप्रवालम्बने वीर्यातिशयउद्दीपनमितिमिदं
इति श्रीकाव्यप्रकाशादर्शे राजानकानन्दकृतौ काव्यादेशादर्शो नाम प्रथम उल्लासः ॐ श्रीशंकरो जयति
अथ काव्यलक्षणे दृष्टे शब्दार्थौ लक्षयितुं द्वितीयोल्लासं नारभते क्रमेण शब्दार्थयोः स्वरूपमाह क्रमेण प्र
थमं शब्दस्य ततोऽर्थस्येत्यर्थः स्वरूपमसाधारणधर्मः तमाहलक्षयतीत्यर्थः स्याद्वाचकोलाक्षणिकः शब्दोत्र व्यञ्ज
कस्त्रिधा अत्रेति काव्ये तेषां स्वरूपं वक्ष्यते शब्दविभागान्तेन त्वर्थविभागः अर्थस्त्वासां तेषां शब्दलक्षणस्य अत्रेत्य
मिति नद्दवशब्दानां लक्षणमस्मिन्नेवोल्लासे कथ्यते इत्यर्थः एवं शब्दविभागमुद्दिश्यार्थविभागमुद्दिशति वा
च्यादयस्तदर्थाः स्युः वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः तेषां वाचकादीनामर्थाअभिधेयाः मतान्तरमिदं तत्र तात्पर्यार्थोपीति न
मप्युद्दिशति तात्पर्यार्थोपि केषुचित् आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशाद्वक्ष्यमाणस्वरूपाणां पदार्थानां समन्वये तात्
पर्यार्थो विशेषवपुरपदार्थोपि वाक्यार्थः समुल्लसतीति अभिहितान्वयवादिनां मतम् केषुचिदिति केषांचिन्मते
पुनः सर्वेषां सर्वत्र वाचकत्रयस्य वाच्यत्रयमित्येव प्रसिद्धिः आकाङ्क्षा सन्निधिसम्पन्नपदार्थो वराजितासे

का॰
टी॰
१

कृष्णमंजलीदर्शितान्महोद्यानितान्तोबहूनांपदानांअन्वयबोधार्थमप्रमोमायेनाकांक्षा सावश्यान्तर्जितासान्नर्थप्र
तीतेरर्थयवसानमितियावत् एककुत्र्याविच्छेदेनान्वितत्वसम्बन्धोसन्निधिः योग्यतापदार्थानांपरस्परान्वयबोधार्थ
भावः एतत्त्रितयवशादनुपलभ्यमाणानांपदानांदेवदत्तगामानयेत्यादिवाक्येगवादीनांसामान्यरूपाणांपरस्परसंसर्गेना
सत्यार्थः विशेषवपुरपदार्थोऽपि वाक्यार्थः सास्नादिमदर्थप्रदेशादेशान्तरप्रापणार्थो अपदार्थोऽपि सामान्यवाविभर्गा वा
दिपदैरभिधेयोऽपिवाक्यार्थः सम्बन्धस्तेनेतिसामान्यवाचिनांगवादीनामन्वयनासम्भवतामर्थविशेषव्यानसनीतिवि
त्याभिहितान्वयवादिना अभिहितानांपूर्वमेवानेनसादिवृक्षयसामान्यमेकेतिनानागवादिपदानांपश्चादाकांक्ष
विस्तपयानामर्थविशेषाणामन्वय इति वादिनांमते वाच्यएववाक्यार्थोऽन्विताभिधानवादिनः देवदत्तगामानय
येत्यादिवाक्येनाभिधेयः सास्नादिमद्व्यक्तेर्देशान्तरप्रापणानुकूलोऽर्थो व्यापारक्रिया इति पदार्थान्तरसाध्यप्रयोजनाच्छपवमाता
न्स्वकेनितएव किंतामर्थप्रतिकथ्यतेनेति अन्वितानांपदानांपश्चात्सङ्केतइतिवादिनः एतदेवविस्तरेण
पश्चात्तेऽपिसमोलासे एवंवाचकादीनांवाच्यादीनर्थानेकाकेवाच्यादीनांएवंविधत्वकंनविवक्षा यादृशंवाच्यप्रा
प्तार्थानांव्यञ्जकत्वमपीष्यते सर्वेषांवाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यानामर्थानांव्यञ्जकत्वंप्रायशो बाहुल्येनवस्तुनोऽलङ्कारादिवै
शिष्टेनवस्तुमात्रेणेष्यते अपिपूर्वसमुच्चये वाच्यः काचिदित्यात्मनैवविज्ञातः कविदुद्धमममपिव्यञ्जकोऽसमर्थः प
वलक्ष्यव्यङ्ग्ययोरपियोज्यमेतदेवांदाहरति तत्रवाच्यस्ययथा मापन्थरागाय्याणोज्जताबुणन्थीतिमाहिर्येत
मएतामणकिंकन्ततिज्जं एमेग्गणवामसोहा अज्जसावविहाणीणीतिच्छयते मातर्गृहोपकरणमद्यखलुनास्ती

१

निशामयित्वा तेन यथा तदत्र किं कारणं येनैवमेव न वा समागच्छति साधित्वेक कथितं तेन यथा त्वन्मातापितृजनमध्ये न वाचो
नालापो प्रभूते धनिते तथागृहे ह्यपि कारणमेव तेन गृहं समग्रं अवशेषं पाञ्जेनीयत्वं अद्यैति कालान्तरमेतनृति
साधित्वेन तथेतिवचनमयेतिष्ठं कोऽन्यवलिसति: तद्गणैः सार्द्धं तत्र कर्म यानवेष्टयमिति अद्यैवान्तरकमेव एवमेव
सार्द्धं ना अद्यैवातत्प्रयाद्दिनाप्रगमे तत्र तदाजन्यादिनाकिं विलंबे चामीमेनवर्तुयेयथं मानः प्रसभित्वा सनत
मुष्टिकेनेत्रतिदिनाव सातेनेतस्यमागमो भविष्यति धनिते तत तस्य यथामाहितो सहितस्य हस्तेऽप्रविणे विणक्सिमत दुनिआ = ५
कपसमावणे हि कारणे सहितस्य प्रदाववितपूर्वसमप अद्यसमस्तियं समयं मातयापायत्वसमावित्तमितिलब्धे
तेनकामुकविषये सावस्यायनप्रकाशते कायापमे साधयेतो सावि सहभगवानणे त्वणिपूर्वसामिममकृतेसद्भाव
केदकरणीय सहपोनावन्नयाविधिवितै तथैकायाचातानापरायौसहतीप्रतीयमकिं: वाचामपवलसूत्रिदेति
सुखोत्थितसाधयं सेतिनेनरमयेतीति सर्वोसनेतवैविणी निसत्वेसनेनरुष्टेति समुत्थाने इमतेनसमापकारये
तिसद्गावेसत्रमहपाम ऊनममस्त्योपर्योलब्धते इमेवं वाक्यार्थमृत्तेनलसोणसूतीसमस्योगेनकामकोयंसह
तीर्थं तत्रेतेनसापरायप्रतिप्रकाशते लोके बुध्याणनेवंयम वोपमयमयाउ णि वृ लतिक्षेदाविसिणीपन्नस्कि
३ देहयेवलाका निर्मलमणि प्रभा अप्रणपविद्रुमसंवसनि घ अवनिस्थलत्तेनाभूलनेनेनजनरहितनमनःसे
केतस्यानमिति कयाविकेविसमवाते उवानेनियानः पश्चपति क्रियार्थेपथपतिस्थलतिमिन्नाविसिनोपेत्रराजा
नेवलाका निर्मलमरकतभाजनप्रतिष्ठिनापोवत्रुकिमिव देविस्थलमवैकेतमसाहाप्रवेशापरोभवव अद्यवा
अ = ४

का० टी० ११

विश्वलाप्रदेशान्तरसमागच्छतीत्यासौ अतएव निमस्यकायचेष्टास्मा शंविश्व अध्यवामिथ्यावदसि ननमत्रगतो भूरिति
विस्पतेस्तलकाद्युपयोगीशुंवोविएऽः ननम्रक्रान्स्फोटः तस्यबलाकासाम्याभावादिति विस्तरिकाकारः शुंवस्य
हे अथार्थविभागानन्तरं शब्दं लक्षयति वाचकादीनां क्रमेण स्वरूपमाह साक्षात्संकेतितं योऽभिधत्ते स वाचा-
का: इहागृहीतसंकेतस्य शब्दस्यार्थप्रतीतेरभावात् संकेतसहाय एव शब्दोऽर्थविशेषं प्रतिपादय-
ति इति यस्य यस्याव्यवधानेन संकेतो गृह्यते स तस्य वाचकः अस्य शब्दस्यायमर्थो वाच्य इति अभियुक्ताभिधानसम-
पितादिवनासिकमानयेत्यादौ परस्परव्यवहाराभिहितेः क्रियमाणं पार्श्वस्थस्य शिशोर्बुद्धिमति करणं संकेतः स च यस्य
शब्दस्य येन रूपेण गृहीतः स शब्दस्तेन रूपेण तमर्थविशेषं प्रतिपादयति यथैकपञ्चचोरशब्दो वादिगुणमात्रमो-
दनाद्यर्थमायां वर्तते वामिनं तत्र करार्थः प्रतिभातीति तत्साक्षात्संकेतेनैव शब्दोऽर्थविशेषं बोधयतीति यत्र यस्याव्यव-
धानेन संकेतो गृह्यते तत्र तेन रूपेण स शब्दस्तस्यार्थस्य वाचकः अत्रेदं तात्पर्यं संकेतितोऽर्थस्स-
भिधत्ते येन तावति वक्तव्ये साक्षादनेकार्थानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे संयोगाद्यैरव्यवधानेन वाचकत्वनियमिते
व्यवहितेति हितेत्यार्थे व्यपेतिव्याप्तिवारणाय एवं साक्षादभिधत्ते इत्येतावतैव सिद्धे संकेतग्रहणं लक्षणादिव्या-
प्तिवारणाय न हि गंगाशब्देन तत्तटार्थः संकेतेन गृह्यते संकेतितार्थं विभजति संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरे-
व वा आदिशब्दाद्गुणक्रियायदृच्छानां ग्रहणं अत्र वाशब्दो व्यवस्थायां तेन केषांचिन्मते जातिरेव संकेतिताणा
नेन गुणादयः समर्थः तत्रादौ तावन्मतद्वयमपि संकेतितं दर्शयति यद्यप्यर्थक्रियाकारितया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यता व्य-

क्तिरेव तत्राप्यानन्त्याद्व्यभिचाराच्च न तत्र संकेतः कर्तुं न युज्यते । न खलु देवदत्त गामानयाश्वमानयेत्यादौ व्यक्तेरेव व्यव-
हारविषयत्वेन तत्रैव संकेतोऽस्तीत्याशंक्याह यद्यपीति ग्रन्थः प्रयोजनक्रियानिर्वाहकारी हेतुः तस्माद्व्यक्त्या व्य-
वहारविषयतयाहतिरिक्तमोर्नयनानयनयोर्योग्यागवाश्वादिव्यक्तिरेव न जातिः तथाप्यनेकस्या गोव्यक्तेर्गौरि-
यमिति संकेतेन सूचितव्यक्तीनामभेदात्सर्वत्र संभवात्कार्यः संकेतः पुनरनन्त्यस्याभिमायुरवस्थानव्यक्त्यपि क्रियमाणः सं-
केतो न दुष्यत्वसमीति त्वव्यभूतादानमदोषाच्च पुनर्व्यक्तिरेव संकेतविषयत्वेनानपदार्थस्तु एवमादौ कस्याचिन्नोव्या-
क्ताव्यक्तेन पदार्थस्पर्शो मत्रकामवायप्रासिद्धिनित्यभिचारदोषात् न तद्व्यक्तौ संकेतः कर्तुं न युज्यते युक्तिं न सहते
ग्रन्थवाच्यप्रकारान्तरेणापि दर्शितो व्यभिचारोऽविवरणेन भासि: यथा व्यक्तिरेव तत्संकेतविषयतयाऽङ्गीक्रियते स-
संकेतस्सर्वास्थितो व्यक्तिषु तत्रैकस्याकस्याचित्त आद्यस्येन आनन्त्येनद्वितीयस्य तत्रहि पक्षसंकेतितानकयद्यस्संके-
तिता एव व्यवहारविषयः नहि गोरश्वपदार्थस्याभेदस्यानन्त अश्वोपगोपदार्थाभिमित्ति व्यभिचार इति इति गोः शुक्ल-
श्चलडित्थादीनां विषयविभागो न प्राप्नोतीति चतुरूपाधावेव संकेतः इमतो हेतोः एकस्याव्यक्तौ व्याकृतेऽपि संकेतेविष-
येषु व्यक्तेषु विभागो गौः शुक्लो इत्यादिविशेषत्वानेन प्राप्नोति व्यक्तीनामपरस्परं प्रार्थलीयता कामसंकेतितानां व्यक्ति-
वहारात्प्रादमस्तु अप्रमाणस्तु विलक्षणत्वात् तत्राचाग्रवर्त्याति अश्वैव हिस्मयचाम्प्रादि इत्यतो हेतोस्तदुपाधावेव संके-
त्यगुणक्रियावाचकानामुपाधौ उपसमीपेआधीयते इत्युपाधिर्विशेषणं तस्मिन्संकेतः क्रियते तत्र व्यक्तिषु उपाधि-
मेवाविभजन्ति उपाधिश्चद्वैधा वस्तुधर्मो वक्तृयदृच्छासन्निवेशितश्च उपाधिश्च विशेषणमपि वस्तुनोयमः सा

का॰
प्र॰
१२
12

भाविकः वक्तुर्वक्त्रे यदृच्छया यादृच्छया संनिवेशितमेतादिरूपोपीति द्विधेत्यर्थ आद्यः वस्तुधर्मः सिद्धः साध्यश्चा
स्पष्टं सिद्धोपि पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च पदार्थस्य गवादेः प्राणो व्यवहारयोग्यतासंपादः विशेषधेयमन्यो
व्यवच्छेदनं तदाधानमुत्पादनं तस्य हेतुः मुख्यो जातिः आद्यः पदार्थप्राणप्रदो वस्तुधर्मः सिद्धः जातिः सामान्यं जातेः प्रा
णप्रदत्वं निदर्शयति उक्तं हि वाक्यपदीये गौः स्वरूपेण न गौः नागौः गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौरिति गौः गोपदोद्दिष्टपो
यमस्वरूपेणापि रहितव्यक्तिमात्रेण न गौः नागौः न व्यवहारहेतुः उपाधिरहितव्यक्तिमात्रेण व्यवहारहेतुत्वावच्छे
दच्छेदोपि गोत्वस्य व्यवहारप्रयोजकमाह गोत्वेति गोत्वेनाभिमतः सम्बन्धः समवायलक्षणस्तस्मात् गौरिति व्य
वहारः न च व्यक्तिजातिस्वरूपनिरूपणीयहेतोरिति शास्त्रे ग्रन्थवाक्यलनवः गच्छतीति गमेर्डोरिति सूत्रसिद्धेन गमना
र्थकेन स्वरूपेण गोशब्दो गोपदार्थवाचको न तिष्ठं संपाद्यतामि: नागौः गवयो व्यतिरिक्तस्य गवयस्तोश्वादिपदार्थस्य
वाचकः किं तु गोत्वमेकं पदनेकसंस्थादिसह्व्यक्तिवृत्तिकं सामान्यं तदभिसम्बन्धाद्गौरिति व्यपदिश्यते द्वितीयो
गुणः सिद्धस्य वस्तुधर्मस्य द्वितीयो यो भेदो विशेषाधानहेतुः स गुणस्तं दर्शयति शुक्लादिना हि ल
ब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते शुक्लः पट इत्यादौ प्रथमं सिद्धं पटपटादिः शुक्ला- नाथमेण रक्तादिपटेभ्यो विशिष्यते वि
वच्छिद्यते द्वितीयं वस्तुधर्मं साध्याख्यं लक्षयति साध्यः पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः साध्यो वस्तुधर्मः पूर्वापरी
भूताः प्रथमचरमतो प्राप्ताः अवयवाः अधिश्रयणाद्यवश्रयणान्ता यस्मात्स दर्शितावान् क्रिया पचनादिः तद्रूपः कदा
ख्यातेन प्रकारेणार्थः साध्यक्रियाया मेतत्स्वरूपः तदुक्तं यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते आश्रितक्रमरूपत्वात्

क्रियेत्यभिधीयते अस्यार्थः ग्रीष्मे ग्रन्थेष्वेव निर्णीयते द्वितीयमुपाधिं व्यञ्जयन् वक्तृयदृच्छया सन्निवेशितं दर्शयति डित्था
दिशब्दानामन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहृतक्रमं स्वरूपं पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितो ऽन्त्यो वर्णो वक्त्रा यदृच्छया डित्थाद्यर्था
र्थेषूपाधित्वेन सन्निवेश्यते इति समासार्थो यदृच्छात्मकः वक्त्रा स्वेच्छया पतनमेतेन नाम्ना व्यवहरामीति यदृच्छे
याडित्थादिशब्देषु डित्थपदाभिधेयेषु डित्थादिशब्दानामन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहृतक्रमं स्वरूपं यत्नभेदानुपातिनो वा
यवीयाध्ययनप्रतिपत्त्यै इति प्राहुः । स्वपितः स्फोटात्मकमुपाधित्वेन विशिष्टधीविषयत्वेन सन्निवेश्यत इत्यस्य उपाधिः संज्ञा
योयदृच्छात्मकः अत्र शास्त्रसंमतिमाह (डित्थादिशब्दानामन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहृतक्रमं स्वरूपं पूर्णं जानि) इति गो :
शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति श्रीमहाभाष्यकारः इत्येतेषु हेतोर्थे त्रयोपाधयो नो वा तद्विध्यमन्ता
नः शब्दानामपीत्यर्थः शब्दानां प्रवृत्तिर्जातिजनकता उपाधिवाचकविध्यावलम्बिविषयत्वेनेति भावः ननु परमाणोः परममहान् ए:
परमदीर्घः परमह्रस्व एव रूपाः शब्दस्येति निवर्तनावधानानां जातिशब्दाः एकस्यामेव व्यक्तौ पृथिवीत्वं परमाणुत्वं चेति
परस्परसामानाधिकरण्येन जातित्वं स्यात् तथा चोदयन्तः व्यक्तेरभेदस्तत्त्वं समं कत्वं यथा न तत्त्वास्थितिः रूपत्वादिसं
बन्धो जातिबाधक संग्रहः इति व्यक्त्योरभेदो यथा आकाशादौ तुल्यत्वं यथा घटत्वकुम्भत्वादि एकवचनं यथा तिष्ठ
मणुप्रवेशानादौ सङ्करत्वव्याप्तिर्विधा जातौ रूपत्वादि यथा विशेषं असम्बन्धो यथा समवाये ननु गुणशब्दाः चन्द्रविश
नेत्यधिकत्वापत्तेः नक्रियाः शब्दाः सिद्धत्वात् सिद्धरूपशब्दानां क्रियात्वादिसाध्याकाङ्क्षाह परमाणुत्वादीनां गुणत्वा
यपादानासिभाविकं गुणत्वम् आदिशब्दान्महद्दीर्घह्रस्वानां ग्रहणे गुणेनिरूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणादी

का॰
टी॰
१३
13

तिस्मश्चगुणानांमध्येपरिमाणस्वरूपाणामनिरूपणान्मानव्यवहारकारणंतत्त्वंनविद्ये अणुमहद्दीर्घह्रस्वेतिमाषपरि
माषपरिच्छेद्गुणत्वमेव अतएवनवत्वविशेषेनराधिकाशंकेतिभावः अथवाविशेषाधायानहेतुर्गुणइतिस्वरूपपरिभाषा
येवंसिद्धेपरमाणवादीनांगुणत्वंतथापिपरमाणुत्वेपरममहत्त्वयोर्वनैकत्वेनस्वाश्रयेविशेषानधि गुणक्रियायस्तुका
नोवस्तुपक्षरूपाणामध्याश्रयभेदाद्भेदइत्यलक्ष्यते गुणादीनामेकवस्वाभाविकोभेदः स्वाश्रयभेदान्तपाथिकस्त
थैः अत्रदृष्टान्तमाह यथैकस्यस्वच्छस्यस्फटिकस्यरक्तनीलाद्यालम्बनभेदात् आलम्बनेप्रतिबिम्बाश्रयणानयथास्वरूपेन
विपर्यीकृतस्वदेहैद्योतिकंघटादिनापिदृश्यतेसत्त्वेनप्रतिपादितेनपराहतज्ञानत्वेनावन्मात्रविलीनाकिंनतदालो
केन सहकारिणाप्राप्तशोभायदास्फटिकस्यमणिरक्तादिकेवस्तुविषयीकृतसेवनीत तदैकरूपमपिस्फटिकप्रतिबिम्बा।
अथएकस्यवस्तुनःसम्बन्धिनादेशेनदीर्घमिवाभाति मकरसौरेवोपरेवोभिन्नतयानानाप्रकारकवर्तनतयाव
र्तितत्व नैलस्यस्थिरत्वनादिनाहिम्याद्वेतिभेदः एवमियतात्मासादीत्वविहत्त्वजातिरेवेतिविहग्णोनि अमेत
हिमरूपःप्राप्तोबाह्याश्रयेषुपरमार्थतोभिन्नेषुशुक्लादिषुयत्रप्रतीतशुक्लाः शुक्लस्मादिषुभिन्नाभिधानप्रमयोमत्तिःत
च्छुक्लादिस्वामान्य हिमादयआश्रयेषुतेननाशुक्लादिगुणेषुपरमार्थतोभिन्नेषुयत्रपीनशुक्लः शुक्लस्मा
दि अभिन्नेपकाराकारमभिधानेनाम यत्रैतादृक्कामीप्रमयोतात्मनहविप्रतिपत्तियावत् नसामान्तिः तथा
बाह्यांकिरणवलाद्युदयेनेन अवहारितिप्रश्नपकाराणांसामान्यमितियदिसामान्येनस्पष्टिवेवृत्तगताकारप्रत्ययोन
स्यात सामान्येनस्पष्टिवेवृत्तगताकारस्वेवगुणेषुसामान्यप्रतिपाद्यक्रियायपद्ध्यक्रुयोयपिप्रतिपादयति गुरुतेतु

लवणाकादिष्वेवमवपाकादिषु बालहस्तेषु काष्ठदीनिनेत्युडित्यादिशब्देषु प्रतिशब्देनाभिधीयमाने इत्यादावभिधेये
वाडित्यादिनमास्ति गुडपाके तु पणाणामितेतु लपाकेन वयवानां विशेषेऽमनपुष्टिर्ल्लामन्निरिति पाकानां भिन्नाका
रत्वेऽपि सामान्यवशात्सामान्यकः पाकान्तरमभिन्नाभिधानप्रसंगयोः सन्ति: बालस्य ह्यसावितिपुडित्यादिशब्देषु स्वरभेदात्सा
पि भेदेनामान्यत्रयाद्यभिन्नाभिधानमसंगतत्वात्ति: चतुर्थः शास्त्रस्य लोकयितयानामेकेल नामेन भिद्यमानेहि इत्यादि भि
धेये सन्ति नित्युडहस्तेवाडित्यादिनेसामान्यमभिन्नाभिधानप्रसंगयोः सन्तीति भिन्नमसन्तीति इति सर्वेषां शब्दानां जाति
रेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्याहुः अथ मते सन्ते न संबंधः इमनेन प्रकारेण सर्वेषां गुणादिवाचकानां शब्दानां सामान्य
मेव संकेतानाश्रयतया प्रवृत्तिनिमित्तमित्यपि मीमांसका आहुः एवं मीमांसकमतेन सामान्यस्य संकेतविषयत्वं प्रति
पाद्य नैयायिकसौगतयोरपि मतेनाप्युपन्यस्य पश्यति तत्र तावन्नैयायिकापोहवादी शब्दार्थः कैश्चिदुक्तः कैश्चिन्नैयायिकैः न
ह्यत्र सामान्यवान्विशेषः शब्दस्यार्थ उक्तः जातिमती व्यक्तिः संकेतगोचरस्तदर्थः तथा च जात्याकृतिव्यक्तयः पदा
र्थ इति विवेचितमेतैः वापत्वत्तरैः कैश्चित्सौगतैः गौरियमिति गोत्वानाद्यविप्रहत्ते अतस्माद्व्यावृत्तिरिकादा
श्वादेर्भावनेष्वदर्शनादपोहोऽन्यापोहः प्राह्यार्थसंकेतविषय उक्तः इति गुणकर्मभावयोः स्वकानामन्यपोहगा
वृत्तप्रदर्शितं एवं वाचकस्य शब्दस्य व्याप्यायमाह समस्तोऽर्थस्य वस्तुनो व्यापारो वाभिधीयते अस्तिमात्रात्संके
तितः अथ सति शब्दस्य समस्ता तान्संकेतितोऽर्थः सर्वविश्वादौ सामान्यप्रवृत्तेः सर्वार्थोपजीवनात्प्रथमः तत्र तस्मिन्सत्त्वे
र्थबोधने शब्दस्य प्रवृत्तेः प्रथमो व्यापारोऽभिधीयते अत्र व्युत्पत्तिपदेनानार्थव्यंजनायां लक्षणायां चानिव्याप्तिवारा

का॰ टी॰ २५

णायतथाहि तत्र मुख्यार्थस्य सामीप्यस्थितत्वादर्थो द्वितीयार्थस्य सामीप्यस्थितिः एवं वाचके निर्णीयते। लाक्षणिके च लक्षित
यिष्ठः शक्ये यत्नादजहत्स्वार्थेति लक्षणाद्वयं तन्मूलत्वेन काव्येपि लक्षणा लक्षयति मुख्यार्थबाधे तद्योगे रू॰
ढितोथ प्रयोजनात् अन्योर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया प्रथमं मुख्येनाभिधागम्यस्यार्थस्य बाधे सम॰
न्वयवैलक्षण्या सम्बन्धेनैव सति तत्तद्योगेन सम्बन्धेन लक्षणीयस्यास्यार्थस्य योगे वाप्यर्थेन सम्बन्धे सति रूढितः प्र
सिद्धेः अथशब्दो विकल्पे प्रयोजनाद्वापि पार्थबोधनरूपात्प्रयोजनाद्वा लक्ष्योपि पर्वमेव रूढिप्रयोजने वापेक्ष्य मु॰
ख्येनान्योर्थः यच्च स्वाभाव्यकारणाद्भवति अतः सा आरोपिता मुख्यार्थप्रतीतिव्यवहितप्रतीतिकेर्थे निष्ठा क्रिया
शब्दव्यापारः लक्षणा लक्षणासैतच्च सूत्रं: एतदेव विवृणोति कर्मणि कुशल इत्यादौ दर्भग्रहणाद्ययो
गात् गंगायां घोष इत्यादौ च गंगादीनां घोषाद्याधिकरणत्वासम्भवात् मुख्यार्थस्य बाधे विवेचकत्वात् सामीप्ये च
सम्बन्धे रूढितः प्रसिद्धेः तथा गंगातटे घोष इत्यादेः प्रयोगाद्येषां न तथा न प्रतिपत्तिः तेषां पावनत्वादीनां धर्माणां तथा प्र॰
तिपादनात्मनः प्रयोजनाच्च मुख्येनामुख्योर्थो लक्ष्यते यत् स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा अत्रा
येसम्बन्धायार्थः कर्मणि दक्षत्वाभावे मुख्यस्य यौगिकस्य दर्भग्रहणादेस्तस्य बाधः एको हेतुः ततस्तैश्च दक्षत्व
तासमये विवेचकत्वेन योगः सम्बन्धो द्वितीयो हेतुः तैश्च दक्षत्वप्रसिद्धेः रूपे प्रतीतिस्तृतीयो हेतुरित्येवं हेतुत्रयेणास्मुद
तेन मुख्याद्दर्भग्रहणाद्यर्थाद्दमायादक्षत्वार्थोतिष्ठः शब्दव्यापारो लक्षणेति पर्यवसिते तथा गंगायां घोष इति प्रयो
गेन लक्षणायामजहत्स्वार्थाभिधायां गंगाशब्दाभिधेयस्य मुख्यार्थस्य स्रोतोरूपस्य तटे समूहायाभावास्सम्भवा

हायस्मा घोषेत्रः ततो गंगापदस्य प्रवाहस्य नेतलक्षणेन तटे तयोगः सामीप्यसम्बन्धो द्वितीयः प्रयोजनस्य शैत्यपावा
नत्वादेः घोषे लाभस्तृतीयः इत्येवं सम्बन्धिनो विशिष्टे तत्र भिधेयत्वाभावात् अभिधा व्यापारो नेहत्वादर्थादस्या गंगायां तटे घोष
इत्यर्थः प्रतीयते सम्प्रयोगस्तो नोपादानार्थप्रतीतावबहितावाप्रतीतिर्येसेतादृशस्य सावधीत्यलक्षणत्वमि
ष्टः प्राहस्वापावोलक्षणेति सिद्धं प्रयोजनवतीलक्षणां विभजति स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थस्वसमर्पणं उप
दानेलक्षणेत्युभयाक्षेपेवमाद्विधा स्वसिद्धयेस्यात्मीयार्थस्यान्वयसिद्ध्यर्थं पराक्षेपः परस्याक्षेपो नरवाच्या
र्थाक्षेपः उपादाने भवति परार्थं परकीयस्यार्थस्यान्वयसिद्ध्यर्थं स्वसमर्पणं स्वार्थोपस्थापने लक्षणा भवति
स्वार्थं परकीयस्यार्थं चपलः समर्पयेत् अनेन प्रकारेण लक्षणा स्वार्थोपरित्यागेन परार्थोपलक्षणा
इत्येवं लक्षणेति द्विधा शुद्धे द्वेपवारहितत्वे इत्यर्थः अत्र क्रमेणोपादानलक्षणां विवृणोति कुन्ताः प्रविशन्ति
यष्टयः प्रविशन्तीत्यादौ कुन्तादिभिरात्मनः प्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते तत उपादानेनेयं ल
क्षणा अचेतनानां कुन्तानां प्रविशन्तीति क्रियायामन्वयासम्भवात् परेषां पुरुषाणामवाच्यानां कुन्तसंयुक्तानां च
तनानां पुरुषाणामाक्षेपणात् इत्ययमर्थः अत्र च कुन्तानां पुरुषोपलक्षणार्थतावाप्येकुन्तग्रहणं योगात्पुरुषाणां कुन्तानि
गहनतादिप्रयोजनं तया लक्ष्यमानमित्यर्थः इयमजहत्स्वार्था गौरनुबन्ध्य इत्यत्र गोशब्दस्य जातिवाचकस्य
त्वेय क्रिययानेतदोषेणान्वयासम्भवात् जातिमती व्यक्तिराक्षिप्यते इत्ययमुपादानलक्षणेति केचिदाहुः तद
वहेघपति गौरनुबन्ध्य इत्यादौ श्रुतिचोदितमनुबन्धनं कथं मे स्यादिति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते न तु शब्देनोच्यते

विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति न्यायात् नाम्ना व्यक्तिर्न लक्ष्यते शुक्ल्या प्रतिपाद्यते न तत्र शु
क्लेतोच्यते सा तदा नास्केतिनेन नाभिधीयते पुनर्द्वितीयपादयति विशेष्यमित्यादि विशेष्यं व्यक्तिरूपमभिधा न गच्छे
त् न बोधयेत् अत्र हेतुमाह विशेषणे अस्मिन् विशेषणे जातौ जातिबोधने इति यावत् क्षीणशक्तिः पर्यवसन्ना
विशेष्येन शक्तिः अपि तु जातावेवेति भावः इति न्यायात् एतस्यकारयुक्तेः इत्युपादानलक्षणा नोपदाहर्तव्या न
त्वप्रयोजनमात्रेण वाच्यतिवियत् इत्येवमुक्तेः गौरनुबन्ध्य इत्यत्रोपादानलक्षणा नोदाहर्तव्या अत्रा
हेतुमाह नह्येवमित्यादि श्रुतार्थवाक्यस्याप्रयोगः इत्येवं प्रयोजनेनैवान्तरं यत्नमविदितं हेतुर्न व्यक्तमिति
भावः एवं जातेराक्षेपेण सम्भवतो व्यक्तेरुपादानमित्याह व्यक्त्यविनाभावात् जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते य
था क्रियतामित्यत्र कर्मप्रविशापिण्डीमित्यादौ देहमतयेति व अविनाभावस्यापि राक्षिप्यते अत्र माप्य
तेनत्याह जातिर्व्यक्तिमतो जातित्वात् यत्र यत्र जातिस्तेन तत्र व्यक्तिमित्तमपि न विनाभावः अविनाभवस्य
वानुमापकत्वे दृष्टान्तमाह यथा क्रियतामित्यादि क्रियतामित्यत्र कर्तृक्रिययोरविनाभावेन कर्त्तानुमीयते
प्रविशेत्यत्र कर्मक्रिययोरविनाभावेन कर्मानुमीयते पिण्डीमित्यत्र क्रियाकर्मणोरविनाभावेन क्रियानुमी
यते यथा तथा जातिमतो व्यक्तेरनुमीयते इति भावः पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ दिवाभोजनाभावः पी
नो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ दिवाभोजनाभावः पीनत्वेनान्वयसम्भवान्न बाधः समर्थरात्रिभोजनं स्वमा
मर्थ्यनीति केचिल्लक्षणामाकुर्वन्ति पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ रात्रिभोजनेन लक्ष्यते श्रुतार्थी

पत्तेरर्थापत्तेर्वाऽनन्यविषयत्वात् तल्लक्षणे लक्षणया समबोध्यते । किं तु श्रुतार्थापत्त्या वा दृष्टार्थापत्त्या वा बोध्यते । अ-
यमर्थः । तथा वाक्ये दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थान्तरकल्पनमर्थापत्तिः सा द्विधा दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थाप-
त्तिश्चेति श्रुतार्थापत्तिः स्वयमनुपपद्यमानः शब्दः शब्दान्तरं कल्पयति यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति वा-
क्याद्रात्रौ भुङ्क्ते इति वाक्यैकदेशकल्पना । तथा च दृष्टार्थापत्तेर्वेति दृष्टार्थापत्तिः परं दृष्टो वेत तथा च दृष्टार्थान्तरेऽपि लक्ष-
णं यत्रार्थोऽन्यथानुपपद्यमानोऽर्थान्तरं गमयति सा दृष्टार्थापत्तिः यथा च पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र सा ना-
दभावप्रमाणेन भोजनाभावप्रतीतिः पीनत्वं तु श्रुतेन तु भोजनसद्भावोऽपि प्रतीयते न चैकस्य युगपदेकत्र भावाभावौ
तयोः सद्भावस्थानविरोधात् इत्यनुपपद्यमानोऽयमर्थः पीनस्य रात्रिभोजनं गमयतीति नैवैवं गौणदृष्टान्तोऽर्थाप-
त्तिदृष्टार्थापत्त्युदाहरणानि अथ लक्षणालक्षणं दर्शयति गंगायां घोष इत्यत्र तटस्य घोषाधिकरणतासिद्धये
गंगाशब्दः स्वं समर्पयतीत्यवमादेर्लक्षणेनैव लक्षणा गंगाशब्दः स्वार्थं तटं समर्प्य स्वात्मानं रूपमर्थं स्वाभिसन्नते
सर्थः लक्षणेन स्वार्थपरित्यागाविशिष्टेन परोपलक्षकेन प्रमत्ताकुदर्शितं शुक्ले इति विवृणोति उभयरूपा
चेयं शुद्धा उपचारामिश्रत्वात् उपचारो वक्ष्यमाणः सादृश्यादिनाऽमिश्रत्वात् नैविनेव प्रतीयमानत्वात् ननु कु-
न्ताः प्रविशन्ति गंगायां घोष इत्यादि शुद्धोदाहरणे लक्ष्यलक्षकयोर्भेदमात्रप्रतीतिः वक्ष्यमाणे गौर्वाहीक इत्यादौ ।
गौणीलक्षणोदाहरणे गोवाहीकयोरभेदप्रतीतिरिति भेदाभेदावेव शुद्धगौण्योर्लक्षणयोर्वैधर्म्यापादकताऽऽदे
कोऽकिमुपचारामिश्रत्वेनेत्याशंक्याह अनयोर्भेदयोर्लक्ष्यलक्षकस्य तन्नभेदरूपं तटस्थत्वे समवेयाविवक्षणात् अ-

१क

का° टी° १६
16

नयोः शुद्धाभेदयोरुपादानलक्षणयोस्तटस्थत्वेन लक्ष्यलक्षकयोर्न भेदाभेदौ दर्शितौ । तथाहि कुन्तः पुरुषयोः स्तो-
तस्तटयोर्वा न भेदप्रतीतिः भेदवाचकविभक्त्यभावात् नाप्यभेदः योग्यताविरहादिसंबंधो दर्शितौ स्तः नभेदरूपे-
गौणलक्षणावैधर्म्यप्रतिपादकेनास्ति संबंधाविवक्षणात् गंगाशब्देन तटप्रतिपादनेन गंगाशब्दः प्रतीयत इति स्वा-
विवक्षणात् गंगाशब्देन तटप्रतिपादनेन गंगाशब्दः प्रतीयत इति स्वसाविवक्षणात् न गंगाशब्दः तटसम्बन्धमात्रप्रयो-
जनाय प्रतिपादने किंतु हि शैत्यादिप्रयोजनायेति एतदेव दर्शयति तटादौ तावत् गंगादिशब्दैः प्रतिपादनेन तत्प्रतिपा-
द्यो हि प्रतिपादयितृप्रयोजनसंप्रत्ययः तटादौ तावल्लक्षणा गंगादिशब्दैः स्वार्थैः प्रतिपादने क्रियते प्रथममेव गंगा-
पदात् स्रोतोरूपेण गंगायाः स्मृतिः ततो योग्यार्थान्वयकरणतां शक्याया सामीप्यसंबन्धवत्त्वात्तेन ततः सम्बद्धान्वितेन तटस्य
लोकाभिप्रायस्थितिः ततो गंगातटयोः सम्बन्धात्स्रोतस्तटयोरभेदज्ञानेन शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिरिति क्रमविशेषेण क्रमसमत-
पत्तेः प्रतिपादनसमकालमेव तत्सम्बन्धात् स्रोतोरूपेण तटाभेदस्य प्रतिपत्तौ सत्यां अनन्यथा प्रतिपादयितृविवक्षि-
तशैत्यपावनत्वादेः संप्रत्ययः सामीप्यसंबन्धमात्रप्रतीतौ तु गंगातटे घोष इति गंगाशब्दाभिधानात् लक्षणायाः को-
भेदः न पुनरर्थादि गंगाशब्देन तटस्य सम्बन्धमात्रार्थमेवोपादीयते न तु शैत्यादिप्रयोजनार्थं तथाहि गंगातटे घोष इत्यत्र स्व-
शब्दाभिधानादभिधायाः सकाशात् लक्षणायाः को भेदः को विशेषः शैत्यादीनां तटोपादानादेव प्रतीतौ न तु गंगाश-
ब्दोपादानान्नहि लक्षणा किमर्थमनुपादीयत इति भावः एवं शुद्धां लक्षयित्वा गौणीं लक्षयति सारोपान्या तु यत्रोक्तौ
विषयी विषयस्तथा यत्र यस्य समाख्यानं बाधादिहेतोर्नचयुक्तायां लक्षणायां गौर्वाहीक इत्यादौ विषय्यारोप्य

मारोपे भवादित्यत्र विषय आरोपाधिकरणं वाहीकादिस्तथोक्तौ समानविभक्तितया स्वस्वशब्देनोपात्तौ साऽ८
माघ्नुद्वेन तयोर्गौणे सारोपा नाम । न च शब्दउपादानलक्षणाऽ निरूढत्वविवक्षेदकः वैधर्म्यप्रतीतेन तयोरपि
मानाधिकरण्येन निर्दिष्टे सा लक्षणा ह्येषा प्रयोगः आरोपः एतदेव सम्याविवरणेति आरोप्यमाण आरो
प्यविषयस्य यत्रानपह्नुतभेदो सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टे सा लक्षणा सारोपा अनपह्नुतभेदो गरहीनवैय
र्म्यौ सामानाधिकरण्येन भेदोपस्थापकविभक्त्यन्तताभावेनैकविभक्तिनिर्देशेन सम्बन्धः विषय्यन्तःकृतेन्यस्मि
न् सा स्यात्साध्यवसानिका विषयिणा आरोप्यमाणेनान्तः कृते निगीर्णेऽन्यस्मिन्नारोपविषये सति सा स्यात्साध्यवसा
ना आरोप्यमाणेन गवादिना निगीर्णाभिदेनानुपस्थिते आरोपविषये वाहीकादौ सति गौरयमित्यादिरूपलक्षणा
णा साध्यवसाना नाम । तथा चालंकारिकेऽध्यवसानस्य स्वरूपमुक्तं अध्यवसानं तथा चालंकारिकेऽध्यवसा
नस्य स्वरूप यस्य हि विषयनिगरणे विषयिनिश्चयस्य स्वरूपं सर्वार्थविधः स्वात्मसिद्धउमादित्तस्य । तत्रेदं ततः
सिमादौ स्वात्मके विषयानवगमएव नत्ववगतस्य शुक्तिकास्वरूपस्य प्रमातः कदाचिदपि जनतापिदमितिभ्रमा
योमाद्दः स्यात् कविप्रतिभाकल्पितेन गौरयमित्यादौ विषयस्यावगम्यमानेन तत्र बैभावाद्यतिपत्तौ साध्यौ न विकल्प
नायानेवविषयविनिर्गीर्णत्वे विषये तत्प्रयोजनमपरे तत्र तया विषयिणाम्ध्यवसितेति एवं ये भेदयोर्गौणत्वे शुद्धत्वे
वाह भेदाविमावाह सादृश्यात्सम्बन्धान्तरतस्तत्र लक्षणा गौणी शुद्धा च विज्ञेया इमे सारोपसाध्यावसाने द्वे भेदौ ल
क्षणाविशेषौ सादृश्यात्सादृश्यहेतुके गौणी विज्ञेयौ कार्यकारणभावादिसम्बन्धान्तरहेतुके तु शुद्धे विज्ञेये

का॰
टी॰
२
17

पतेदेवमन्यथाविहन्यतेति इमावारोपाध्यवसानरूपौ सादृश्यहेतू भेदौ गौर्वाहीक इत्यत्र गौरयमित्यत्र च गौर्वाहीक
इत्यत्रारोपणाद्गौरयमिति सर्वनामपदेनोपादानादारोपविषयस्तेनारोपेण न साध्यवसानता यच्च गोपदं सादृश्यपल
क्षणमभेदेनवाहीके लक्षयति अभेदावगमादिप्रयोजनं तेन तु छेमनागम्यमिमसंक्षेः अत्र सादृश्यसम्बन्धमेवति
मतमभेदेनोपस्थापयति अत्र स्वार्थसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने
प्रवृत्तिनिमित्ततामुपयान्तीति केचित् गौर्वाहीक इत्यादौ स्वार्थसहचारिणो गोसमानाधिकरणा गोमस्त्वपि
नयन्ति यावत् जाड्यमान्द्यागुणादयो लक्ष्यमाणा अपि मातादृक्कनाहलक्षणया बोध्या अपि गोशब्दस्य परार्थाभि
धाने परस्य वाहीकस्यार्थाभिधानेभिधानस्यावोधेत प्रवृत्तिनिमित्ततामुपयान्तीति प्रवृत्तिनिमित्तो भवतीति केचिदा
हुः अत्र गोशब्दस्य वाहीकार्थाभिधाने नाभिधाव्यापारः सादात्म्यकेनस्याद्वादिति नैतद्योग्यमिति पूर्वमतेनाप
मेदकमतेन स्वमाहुः स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते न तु परार्थोभिधीयत इत्यस्य स्वा
र्थसहचारिणो गोसम्बन्धिनो गुणा नो जाड्यमान्द्यादीनामभेदेन सारूप्येण परार्थगता वाहीकगता गुणा जाड्याद
य एव लक्ष्यन्ते न तु परार्थो वाहीकार्थोभिधीयते ऽभिधाबोध्यन्ते इत्येष पूर्वस्माद्विशिष्टा बुधा आहुः नन्वगोश
ब्दाद्वाहीकार्थः प्रतीयते वा न वा प्रतीयते चेत्किं गोशब्दादेव किं वा लक्षिताद्गुणादविनाभावस्तु वेति न तावद
द्यो गोशब्दस्य तत्रासंकेतितत्वात् नापि द्वितीयः शब्दाकांक्षा शाब्देनैव पूर्यते न त्वर्थेनेति न्यायेनाविनाभावल
भ्यस्यार्थस्य शब्दाप्रवेशात् ग्राह्येऽन्वये न च तत्र प्रतीयते इति मतमोपनमेभवति यतो गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रती

यते इति मतमपि न सम्यग्भवति यतो गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदा स्य गोशब्दस्य गोर्वाहीक इति वाक्ये सा
मानाधिकरण्यमेव विरुध्येतेत्यादि निगदव्याख्यानमपि मतमनुपमर्दं लक्षितज्ञानमनुपपत्त्यापादयति साधारण्य
ण्याश्रयेण परार्थपर्यवसानेन स्वार्थे गोशब्दो यावत्स्वात्ते न संसर्गं वाहीकशब्देनान्वयमलभमानः जाड्यादि
समानधर्मसंबन्धाद्वाहीकार्थं लक्षयति वाहीकस्य गोभिरभेदादेतेनाध्यवसायः प्रयोजनमिति भा
वः अत्रापि ग्रामेऽपि समस्तं दर्शयति उक्तं चात्र अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेष्यते लक्ष्यमाणगुणै
र्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणतेति अभिधेयेन सामान्यकेतिनार्थेनाविनाभूतासंबद्धा प्रतीतिर्यस्याः सा लक्षणा दृष्टा
हीति लक्षणेष्यते लक्ष्यमाणस्य वाहीकादेर्गुणैर्जाड्यादिभिर्योगाद्धेतोर्लक्षणा गौणीत्येष्टा एतदेव हा
मा विवेचयति अविनाभावोऽत्र संबन्धमात्रं न तु नान्तरीयकत्वं अत्र लक्षणायामविनाभावपदेन यः कश्च
न संबन्धः संयोगादिरुक्तः न तु नान्तरीयकत्वं समवायो विनाभावो व्याप्तिरित्यर्थः अत्र हेतुमाह न त्वे हि
मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ लक्षणा न स्यात् व्याप्तिश्चेद्विवक्षिता स्यात् मञ्चपुरुषयोस्तयोर्व्याप्त्यभावादस्य वाक्ये लक्ष
णा न प्रवर्तेतेति भावः व्याप्तौ लक्षणानुपयोगमाह अविनाभावे वा तेनैव सिद्धे लक्षणाया नोपयोगः
इत्युक्तं अविनाभावेनाक्षेपेणाक्षेपस्य अग्निर्धूमवत्त्वादेर्व्याप्तौ सत्यामापत्तेरेवानुमानेनैव सिद्धे लक्षणाया नो
पयोगो न प्रयोजनमित्युक्तं च ग्रन्थकृद्भिः एवं गौणभेदद्वयमुक्त्वा शुद्धभेदावुदाहरति आयुर्घृतमायुरेवेद
मित्यादौ सादृश्यादन्यत्कार्यकारणभावादिसम्बन्धान्तरं हेतुः सकारणस्यायुःकार्यमिति कार्यकारणभाव

कस्मादायुर्घृतमितिसमारोपः । आयुरेवेदमितिसाध्यवसानम् । एतदेवसमाह । एवमादौकार्यकारणभावादिलक्ष-
णंस्वैवयत्पूर्वंसमारोपाध्यवसाने कार्यकारणभावादिलक्षणोस्त । स्वरूपोपपन्नाहंकारेवयःपूर्वप्रथमेयत्रतथारोप-
ध्यवसानाक्रियतोःकारणत्वंपूर्ववह्नित्वेनदर्शितमितिभावः । स्वरूपाभावेनानयोःप्रयोजनवत्त्वेनः प्रयोजनमा-
ह । अत्रगौणभेदयोर्भेदेपिताद्रूप्यप्रतीतिः सर्वथैवाभेदावगमश्चप्रयोजनं । गौणभेदयोर्गौर्वाहीकइत्या-
दौवैधर्म्याभासमानेपि सारोपायांवाहीकयोस्ताद्रूप्यप्रतीतिः साध्यावसानेसर्वथैवाभासमानेपिवैधर्म्येअ-
भेदावगमः । भेदाप्रतीत्याभावश्चप्रयोजनम् । शुद्धभेदयोस्तुसम्बन्धान्तरेणान्याविभिन्नावारेणैवकार्यकारणभावा-
दि । शुद्धभेदयोरायुर्घृतमितिसारोपायामन्यस्मादन्यादैलक्षण्येनविशेषणेनघृतस्यायुःकारित्वंप्रयोजनंआयुरे-
वेदमितिसाध्यावसानेनव्यभिचारेणनियमेनायुःकारित्वंप्रयोजनं । कार्यकारणभावादिग्रहणाद्वादिशब्दार्थ-
माह । क्वचित्तादर्थ्यादुपचारः । तादर्थ्यमिन्द्रस्ययोजनकत्वादुपचारोलक्षणासर्वत्रानुवर्त्तनीयः । यथेन्द्रार्थः
स्थूणाइन्द्रः । इन्द्रार्थःइन्द्रप्रयोजनिकःस्थूणाःस्वस्मभेदः । क्वचित्स्वस्वामिभावात् । यथाराजकीयःपुरु-
षोराजा । क्वचिदवयवावयविभावात् यथाग्रहस्तः अग्रावयवेग्रमात्रेहस्तः । अग्रहस्तइतिकर्मधारयः । त-
त्रषष्ठीतत्पुरुषःप्रकृतानुपयोगात् । क्वचित्तात्कर्म्यात् । यथाअतक्षातक्षा तत्कर्मतत्कर्मकारित्वे अतक्षा
तज्जातीयत्वेपितत्कर्मकारित्वात्तक्षेतिलक्षणे उपमेदयति लक्षणातेनषड्विधा आद्यभेदाभ्यांसह आ-
द्यभेदाभ्यामुपादानलक्षणाभ्यांतथावेदाद्युक्ते कुन्ताःप्रविशन्तीत्युपादाने गंगायांघोषइतिलक्षणे गौ-

वाहीके गोत्वारोपणात् गौर्वाहीक इति गौरेवायमिति सारोपा साध्यवसाना आयुर्घृतमिति शुद्धसारोपा आयुरेवेदमिति शु
द्धसाध्यवसाना ८ केचित्तु वे समवतात्यभिहिष्यते नैते भेदाः किं तर्हि तत्र वक्ष्यते न तत्र तेषां भेदः अतएव
वपञ्चाङ्गेषेण शक्तितेमादिनानत्वात्रेते भेदा दर्शयिष्यन्ति अयमध्यवसायकभिप्रसंगात तस्मात्तदुक्तिः प्रयो
जनं उपादानेन लक्षणस्याभावः अध्यवसाने च इतिबाहुरूपादिभिः कालिताविधाः प्रकाराः अध्यवसाने तिषड्डि
येति यावत्तत्रेतेनाथ्यावाग्रिमकारिकायामित्यमेव सम्बन्धः आवतते लक्षणस्याभिद्वेधा स्थापनमेव फल
मिति तस्या भेदानाह सा च स्वेनैव सहिता गूढाभसहिता च प्रयोजने सा च रूढ्यादिना द्विधा लक्षणमथ
प्रयोजने कुतः प्रत्येतव्यमित्याह प्रयोजने हि व्यंजनाव्यापारगम्यमेव तत्प्रावव स्पति व्यंजनाव्यापाराक्षिप्ते
तद्गूढमगूढं वा तद्वेति द्विधा अपि काव्यवासनापरिपक्वधियः सहृदयान्सेवागम्यं गूढमिते तत्कालमेव
सहृदयैरसहृदयैर्वा लभ्यं तदगूढमिते तत्र गूढं यथा मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षितं समुच्छ
लितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमो
द्गमो मोदते वेत्रेमसहृयोङ्कुरेवज्रानास्यरुदत्तमातिहथ्वलामितरथः अत्र विकासः पुष्पधर्मः स्मितेनुपपन्नः सा
दृश्यसम्बन्धेन प्रकाशं लक्षयति अत्र च समुत्कर्षो हासित्वं व्यंग्यं एवं वशितत्वं चेतनधर्मो वक्रिमाणमनुपपन्नः सा
नसंलक्षयति प्रकानुरागित्वं व्यंग्यं एवं समुच्छलितत्वे तातिशायित्वे लक्ष्ये वशाकारित्वं व्यंग्यं अपास्तसंस्थ
त्वेतानेकविषयसंचारित्वे लक्ष्ये नानाविधोत्कंठाकारित्वं व्यंग्यं समुच्छलितत्वे नोद्दिपनत्वे लक्ष्ये परिमर्दनयोग्यत्वे

का॰
टी॰
१९
19

ठेगंप उद्भवत्वेन योगत्वेन लक्ष्ये वमत्वेठेगंप मोदत्वेन जन्मत्वेन लक्ष्यसंस्थलक्षणीयत्वेठेगंपद्युतिकेचित् रुचकेन
अत्रस्थानसर्वदेयमीनामतिशयितत्वेठेगंप तथाहियमायसिम्भत्वाद्वियालक्षे तत्रत्रयधर्मीलक्षते तत्रधर्म
प्रयोजनं धर्मिणांधर्मान्तराभावात् यत्रधर्माणांबलद्धानन्तरंधर्मान्तर्वाणिप्रयोजनम् धर्मिणोधर्मान्तराभा
वात् अपितुतेषांप्रमाणातिशयितत्वेप्रयोजने यथागंगायांमोमीमादौतामपदेनतासम्भ्रशवतत्वामादिगुणधर्मे
लक्षितेषुतदतिशयःप्रयोजनमिति अमृ यथाश्रीपरिचयाज्जडाअपिभवन्त्यभिज्ञाविदग्धचरितानाम्
उपदिशतिकामिनीनांयौवनमदएवललितानि अत्रोपदिशतीतिवाचककर्मणिप्रवर्तनमुपदेशस्तेनतद्धर्मः
समदेतःसम्भवस्ववटीकरणंलक्षयति तत्रस्वाभाविकत्वात्समनिरपेक्षत्वंप्रयोजनं तत्त्वमकलज्जनेद्य
मिसरगृह्ये तथावालितानांस्वाभाविकत्वेमाधुःसम्मवविस्मप्रकृततत्त्वादप्रकाशितमादिगुणतंयो विभ्रम
मधुमदादायितानांयथातस्मीसुपसर्गस्यवास्थै उपमृहयति तदेषाकथिताक्रिया पञ्चालक्षणात्रिविधंतत्रसा
हि अभेपणागहृगगहृेभपाव एवंलक्षणांनिरूप्यलाक्षणिकेलक्षयति तद्वृत्तीलाक्षणिकःशब्दइतिसा
ध्यति तद्वृत्तदाश्रयः सम्बध्यतेस्फुटोवाकोलावाणिकः शुद्धोवाच्येजकस्तस्यैतिसत्त्वादव्यवतितेनमथैः
तद्वृत्तस्मानलक्षणायाभूताश्रय। तत्रलकपतल्लक्षणव्याख्यातादिमर्थः व्यञ्जकेलक्षयितेवादिविप्रतिप
त्तिनिरासपूर्वंव्यञ्जनेतिव्यवस्थापयति तत्रव्यापारोव्यञ्जनात्मकः तत्रप्रयोजनलक्षणाश्रयेष्वाहप्रत्ययमभिध्या
फलेव्यञ्जनेलक्षितव्यलक्षणम्फलेव्यञ्जनव्यवस्थापनेप्रायामेनमीकार्यणेवमभियुक्ताः अस्मिन्लाक्षणिके

कार्यस्य सत्त्वस्य वा बाधकस्याभावे त्विति गामर्थे ॥ प्रत्यं प्रत्यमिति वक्ष्यनीयमानत्वेन बोधेऽप्यत्रापि कुविनान्यथापि ति
स्थापव सत्ते स्वीकृतम् । साधकबाधकाभावयोः सत्त्वं ज्ञानयोः सन्देहकारणत्वे किन्तु विपक्षनिश्चयोः स्यैतन्याश
क्वाह । यत्र तत्साधकबाधकयोः सत्त्वं तत्र संशयावतरः तत्रैकतरस्य निश्चयात्संशयः स्यात् यत्र साधकत्वमनुकूलत
र्कत्वोऽपि बाधकत्वं प्रतिकूलतर्कस्य इति ॥ अत्र सौभाग्यविलनोति वक्तृप्रतिज्ञानोऽप्यन्तेव हारमस्तुनिराधार
व्याप्तिर्यावनागम्यमाना हेतुसिद्धिरिति विकल्पवानुकूलत्वभङ्गे स्वरूपमायाः साधके शक्तिनिश्चयनत्या प्रतिकू
लतर्कस्य प्रतिनिमित्तबाधकता ॥ अत्र हेतुसिद्धिः प्रमाप्रयाने सुखमातान्तरव्याप्यमानत्वेनानुकूलतर्कत्वेन
लत्वेन तदुपके प्रतिनिमित्तबाधकता । अत्र हेतुसिद्धिः प्रमाप्रयाने सुखसमाधानम् यथा कथञ्चिद्विपक्षेऽपि सम्भावन
लोविकल्पस्यैवोपमायाः साधके तत्र निर्वहासम्भविकारेव्यभिचारात् यथा कथञ्चिद्विपक्षेऽपि सम्भावन
यानप्रतिकूलत्वमितिवक्तृमेवप्राप्तीतित्रूपकस्याबाधकस्यैवमकत्वनिश्चयात्संशयेऽहभावः वक्तेनोन
वसम्बन्धस्य यदुपूः प्रीतो भ्रमः स्वरूपत्वस्य व्याप्यत्वमितो वगुणत्वेनत्वक्तस्य प्रतिकूलत्वमितिरूपकस्य साधा
कत्वप्रतिपत्तेर्नत्वप्रमायायाबाधकत्वम् ॥ अत्रापि प्राहुः प्रीतो भ्रान्तोपायमानः विप्रकृष्टस्य स्वरूपे स्पश
शिनोऽपि तथा सत्त्विकर्षितान्वयोऽन्त ॥ तद्विवक्षमिन्तु विवक्षुपमायामपि किम्प्रयोगेणानुमेति यथा कथञ्चिदि
थेजनयापरस्याहेतुमप्रतिकूलत्वमितितोपमायाबाधयत्वर्थः ॥ एवं साधकप्रामाण्यम्प्रकाशबाधकप्रामाण्य
माह ॥ राजनारायणेतरोत्तमालिङ्गानेनिभेदमित्यत्रयन्तालिङ्गनस्तुपमोनिरूपयति ॥ सहप्रतिप्रत्यसौप्रत्यक्षे
स्यालिङ्गनस्यासम्भवात् ॥ अत्रालिङ्गनेनामेवनारायणोऽन्यभेदाभेदोपलक्षणेऽकैवसाधके नानाभायणामि

का॰
टी॰
४
20

वेद्युपमायामन्नबाधकमित्यर्थः अत्र हेतुमाह अत्र हृष्टे प्रतीतिर्नोनाध्यवसायमिवेति उपमानोपमेययोर्भे
देन प्रतीतो नो नल्मो समालिंगनस्य नाशायोगेन तं प्रत्यवेतानैो विस्याउपमाबाधा इत्यर्थः द्वयोः साधकतासम्भ
वेऽपि एकतरस्याकटकोटितयापि सन्देहाभावं दर्शयति यदा तावत्प्रभवत्वमेव विनया मन्त्रमेजीरपिञ्जितमा
तोहरममिलिकायाः इत्यत्र मजीरपिञ्जितमनुजेश्रुति कलममममबाटिति उपकमस्य बाधकम अत्र मन्नी
ञ्जितेति विशेषणस्य उपपवासुजेमिन्ये वरूपकेणानुगुणपालेप्रतिहकलममनुजविशेषणेनाप्रसिद्धो
इत्यर्थः अस्यापमायाश्रपि साधकतामाह ननु पादेनु कलमित्युपमायाः साधकमभिधेयतेविषयुपमा
दिनो बाधकस्य नटपतयाकटनेन प्रतिपन्नेः एवमन्यत्रापि स्वधीभिः परीक्ष्यम् मजीरपिञ्जितेति हि पादद्वय
भाकरीति पादद्वये कलेपादानुजेमिवेत्युपमायाः न साधकं समानधर्मस्य सिद्धेः नापि द्वयोः सम्भावा
स्वेनेह सेकरएवमसन्देहाहि साधकबाधकयोः समकोटितायांस्फुरितः इह रूपकरूपकयोर्विषयुपमादिनोर्बाधः
सन्नायामसम्पादकस्यात एव बाधकस्याप्रतिपन्नस्य तटपतया साधकापेक्षया कटतेन श्रवणेन उपमा साधक
नेन वा सन्देहे संकरो भवति मनःप्रतिमनेसो कामतरुक्षणे संकरस्य नन्तायंभेदलत्तयाति स्फुटमेकत्र विष
येष्विहार्थालेकांतिद्वये अवविष्णुनेव अभिनेवपदे स्फुटतयाध्यासभावुपि हार्थालेकारो स्यासमा
सादयतः सोऽयमपरः संकरः एकवाभिप्रविषयेवाक्ये यत्र स्फुटमलेकांतिद्वयमहार्थमूलेयविन्यासे न समनु
तोयः संकरद्वय इत्यर्थः स्फुटमलेकांतिद्वयमनवमकाशितिन्निमेजनाय उदाः स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्य

समभावस्य कारिणी एवं प्राग्युक्तक्रमेण फले लक्षणां हेतु यिता शेज्याद्विविशिष्टे पवनटेललक्षणा स्तु किं येन तु
येन तादिनामनेह यायिन माह न तु पावनतादि यमेयुक्तमेव तन्टेलस्यतेगो गायाम्न्दैयोऽपायस्मतो यिकस्य
र्थस्य प्रतिपत्ति स्वप्रयोजनमाप्तिविशिष्टलक्षणा यद्यपि नटेलक्षेप्रयोजनस्योक्तमायेन तन्लक्षणा विष
ये न यथापि गेगाया ग्राह पावननादि प्रयोजनं न युक्तं न टेल लक्षयन्त अत एव पावननादि प्रयोजनेन येन ताव
षयः किं तु लक्षणा विषयपव पावननादेरेव प्रयोजनेऽप्रतिपादयति इमनो यिकस्यार्थस्य पावनः
नादि प्रतिपत्तिरेव प्रयोजनमिमेतेन प्रकारेण विशिष्टेन टेललक्षणा स्तु नाकिं येन तेन न तस्याः कारणा
त्किं येन तेन किमपि ततयामिसमर्थः इत्याह इति पूर्वपलमाश्रे कयग्रयकदाह प्रयोजनेने तमाहितेनेतल
णोयेत युक्ते स्पष्ट प्रवृत्तिमवतरणिकापूर्वमित्याह कृतइत्याह तानस्य विषयो हि स्पः फ
लमस्य तदपुत्ते हि यस्माद्धेतोः तानस्यतायनेन तितु स्वस्याकारणभूतस्य फललक्षणता मन्नः तान स्य
स्य नादिविषयः अग्रस्त्र्शेमादि फले कार्ये पूर्वापरीभावेन कालतो भेदात् नहि कार्यकारणयो रेक
यथा छिदाकरणस्य परशोः काष्ठादिर्विषयः तच्छिदा फले न वा विषय फलयोरेकस्य रूपतो भेदाहि
तिभावः एतदेवाह स्मादर्शयति प्रमताद्विनीलादिविषयः फलेन प्रकटता संवित्तिर्वा इदं नीलमित्यर्थ
नीलरूपविषयस्यापरस्य प्रदेशेन तन्स्वकृतेन संवित्तिः सा तु विनतस्य काछिदा कस्यवा फलस्यामे भे
दपवननभेदसमर्थः उपसंहरति विशिष्टलक्षणानेव पवमस्तक्रमायेन पावननादिविशिष्टेन टेललक्षणा ।

हत्तिमाह व्याख्याते पूर्वेणैवावगतार्थत्वमसमर्थः कथं तर्हि विशिष्टप्रतीतिरित्याह विशेषाः स्फुटतादि
ते तटादौ लक्षितेन लक्षणया बोधितेस्मिन्निति तत्पुनः विशेषाः पावनत्वादयः प्रतीतिगोचराः स्युः अत्र हेतुम्
सिद्धान्तयन्नाह तटादौ विशेषाः पावनत्वादयस्ते चाभिधायाः नामर्थैः लक्षणायाश्चाव्यापारान्ते व्यञ्जनागम्याः नाभि
धायाः समयाभावादित्यनेनाभिधाया विलक्षणेन तथा हेतुश्चाह मुख्यलक्ष्यार्थेतितत्तदस्यथा लक्षणायाः सहा
यार्थावबोधनशक्तिसामर्थ्यमिति श्रीमदभिनवगुप्तपादेशक्रमेणानामुयेशकः गङ्गास्रोतसि घोषया
याश्रयेपन्ना सम्बद्धवाचि क्रियैलायमानमन्वयबुद्ध्येत्या लक्षणमात्रबोधनेएव लक्षणायाहेतुत्वमा
वाण्लक्षणेति लक्षणया विलक्षणेन केनचिदस्येन व्यापारेण गम्याः नच व्यञ्जनध्वननादिशब्दा
वाच्यमवधूपमेक्षितम् येन विशेषा गम्यन्ते तदिति सम्बन्धः तथा च श्रीमदभिनवगुप्तपादाः अ
स्तितावदनयशब्दस्य व्यापारः सच नाभिधात्मा समवायाभावात् नतन्पर्यात्मेति अभ्युपगन्तव्य
इत्येतम् न केवलं लाक्षणिकस्यैव व्यञ्जकत्वं यावद्वाचकस्यापीत्याह एवं लक्षणामूलं व्यञ्जक
त्वमभिधामूलमाह अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृ
तिरञ्जनं अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनं अनेकार्
थस्य बहुष्वर्थेषु गृहीतसंकेतस्य शब्दस्य संयोगाद्यैः प्रोच्यमानैः वाचकत्वे नियन्त्रिते यावन्स्वार्थेषु प्र
हीनो प्राकरणबोधवद्गतिः तावत्तात्पर्यविषये सम्बद्धतः सङ्क्रान्ते सति तिरस्कृत एव शाकुगापदपाश्च

नेपृथक्दुष्टेषु तात्पर्यसंदेहे जातेः नत्वसंयोगादिसहकृतानामनेकार्थानां सहितानां सदावधानतार्थो ।
पस्थितानां वर्णपर्यन्ते भावादेकाश्मिन्काश्मिश्चिन्नियमेऽपि विशेषेवानुकल्पेतियामिते मतिप्रवाच्य ।
क्रमायाथादभिधयाबाधायित्तमशाकस्मासावधेः नन्वर्थविशेषप्रतीतिं करोतीत्येवाह व्यापतिः शृह ।
णाष्प्रापूरीजनाद्येजनतानाम अत्रप्रमाणकमभानित्रैवैहस्याथमाह संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं
विरोधिता अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः ।
स्वरादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः सशङ्खचक्रो हरिः अशङ्खचक्रो हरि
रिति रामलक्ष्मणाविति रामार्जुनगतिस्तयोरिति भार्गवकार्तवीर्ययोः स्थाणुं भज भव
च्छिदे इति हरे सर्वं जानाति देवः इति युष्मदर्थे कुपितो मकरध्वज इति कामे देवस्य पुरारातेरिति शि
वे मधुना मत्तः कोकिल इति वसन्ते पातु वो दयितामुखमिति सांमुख्ये भात्यत्र परमेश्वर इति राज ।
धानीरूपाद्देशाद्राजनि चित्रभानुर्विभातीति दिने रवौ रात्रौ वह्नौ मित्रं भातीति सुहृदि मित्रो भातीति रवौ
इन्द्रशत्रुरित्यादौ वेदे एव न काव्ये स्वरो विशेषप्रतीतिकृत् आदिग्रहणात् एतद्दहमेतस्याशिताप्रपद ।
मेतैर्दिवसैः इत्यादौ एतद्दहमेतावन्मापदहमेतिहिदिवाहेहि इत्यादावभिनयः इत्थं संयोगादिभि
रर्थान्तराभिधायकत्वे निवारितेप्यनेकार्थस्य शब्दस्य यत्क्वचिदर्थान्तरप्रतिपादनं तत्र नाभिधा नियमा ।
त्तस्याः न लक्षणा मुख्यार्थबाधाद्यभावात् अपि त्वञ्जनं व्यञ्जनमेव व्यापारः संयोगः सम्बन्धः प्रसि ।

का॰
टी॰
२२

ङ्गः संबन्धः संयोगः समवायो वा तत्र संयोगमात्रे तथा सति हरिकृष्णोऽश्वेतिरत्र बोधयेत न स्यात् विप्रयो
गादि योगः संबन्धाच्च शब्दस्य प्रसिद्धार्थतासुसिद्धसम्बन्धविरहः साहचर्यमेकास्मिन्कार्ये समवाय
त्वादि विरोधिता वध्यघातकता सहानवस्थानं वा अर्थो न त्वसामर्थ्यं फलप्रकरणं प्रस्तावः लिंगमसा
धारणो धर्मः अन्यशब्दस्याभ्यासे वा दिनस्य मासास्मा नाधिकरणे सन्निधिः सामर्थ्यं तत्कारणं नियमः का
रणेनेति यावत योगरूत्वादौ वितोऽदेशाः देशविशेषः कालः कालविशेषः व्यक्तिः स्त्रीपुंसादिः स्व
रउदात्तादिः एतेषु शब्दार्थस्यानवच्छेदेनानार्थत्वादेते त्रयेऽसति विशेषस्य प्रमाणार्थस्य स्मृतिहेतवः
स्सशङ्खचक्रः एवंप्रकारेणाभियुक्तानामुपदेशेन सशङ्खचक्रो हरिरिति हरिशब्दस्य प्रसिद्धाच्छेदे सशङ्खचक्र।
सेवध्यात्मकत्वेनेति नियमते अशङ्खचक्रो हरिरिति प्रसिद्धशङ्खचक्रविरहाद्धरिशब्दस्यैव नियमते रा
मलक्ष्मणाविति लक्ष्मणसाहचर्येण रामशब्दस्य दाशरथौ नियमते रामार्जुनगतिस्तयोरिति कार्तवी
र्यभार्गवयोः वध्यघातकत्वेन रामशब्दस्य भार्गवे अर्जुनशब्दस्य कार्तवीर्ये नियमते स्थाणुं भज भव
च्छिदे इत्यत्र भवच्छेदफलस्यान्यसामर्थ्यात् स्थाणुशब्दस्य शिवे नियमते सर्वं जानाति देवः
इत्यत्र ज्ञानस्य प्रकरणात् कथायाः प्रकृतत्वे देवशब्दस्य प्रस्तावेन युष्मदर्थे सम्बोध्यमाने नियमते कु
पितो मकरध्वज इति मकरध्वजवाचकस्य लिङ्गत्वेन मकरध्वजशब्दस्य कोपलिङ्गात्कामे नियमते समुद्रस्य जलस्य
स्य कोपासम्भवात् देवस्य पुरारातेरित्यत्र पुरारातिशब्दस्य त्रिपुरवैरिवाचकस्यान्यस्य शब्दस्य सामानाधि

47

करणादेवशब्दस्य पुंस्त्वमिति नियमनं । यथा वा देवशब्दस्य स्त्रीत्वाभावः । हरिति शब्दस्य नगरदेवतावाचकस्यापि
पुंस्त्वमिति नियमनं मधुनामन्नः कोकिल इति मधुशब्दस्य मकरन्दवाचिनोपि कोकिलमदकरणसामर्थ्यादस्मे
न नियमनं । पालवादयित्वा मित्रमिति मित्रशब्दस्य नवाचिनोपि कामानरणपरिपालनयोगपत्तया सामर्थ्य
त्वात्पुंस्त्वमिति नियमनं । यद्यपि सुमनादिनानन्तमपि कामान्नरणपरिपालके तथापि सामर्थ्यात्पुंस्त्वयोगप्रसक्तिस्ता
न्मन्दमसर्वसमाविरमनात् । भामञ्च परमेश्वर इति नारायणादेवाचिनोपि परमेश्वरमात्रेति पदवाच्याद्राजन्य
नोरूपादेशब्दाज्जातिनियमनं । चित्रभानुरिति चित्रभानुशब्दस्यादित्ये कालविशेषादर्थो नियमनम् । तस्यैवावि
भानुशब्दस्य राज्ञाविति कालविशेषादर्थो नियमनं । मित्रभानोरिति मित्रशब्दस्य सूर्यवाचिनोपि तद्वेसकाति
देशान्तरे दिनियमनं । मित्राभानोनित्यद्वावकस्यापि तस्यैव पुंलिङ्गनिर्देशादर्थो नियमनं । १२ स्त्रुश
ब्रुरिति स्त्रुशब्दः शब्दात्पर्यन्तायत्ते बहुव्रीहावपि पदोदात्तेन ब्रह्मसशब्दः शब्दात्पर्यन्तात् । नित्यमस्येषेत्यप
दोदानन्तमिति सर्वविशेषणार्थो विशेष्यमाने यथावेदेन तथा काठेष्ठति नोदाहृतमित्यर्थः । आदिग्रहणे
न पद्धेति एतावन्मात्रमस्तीति का एतावन्मात्रे लिङ्गानैः । एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः । इत्यादाव
भितयादयः । गृहीते इतिशेषः । अभिनयोऽहमिति नन्दादोकारान्तकरणं । अन्यप्यादिशब्दाद्वस्तादेव नवाल
नादिनाभिमतनिर्देशः । चेद्वादिशब्देनेकादिसङ्ख्यानिर्देशश्च तथा चोक्तं । एकस्मादासहस्रं च वचनं यद्यस्त्वयथा
भवेत् । ततः कविप्रयोगे ततानेकाच्छमिच्छता । एकपञ्चकरीवत्तुगजाश्वरजश्चकटकं । इयपनन्दी

का॰
टी॰
२२
23

कालतस्त्रुतिप्रमाणादिकमिष्यते तथाहि कावित्सुखौ नाधिकाव्रगणायतनायुके दर्शयन्नाह एतावन्मात्रेति
परिमाणेमात्रच् एतावन्मात्रमाल्लतिकापीनोत्तरं तच्छा एतावन्मात्रेऽपरिपातितिमिषः समस्तेषामिति समन्वयः
तथावेतावन्मात्रेष्वाह हस्तस्याविकाभिनयप्रभिनयेन सनयोः पीनतेमद्भालित्तनयप्रभिनयेनोत्तरेषु वानियमि
तः एवमेतावाङ्गुल्यादिपातेतितिवेश्मत्वंशुल्यदेववादभिमतनिर्देशो नैव तन्मात्रशाहोतिमेघाणप्ररिमित नैवि
यमितं तथैवेतावन्मात्राववस्थामभिनयेनप्रकटत्वबाहुल्ययोः एतावन्मात्रेदिवसे निमिभिमतानिर्देशेन का
लस्यपरिमितस्य वानियमितः अत्रकालस्यपरिमितत्वमतिव्याक्तिपोषके न च हस्तेनाभिमतनिर्देशोभि
नयएव यथावदवास्थितस्येव हस्तस्योदेवताभिमतनिर्देशाद्दस्तकरणाभावः स्फुटएव तथाक्तेविस्तारेके
यो हस्तः सदेशः प्राप्तस्तेनैतएवाहनिस्तयामिमत्रान्मानिर्देशोहस्तयास्थितमात्रेणप्रतीयते नायमभिनयो
नुकरणाभावादिति अपिवायोगाथायोवेतावन्मात्रामपासालिपत्राभ्यामितिपाठेमसमाताः अदिपत्राभ्या
मितोन्याभृतलक्षणेत्वतीया प्रायशोदोर्व्यमिसद्दणः पत्रवैतानिरूपणपक्षपत्रणेवेतिव्याचक्षते कारिका
थैविवरणेति अत्रानेकार्थस्यसादिसंयोगाद्योरमेतानोकारिकापदानोह्स्थामिस्यादिपूहस्पसंतेविहानि
अवाच्यस्यसादेस्त्वयकाविदिमादि अजेनामिसस्पाविवरणस्य एतदेहोदाहृतेति यथाभद्रात्मनोऽडपिय
रोहतनोविश्वालवपुोवतेः हतनाप्रालोमसुखिमेगटहस्य यस्यात्वपमवगातेः परवारणस्यदानाम्बुसेकस्व
भगःसततेकरोभृत तत्रादौप्रसातोल्पपार्थः भद्रात्मनःश्रेष्ठस्वभावस्य अपियरोहतनोरस्तभिभवतो।

यथा गौरस्य विशाले वेशोक्ते लेवन्नतिः प्रायास्येयस्यैतादृशस्य कृतः शिलीभूतो वालोष्ठशारणामर्थतः सर्वा
सैव तु गोत्वङ्गोपकरणस्य संग्रहः सैव यायैवैतादृशस्य अत्रपप्लवैः उप्लवैः वाहितो याश्चिभवदेवैव स्वप
रवयं क्रमेणैपद्वैविहीनानागतिः राजस्य प्रभुयोयस्यैतादृशस्य पराल्वैविरिणामायतीतियस्वारणास्यल्पपस्यत
नेदानाम्मुखे केन वित्तारणजलमेकेन सम्भूताः सृष्टुम्माहात्म्यवान्कुरः पार्थिवरूमत अप्थाप्रकृतानाम्नार्थः
मद्वाहस्मिजातिविशेषेण स्नानस्य रूपम्पड्यपयोहः अत्रत्रतनाडुः विनायोहरणीयानन्तर्यस्याविषालोयावेशा
वारम्भनहडङ्ग्नतिकृत्स्येयोग्यस्य कृतनः शिलीनवालोनां भ्रमरणामेव संग्रहः समस्तगोपेन उपप्लवउपप्लसगामतेनेता
होनागतिः सवारायस्यैतादृशस्य पयः श्रेष्ठस्वामाद्यवाणां रूपनीतस्य सततेदानामुखमेकेसम्भगाः सदजल
न्नातिरस्यः कारोभूत अत्रप्रकारणवशात यस्येतिसर्वतामपदस्यतेजपरतयातदन्वयपोरपेष्ठ्यपुमद्वा
दिपूयानामोविसर्टामयानियमोपियदश्राकरूणिकोगजार्थः प्रतीयतेऽतिततत्रवंशजत्वेवशहव्यापाराउतिहा
न्नार्थमेगातिः यथावात्रनृपराजयोरुपमानोपमेयभावे नात्रोपमालङ्कारोऽश्रपल्लयावाग्रेवदत्यात यः
थावताप्रश्नपवचाव्यस्तथावप्रकृतयोगपदवस्थितोऽत्रपकस्याप्रकृतत्वेऽत्रापपवेत्सापि एवं
पारेति व्यञ्जकशाहलक्षणमाह नहुन्नोव्यञ्जकशाहः नहुन्नोव्यञ्जकतायुक्तः स्पष्टं तत्रशाहस्पेत्रा
स्पलेष्वप्यथमार्थप्रतीतावेवकारणेनेमाह यत्रमोर्थोऽनस्पृक्तत्वाप्रत्रार्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्रसहकारितयामतः
तथैतिव्यञ्जकयद्यत्रार्थान्तरयुक्तमानार्थवाचकः सशाहः नत्वाव्यञ्जकः तत्रार्थोपिसहकार्यैव ततसा

का° टी° २५

२५

नानुकारणे शुद्धस्यैव प्रयामेन व्यञ्जकत्वसमर्थस्पत्वसहकारिनादप्रायामेन व्यञ्जकत्वस्पत्वसहकारिनादप्रा-
यामेन अतः शुद्धस्यैव प्रायामेन काव्यत्वव्यवहारः तथा चात्र द्वावेव प्रकृतनामकत्वावयवैर्थी ग्रन्थयाथाप्य-
वाविषयो ननु शुद्धमत्र अविसम्वादापारः अतएव ननुव्यवयानामितिसिद्धम इति श्रीकाव्यप्रकाशटिप्पणे
येन नैतदुक्तोनामाद्वितीयः उल्लासः ॐ श्रीशोकजयति ॐ श्रीगणेशाय विघ्नश्वेमवाङ्गनकेनवे
नमोतिविघ्नसामाव्यकार्यनिर्वाहहेतवे एवं शुद्धार्थादिशाक्रमेण शुद्धानां व्यञ्जकतानन्तरमर्थव्यञ्जकतानाम
धोप्रायश्रीर्थानामिति प्रागुद्दिष्टमपि वाच्यथुः प्रागुक्तः तथान्यदायति अर्थः प्रोक्तः प्रतेषां पुरा
वाच्यादयस्तदर्थाः स्युरिति पूर्वग्रन्थे शोधनमाह अर्थो वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः तेषां वाचकलाक्षणिकव्यञ्ज-
कानाम स्पष्टं ग्रन्थव्यञ्जकतानामिति अर्थानां व्यञ्जकतोच्यते स्वरूपाणितिशेषः स्वरूपमेव साधनत्वाणि
कथमाह कीदृशोऽसाह कीदृशी कि स्वरूपार्थानां व्यञ्जकताकास्माकालयाग्रन्थकृदाह वक्तृबोद्धव्य-
काकूनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतु-
व्यापारो व्यक्तिरेव सा वक्त्रादीनां वैलक्षण्यात् बद्धोद्धव्यः संवेद्यत्यापर्यन्तमविनेषु तियावत काकुः ध्वनिका
भीत्यादिना कण्ठध्वनिविकारः वाक्यमाकाङ्क्षादिमत्पदसमूहः वाच्यं व्यक्तव्यं वस्तु अन्यसंनिधिः अन्य-
स्य वक्तृबोद्धव्येतरस्य तटस्थस्य संनिधिः वाक्यवाच्याभ्यां सहितान्यस्य अन्यसंनिधिः मध्यपदलोपी कर्म-
धारयः अन्यथा द्वन्द्वे तु बहुवचनं स्यात् समाहारेणैकवद्भावे तत्पुरुषकृतया च संनिधिर्न अतिव्याप्तेः ते

नवाच्यवैशिष्ट्यात् वाक्यवैशिष्ट्यात् अन्यसन्निधिवैशिष्ट्यादिति पर्यवसिते प्रस्तावः प्रकरणं देशो वि
जनादिः कालो वसन्तादिः तु यथा वा ग्राह्यः प्रस्तावश्चबोले विशालिते प्रतिभामनीति प्रतिभा वासना
शक्तिरूपा तज्जुषां काव्यविवेचनशक्तिमतां तत्त्वज्ञोदयप्रज्ञादीनां· अस्य स्ववाच्यलक्ष्येतरस्यार्थस्य धी :
प्रतिपत्तिलक्ष्यहेतुः वक्तृबोद्धव्यादीनां वैशिष्ट्यात् विशेषाणामस्य समाहेन तत्तायोऽर्थः स्ववाच्यलक्ष्यव्यग
स्ततत्त्वग्राहकस्य व्यापारः सा व्यक्तिर्व्यञ्जनेति विनाभिधानवलक्षणमर्थः यथा वक्ता तत्र शब्दस्य व्यापारो
न वाभिधालक्षणे तथा वाग्रे निर्णीयते विवक्षितविशेषस्य स्वमाये प्रतिपत्तव्या विषयवाहिस्वपदापि
व्यक्तिरर्थस्य साश्रया वृत्तिः बोद्धव्यः प्रतिपाद्यः काकुर्ध्वनेर्विकारः प्रस्तावः प्रकरणं अर्थस्य वाच्य
तत्स्य व्यञ्जनात्मनः क्रमेणोदाहरणं वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यादि हत्त्रैकैकमेण एवं वक्तृवैशिष्ट्यस्यान्नाथ्य
र्थीह त्वमाह अइपिहुलं जलकुंभं घेत्तूण समागदम्हि सहि तुरिअं समसेअसलिलणीसासणीस
हा वीसमामि खणं अत्र बोद्धव्यो हे सखि अपि मन्ये अथ पृथुलजलकुम्भं गृहीत्वा समागतास्मि सावि
रिते श्रमस्वेदसलिलनिःश्वासनिःसहा विश्राम्यामि क्षणं अकस्मात्तस्याः कान्तपुंश्रम इति वितर्कयन्ती
सखी प्रतीयमानाक्तिः अतिपृथुलत्वे बहुनवापि जलेन पूर्णं कुम्भं गृहीत्वा समागतास्मि त्वरिते तत्र मध्ये वि
श्रान्ता अतः श्रमेण श्रमकृतो यो स्वेदसलिलनिःश्वासो नाम्ना निःसहा वालिन मत्तमा विश्राम्यामि च
णमिमयमीमयेयोऽर्थः वक्तृवैशिष्ट्यात् वैशिष्ट्यादिति पृथुलजलकुम्भपूरणवहनजैर्व्रणस्य स्वेदो मास

का॰ यशुं किञ्च स्मर्यो नरस्य वीर्यस्य जनगोपानाद्व्यस्य व्यंजनताहेतुः ॥ तथा वाच्यसमागमनालीसंनेविलम्बापद्म्वा
टी॰ नरितिमिसमाटेनासेः दलिष्ठासयोरसरितमागमनश्रमजन्मनाद्वपेणस्मरजन्मनावद्ध्वः ॥ अत्र वार्थं स्येवप्राया
२५ सैनव्यंजकत्वेन शाहस्यनस्यपर्यायत्वेनमपरिहन्निसहत्वादिसंगृविर्लापते ॥ एवमग्रग्यष्ठेस्येवप्रायामनेयम
बोद्धव्यं वाशिष्टमुदाहरति ॥ बुद्धिरेदेव्हुलोविंताग्रलसत्वेनमतीशासिद्ध ॥ मन्दमतर्भाग्यध्वंणीयकेरसाहितन्द
25 विप्रलम्भरूपरिवर्द्धः ॥ अत्र हि मालतीकाममन्दकोमोगोव्यम्यते ॥ ओंविद्ध्यादौ वल्पचितान्यलसत्वेमतेः सूसितता
व ॥ ममन्दभागिमाहात्मे स्पवितत्वाणिपरभवति । तथापीतिनातिरथ्ये ॥ परिभवतीम स्पृहि माश्येनात्क मेणा
मश्रीतिकेचित् ॥ अपरेसतिश्वासितमितिपदः छेदेन सः कान्तस्तवापिपरिभवति ॥ ओंविद्ध्यादीतियोजयंति ।
वात्वाश्वेन्मस्मित्यदर्थेनाभितिशुणावपमदौनिद्राजागरः ॥ अलएव जागरात्मनेसौवल्पमगशोष्ठिसादे ता
थावकार्यासिद्धभाव प्रान्त चिन्ताचिन्ताकृतेवालस्य कार्यान्तरावत्माहः ॥ निःश्वासमसह्निस्हेमाविमनस्कमा
स्वनलक्षः ॥ विमनामन्दभागिम्पुक्तेनमदर्थमपिपरभवति ॥ मन्दभाग्येरेव ततवन्नमेवफलं ॥ कार्यासिद्धिक्षमय
मर्थाभिधेयः ॥ बोद्धव्यायामन्दौध्यायाः ॥ सल्वाउत्विद्ध्यावस्थाविशेषणवोशिष्यान्समकामकोमूर्ख उम्मर्थो
तरेष्यनाकितथा चाविश्वासतीयाम्यात्वयिसंख्यातस्मिन्न्ववलम्भतमयमेरस्याभिप्रायोमन्दभागिनीतस्य ॥ कान्त
वैशिष्ट्यमुदाहरति ॥ तथाभूतोदृष्टान्तपमदाभिणावालतनयोसार्थंस्हाविरस्वविततल्कलयैः ॥ विराटस्याव
मेस्थितमन्त्रचिन्तारम्भातिम्नतेगुरुः ॥ खिदोविन्नमपिरूरुप ॥ अत्रमपिनयोगः ॥ खिदः ऊरुपुत्रयोगपश्यतिका ।

क्षाप्रकाशपते सहदेवंप्रतिभीमसेनोक्तिरियं दृष्टेनितथाभूताकुमाकृष्णमाणिकवसतोमालादायिगस्मस्त
मस्माच्छुतानन्तपसदस्मिभोष्मादौतोप्रमतेननयत्रविड ० णचालस्यत्तुपदकुसुतनयोनतुयस्यकस्या
विक्रमेनप्राप्तिविदेहेत्वविशेषणंव्याये:स्मार्थनत्वम्बनिभिः वल्कलतयोरस्याभिहपलातितेनैस्वविरम्नुपत
वृद्धकालास्थितिंदृष्टातथाविषद्गमावासेगदेहेत्वचितावम्भेनरूपकावनादिनातिमूर्तेमू[illegible]प्रोक्तिनेष्या
नेहष्ट्वागुरुदौषावरोधानहेयुधिष्ठिरः सत्यांविनन्त्रातेमयिविदेममंभजति श्रद्धापितकृष्णमपेद्दतिवा
च्यार्थः नन्वावाच्यकाकोर्वाशिष्टात्मायिविदेनयुक्तः कुरुभुवतयुक्तमर्थं तेगमयति नन्वतथाभूततया
वालोदर्शितादितापिवेदमयिगुरुविदेभजतेनतत्त्वेदकारिषुक्रमाधिसवेस्वरूपस्वावाच्यस्यानुपपद्यमानस्या
र्थेरन्तःभूतंमायितयोगः कुरुभुवतयोगएतिवर्गपवाच्याद्यमल्लाविवाच्यसेवभीमसेनकाथमप्रकर्षकेत
नवमन्ताविनादितिवाच्यामिशाद्रुःभूतता तथाचविदेमयिभजतीमन्त्रकाकादिमितेदवत्ताम्यतियोगप
रतिस्यवंगपस्यनाद्यापिकुरुविसैत्रकोनन्वादाहकः द्वितीयस्यकाकादिमः ननस्मृतिविषयद्वयस्यामध्यन
गएमस्यन्तपतेरहस्यतामिमतत्वतामिमतत्वदाश्रयतत्र श्रुतत्वाद्युक्तामियथेवेकरोतिसेवप्रश्नधातिताका
कोदृपरमादृशोभावेनकाकादिमनातथाकाकादिमवाच्यमिद्यामेकस्यैमेनेरेवसिद्धोनाकिमितिका
कथमर्थवैशिष्ट्यापिकार्थकल्पनयार्थाधंजनोदाहृतेनाशेकानन्तरैवेकदेवयुक्त्याह नववाच्यमिद्या
मन्त्रकाकोरतिगुणोमूलत्वेपतेशे कंप्रश्नमात्रेणापिकाकोविश्रान्ते श्रवतारगिकाकृयुक्तरत्नकाकवाच्यामे

द्वेरामिस्मतो गुणीभूतत्वे वाच्यासिद्ध्यंगत्वं प्राप्तेयत्तन्नशंक्यं अत्राविचार्यमाणे शुकेवलानालीमर्थः तथाप्रश्नमा-
त्रे एव काकोर्विश्रांतेर्विरामाभावादप्राप्तगुणीभूतत्वेनामयस्त्राप्तं तत्र प्रश्नकाक्वांशैर्निवयः तथा चैतच्छेकाकुदासा
यांवेवाः अत्र काकुर्वाच्यसिद्ध्यंगमिति यत्ततत्र तथाहि तथाभूतां पांचालीदर्शनप्रभृतिनात्तथाभूतनायप्र
कर्षनतत्कालेषु कुरुषु प्रतर्माणस्यहेतुः अपितुतस्मतो कारोविनेमयोतिवाच्योर्थः काकुवैशिष्ट्यादतोवि
मर्षपंथेगप्रमादायवपर्यवस्यति ततवाच्यमात्रेमाययित्वा प्रयानोभूय विश्रांतः काकुर्वाच्यसिद्ध्यंगत्वकका
लमेवार्थिके प्रकटीभूय चमत्करोति एवमेव प्रश्नमात्रेणापि काकोर्नविश्रांतिर्येन काकाक्षिप्तता स्यात् ए
वमेव प्रश्नमात्रे मद्गुरीयकाकुर्नविरतः येनास्या प्राप्यामेन काकाक्षिप्तता किंतु ममनेनरोषिवद्द्वापि वाच्योर्थः
काकोः प्रश्नगमकत्वात्स्वनावैशिष्ट्यात् नोविमर्षपथप्रपमादायवस्पतीत्यादि वाक्यवैशिष्ट्येहेतवकेवलं तत्र
दाहरति तदयश्रामहेगांडस्थलातिमिग्नांदिदृष्टिंतेमिशनोदलो उद्दिसहेव अग्रहेते अकतलोनसादिहो अत्र
मत्सावौकपोलविम्बितापपुषतस्वनदृष्टिर्मवाभूत चक्षिहायांततनस्यापमेवजानातीतिप्रकृतकामके तवमम
ते तदा मम गंडस्थलनिहितो दृष्टिं नान्यतः स्मत इदानीमेवाहं तावेव कपोलौ न सा दृष्टिः तदा ममे गंडस्थ
लनिहितो मम कपोलो नतिमिथलो नो दृष्टिरसम्बन्धेभेदः अन्यासंगेनापरेन किमप्यद्वाली: इदानीमेवाहं तत
पंचवृतम्रूपगुणादिः तौ व कपोलौ तत्स्वरूपावतादृशावेव कपोलौ न सा दृष्टिः तादृशोकविषयिणी स्त्रियावत
दृष्टिरिमयमर्थो वाच्यः तदेति इदानीमिति विच्छेदनेवाकाक्ष्यं नवैशिष्ट्यात् मत्सावौ कपोलबिम्बितापं-

॥ रूपतः मन्दयेत मा तामसुराख्निमण हायुः प्रतिबिम्बेप रूपत वक्त्रहृंहिंसे बाख्निरयानिश्चलामृत चलितायांतत समी
प्रतिबिम्बदर्शनाभावादप्येव विषण्णमनेहेगेन वलाचनातिमहोद्यासुर्थकांते एकत्र कामकनामितिम्रसते कु
चालोकतेनकान्तकमण्ठकुवनेनेद्यनेकीतिभावः वाच्यवेणुसकमदाहरांत उर्ह्णोथसनुसकदलीश्रोणीशु
भातिशायी कुशोकर्णेकुशितसमणोविभ्रमोनमदायाः किंचैतास्मिन्ननवनसहृदम्लानचिनेवातिवातायेषामग्र
सर्वति कलिताकण्डकोपोमनोभूः अत्रवत्नार्थप्रविशेतिगुणम् नर्मदतासवेविधायानर्मदायानदीश्रोणी
हेषुपुथ्वेदपाडुरागेहताद्विजनः सरमानवपुष्कोपवप्रवयवतीचामौकदलीश्रोणिः तस्माः श्रोणिमयाश्रतिशा
योमवेत्राकुशादितसमर्थः कुंजसोकर्णः कुसुमादिसम्पत नेत्राकुरितः अभूतः प्रादुर्भावितः रमणीनांरसमा
णशीलानोविभ्रमः तयाहर्षरागादेदयितानामनादिषु अस्थानेभूषणादीनांविन्यासोविभ्रमोमत एविभ्रमो
रसेवललणोयावनालेकारयेननाटक सकललोकोन्मादकसमर्थः रमेताहरायेदेशः किंचैतन्नपरंवैतास्मि
न्नेश्रुतश्चीवहेहेतान्विभ्रमासहेस्वरतस्य हृदंश्रमापनयेनपुनःपुनःप्रवर्तकाः तेवातावातिवर्तमानाएवतो
वविरतायेषामग्रेसरतिप्रथमसमेवप्रादुर्भवतिकलितः अकांडेऽवसमसमनुपेक्षकोपार्येनेनाटक लाणविलो
म्बणतर्थकारीमनोभूः ननुबाह्यः कश्चिन्ननमस्तसमर्थः अत्रायसमर्थस्तन्नाद्विशेषणार्थप्रकाशितस्तनर्मदादे
शान्तोपितोविशेषणस्यवाच्यस्यवेश्रीह्यादत्रवत्नार्थप्रविशेतकामुकाभिप्रायात्मकमर्थान्तरंगमयति अन्यएतदस्य
समस्तत्रिपर्थेवेश्रीह्यसुदाहरन्ति लाणेहेत्र अत्रबलमरुणान्नामागारमयास्मि अमलास्मितलाणमेतेजनःसेजानन्होरणवा॥

का० टी० २२

27

हास्यो स्मयो ॥ अत्र संख्यामुकेन कालयन्त्रनष्टसंख्यं प्रतिकथाविरोधोऽस्ति तदाह अत्र नाईमनाः स्वच्छमोगदद्दमरेसकाः
लेवणमात्रेऽहं संख्यायां केवलं भवतिन वा भवति विश्रामः अत्रायं वाच्योऽर्थः कथाविन्यस्तसंख्योः प्रतिश्रोत्र
मातः अनेनैव नष्टसंख्यस्य गाकथार्थे प्रतिदासीन स्वयं बोद्धयेत्तरसंख्यस्यैकेनार्थितयोपप्रतो द्रमाणस्य नारस्य
मन्त्रियैर्वैशिष्ट्यात कथाविकेवननसैकेनार्थितं प्राप्य प्रतिसायसैकेन समयोदर्पणेत समर्थोऽन्तरं प्रीतयति प्र
स्तावैवैशिष्ट्येनोदाहरति सा च समागमसमुदितनृपके अर्जयहंसिनेण पमग्राकेतिदिह्वसिनासहिसज्ञे
सकर्णाज्ञम अत्रोपपत्तिप्रस्थपसंहेनयुक्तमितिविवार्येन श्रूयते समागमिष्यतितन प्रयोधेप्रस्तमाजेणव
वमेवाकिमितितिष्ठसिनन्त्साविसज्जस्वकर्णीयम अत्रायमर्थः कोचिद्धपपसेभिसराणोद्यनाप्रतितवितवेश
विश्रामसमयैर्विहितनरहस्पायाः सा च अकस्मात् देश्वरागमनेप्रस्तावयं स्मा इयमुक्तिः तथा काचवा व्याख्ये
यदेश्वरागमनेवैशिष्ट्येनउपपत्तिप्रसभिसंहेनयुक्तमिसमर्थोऽन्तरं गमयति देशवैशिष्ट्येनोदाहरति अमनपुष्पं
कुसुमावबोधे क्रूरसुमनवास्मिकरोमि सादः नाहेहिद्वंसमुमिते समर्थाप्रसादनायैर्भावितो ज्ञात्वा लिवैः अत्राविवि
क्रोऽयं दासवदतिप्रच्छन्नमसकामुकस्तयाविसर्ज्यमानस्वलापप्रतिकथावैचित्र्यं वेद्यते कुसुमानामवचायो हस्ते ना
दानेसंकोनामय विश्वस्ततावित्तिनरहस्यनाभिप्रायेण अत्र देशस्यावैजनवत्यो वैशिष्ट्येनाप्रकृततोऽयमर्थोऽनोपपत्ति
स्तयाप्रच्छन्नसमर्थोऽन्तरं गमयति कालवैशिष्ट्येनोदाहरति गृहस्रणपरवसपिश्चकि भणामितन्दूमत्तमाणी अदेश
नूपवासवश्रमिवश्रुसंप्रेवेप्रस्वणामिकर्णेज्ञ अत्रायमपुसमयेयतिवनासितदहेतावद्मीवासितवकेतामास

गतिमितिब्रूयाते गुरुजनपरवशाप्रियं किमशक्यामित्यवमन्दभागिनी अहं अद्यप्रवातमवृत्तमवज्ञातात्मिसस्य,
मेवकरणीयं गुरुजनः कामसूत्राध्यानभिज्ञालोके वसन्तोपि प्रवासनात् अतएवपरः वैरोत्मसवश्रुतिमाभिर्
येमत्याययनेमन्दभागिनीतन्यथापि विवक्तिष्ठ यं: अर्थ्यापुवाच्यार्थः अद्येतिपदेत्कृप्यानर्थममयमप्रतितिदितोण
वीयमानक्रमस्मर्मविकामस्य वसन्तकालस्यैवे शिक्षितं अत्रैतेसौदासीमित्राभिधानात्रमवामिनजीवासीमथो
नरोगमयति कालादेरिति कारिकायमादि सहेतग्राह्यमाह अद्दिग्रहणाद्वेष्टादेः वैशिष्ट्यादत्रेत्याथीतर
योद्देतत्र्योणरसम्बंधयः दाहकालनियथासारोपनालिरनोरमयितयासौनर्थमाराश्रियाप्रोल्लासरयुगेपस्यस
मासमकेसादिनम अनीतेपुनः शिरोगुरुकामदत्त्वामैवलीलोचनेवाचस्तञ्चनिवारितेप्रस्तारणेमकोचनेदोलते।
अपचेष्ट्यापकृत्तकोनविषयग्राहतनाविशेषेणमथो द्वारोपानातिरतेद्वारामनमवलोकमयोगपद्भ्रमसम
तिमर्पयितयासौनर्थमारारोपश्रियाप्रनयाममप्रत्याप्यमसाचिकृष्येनोप विष्टयाऊरुयुगलेपोल्लासयथः हिमे
अपिचलेकदाचेणमार्थमसौवदाचः प्रसरणेसाविप्रवर्तितमनकथानिवारितेजोषामिमितास्त्रजोत्स्थापनयोजनः
नाभ्योविकृतिविशेषोपवेशनाशिरोपकरुपुरुषादाकर्णेनदर्शनेनाकंठयाहणोरथः । लिप्रयोगपमया।
वललेन्यमाद्यादिविशेषयाणाः कथायाम्फुटितेदैसमोनतेनाहृलादिग्रहणप्रसारितयोदृलितयोः सद्यः से
कोमलेतिविशेषाभिः प्रकृतकामुकविषयः पंपतिविषयग्राहतनाविशेषः अनुरागेगितगम्योतर्विकारात्मके
विरत्नभावः प्रथमाविक्रियामूतेत्रादि विकारैरस्तमसम्योगेकृत्याप्रकाशकः भावएवात्मने लगेकामेसोहावरू

का॰ टी॰ २९ 29

ध्यनेतसमेवंहृणाभावविशेषाद्धेसमेघतिमहत्दयाः श्रववागोद्दि॰ तानिवकर्णोकेंट्टयनेनदकवोभोदसमयमोद्दरभ
नेमकोटयमेमंबालमाल्किमयुमति श्रेयुहाग्रणलिवतिमकटांतेनिरोलते श्चकुमानापिन्नछुनेप्रियमेवम
योमुवोमादेनिग्रंथानरनोस्पियालि केवितथाकमावशेषोभावःविशेषः मम्योगाक्मिवोरिद्बोरुभावविशे
षरमाद्दः नथाक्मयतः द्दणालिवितनेलानेनिद्धोडेनिपरिभाषते श्रवभावाम्रेनमणग्रयोवदनमोनिने।
मालोवगुरुनेभ्रामलेवितेनावलावनम वेवर्णपमिमेवमादेमाग्रभिनयोमवेदेति ऋनवमलउलोमेसु
दिनक्तुत्तपनहळनामालिगनेपुगिपेशुकायोनयनेनमछमागमनेलोवनाथः देपणमृयोमनमछपेदावावो।
निवारणेनकोलाहलोपणमापेतणेदोलेनामेकोवेनपारितेषिकमालिगनेपुगिपेशुकायोनयनेनमछम
गमनेलोवनाथः देपणमृयोमनमयापेदावावोनिवारणेनकोलाहलोपरमापेतणेदोलेनामेकोवेनपारितेषि।
कमालिगनमम्रिप्रेमसम्यनेनेश्माहः नवग्रथलाघवायानिष्टपुलमिमवष्टपुलनरुपमवक्ममवनः वेषि।
णः वोडमायाः मालोम्बुवेषुिछेगुहजनेमवकाकवक्मवोडक्मकालवाकांनोवैषुिछेमाहिविष्टवोदाहनेक्म
किवमालकाविणहिष्टक्रयगुदाहरणेनेमाह निग्कोलनाप्रतिपनयेक्ष्मभावमरनयापुनःपुनरुदाहियते वा।
ग्रादेनामिथः मयोगाद्दिकादभेदः मिलिनोदाभवक्रादिवाणुिष्मगुरुवकम्प्रयामेनक्मजनकेनमाकाव्दयाम
देहयवपमप्रायाम नवतमकजनकनामेषामावक्षमावेयथानिष्टपुलमिमवक्रमावपप्रायामेनवोषु।
मवाक्मवोडमयोगावक्रल्पमावपवगुहजनेमवकालम्बप्रायाममममषामप्रायामामितिनिरणकाहुःनाचाः प्र।

नीलघटेघटत्वप्रकारकत्वस्यावसरत्वेनत्वप्रायामत्वमितिप्रमात्वावसरत्वयावत्कादीनांमिथःसंयोगेनतुल्यकत्वेनयामोमंग्र
यामेनसंयोगेहोपरिमाणमहेत्यतिदिकम् अथादिशब्दाद्विकादिलेऽपिभेदेविशेषेपुनः प्रतदराइयेतेऽसमन्वयः नेत्र
हिकस्यैवप्रायामेनैवाशिष्टमुदाहरति यथाग्रन्थान्तरेणसज्जातअन्यग्रहेदिवशात्अपलोअपमापाधिअर्थन्तिअन्य
मज्जायमहेत्वस्मज्जादिमिति गुरुयत्रदेशेनप्रमाहेदवमकेप्रलोकय मापथ्यकत्वात्अन्यशास्त्रयामाव्योः शाविष्टाः
प्रत्रवक्तः सैनिणः बोधकमस्यपार्श्विकत्वेनरूपणस्यविहिकस्यावसरप्रसक्तत्वाप्राप्त्याग्रेनैवाशुग्रहात् ग्राह्यस्या
नप्रदेशनार्थः रात्रौतत्र्यमागच्छेत्पर्थानतेर्ध्यानयति विस्तरस्तुपरीक्षायामेवंवाच्यार्थसम्बन्धकत्वमवदा
स्पलसम्बन्धप्रयोरप्यतिदिशति अतेनैवक्रमेणलक्षणसम्बन्धप्रयोजकत्वमवदाहार्ये अतेनैवक्तबोधकमादिविशे
घ्युक्रमेणप्रकाशिताद्यदिरूपेण नन्वेवमादौअर्थमात्रसम्बन्धकत्वेग्राह्यस्याप्रयोजनकत्वात्बोधकग्राह्यार्थयुगल
कायमितिलक्षणाध्यायातस्माशंकाह ग्राह्यप्रमाणवेद्यार्थेभ्यतत्त्वाद्यर्थितायतः अर्थसम्बन्धकत्वेतत्फलहस
सहकारित्वा ग्राह्यापरस्थितिविनाश्यावमतेः ग्राह्यप्रमाणेनग्राह्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थावेद्यः सम्मतार्थोत
रेखानकिंतन्नतोर्थसम्बन्धकत्वेयत्रार्थसम्बन्धकत्वेतत्रग्राह्यस्यसहकारित्वे परम्परयाकारणत्वेनावसेनमव्यपयो
गृह्णत्यर्थः यद्यप्युक्तस्थलेप्राप्यार्थेननाम्पदेशान्तस्पर्शनकत्वमनुक्तेयतः ग्राह्यस्यपर्यायात्मनयापारेहविमहता
दप्राप्यान्तेनयाविषग्राह्यापरस्थितिविनाश्यसम्बन्धकतानसिद्धान्तोनिभावः एतदेवहस्याह ग्राह्येतिनहिप्रमाण
नत्वेद्यत्वेऽजनकः बोधकोप्यर्थःग्राह्यप्रमाणेनैववेद्यः ननुप्रमत्वानुमानाभ्यामिमर्थः तथाचप्रमतोपाप्यो

का॰ नैकाभिप्रियते तयोरप्येकस्याभिमतेनाद्यस्यादोनतर्हि सम्भवोनतत्रात्मादानसम्भवः तस्मात्तदृष्टैवेद्यस्यैवार्थस्य न च शक्तिरि
टी॰ ति सिद्धं ॥ इति श्रीकाव्यप्रकाशादर्शने राजानकतालक्षणो नाम द्वितीय उल्लासः ॥ ॐ श्रीशंकरो जयति ॥ ॐ गणपतिपद
२९ युगमध्यानन्दनेनतरायोविकसितमृगहवक्त्रं प्राप्तसमस्तसम्प्रदायः ॥ स्वविवरणहेतुः साधुकाव्यप्रकाशं विमलवुधवरा
29 प्रीतयेयं प्रयत्नः ॥ काव्यलक्षणमाह शब्दार्थौ विशेष्यौ दोषाभावादयो विशेषणानि तदर्थविशेष्यानित्यपि ते विशेषणानि
रूपणप्राप्तावसरमसमालोच्याह ॥ यद्यपि शब्दार्थौ योनिर्णयेऽलंकृते दोषगुणालंकाराणां स्वरूपमभिधानीयं तथापि य
मिणि प्रदर्शिते धर्माणां हेयोपादेयता ज्ञायत इति प्रथमं काव्यभेदानाह ॥ साक्षात्सम्बन्धेन रसोऽथमीभ्यो व्यञ्जकभा
वेनतत्काव्यं अविवक्षितवाच्याद्यनेकविधं काव्यं रसस्यैवोपकरोतीति इत्यभिप्रायाभेदेनतत्र सस्यैवधार्मिकं अतो धर्मिणो
मे प्रदर्शिते रसनिष्ठानां धर्माणां कश्चिदेकस्य विशेषस्य उपादेयतया ॥ यथा शृंगाररसध्वनौ श्रुतिकटुत्वं दोषो हे
यः ॥ वैदर्भ्यादौ च गुण उपादेयः माधुर्यं गुणः शृंगाररसध्वनौ उपादेयः ॥ तद्वद्रौद्रादौ दोषो हेयः अलंकारोपि यमका
दिचित्रकाव्ये शृंगारादौ दोषो हेयः ॥ वीररौद्रादौ गुण उपादेय इति ज्ञानार्थं प्रथमं काव्यभेदोक्तिः ॥ इति धर्मिणो रसम
प्रदर्शिताय तदुपकारकान्काव्यभेदानाह ॥ अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ ॥ अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वातिर
स्कृतम् ॥ लक्षणामूलगूढव्यंग्यप्राधान्ये सति वाच्यमविवक्षितं यत्र स ताविमत्वादात्मध्वनिरिति ज्ञेयः ॥ रूढिप्र
योजनभेदाल्लक्षणाद्वैविध्यात्तद्व्यंग्यपरत्वेनहि तामाशङ्क्य विमुक्तेः लक्षणामूलेति प्रयोजनलक्षणायाः स्वीकारः प्रयोजन
लक्षणायामपि गूढव्यंग्येनाभावगूढव्यंग्यपर्यायाद्यदाह ॥ प्रयोजनलक्षणामूलगूढव्यंग्यपरत्वे वस्तुमात्रगुणीभूतव्यंग्या ॥

स्यापि वाच्यसिद्ध्यादेरपि सम्भवति तच्चक्षुरादायप्रायासेऽपि इति तत्र वाक्यं कविदत्वपर्युज्यमानत्वादर्थोत्तरेणपि।
णेन यथा तन्मामासिव ~ विरुद्धं समवायात्र्वतिष्ठते आत्मीयांतिमादायस्थितिमत्रविषयेहितेन अत्रवचनादि
उपदेशात्मना योपरिणमति अत्र प्रथमार्थे वचनादिना स्वार्थो वाक्य द्वितीयार्थे प्रसंगे पुनः स्वार्थे वाक्यमाद्य
त्वपर्युज्यमानः द्वितीयार्थे वाक्य प्रथमार्थेऽपर्युज्यमानः प्रयोजनवचनयानाम् उपदेशाभिमितिलक्षणमूले वस्तुपक्षा
द्धितोहिताहितमिति एतच्छब्देनेद्यौतितेस्वविशेषत्वरूपेपरिणतः एवमस्मिन्सति समर्थः उपदेशेतिलक्षणमूले लक्ष
णीयवचने इति एतच्छब्देनेपदर्शितिवचनक्रियार्थः उपादिशामीति लक्षणमूले आप्तवाक्यमेतदिति एतच्छब्दे
नेपरिणतः एवं विशेषाभिमतस्य नासामान्यतात्वज्ञालक्षणं आप्तविपरीतरूपकता एतच्छब्देनसमवायपरतिपरस्पर।
सापेक्षत्वे लक्षणं ग्राह्येकत्वपदेनेन एतच्छब्देनेपि आत्मीयमितिपदैः प्रतार्थेन लक्षणं अनुष्ठपदभावेने एतच्छब्देनेस्यु
क्तिः सावधानलक्षणं विपरीतानुक्रिष्टिविति एतच्छब्देनेव कविदत्वपद्यमानत्वादसेतत्तिरस्कृते अन्तपपाद्यता
मानत्वमनन्वयायोगात् यथा उपकृतं बहु यत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परे विदधदीदृशमेव सदा सखे
सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम् एतदपकारिणं प्रति विपरीतलक्षणया कश्चिद्वक्ति अत्रापकारिणं प्रत्युपकृतताभि
सम्भावयाभावादन्वयपदेनेसेनेतिरस्कारात् विपरीतलक्षणया उपकृततमितिस्सुकारात् विपरीतलक्षणयापकृततमितिल
से अपकाराततिशयश्च आत्मीयवत्सुजनतेन तद्वत्स्वजनतालक्षणतदातिशययोरभेदः विदधदितिकरणाभावेलक्षः।
नटतिशयोभेदः सुखितमास्स्वेति दुःखितेलक्षणतदातिशयस्वभेदः लक्षणमूलव्यतिसंकाभियामूलमा।

का॰
टी॰
३॰
30

द विवक्षितेवान्यपरेवाच्यं यत्रापरस्त्वसः अन्यपरेव्यंग्यनिष्टे यत्रवाच्योर्थो वक्तुरिष्टस्य वाच्यपरो व्यंग्यपरः सो-
परोऽप्युनितिमन्वयः विवक्षितेत्यपि स्वर्णस्याङ्गेदः अन्यपरेति विवक्षितेऽपि वाच्ये गुणीभूतव्यंग्यपाऽङ्गेदः अस्यापि द्वौ
भेदावाह पच्च कोप्यलक्ष्यक्रमव्यंग्यो लक्ष्यव्यंग्यः क्रमः परः पक्षमूलस्यः क्रमो व्यंग्यव्यंजकतारूपो यस्य
नादृशो व्यंग्यश्च प्रधानीभूतो यो लक्ष्यः व्यंग्यक्रमो यत्र तादृशः तथाहि लक्ष्यव्यंग्यक्रमे लेकमध्यंतो वस्त्वथ नो वाच्यै-
व क्रमेण व्यंग्यव्यंजकतारूपेणालंकारोवस्तुवा निवद्धेनैव क्रमेणाश्रोतापि प्रत्ययते न तत्र क्रमं विना तथा च तत्रैवा-
सहृद्यते अलक्ष्यक्रमव्यंग्यो ध्वनिस्तु रसादिः तथाहि रसादिध्वनौ प्रथमे काव्ये निबद्धे विभावादिभिर्योगेन
यो रागातिशयः प्रतीयते तः श्रवणसमकालमेव विभावादितिवेषाणस्त्यापष्ठत्तमकालाकलनादकालितकार्यका-
रणभावक्रमेणिनि समकालस्य सहृदयः कोप्यलौकिकचमत्कारः सहृदयस्य श्रोतर्यः प्रादुर्भवति स रसः स्यादिति सा-
वनकार्यो नापि ज्ञाप्यः स्मादिवक्ष्यमाणयुक्त्यर्थपर्यालोचनानन्तरूपेण सहृदयैकगम्यतानुभवेन कार्यकारणभावप-
र्यायः व्यंग्यव्यंजकभावो न लक्ष्यते इति अलक्ष्यक्रमत्वं रसध्वनेः रसास्वादसमये विभावाद्यनपेक्षणात् अन्यमेव हृतिः
अलक्ष्येति न तावत्तु विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसाः अपि तु रसास्तैरित्यस्ति क्रमः स तु न लक्ष्यते यो व्यक्तु काव्ये का-
नि मुद्गा विभावादयस्तेऽपि वतरसाः किं तर्हि भावप्रतीति कार्ययमेवैते रसादिवक्ष्यमाणयुक्त्यर्थपर्यालोचनात् साधार-
णेन वाक्यार्थोद्भवचमत्कृतेः सहृदयहृदयैकसंवेद्यशीलैः सहृदयैरिति अभिव्यंजिता रसादयः पानकरस-
वत् समूहालम्बनात्मकोऽरसो भवतीति यः क्रमोऽस्ति स तत्र यागादिति विज्ञायकर्षणेन सहृदय कालाकलनान्न लक्ष्यते य

ध्यामरिचादिभिरनेकद्रव्यैः संयोजितानि पानकरसो भवतीति यः स पानकरसस्तत्समये रसयितॄणामभावात्तेन किं
न्नु एवं वक्तव्यं नमरिचाद्यास्वादातिरिक्तश्चमत्कारकारी समास्वाद्यते न तथात्रेति भावः तत्र रसभावतदाभासभाव
शान्त्यादिरक्रमः भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया मतः भावादिग्रहणाद्भावोदयभावसंधिभावशबलत्वानि
प्रधानतया यत्र रसादिस्तत्रालंकार्यः यथोदाहरिष्यते तत्र तयोरलक्ष्यक्रमत्वेऽपि लक्ष्यक्रमत्वेऽपि क्रमयोरसंलक्ष्यत्वाद्रसा
द्यभावस्तु नयो रसभावयो राभासः रसाभासश्च भावाभासश्च भावशान्तिश्च भावोदयश्च भावसंधिश्च भावशबल
त्वानां क्रमोऽध्वनिः अत्रापि तयोः तदाक्रमेति विवक्षितदृष्टं वाचकत्वात्तस्यैव क्रमो यत्र न लक्ष्यते असंलक्ष्यः स्पष्टमसं
हेतौ अस्य तत्प्रधानेन वाक्यार्थे यत्राङ्गभूतो रसादिस्तत्र गुणीभूतव्यंग्ये रसवत्प्रेयऊर्जस्वि समाहितादयोऽलं
काराः ते च गुणीभूतव्यंग्यप्रभेदा इति वक्ष्यते अङ्गभूतोऽप्रधानीभूतः प्रधानरसादेरुत्कर्षाधायकतया यत्र वा
क्यार्थे न तथा च ध्वनित्वं तत्र प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः रस
वत्संज्ञकः तत्रार्थवृत्तिः रसस्याङ्गभावेन भावादौ संज्ञकस्य तथा च रसस्याङ्गत्वे रसवदलंकारः भावस्याङ्गत्वे प्रेयः
आभासस्याङ्गत्वे ऊर्जस्वि भावप्रशमस्याङ्गत्वे समाहितं तत्र रसस्वरूपमाह कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि
च रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः यो हि लोके रामा
दिरत्याद्युद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव नाट्यकाव्ययोः अमूहरूपयोर्यदि निवेशिते तदा विभाव्यन्ते सामाजिकरत्या
दिभावा आस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते एभिरिति विभावाः कथ्यन्ते तथा चोक्तं रसाद्युद्बोधका लोके

का॰ टी॰ ३१ 31

विभावनात्प्रकाभ्यां आलम्बनोद्दीपनत्वाद्धि द्विविधास्ते प्रकीर्त्तिताः आलम्बनं तत्र प्रोक्तं यदालम्ब्य रसोदयः ३१
उद्दीपना विभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा यानि लोके सीतादीभिस्तच्चन्द्रा
दिभिश्च कारणैः रत्युद्रेकादिरसादिर्वा बहिः प्रकाशयन्ति तानि कार्याणि कटाक्षादीनि समासकरत्वाद्युद्गाथा
देनेन रसभवतीति अनुभावा उच्यन्ते तथा चोक्तं उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् लोके यः कार्यरू
पः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोरिति यानि लोके रामादीनां रत्यादेरुद्बोधे सहकारीणि हर्षचपलादीनि तान्येव सामा
जिकरत्यादेः प्रादुर्भावतिरोभावकर्मणो विशेषादाभिमुख्येन चरणाद्व्यभिचारिणः अपि च प्रोच्यन्ते त्रयस्त्रिंश
द्भावाय व्यभिचारिणः विशेषेणाभिमुख्येन चरन्तः स्थायिनं प्रति वागङ्गसत्त्वसूच्या ये ज्ञेयास्ते व्यभिचारिणः स
ञ्चारयन्ति भावस्य गतिं सञ्चारिणोऽपि ते उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति स्थायिन्यमृतवारिधौ ऊर्मिवद्वर्धयन्त्येनं यान्ति तद्रूपतां
च ते व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः तैर्विभावाद्यैर्व्यक्तो व्यञ्जनव्यापारविषयीकृतः ननु हातीता
मितो ज्ञापितो भावितो वा स्थायी तद्द्वारा यादास्वादसमनिष्पन्निनावरेतद्रूपेण वर्तमानः अन्तरात्मनोऽखिलरूपभावोऽन्तरेव
तिरस्कृतप्रवाहो भाव एव चित्तवृत्तिविशेषो रत्यादि रसः स्मृतः तथाहि विभावैर्विविधैर्जनितो भावः प्रकटीकृतः सा
त्विकैः प्राप्नुवन् स्थायी याति रसात्मतामिति वाक्यार्थसम्बन्धाच्च यथा दुग्धं तक्रसंयोगात्कालान्तरेण
परिणतं दधि भवति तथा विभावाद्यैर्मिलितो ऽभिव्यक्तो रत्यादिः स्थायी भावो रसो भवति तदुक्तं गडविवादेर्भिर्द्र
व्यैर्मधुरादिरसान्वितैः यथा युक्तिविशेषेण पानकास्वादसम्भवः विभावाद्यैः सम्प्रयुक्तैस्तथा स्थाद्रससम्भवः

इत्यपि च यथा दध्यादिकेऽपि शर्कराम्मरीचादिभिः संयोजनविशेषेण रसालाख्यो रसो भवेत् तथा विभावा-
दिसंयोगान् स्थायी याति रसात्मतामिति सिद्धान्तस्तत्र कार्यकारणसंबन्धरूपारोपि हि लोकतः रसोद्बोधे विभा-
वाद्याः कारणमेव ते मनसः स्माद्यभियुक्तोक्तिः विभावादिभिः स्वप्रयुक्तैः प्राक्तनैर्भावनाख्यसंस्कारप्रवर्तितेषु
सामाजिकेषु वहिर्विषयेभ्यो व्यावृत्तेन तन्मनसि स्वातन्त्र्यस्वरूपो हि रसादिः स्वयं स्वेनैव प्रकाशते यथा वेदान्तिना-
मविद्यैवविद्योपाय इति मायात्मसंविदा नन्दप्रकाशमनसो बाह्यविषयसंबन्धात् तिरोभावयतनुभूतानि गुह्यशयोप-
देशात्मिकाऽविद्यापेक्षणीया न तथैवात्र रसादिप्रकाशः सामाजिकानां विभावादिष्विति स्वसिद्धान्ते सम्मतिमा-
ह उक्तं हि भरतेन विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति सूत्रे रसादिकेऽपि रससीतादालम्बनविभा-
वादिकार्यत्वाद्रामाद्यनुकार्यगतमभिधेयमाहुः परे तु कर्तृगतमन्ये तथालक्ष्यमाहुः अपरे भावनयापनीतं
सामाजिकगततेनास्वाद्यगमममूचुः ग्रन्थकारस्त्वानन्तरं वर्धतमत्रास्य सर्वत्राभिधायकत्वेनाव्यविषयभावकत्वेन सवि-
षयभावकत्वेन सविषयभोगकर्तृकत्वेन सहृदयविषयाभिति व्यापारत्रयमेव विषयविभागेनाङ्गीकुर्वन् यथाक्रमं
नेतासंस्रोपमर्दकास्वरूपताविमासिद्धासिद्धान्तमनुकरणतयापसमस्माते एतानि हि एवं ते विभावैर्ललनोद्यानादि-
भिरालम्बनोद्दीपनकारणैः स्थायी रत्यादिको भावो जनितः अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः प्रतीतियो-
ग्यः कृतः व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितः मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्ये तद्रूपतानुसंधाना-
न्नर्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति भट्टलोल्लटप्रभृतयः एतद्धि भावानुभावैः स्वादिभिरनवचनेलोल्लटप्रभृतयो विज्ञाव

का॰ नेइति सम्बन्धः विवरणमेवाह विभावैरिति निर्व्यापारयाहसमासतात्मासन्निवेशनसम्बन्धेनरामादावनुकार्येभिनयेननम
टी॰ जनकभावेननवाहितोपितः व्यभिचारिभिः पोषितो चकभावेनगाढीकृतसमसेनाचरितलक्षणताया रामादावनुकार्यसा
३२ दृश्यपर्यन्तमेयानामनः पुनर्विचारणान्नर्तकेपि प्रतीयमानः प्रयुज्यमानतयात्तानोरसोभवति अत्रोदाहरणं तत्रवम्
32 गाविकायाम प्रतिपरिसमापयानयैः स्त्रियावस्थितोयथामलिनमलिनैभिः संभृतेकदम्बविमृजयः श्रोभिनवा
गमन्द्रोरमकः प्रवर्षितिमामस्वाल्लिवयरवयगभीयानप्रियेकरयोरयः इहमविरलम्भासाम्बध्यन्द्रवौभिरमरा
नवरवयवैः श्रोतेमसेरुपितिविवर्णनाम स्फुरतिजडिमावाध्यायतेहशोचलतिमच्छतेमयिरमनयाशोकोमा
वश्रियेरविप्रलम्भे अत्रप्रथममयोक्तमयूरादिभिरुद्दीपितः रामस्यसीतावियोगाद्भवत्तस्विन्नघमरूपः शोको
कोमावोसवेशोकपाठैरनुभावैः प्रतीतियोग्यः कृतः जाड्यादिभिर्व्यभिचारिभिरुपचितः रसतामापन्नः नटेनप्रयुज्यमा
मानः सामाजिकैर्गीयते अत्रास्मिन्नेवविभावादिभिः कारणैः सादानेमवयेनानुकार्यरामोपशोकोमावोरसोभूतः
नटेप्रयुज्यमानतादारोपितोत्तानः समाजिकैरितिसामाजिकानांरसतामास्वायतात्रमत्कारान्नपपत्तौ कथंतत्रप्रकृति
तानमात्रस्यचमत्कारिकारिणोलौकिकस्यगावादित्तानेपितत्रापत्तेः [illegible] कर्तव्यगतपत्तमाह रामए
वायमपमेवरामसइतिनरामोयमितिसैन्धवः कालिकेवायं रामोयमितिरामः साद्रानवायमितिनरामोयमिति
सम्यङ्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिभ्योविलक्षणयाचित्रतुरगादिन्यायेनरामोयमितिप्रतिपत्त्याग्राह्येनटे मेयमसा
गेषुसहृदयासहजभूतामनुरूपस्थलालौकिकाद्दृशोमनोरथश्रीमतेनमः [illegible] दैवा

द्द्रह्मयत्नयाचपलायतनेत्वयाविपुत्रस्य अविरलविलोलजलदकालः समनुपागतस्तवायम् इत्यादिकाव्यात्
सेयाजनवल्लाच्छि[?]वाभ्यासप्रवर्त्तितस्वकार्यप्रकर्षैतेनचक्षुष्टैतेवप्रकाशितेकार्यकारणसहकारिभिः कर्तृभिः संप
तथाजन्यममममानेति विभावादिशब्दव्यपदेश्यैः संयोगात् गम्यगमकभावरूपात्तत्त्वमीयमानोपिवस्तुसौन्दर्यवला
द्रसनीयत्वेनास्वाद्यमीयमानविलक्षणः स्थायीचेतनसंभाव्यमानोरसादिभावः तत्रासत्त्वापिवासनात्मतयास्मा
माजिकानांवर्त्तमानोरसइतिश्रीशंकुकः अत्रायंसंक्षेपार्थः अनुकार्यसम्बन्धीरत्यादिभावोविभा
वाद्यैर्नटेत्वमीयमानोरसइति तथाहिरामोयंसीताविषयरतिमान् सीताविषयकटाक्षादिमत्वात् अत्रा
मीयमानस्यरसस्यप्रतिपक्षाग्राह्यत्वे नटेरामत्वेपदोक्तिः सेयमसोगोप्यमतः प्रमत्तिगम्यगमकभावादिसंतेहेत
वचते परेसाध्यवचनमितिप्रयद्धकाल्वयः अत्रदत्तार्थस्त सम्पदायमयमेवरामरस्ययोगात्स्ययोगव्यवच्छेदकप
वकारः तथाचोक्तं अयोगमन्ययोगंचअत्यन्तायोगमेवच व्यवच्छिनत्तिधर्मस्यएवकारस्त्रिधामतः अत्रा
र्थः यत्रविशेषणसंगतएवकारस्तत्रायोगव्यवच्छेदकः यथाशंखोपाण्डुरएवेति अत्रैवकारेणशंखत्वव्या
प्ययोगव्यवच्छित्तिर्निषिध्यति तेनशंखत्वव्यापकपाण्डुरत्वस्ययोगएवनियम्यते यत्रविशेष्यसंगतएवकारस्तत्रान्य
योगव्यवच्छिनत्ति यथापार्त्थएवधनुर्धरइति अत्रैवकारेणपार्त्थेतरेषुयोगानिषिध्यात्पार्त्थेतरस्यापाप
तियथापार्त्थोधनुर्धरस्तेनाप्यन्तोनतथासेकर्णादयइति यत्रक्रियासंगतएवकारस्तत्रात्यन्तायोगव्यवच्छेदः य
थानीलंसरोजंभवत्येवेति अत्रैवकारोत्तेनेयन्वर्थतस्मात्सेमायोगानिषेध्यान्नियमबोधयतीति नदत्रप्रकृतेवा

का॰
टी॰
३२

८३

तदेवप्रकाशितेवाक्यद्वयेरामपदायामितिप्रथमेवाक्येप्रथमपदार्थोविशेष्यः रामपदार्थोविशेषणेनतस्यावविशेषण
संगतएवकारः पुरोवृत्तितिनटेनतद्रूपेणेनप्राप्तरामतायांमेवावछेदयरामतयोगेबोधयति रामपदार्थनाटद्रूपस्य
ति द्वितीयेनैवकारोविशेष्यसंगतः रामनत्वामिष्ठयेपदार्थेनटेनतेषुराघवादिषुयोगनिषिध्यायेपदार्थेनटेष्वव
स्थापयति एवंविधत्वरूपएवरामेनेतरइति नटेत्वप्रकारेणपदीकृतस्यनटस्यायोगासंयोगव्यवच्छेदाय्यण
मएवैवंविधत्वरूपः एवंविधत्वरूपएवरामइतिसम्यकप्रतीतेः नटेयंनत्वरामइत्यन्तरकालीनबाधसमानाधिकर
णा यत्तुरामोयमितिमिथ्याप्रतीतेःरामःस्याद्वानवेतिसंशयप्रतीतेः रामसदृशोयमितिसादृश्यप्रतीतेश्चवि
लक्षणयाभेदस्यानुमेयानाद्विशिष्टलक्षणयाचित्रतुरगन्यायेन यथाचित्रतुरगादर्शनसमकालेसम्यगादिप्र
तीतिवत्तृष्यविमर्शविनैवतुरगोयमितिज्ञानमुत्पद्यते यथावदर्पणप्रतिबिम्बदर्शनेनयथावस्थितेबिम्बसं
वेधिकेमुखलक्षणज्ञानादिज्ञानेजायतेतथात्रैवमयेनरामोयमितिप्रतिपन्नाग्राह्ये नटेसामग्र्यस्मातिसन्नस्य
तीभूते संयमसंयोगाद्युत्पत्तिबादहमत्रयेनवसम्भोगविप्रलम्भरूपस्यकाव्यद्वयस्यानुसंधानमेनदभिप्रायेणा
दस्वक्रमितिविमर्शेनैतस्यावलान शिलादयश्चपदेशः ग्रन्थासत्तत्कारणपाटवेनाभ्यासप्रवृत्तिःतेनकार्यस्युल्लकम
देःप्रकटनेयत्नेनतत्रैवप्रकाशेनेपरमार्थेनोसहृदयसाक्षी: कार्यकारणसहकारिभिः संयोगमितिसंपादकः का
यरतोकारणीभूतायाः नायिकायाममसंयोगपुनस्तथारसचक्रेदेति मयूरकंठश्यामलाकिकादृशोरतिविशेषणम
दात्म्यात्मतोयमानैःपुलकानैदाधत्वप्रभृतिभिःकार्यैः मनोरथश्रीमतनमःशरीरेणप्राणेष्वरोलोचनगोचरगतेति

वेजितैर्दृष्टादिभिः सहकारिभिः कृत्रिमैरपि पर्य्यार्थतो सन्नयानतदैनैव स्वयमभिमतो नैरपि तथा नैन कृत्रिमतेनाव
भिमन्यमानैः कृपितिसम्माटनान्सहजतेनैनतायमानैर्विभावादिव्यपदेशैः कारणमादिपो रसामागाद्रमस्युद्बो
दकाविभावादिशब्दैर्निर्दिष्टैः संयोगाद्रसनमकरूपात् गम्यन्तेः गमकाः पुलकादयः तद्भाव रूपात्संयोगा
दयुक्तसिद्धेः यत्र यत्र पुलकादिमन्त्राभाव इत्येवं रूपाया व्याप्तेर्वशादनुमीयमानोपि वस्तुसौन्दर्यबलाद्रस्यनीयत्वेः सो
न्यगृह्यनुरूपतानतद्वलाद्रसनीयतयामानसिकास्वादविषयीभावादमानमानेभ्यो वह्न्यादिज्ञानेभ्यो विलक्षणेन तयास्थ
यितेन समप्याख्यमानत्रासनन्दैमहजनेर्भावात् रामोयमितस्तुक प्रतीतेरेवस्थायिनेन समप्याख्यमानउद्रेकसमाणोप
र्यर्थबाधादित्यहेत्वत्तयालक्षणयाबोध्यमानो रसादिभावः वासनात्मतया नवक्लिनात्मसंस्कारा रूपेण सा
ज्य मानिकानांवर्त्तमानो रसतां तस्तत्र तत्र कार्यसंबंधो रसादिकाविनिबद्धो नटेत्तमेयमानोरसस्येवनिश्चितपदेनदव
मानेनसनिवेशवासामाजिकनिष्ठवान्ताद्यः प्रथमपक्षव सम्पानांतत्रप्रहास्त्रिप्रसंगात् नद्वितीयः अत्वमितेत्तनिरूप
नैसर्वेतीमतयादोषास्तदवस्थास्समाश्रकामहूनायकोविहृणोति नजातस्येनान्मगतेवैनरसःप्रतीयतेतोरस्य
नेनाभिवस्यते अपितकाव्येनाटेचाभिधानोद्वितीयेनाविभावादिसाधारणीकरणात्मनाभावकत्वापारेणभाव :
मानः स्थायीसत्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्तिसतत्वेन भोगेन भुज्यतेऽतिभट्टनायकः अत्रायेतानस्यार्थः
संस्कारो भावनाख्य आत्मगुणो दृष्टश्रुतानुभूतेषु पूर्वानुस्मृतेः प्रतिनिमित्तानप्रत्यवहेतत्वीति तथाक मंजुकाका ल
योगितत्वविधमितरथोतननस्वद्विपाकानगुणयामभिव्यक्तयोसमामाजिकवासनायोतनःस्मृतेःस्मृतेश्वप्रतःसं

कां·
टी·
२४
34

स्कारः संस्कारात्मा ताता कार्यं रतिपर्यालोचनया विभावादिभिर्भाव्यमानो भावनाविषयीक्रियमाणो रसमादिगतस्स
दिः सामाजिकावच्छिन्नमादाकारं विषयो रसइति तृतीयः कार्यस्तन्तेनात रूप्येन समं बध्यमानास्तेनाना रूप्येण अन्व
कार्यगतत्वेना· नुकर्तृगतत्वेन वा रसो न प्रतीयत इत्यर्थः एवं सति रसनीयता तथा वोक्तेनाव कार्यमुखेन्ना·
नाकाव्यमुख्यातत्सवन्तः तृतुप्रतीतिर्बोद्धुर्ध्यागतिग्वरसगतः भिन्नवाच्या सादिमात्रेणणानुवादि सद्रूपत्वे दृष्टा
यन्त्रतेको न्वरसस्य स्यादकौ भवेदिति नात्मगणे न समस्येदात्मगतत्वेन सीतारति प्रतीयते तथा ब्रोद्गादिश्र
गः स्यात इत्यतो नात्मगतत्वेन प्रतीयत इत्यर्थः व्रीतियते अमति हितेभ्यः सीतादिभ्यः स्वरतिवस्मादतात् अ
थवा सभ्यातोरतेः सीतालम्बनेन तत्राराध्यत्वेन तत्तान स्यप्रतिबन्धात् नापितास्यतेरसत्वेत रतेः प्रागासिद्धेः सि
द्धा हि ताप्यव्यक्तताप केनदीपादि न ज्ञाप्यते नहि कोटिरिति गिसाद अपि तु सादिकाव्ये अवनाद्यत्र रूप अभिधातो
हितीयेन अभिधेयस्योपलक्षणं अभिधायालक्षणया ख्याद्वितीयेन व्यक्तिव्यतिरिक्तेन तास्येनात्मना विभावादिसा
धारणीकरणात्मनाविभावादीनां साधारणीकरणात्मस्येवेत्तइति नियतमेवयात्स्वीकारः तद्रूपेण देशका
लव्यवहितानामप्यर्थानां तत्संनिमन्तएवकृतं तत्सन्निविलक्षणेनभावकव्यापारेणभावकस्यभावनाव्यापारप्रव
र्तकस्यात्मनो व्यापारेण भावनाख्येन गुणेन भाव्यमानो भावनाविषयीक्रियमाणः स्थायी रत्यादिभोगेन साक्षा·
त्कारेणभुज्यते क्रियते विषयीक्रियते कीदृशेन भोगेन सत्त्वोद्रेकादिसम्भ्रमसत्त्वात्मनो गुणस्य प्रीतिपर्यायस्य स्वरूप·
स्य प्रकाशकस्योद्रेकः अप्रीतिपर्यायरजःस्वात्मकस्य तमश्चतत्रावस्थानेन प्रहतताबलस्य रजस्तमोभिभावकत्वेनैव

विषादपर्यायमोहात्मनः तत्र कार्यं प्रतिबन्धकस्य गुरुणा वरणतमसः सत्त्वाभिभावकत्वम्। तथा च सांख्ये प्रीत्यप्रीतिवि-
षादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः। अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः इत्यादि। तदेवं रजस्त-
मसी अभिभूय करणानां प्रवृत्तिपाटवहेतुं तथा प्रकाशकसत्त्वगुणस्योत्कर्षे सत्यां प्रकाशते प्रादुर्भवति यावत्ते-
कत्रूपासंविज्ञाने ततो विश्रान्तिः। विगलितवेद्यान्तरत्वेन चावस्थानेऽसंवेदनं तत्त्वरूपेण स्वप्रकाशानन्दघनभोगेन भूमतिवि-
योऽक्रियते न चेतसः सामाजिकैर्विस्मयः। तदेवं भावनोपनीतो रामादिः रसादिः सामाजिकमनसि सन्निहितस्त्रीणा-
पनीतः सौरभमिव वस्तुविशेष्यायोग्येन रात्रौ रामस्य दशाननेः प्रतिकूलैः रत्नमालवाभावैः रत्नाच्छिद्यमानश्चिदानन्दात्म-
सामान्यकार्यविषयो रसः इति पर्यवसितोऽर्थः। अत्रापि तामसगतरसादिः सम्भ्रमः स्वमनसि भावनयोपनीतेः। विभा-
वादिसंयोगात् तथा रूपेण भावितो रसस्तेनयतोऽध्यात्मकः चिदानन्दप्रकाशेन विषयीक्रियते। इत्येवं वाक्यार्थसम्भोग-
न्त्राद्रूपं रामादिगतस्य रसादेः स्वावरूपताभावे कथं मनसा स्वाद्यते मनसोऽपि चेतः करणमस्मात् भावितः स्वेऽपि
चवेतायोविषयो विषयत्वं न घ स्वरूपेण तिष्ठतः। नियतविषयस्यालोकादिना दिवि न्द्रियाणां न तु रामादिगतः स्मा-
दिर्मनसो विषयीकृतः स्वावरूपेणास्वाद्यते इति तस्य मनसा च वर्ण्यते इति वाच्यम् मनसस्त्वान्तरविषयीकृतस्य च
दृष्टेऽपि स्वरूपताप्रसङ्गात्। अपि च रागादिमनस्पवश्रोतः काव्यादिभिश्च प्रकाशनं तत्त्वविवेकस्येति कथं रागि-
णो वैकल्पमप्यश्चिदानन्दप्रकाशात्मा प्रकाशस्य सिद्धान्तपक्षमाह। लोके कारणादिभिः प्रमदादिभिः स्थाय्यनुमाने
भ्यासपाटववतां काव्ये नाट्ये च तैरेव कारणादिपरिहारेण विभावादिव्यापारवत्त्वाद् अलौकिकविभावादिशब्द-

का॰
टी॰
३५
35

व्यवहार्यैः ममैवैते शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवैते न ममैवैते न शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवैते इति सम्बन्धविशेषस्वीकारपरिहार
नियमानवसायात् साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्तः सामाजिकानां वासनात्मतया स्थितः स्थायी रत्यादिको नियतप्रमा
तृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणोपायबलात् तत्कालविगलितपरिमितप्रमातृभाववशोन्मिषितवेद्यान्तरसं
पर्कशून्यापरिमितभावेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादभाजा साधारण्येन स्वाकार इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतः
चर्व्यमाणतैकप्राणो विभावादिजीवितावधिः पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रवि
शन् सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन् अन्यत्सर्वमिव तिरोदधद् ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन् अलौकिकचमत्कारकारी शृ
ङ्गारादिको रसः । प्रत्ययं वा वाक्यार्थपरिच्छेदः । कार्यो निबध्यमानः हि स्वाणिविह्नतत्तत्कालतादि विष्ठा
पि । स्वसमानाधिकरणाग्रहणादभ्युपगन्तव्यः प्रतीयमानत्वं स्वाभाववान्साधारण्येन तथापि हीनैर्विभावादिभिः सीता
दिशब्दवाच्यैः सह संयोगात् दाभिव्यक्तेः वर्णनीयरामादिसाधारण्यापादनं सहृदयस्य रसस्य न च क्रियाभा
त्मकत्वेन भगवान् अपि विडम्बितानि तदेतत् यास्वयं प्रकाशमानैर्विभावादिभिः मिलितैरसः इति अत्रायं स्पष्टलो
के प्रमदादिभिः कारणादिभिः स्त्र्यादिशब्दा प्रमदादिभिः कारणैः पुलकादिकैः कार्यैः धृत्यादिभिः सहकारिभिः स
हचरादैः स्थायिनो रसस्यापि स्वरूपादर्शनमात्रेण तत्समस्तावगमविना भावेन तत्परोक्षतानुभवसाधनत्वा विवक्षितप्रत्यक्षपाठव
वेताभ्यासेन पुनः पुनस्तत्प्रत्यक्षेणापाटवे भक्तिविनाशात् यत्प्रमातारं दृशानां सहृदयानां तद्विदग्धानो
श्रोत्रिययाटीनां कामेश्वराय हेत्वैवैतैरेव प्रमदादिभिरेव कारणतादिपरिहारेण सन्निहितानां सीतादीनां कारण

तस्मात् एवञ्चा विभावादिव्यापारवशात् लौकिकविभावादिशब्दव्यपदेश्यैः लोके हि हर्षशोकादिकारणेनियमे
भ्यो नियमेन हर्षशोकादय एव जायन्ते काव्यनाट्ययोः पुनः सर्वेभ्योपि सुखमेवेति लौकिकत्वे तद्वत् करु
णादावपि सुखमेव जायते यस्मै ह्यावे सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् किं च तेषु यदा दुःखेन कोपि स्या
न्न दुःखावः हेतुत्वे हर्षशोकादिगतेभ्यो लोकसंश्रयात् अलौकिकविभावत्वप्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् सु
खं सञ्जायते तेभ्यः सर्वेभ्योपीति का क्षतिः न च काव्यादौ रामस्य सम्बन्धेनावगतेभ्यः सीतादिभ्यो विभावादिभ्यः।
कथं सामाजिकरसत्वं रसस्य तत्राह ममैवेते इत्यादि अयमाशयः रसादयश्च नियमेन सामाजगताः प्रतीयेर
न् न हि यथा लोके नायिकेषु नायिकायुक्तेषु सम्भोगोत्कविषु दृश्यमानेषु शृङ्गारवानयमिति प्रेक्षावतः प्रती
तौ जायायामस्सुरूपाणेण्ड्रोः परेषामप्यसूयानुरागाप्रहारेच्छादयो भवन्ति तथैव काव्यनाट्ययोरपि भवेयुः य
दि वा स्वव्यतिरिक्तस्य शत्रोर्वा नटस्य स्वगतसम्बन्धित्वेन प्रतीयेरन् तदाभ्यधिकरणतादरसनीयत्वं स्फुटमेवेत्यन्ये
ममैवैते नटस्यैवैते शत्रोरेवैते तटस्थसम्बन्धिविशेषस्वीकारे नियमानिश्चयेन तथैव यदि पुनः समनन्तरोक्तनिमि
त्तवशात् स्वात्मगतत्वेनैव प्रतीयेरंस्तर्हि स्वानन्दानुभवात् काव्येन कोपि शृणुयात् नाट्येन कोपि पश्येत् प्रवृत्तेः
प्रयोजनाभावादिति दिसर्वं न ममैवैते न शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवैते इति सम्बन्धविशेषपरिहारस्यापि नियमेनान्ययमतिरे
काभ्याभेकतयोतिस्थतानिश्चयात् सहृदयसामाजिकैरभेदग्रहे विभावादिभिः साधारण्येनाभयनिश्चयेन प्रतीतेः सा
हृदययोगादभिव्यक्तः प्रतिबन्धकादीनां विघ्नव्यपोहेन आवरणानामपगमात् स्वयंप्रकाशानन्दमयः अयमा

नुग्रहणे वीररौद्रविभावार्थं तदस्य ग्रहणे हास्यादिविभावार्थं अत्रेदं तात्पर्यं यथा ज्ञानमसंवेद्यं स्वप्रकाशं च
तथा रसादीनामप्यन्तःकरणैकविषयसाक्षितोः ज्ञानेन सह तादात्म्यात् ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमसंवेद्यत्वं च सिद्धमेवाभि
व्यक्तस्येत्यन्ते तदुक्तं रसादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्मात् सोऽभवेत् अतोऽस्य स्वप्रकाशत्वमसंवेद्यत्वं च सिद्ध्यति तथा
साधारण्यप्रतीतावपि पर्यवसितमुक्ता आस्वादोऽस्ति विभावादीनां साधारण्योक्तिः तत्प्रभावेणैव स्वात्मसमुद्रा
ह्वेचनादयः प्रमातारस्तदभेदेन स्वात्मनि प्रतिपद्यन्ते उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्येन रसादिरूपेण परिणमन्तीय॰
ते तद्विभावादीनां साधारण्येन प्रतीतौ सामाजिकस्य देवतायाः सीतायाः सम्भोगोक्तावपि रसालम्बनविभावत्वेक
त्वेन सामाजिकानामप्रतिष्ठापत्तिः सर्वे कामोपाग्राः सीतादिशब्दाः परिहृत्य जनकात्मजत्वादिविशेषाः कामि॰
नीमात्रवाचकाः सामाजिकरतेर्विभावार्थं तेनाकाविदितिश्च तदुक्तं यो रौद्रादयस्य वस्थानो रामादिः प्रतिपादकः
विभावयति रसादीनुक्तं देते रसकस्येति इति प्रथमार्थः नहि कवयो योगिनः स्वचक्षुषा न वदन्ति तास्वाभाविकीरामा
दीनामवस्था इति हासवत्त्रिबध्नन्ति किन्तु लोकसाधारण्येन स्वाभिमतया सन्निहितीकृतनायकरीतादावस्थाश्च अहो
त्वितिनापवापरिस्फुरत्तद्विशेषाः सहृदयैः नन्वेवं सीतादयादयसंकलसर्वस्वरूपविशेषाः स्त्रीमात्रवाचकाः एव
सामाजिकरतेर्विभावास्तर्हि किमर्थमनुपादीयन्ते इत्याशंक्याह समाहितमेवात्राभियुक्तैः क्रीडतो मृगनायकस्यैव बालातो॰
ऽग्निरदादिभिः स्वोत्साहः स्वदतेतस्तथा लोकानामज्ञेनादिभिः अत्रैतदुक्तं नहि कोऽपि लौकिकशृङ्गारवत् सीतादिवि॰
भावादीनामुपयोगः किन्तर्हि लोकविलक्षणेन प्राक्सृतिपादितप्रकारेण नटत्वमियतापि यतः रसादेर्विभावादि

संयोगस्काराप्रकाशतो ऽस्याप्रकाशस्य सिद्धिस्सैव संभवतीति सिद्धत्वमेवाविरुद्धं दर्शयति सामाजिकानां वा-
सनात्मतया स्थितस्तत्पूर्वोऽनुभूतः संस्कारो हि वासनाख्यो वानादिः यज्जातीयस्य कर्मणो विपाकस्तदनुगुण-
तया प्रकाशते ऽस्य तस्मादेतासामपि पूर्वानुभूतेः संस्कारस्वरूपेण वासनात्मकत्वमेवानादित्वेन तद्वासिद्धत्वपर्यायस-
वेण तेन च विभावा दिसंयोगाद्विपाकानुगुणत्वात् स्वप्रकाशनावस्फुटे वर्तमानायाश्च वासनानां स्वप्रकाशत्वमसाव-
एवं व्योगशास्त्रेऽपि ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानामिति तस्य शृङ्गारहास्यादिमिश्रत्वेन त्रिविधस्य
कर्मणो यो विपाकस्तदनुगुणानां नामावनादित्वमाशिषो नित्यत्वात् इदं मे भूयात् इदं मे भूयादि साशास्सनातना
प्राणिमात्रस्य सर्वस्य सर्वदा दृश्यते ऽत एव स्वाभाविकं जातमात्रस्याननुभूतभाविमरणस्य पंसोऽहं द्वेषः वानुस्मृतिहे-
तुः कथं मरणत्रासो भवेत् न च स्वाभाविकं निमित्तमपेक्षते तस्मादनादिवासनाभिर्विद्धमिदं चित्तं कर्मविपाक
निमित्तवशात् काश्चिदेव वासनाः प्रतिलभ्य पुरुषस्य भोगायोपवर्तते इति तस्मात्सिद्धमिदं यदनादिरसाख्या वा-
सनावतः सहृदयाः सामाजिकास्तेषामेव विभावादिसंयोगात्काव्यनाट्ययोरभिर्भवति नेतरेषां वासनादीना-
श्रोत्रियादीनामिति तथा चोक्तं सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् निर्वासनास्तु रङ्गान्तः काष्ठकुड्याश्म-
संनिभा इति एवं विभावादीनां साधारण्येन स्ववासनात्मकतया स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वं च प्रतिपाद्य प्रमातृवैल-
क्षण्येन तस्य रसादिना सहाभेदापत्तिमाह नियतप्रमातृगतत्वे स्यादित्यत्र कार्यानुकर्त्रोः प्रागेवापाकरणान्नियतः र-
सचर्वयन्तत्तया निश्चितश्चासौ प्रमाता सामाजिकस्तत्तत्त्वेन स्थितोऽपि साधारण्योपायबलात् साधारण्येन सर्वेषा-

का॰ टी॰ ३२ त्वनिष्ठत्वासाधारणयोर्ममैवैते शत्र्वादिविकल्पोल्लिखि विभावादिचिन्तनव्यापारः तस्य बलादुद्रेकात् तत्कालसम्भवोऽयमम
विगलितत्वासौ परिमितप्रमातृभावः उद्दमहे एवमवतिन्मुणोमीति अश्वत्थत्वात् मेवेयुः तत्परवशादुन्मिषितः
प्रादुर्भूतः वेद्यवेदकयोः साधारण्याद्वेद्यान्तरसम्पर्कशून्यः अपरिमितभावः सर्वव्यापित्वं यस्य तेनादृशेन प्रमात्रा
37 नन्वेवात्मविशेषस्य रत्यादिविशेषस्य सत्त्वात्कार्यविशेषस्य सम्बन्धित्वविशेषस्य विशेषस्य चाग्रहणात् साधारण्येन स्वाका
र इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृतः ज्ञेयत्वात्तत्तानानाभेदेऽपि यथा साकारज्ञानवादिमते इदमहं जानामि जानामीत्यत्र ज्ञा
नामीति क्रियाया व्याप्यत्वात्तस्येदमिति कर्मवाच्यस्य ज्ञेयस्य विषयस्याहमिति कर्तृवाच्यस्य ज्ञातुश्चाभेदेऽपि यथा
र्थाविषयविषयिभावस्तद्वत्स्यापि वेद्यान्तरसम्पर्कशून्यत्वेन गोचरीकृतः विषयीकृतः तथा चर्व्यमाणतैका
र्यत्वानुमेयत्वाभावात्तद्विलक्षणत्वात्स्य प्रमाणातीतत्वेनालौकिकः प्राणः स्वरूपसिद्धिर्यतेयस्य तदुक्तं तस्मादलौकिकः स
स्वेद्यः सहृदयैरयम् प्रमाणं चर्वणैवात्र साभिन्नैर्विदुषां मते तथा विभावादिजीवितावधिः विभावाद्यज्ञा
नस्य जीविते कार्यकारणतादिपरित्यागेन सहृदयालम्बनतात्मकः प्रतिभासप्रकारावधिः परिपाकसीमा यस्य सः
सति तावद्विभावादिसहृदालम्बनैकप्रतिभासे रसोऽनस्यादिसद्भिः अत एव पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः यथा
पानकरसे खण्डमरिचादिसहृदात्मकोऽखण्डादिव्यतिरिक्तः कश्चिदपूर्व एव स्वादः तथा विभावादिसंयोजनादि
हापि स्वर्थः तदुक्तं कार्यकारणसहचारिरूपाण्यपि हि लोकतः रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः प्र
तीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतवः कथ्यन्ते ततः संमिलिताः सर्वे विभावाद्याः सचेतसाम् प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्य

माणो रसो भवेत् विभावाश्चानुभावश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः प्रतीयमानाः प्रथमं खंडशो यांति संविदं ततो एत्तु
सर्वं तत्र रसास्वल्लक्षणमुक्तावर्वणादिप्रतीतिस्वरूपमाह प्रबन्धपरिस्फुरत्त्विमादि अत्र स्फुरणादीनां स्वरूपमीण
मन्हेत रसोऽपचारादिवशाद्ध्रप्रयोगः अन्नास्वादमिवेम्नल मा किंदृशायो ब्रह्ममात्रमेव स्वास्वादेन विभावादिभि
गमीयंतिभेदादिवशाद्ध्रप्रयोगः अत एवाह अलौकिक इति लोकेष्वदृष्ट अलौकिकश्चमत्कारो विस्मयस्त
दीयस्यादिः स्मादिशब्दाद्हासशोकादिग्रहणं स्मादिः स्थायिभावो रसो भवतीति सबन्धः एवं रसस्य लक्षण
मुक्तास्वरूपमाह न च कार्यो विभावादिनाशे हि तस्य सम्भवप्रसंगात् नापि ज्ञाप्यः सिद्धस्य तस्याभावात् अ
पितु विभावादिभिर्व्यंजितश्चर्वणीयः कारकज्ञापकाभ्यामन्यत्क्व दृष्टं न क्वचिद्दृष्टमित्यलौकिकत्वप्रसिद्धेर्भू
षणमेतन्न दूषणं चर्वणानिष्पत्त्यातस्य निष्पत्तिरुपचरितेति कार्योऽप्युच्यते लौकिकप्रत्यक्षादिप्रमाण
ताटस्थ्यावबोधशालिमितयोगिज्ञानवेद्यसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिमितेतरयोगिसंवेदविल
क्षणलोकोत्तरस्वसंवेदनगोचर इति प्रत्येयोऽभिधीयते तद्ग्राहकं च न निर्विकल्पकं विभावादिविमर्शप्रधा
नत्वात् नापि सविकल्पकं चर्व्यमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य तस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात् उभयाभावस्वरूपस्य
चोभयात्मकत्वमपि पूर्ववल्लोकोत्तरतामेव गमयति न तु विरोधं इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादाः आस्मात
स एव विभावादिज्ञानेरतिसाध्यो हि रसो भवति यदि विभावादिज्ञानकार्यो रसः स्यात् न हि कारणज्ञानं तत्कार्य
ज्ञानेन युगपद्दृश्यते न च प्रतीतिकाले विभावादिज्ञानेनोल्लसेत न हि चन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानेनैक

दृ=१ न

पाश्चे न = ३

का. दास्भवतीति नापीतिष्यर्थैमिद्धाप्यवघटादयोदीपैस्तीपकेत्तीष्यते न हि वे विभावादिभिः प्राग्रसासिद्धो विभावा-
टी. दिसमूहालम्बनात्मकादेवास्य इत्यर्थः कथं तर्हि भवतीति विभावादिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरित्युक्तं प्रसंगं प्राहेतन्न म-
२८ म्भोनित्यत्वाभावादाह अपीति व्यञ्जकव्यञ्जकभावेनात्र हेतुत्वमित्यर्थः एतदेव विवृणोति कारकेति सृष्टे।
28 कार्यताभावे रसनिष्पत्तिरिति सूत्रसंगतिः कथं कथं वा ज्ञाप्यताभावे रसः प्रतीयते इति व्यवहारस्तस्याश्रयमा-
ह चर्वणानिष्पत्त्येति विभावादीनां विमर्शात्मकरूपप्रास्वादो हि चर्वणा सा च विभावादिसमूहालम्बनात्मा सा च
वेति निष्पत्तिः कार्यत्वमुपचरितम् एतेन पद्यमानात्वारोपितमिति हेतोः कार्यत्वमुक्तो कार्यत्वेन व्याक्रियतामित्य-
र्थः ज्ञाप्यत्वव्यवहारमाह लौकिकप्रत्यक्षादीति लौकिकव्यवहारादिसाधनकर्षजन्यप्रत्यक्षादिप्रमाणेन यत्र
स्माद्विलक्षणं वर्तते तथा नाट्यरूप्येन वेद्यवेदकरूपेण मितेनावबोधयोगजन्यमप्रत्यक्षमतीतानागतसर्ववि-
षया नोप्रकाशः तेन प्रालितोयमितः योगिनः सम्यग्वधुक्तिः सम्यग्ज्ञानाज्ञानाप्रहृत्तवो योगिनस्तेषो यन्त्रा-
तेवेद्यवेदात्मके तस्माद्विलक्षणं वर्तते तथा वेद्यस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितेन वर्तते परिमितेन रयो-
गिनो समाधिदशायां सम्यग्युक्तिज्ञ सर्वास्तमिथ्याज्ञानानो संवेदने सम्यग्वेदने विनाशितसर्ववासनेत्तालेता-
स्माद्विलक्षणं वर्तते अतएव लोकोत्तरं वर्तते स्वसंवेदनेन स्पर्शगोचरत्वमतो हेतोः प्रतीयत्वात् ज्ञाप्यमिथ्यायतां-
मभिधाया स्वाद्यव्यापारेण साक्षात्मकेनेनवोध्यतां न तद्रूपचारेणेत्यर्थः अत्र रससंवेदनस्य मानसत्वेन प्रत्यक्षा-
दिप्रमाणव्यवहारादिसंयोगजादिलक्षणंपरिमितयोगिज्ञानाद्वेद्यवेदनाद्विगलितवेद्यान्तरत्वेन विशेषः परिमि-

तेन च योगिसंवेदनादिनापि न सर्वथा स्मरणादिवासनामयत्वेन भेदः तत्र ग्राहकमिति इन्द्रियार्थसन्निका-
र्षमात्रेण ज्ञायमानेन नामजात्यादिविमर्शशून्येन हि निर्विकल्पस्य स्वलक्षणविभावादिविमर्शेन प्रधानः कथं तत्र
त्वित्यर्थः नापीति नामजात्यादिविशेषणविशेष्यावगाहिना तेन हि सविकल्पकेन सम्यक् स्वसत्तया प्रकाशस्य वि-
भावादिभिः सह तद्विशेषणविशेष्यभावस्येत्यर्थः उभयाभावेति निर्विकल्पकत्वाभावः सविकल्पकेस-
विकल्पकत्वाभावो निर्विकल्पकाभिसंवेदप्रकारेण उभयाभावरूपस्याप्युभयात्मकत्वे लोकप्रविरुद्धे न तत्र स-
इत्यर्थः इतिश्रीमदिति विभाव एव तेषामिति सम्बन्धः तथा च वृद्धमालोकलेशस्य श्लोके शाहमथ्यमाण हृदयस-
वादग्धप्रज्ञापातनस्येत्यनुभावाः शृङ्गारस्यैव करुणभयानकयोः रुद्रविभावानुभावसमुदितत्वं प्रगल्भितविशे-
षादिवासनाः तु रागादयः क्रमात् स्वसंविदानन्दरूपत्वेनाप्यापारमनीयरूपा स्मशानिवन्धयदि विभावानुभावव्यभि-
चारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति हि केकस्यैवानुभावव्यभिचारिणोरिति विभावानां सम्बन्धः आह व्याघ्रादयो वि-
भावा भयानकस्यैव वीराद्भुतरौद्राणां अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्यैव करुणभयानकयोः चिन्तादयो-
व्यभिचारिणः शृङ्गारस्यैव वीरकरुणभयानकानामिति पृथगनैकान्तिकत्वात् समुद्धयोर्मिलितानां निर्देशः विभा-
वादीनां पृथक् पृथगनिर्देशे त्वप्रयोजकत्वात् एकस्मिन्नेव रसे साक्षात्प्रमायाः कारणत्वप्रसङ्गात् मावमसाधिदर्शितात्
नैकान्तिकत्वेप्यनपेक्षत्वादविप्रतिपत्तेर्व्याप्तिमावन्नयाहेतोर्भासतेस्यान्तरस्य विशिष्टमैहेत्वतानामित्यर्थः तथाहि व्याघ्रा-
दयो भीरुताबधाद्योधकत्वेन भयानकस्य विभावाः वीराणामुत्साहवर्धनेन वीरस्य विभावाः अश्रुपूर्वदर्शिनामाश्र

का॰
टी॰
मू॰
39

सूर्योदयहासाऽद्भुतविभावाः अपकृतानां क्रोधविभावनाद्रौद्रविभावाः तथैव विप्रलम्भशृङ्गारे यथा प्रिया
प्राप्त्युपायविमर्शनरूपा चिन्ता व्यभिचारित्वेन पोषिका तथैव वीरे सहायादौ तो चिन्ता करुणे दीनोपकारकादौ
तो चिन्ता भयानके भयहेतूनां निवारणोपायचिन्तेति तथा च प्रतिरसं व्यभिचारिणोऽग्रे दर्शयिष्यते इत्यनैकान्ति
कत्वपरिहाराय मिलितानां निर्देशात्सर्वत्र सर्वेषां यथायथमसम्भवे कारणत्वे सत्यपि नातिसमर्थः ननु विभावानुभावव्यभि
चारिणां क्वापि कस्मिंश्चित्क्वापि द्वयोर्वा सद्भावेऽन्येषामसद्भावे किमेतेषु ना हेतवः किं वा समुदितानूद्गमाशोक्या
ह विपदलिमालिनां मुग्धा भ्रमे मे ह्येष मधुकरकोकिलकाकलीतिर्दिशाश्रीः यथाऽरम्भितवीरुत्करोत्कटकाप्रणानि
परोदयिते प्रसीद सुरते एवं परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु
कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः तथा हि दूरादुत्सुकमागते वि
वलितं सम्भाषिणि स्फारितं संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किञ्चाञ्चितभ्रूलतं मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे
बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि इत्यादौ च यद्यपि विभावानामनुभावानामौत्सु
क्यव्रीडाहर्षकोपासूयाप्रसादानां व्यभिचारिणां केवलानां स्थितिस्तथाप्येतेषामसाधारणत्वमित्यत
मन्दयापेक्षकत्वमस्ति नानैकान्तिकत्वमिति यद्यपि प्रथमोदाहरणे केवलानां विभावानां द्वितीयोदाहरणे
केवलानामनुभावानां तृतीयोदाहरणे केवलानां व्यभिचारिणां वा स्थितिमात्रोद्देशः तथाप्येतेषां विभावा
दीनामेकैकमसाधारणत्वे विभावयन्ति रसान्साधारणत्वे यमेव तन्मसत्तोऽसत्तमन्दयापेक्षकत्वे विभाव्या

कैरस्माविर्भावकत्वमस्माया रूपत्वमेव तत्त्वमनुभावव्यभिचारिणां कार्यसहकारिभ्यां विना न संभवतीति तयोरा
क्षेपः कैलक्ष्या विकासि मिलज्जकेसातानि दिष्टे । यत्रोङ्गयोः सन्नद्धा गणनानि सिद्धौ विभावादीनि मिलितैरसाति स्थि
तैनातैकानिकृतेऽस्य कृत्यर्थं तैर्हेतवो मिलिता वृत्तिशंकितं स्थायि यत्नतास्तीत्यन्वयः । अनैकान्तिकोऽनै
कत्वनियतः सत्त्रियप्रतिनियतिकाः । तथा च विषयदालिमालिते मत्रसातादृशे कैरालम्बनविभावैर्नायिकयाम
द्या दिभिश्चोद्दीपनविभावैश्चन्द्रकैर्मालितीनीतावेष्टादयोऽनुभावभ्रमोहासादयो व्यभिचारिणश्च व्यज्यन्ते । तथा परिस्म
दितन्नरणालोमत्रविविक्तरूपेणश्चेष्टाभिरनुभावैः । सातालाड्कैः कार्योपलब्धाकारणानुमानमिति मायाः
स्वाश्रयत्वेन तल्लम्बनविभावो नायिका निन्ता सति कालश्चोद्दीपनविभावः । स्त्रातातुः तथा कार्येण तत्कारणानि वि
नाक्रियाः स्वप्रहत्तैः कारणमालसेच्छर्मोनिर्वेदादयश्च व्यज्यन्ते । हर्षोत्कर्षकामिस्त्रविवलितमिति क्रीडाकोति
मिति हर्षः । अरुणमिति कोपः । अंचितभ्रूलतमिति स्पृष्ट्या वाष्पाम्बुपूर्णलोचनमिति प्रमादश्चेति व्यभिचारिभिः । केवलैर
पि स्वाश्रयत्वेनालम्बनविभावो नायिका उद्दीपनविभावाश्च तदपराधप्रकाशकः कालादिर्व्यज्यन्ते । तथैवोक्तं तत्सानुभ
वैदीर्यतिः स्मितानीडायास्त्वोपनम्भलोचनादि । हर्षगणे मन्मानोनिनतादि यथा कोपा सोयययोरसंभेदस्तथा
वस्थने तथाहि । अत्र प्रसादइति पदं व्यभिचारिसामान्यतान्मनः प्रसादोद्भवसाधनं सत्कृतो साहर्षवाचकमिति
तथा कोपस्य यो रेकलत्तणे तापकश्चिद्विशेषस्तथा चित्तस्य साक्षात् स्वसंवेदनं हर्षः । अपकारादिसमुत्थकालुष्य
पगमस्तु प्रसाद इति हर्षप्रसादयोर्भेदः । अपि च अतोऽनन्तकक्रीडा हर्षमादवकृत्वा क्रीडा हर्षमासु कैर्क्रीडादीनो विकार

का॰
प्र॰
५
५०

दिति तत्तत्कार्याभिमुखितानां सहृदयानामास्वादयन्तस्सातातिशयो वारितस्योत्सुक्यस्य समन्वायायेति । एवं रसं सामान्यतो निरू
प्य विशेषमवतारणिकामुखेनाह तद्विशेषानाह शृङ्गारहास्यकरुणवीररौद्रभयानकाः बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्य
ष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः तस्य सामान्यतो निरूपितस्य रसस्य विशेषा भेदाः अत्र स्थानकृतिर्नाट्यमिमेवं लक्षणेभिन्न
यात्मके रूपे नाट्येष्टावेव रसाः शान्तस्याभिनयासम्भवात् काव्ये तु श्रव्ये शान्तोपि नवमो रसः अत एव तन्नि पादनार्थं
नाट्यपदं तथा चोक्तं नाट्यालंकारे रत्युत्साहजुगुप्साक्रोधो हासः स्मयो भयं शोकः शममपि केचित्प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु
नैतस्य प्रमोदितमस्तमापाधविलयरूपस्याभिनयायोगाद्यतिभावः तदुक्तं न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ
न च काचिदिच्छा रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ संभोगो विप्रलम्भ
श्च तत्राद्यः परस्परावलोकनपानपरिचुम्बनाद्यनन्तभेदत्वादपरिच्छेद्य इत्येक एव गण्यते तत्र रसाष्टकमध्याच्छृङ्गा
रः संभोगविप्रलम्भाख्यया द्विधा तत्राद्विविधोपि शृङ्गारोप्याद्यः संभोगाख्यो व्यापकविषयत्वात् परिच्छेद्यत्वात् तथा चा-
लक्षणं ग्रन्थान्तरेषु रम्यदेशकलाकालवेशभोगादिसेवनैः प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनो रक्तयोः प्रहृष्यमाणा
शृङ्गारो मधुराङ्गविचेष्टितैः आलम्बनं नायकाः स्युर्धीरोदात्ताद्याश्च नायिकाः चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्
भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावाः प्रकीर्तिताः त्यक्त्वौग्र्यमरणालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः स्थायीभावो रतिः श्या
मवर्णोयं विष्णुदैवत इति शृङ्गारस्य लक्षणं ग्रन्थान्तरेऽपि लक्षणं दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ यत्रानुरक्तावन्यो
न्यं संभोगोयमुदाहृत इति एतदेवोदाहरति यथा शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनैर्निद्राव्याजमु-

विमर्शाख्यप्रसन्धेरुपाज्ञायते इति शान्तरसव्यभिचारीति तर्क उदितः भयेपि हर्षेणैतत्समत्र कालावमतमो-
न्तकामिनीमीनस्तकेनन्तं शृङ्गाररसव्यभिचारिणोपमर्द्यते नक्षविशेषाणामंशमायमेककान्तिमिति रीतिमार्गानुसारा
देरर्थनिर्धारणं मतिरिति निरूपणं नासंचारिणामतिभावेनोपमर्द्यते सा च ग्रहो कोपेपि कान्तमनुखामिति शृङ्गा
रसंचारिणाममर्षेणोपमर्द्यते नटवि किंवदन्तिपकल्पना: क्लान्तोयमिति शान्तसंचारिणा शङ्कयोपमर्द्यते
मापिस्वप्नेपि मा इते भेपि सामर्थ्याखेदनयातुत्सभवे दैन्यस्तुखाने इति दैन्येन शृङ्गारसंचारिणोपमर्द्यते नदविवेनः
म्लानस्यानुपदेशान्ति नानाभीष्टागमाद्येस्त्वमपूर्णमस्तु हता धृतिरिति शान्तसंचारिणा धृत्योपमर्द्यते सापि कः एव
तेषु वाथ स्याथ दास्यन्ती तिथ्यानं चिन्ता नाप्रेति इति शृङ्गारसंचारिणा चिन्तयोपमर्द्यते नदेवशान्तसंचारिणो वितर्केम
निशङ्काधृतयः शृङ्गारसंचारिभिरेतस्य कामस्मरणादेनाविनाभिरापमर्दिताः इति पूर्वपूर्वोपमर्दकत्वेनोत्तरोत्तरेषामनुदया
भावानन्सावलतेति यथा शान्तस्यादयो भावस्थाव स्थास्नस्यास्थितिरपि वावस्थान्तरमित्याह भावस्यास्थितिरकाले
दारुताव ज्ञानेकोपपरोत्स्मृतीत्सादिना प्रशान्तादिभिरनपायमानत्ता भावस्य भावस्थितिः सा च ज्ञाने कोपपरोत्स
शैलोदाहृता वोत्सर्थः तथा लब्धविभावादिभिर्व्यक्ति तस्या स्थायाख्यस्य भावस्य प्रशमादेर्विरभायितत्वास्थितिरेवा-
ति नन्व विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति सम्भवालम्बनेनरसैगतेरुप्राप्तस्य संचारिणो भावस्य
भवत्वकथं वन प्रधानं यानकरसस्वोत्कटतेनमभिवादस्यनप्रशमादीनां तुरसात्वपकारकत्वयाकथं प्राधान्यमिति सा
ह मत्वोरसोपितेक्षि: तेप्राप्नुवंतिकदाचन ते भावप्रशान्त्यादयः अंगितेराज्ञानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत प्राप्त

का॰ प्र॰ धा॰ ४१

ख्वतएव भावप्रमादैः प्रायशो पर्यवसानेऽत्र रसस्यैव पर्यवस्यति यथाहस्तस्सुरण्यपदानि वा दिशादिरूपवरि
तेनतएव प्रेतकाणं विस्मयकारिणि राजानुगते विवादप्रवृत्ते राजनस्तेहेपर्यन्तत्तो राज्ञेव धर्मयास्य पर्यवसा
ति राजायमेवानुग्रहकोयन्तस्मिन्सम्भवविवादयन्तीत्यर्थः एवं विवक्षितान्यपरवाच्यस्यालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यतो
प्रदर्श्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यतां दर्शयन्नाह अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स क
थितो ध्वनिः शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्येति त्रिधा घटादीनामभिघातजातः झङ्कृत्या डम्बतोनः शब्दोनुस्वानः
तत्रानुस्वाने यथाक्रमः संलक्ष्यते अभिघातजाकघण्टादेर्यथा शब्द उत्थितस्तथैव संलक्ष्यः क्रमो व्यङ्ग्यस्य
जकनामकोयस्मिन्ना शब्दशक्त्युत्थव्यङ्ग्यस्य स्थितिर्यस्मिन्नध्वनिस्त्रिधा कथितस्तु इति सम्बन्धः यथा घण्टानानु
स्वानयोः क्रमो लक्ष्यते यद्वदत्तल्लक्ष्यतिरूपव्यञ्जकनामिन्यर्थः एतदेव प्रपञ्चयति तत्र अलंकारोथ वस्तु
वा शब्दाद्यत्रावभासते प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा वस्तुवेमत्नलंकारवस्तुमात्रम् प्रधानत्वेनेति
अप्राधान्येन गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेनेत्यर्थः एतदेवोदाहरति आद्यो यथा उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं देवेन ये
न जरठोर्जितगर्जितेन निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः आद्यः शब्द
शक्त्युत्थोलंकारध्वनिः अत्र वाच्यस्यार्थस्य व्याहत्याभिधायकत्वेनासमसादीदिति प्राकरणिकाप्राकरणिक
योरुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इत्युपमालंकारो व्यङ्ग्यः कालोर्थीद्धे विसर्दनो वासोकरः वाल ध्वनिः
तस्योपमानः पाण्डितस्पैतेऽपदार्थे दीर्घकालीनोधिपतिवाहः प्रवाहसम्भतास्योच्चैः प्रदर्शयेदेवदेवनरा

मुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखं विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण हस-
ता बाला चिरं चुम्बिता अत्र नायिकालम्बने शून्यं वासगृहमिति देशविशेष उद्दीपने चुम्बनमनुभावः लज्जाहासौ
व्यभिचारिणौ एभिरभिव्यक्तो भावः सहृदयेषु विलक्षणात्मस्सम्भोगशृङ्गारतां भजते तथा नेत्रगन्धादिविनेवके-
चुलिकया यत्नेन मनोहारिणी लक्ष्मीमिमसि भिपर्यायेति निश्चयेन मेनह्रीढिका सेस्मरोशाशयापाने निविष्टसास्मितसखी नेत्रोत्सवा
नित्येनेति यैत्तः शनकैरलोकवचनोपमा समालीजनः तथा सम्भोगशृङ्गारप्रकारेणैव अत्र नायकआलम्बने वी-
टिकायाः वस्त्रग्रन्थेः स्पर्शोऽनुभावः स्मितहर्षौ व्यभिचारिणौ अत्र व्यक्तोऽपि रसः प्रदेशः सखीनिर्याणमाजितोद्दीपने भा-
वे अत्र नायिकालम्बनमत्र नायकस्य सेवाविशेषः अपरस्त्वभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुकः इति पञ्चविधः अपा-
ये विप्रलम्भः तल्लक्षणं चाप्यभावोपादानसंमिलितो मप्रकर्षमीयिगच्छति नायिका नायको वाभीष्टं विप्रलम्भलक्ष्यत इति
तथा चाभिलाषपदेन पूर्वानुरागोक्तिः तथा हि श्रवणादर्शनाद्वापि मिथः संरूढरागयोः दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वराग-
स उच्यते अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापश्च उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति कामदशा दश विरह-
पदेनायोगः तयोरेवानुरागोऽपि नवयोरेकचित्तयोः पारतन्त्र्येण दैवाद्वा विप्रकर्षादसंगमः अत्र प्रवासं व्रजती त्वद-
हरणापषा विरहोत्कण्ठितेत्यत्र तत्प्रोषितपतिकेति भावः तथा चान्तयोर्लक्षणं आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नायाति यत्प्रि-
यः तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठितेति सा नानाकार्यवशाद्यस्या दूरदेशं गतः प्रियः सागतो भवदुःखार्ता भा-
वेत्प्रोषितभर्तृकेति ईर्ष्यापदेन मानः मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे सुम-

हृत्स्वपि प्रेम्णः कुटिलगामितात्कोपोयः कारणं विना ॥ पत्युस्त्वप्रियासंगे दृष्टेवानुमितेश्रुते ॥ ईर्ष्यामानो भवेत्स्त्री-
णां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा ॥ उत्स्वप्नायितभोगांकगोत्रस्खलनसंभवेति ॥ प्रवासो भिन्नदेशत्वं एकदेशस्थयोरापस्त्व-
मादिकोपात्त्रियंत्रणेशापः ॥ नियंत्रणं दर्शनस्पर्शाद्यभावः ॥ एतद्देवदर्शयति ॥ क्रमेणोदाः ॥ प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचा-
यादुद्गाढरागोदयास्तास्तांमुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ॥ यास्वंतःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसांद्रो लयः ॥ अत्र मालती साक्षाद्दर्शनप्ररूढरागस्य माधवस्याभिलाषेण प्रकर्षं
नीतः पूर्वरागाख्यो विप्रलम्भः ॥ तथौत्सुक्यहर्षणविभावेन तच्चेष्टाभिरनुभावैः ॥ आशंसापरिकल्पितास्विति गम्यैः
मत्याद्यैर्व्यभिचारिभिः ॥ प्रकर्षं नीता माधवस्य रतिरभीष्टस्य प्रियालिंगनादेरनधिगमात्सहृदयेषु विनष्टस्य पूर्वरा-
गाख्यविप्रलम्भतयापरिणमति ॥ एवमभिलाषमुदाहृत्य विरहमुदाहरति ॥ अमन्त्रव्रजन्तीतिकावल्लकथ्यानाप्यप्र-
ताद्वस्सहृद्योमानेन कृतिनागतश्चहहद्दहाकोयंविधेः प्रक्रमः ॥ इत्यत्रेनरकल्पताकवलितस्वांतानिशांतान्तरेबाला-
हृत्वाविवर्त्तनव्यति ॥ कारान्नामोतितिनिद्रातिवृत्तिः एषाविरहोत्कण्ठिता ॥ अत्रतवयोः कयोश्चिन्नायकयोरनुरागिणोरन्तःप्रवा-
सितोपि गुरुपारतंत्र्यादिना विप्रकर्षादयोगाख्यो विप्रलम्भः ॥ अतएवैषाविरहोत्कंठितेत्युक्ते ॥ तथात्रनायकेनालम्ब-
नेनायोगकालेनवोद्दीपनेनामन्त्रव्रजन्तीत्यादिनाममसानाप्यप्रस्ताद्वस्सहृदित्यादिना वितर्केणागतश्चहहद्दहेतिचिन्त-
यावेतिव्यभिचारिभिः ॥ इत्यत्रेतरेत्यादिनायिकाचेष्टाभिरनुभावैः ॥ प्रकर्षं नीता नायिकाया रतिरभीष्टतोप्रियसंगमादेर-
नामनधिगमात्स्वनमः ॥ सहृदयेषुद्रावणाद्योगाख्यविप्रलम्भरसतां भजते ॥ ईर्ष्याविप्रलम्भमुदाहरति ॥ सापत्न्यः प्रथ-

मध्यायसमयेसख्योपदेशंविनानोज्ज्ञातानिसविभ्रमांगवलनावक्रोक्तिसंसूचनम् सच्छेरक्तकपोलमूलमालि
नेःपर्यस्तंतेनात्रासर्वलोकेवल्लभेवरोदितिलुठतीलालकेःस्वैभिः सख्युर्भावकमेवासख्येतेनोपदेशः सख्योपदेश ;
अत्रप्रश्रम्भस्यासंगदर्शनादौर्मानः एवंचात्रनायकेनालम्बनेनेर्ष्यासमयेनचोद्दीपितेनेर्ष्ययाव्यभिचारिणास्वभि
स्तुभावैः प्रकर्षितोनारतिरभीष्टानांप्रियालिंगनादीनामनधिगमात्सहृदयेषुविलसत्सामानाख्यविप्रलम्भरसतां
भजते प्रवासहेतुकमुदाहरति प्रस्थातेवल्लये:कान्तेप्रियसखैवरसैःरजस्वैगांतैःप्रमानतलणमासितेव्यवसितेवि
त्तेनगतेपुरः यातेतिनिश्चितचेतसिप्रियतमेसर्वैसमंप्रस्थिता गंतव्येसतिजीवितप्रियसहृत्सार्थःकिमत्यज्यते अत्र
प्रवासोभावी नायकेनालम्बनेनवसन्तसमयेनचोद्दीपितेनप्रस्थातेवल्लये: कृतमितिगम्ययाकृशतया[illegible]नस्वे
गतमितिस्वभिरनुभावैर्हसानेतिचलितयाव्यभिचारित्वमितिवितर्केणागतमिसादितिदैन्येनजीवितेसाद्गुण्यस्थानामामंत्रणं
त्वमितितेनोन्मादेनचपुष्टिंनीतानायिकायारतिः भाविप्रियप्रवासहेतुकयाभीष्टानांप्रियादर्शनामनधिगमणोकयाप्रवा
साख्यविप्रलम्भरसतयाङ्गतिकरणासह्यहृदयहृदयेषुस्वदनेशापहेतुकमुदाहरति त्वामालिख्यप्रणयकुपितांधा
तुरागैःशिलायाःमात्मानंतेचरणपतितंयावदिच्छामिकर्तुं अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यतेमेक्रूरस्तस्मिन्न
पिनसहतेसंगमंनौकृतान्तः अत्रकान्तालम्बनेनचित्रलिखितदर्शनेनोद्दीपितेनकामीतिमतिर्व्यभिचारिणाअस्राद्यनुभावः
पोषितोभिव्यक्तानायकस्यरतिरिष्टप्रियापादस्पर्शनावाप्तेः विप्रलम्भतांभजते अपिचात्रचित्रदर्शनसापेक्षता।
याःकान्ताभावेनोपपत्तिनायाअभिन्नदेशत्वेजातेपिकान्तेनेनाय मासिद्धान्तदेवाकुशलकर्मस्वित्स्वेदनात्कृतोनस्या

का॰ टी॰ ५२ 53

कुशलकर्मापर्यायस्य शापस्यापहृतत्वमेवेष्टस्य तद्वरणस्येर्ष्याप्राप्तौ हेतुरिति शापहेतुकोयं विप्रलम्भः तथावोक्तेः
विरतिरिकायापकषायतस्य योपि कोपादिप्रतिबंधे विप्रलम्भः तथा वोक्तेः विरतिरिकायापकषायतस्य योऽपि कोपादि
प्रतिबंधे विप्रलम्भः विदेशस्थयोरपि हृतीसंप्रयोगणे दोसम्भोगः तस्माद्यदत्र दर्शनेकारणमवष्टंभेगामातप्रवासका
रणमात्मकश्चतयोस्यादित्यत्रप्रवासोभिन्नदेशतेशापान्कार्याच्चसंभ्रमादिति विरहशापहेतुकयोः प्रवासएवान्तर्भावः।
क्रमत्वेच्छिरस्यमेकदेशावस्थानात् नोदिस्त्यप्रतिरसे विभावानुभावव्यभिचारिणामुदाहरणप्रपंचः पृथक्पृथग्ज्ञाति
प्रियाग्रंथादावबोध्यः हास्यादीनां क्रमेणोदाः आङ्केविपाणिमपुविममसूर्यिवेषणामेत्रात्मसोप्रतिहितेषष्ठ।
तैःपवित्रे नाथस्त्वंप्रहितन्मृत्कमदान्महांहाहाहतेनोद्गमितिहितोदितिविस्मयाम्भो अत्रचवेषणायामत्वागाणामालम।
तैविस्मयाभिधानैयववैपुण्यायहासनिक्षासितंरुदंतमवलोक्य कमविहगहसत्वेषतो विकासहृषोहासः स्थायि।
भावः तदीयवेदनपश्चात्तापाद्यैरुद्दीपितैरुद्दीप्यमानः तदीयैरेववागारम्भवाक्यैःशोकावहित्थागुह्यादिभिः पु
ष्टिंनीतोमाधुर्येणहास्यरसतांभजते तथावहास्यलक्षणे विकृताकारवाग्वेषचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् हासोहा।
स्यायिभावोद्विधात्मपरगोचरः विकृताकारवाग्वेषंयमालोक्यहसेज्जनः तदत्रालम्बनेप्राहुस्तच्चेष्टाद्दीपनं।
तथा अनुभावोनासिकौष्ठकपोलस्पन्दनादयः निद्रालस्यश्रमग्लानिमूर्च्छाद्याव्यभिचारिणः आदिशब्देनावहि
त्थाचकरुणमुदाहरति हामातस्त्वरितासिकुत्रकिमिदंहादेवताः क्वाशिषोधिक्प्राणान्पतितोशनिर्हुतवहस्ते
ङ्गे॰ धृष्टदग्धेदृशो इत्येवघर्घरमध्यरुद्धकरुणाःपौरांगनानांगिरश्चित्रस्थानपिरोदयंतिशतधाकुर्वंतिभित्तीरपि अत्रा

५२

कोविद्धान्नमहिषीं मृतामालम्ब्यो मनुजस्तस्मारिजनस्य शोकः स्थायी तद्रूपनक्रूरीरवह्निसंयोगाद्यैरुद्दीपितारोद-
नैतानुभावेनन्तद्योग्यैर्दैन्यग्लानिमूर्च्छाद्यैर्व्यभिचारिभिः पुष्टिं नीतः सहृदयेषु करुणाख्यरसतया स्वदते
तथा वास्य लक्षणं इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् शोकोत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतं
कथितगुणानुवाद्या भवेदुद्दीपना इह अनुभावा दैवनिन्दाविलापः स्तब्धगात्रता श्वासक्रोशाननपातैश्चानोरस्ताडनानि
वस्तुवैकृत्यविवर्णतारोदनाद्याः प्रकीर्तिताः अत्रापस्मारनिकाजागर्तिनिर्वेदग्लानिदीनताः चिन्ताविषाददैन्यस्तम्भकम्प
चापलोन्मादमृत्यवः आलस्यापस्मृतिव्याधिमूर्च्छाद्या व्यभिचारिणः रौद्रं दर्शयति कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरि-
दं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिनामयमहमसृङ्मेदो-
-मांसैः करोमि दिशां बलिं अत्र द्रोणवार्थवधादपकारिणोर्जुनादीनालम्ब्याश्वत्थाम्नः क्रोधः स्थायी वागारम्भाः
मैः शस्त्रोद्यमनाद्यैरुद्दीपितैः प्रतिज्ञयाचानुभावेनायमहमित्यनेनापवादाभ्यन्तरगर्वेण व्यभिचारिणा च पुष्टिं नीतः स-
हृदयेष्वतिशयेन विज्ञस्वलनाद्रौद्ररसो भवति अस्य लक्षणं रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः आ-
लम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतं सोल्लुंठहासंवक्रोक्तिकलावात्मादादयः आदिशब्देन मुष्टिप्रहारपातनविकृ-
तच्छेदावदारणसंग्रामादयः हस्तनिष्पेषणदन्तच्छदनेनेत्ररक्तता देहोष्ठस्फुरितभ्रुकुटीभुजास्फालनताडनाः स-
सीकृताननताम्रतानिःश्वासो भुग्नदृष्टिता भर्त्सनेमूर्धविधुतिर्हेगनपादतलक्रियाः भ्रूभेदाधरकम्पाद्या अनुभावास्त-
थोदिताः आवेगो जडता गर्वो निर्वेदो मोहचापले असूयोग्रतयामर्षश्रमाद्या व्यभिचारिणः आदिशब्देन स्तम्भा

का· टी· ५५ दयः सात्विकाः वीरमुदाहरति क्षुद्राः संत्रासमेते विजहत हरयो भिन्नशक्रेभकुम्भा युष्मद्देहेषु लज्जां दधति प
रममी सायका निष्पतन्तः सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषां नन्वहं मेघनादः किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजल
धिं राममन्वेषयामि अत्र राममालम्ब्य मन्त्र इन्द्रजितस्तस्मादुत्साहः स्थायिभावः लक्ष्मणोपेक्षणानराममन्वेषयाचानुभाव
नावज्ञोदयनीतिगर्भेण गर्वेण व्यभिचारिणावबोधितः सहृदये प्रविश्य साविस्तारमुपज्वलनं जनयन्ती न वीररसतां
भजते तथाचैतल्लक्षणं कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते उत्तमः प्रकृतिर्वीरः उत्साहस्थायिभाववान् आ
लम्बनविभावस्तु विजेतव्यस्तथा मतः विजेतव्यस्य चेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनकारणः अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणाद
यः सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात् भयानकमुदाहरति
ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् शष्पैरर्धावली
ढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति अत्र स्यन्दनमालम्ब्य
सञ्चारमृगगाम्यभयं स्थायिभावः श्रमेण व्यभिचारिणा पोषितः पश्चापादग्रेणादिवाच्येन पलायनेन प्रकटीकृतो रसिक
मनः स भयानकतया स्वदते तथाच भयानकलक्षणं प्रोक्तो भयस्थायिभावो विदितैर्भयानकः व्याघ्रदन्तः शि
वोलूकभल्लकारण्यदर्शने अस्मायोगेनिवासञ्चवत्यतोवयवेयते · आलम्बनविभावास्तु कृतान्ताद्या विलोकि
ताः व्याघ्रसिंहविकृतस्वरूपाणां सर्वेषामुग्रहणे चेष्टाघोरतरास्तत्र भवेदुद्दीपनं पुनः अनुभावोऽत्र वैवर्ण्य
गद्गदस्वरभाषणं पुलकस्वेदरोमाञ्चकम्पादिक्प्रेक्षणादयः जुगुप्सावेगसम्मोहसंत्रासग्लानिदीनताः शं

५५

काव्यस्मारसंभ्रान्तिमन्यास्याङ्गाभिवारिणः ॥ बीभत्समुदाहरति ॥ उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथपृथूत्सेध
भूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा आर्त्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदश-
नः प्रेतरङ्कः करङ्कादङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति पावकव्यमदेनप्रेतेपश्यतः श्मशा-
नेविभावः मांसमज्जान्त्रगलपदास्थ्यादिविभावः मांसभक्षणाद्यैरुद्दीपितः उद्वेगारम्भानुमितेनासात्त्विकोवा
दिभिरनुभावैरुद्वेगादिभिर्व्यभिचारिभिः पुष्टिं नीतः सहृदयानामभिनिशायेन विरक्तत्वलक्षणं बीभत्सरसतयाव-
स्थां करोति बीभत्सादेश्चमत्कारित्वमलौकिकत्वेन निरूपितं प्राक् काव्यार्थश्चमत्कारः सर्वरसाश्रय इति ता-
यावाह्लादकत्वे सामर्थ्यमिन्नावच्छेदमेलामेवलपति कोऽसावास्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः विकास-
विस्तरक्षोभविक्षेपैः स चतुर्विधः हास्याद्भुतभयोत्कर्षकरुणानां त एव हि अतस्तज्जन्यता तेषामत एवावधारणं स्वा-
दः काव्यार्थेन विभावादि समुल्लासनात्मकवाक्येन सह संभेदः संयोगो विमर्द इति रूपस्तस्मादु-
त्पन्नात्मानन्दसमुद्भवस्तत्काले विगलितवेद्यान्तरतया मुक्तिसदृशेन सहृदयस्य स्वादो रसस्य वर्णीयते स मनसः
शृङ्गारविमर्शाद्विकासः प्रमोदप्राप्तस्य भवति वीरविमर्शाद्विस्तरः समयोगप्राप्तस्य भवति बीभत्सविमर्शात्क्षोभस्त-
त्प्राप्तस्य रौद्रविमर्शाद्विक्षेपस्तु आकुलताप्राप्तस्य भवति एवमनेन क्रमेण हास्ये मनसो विकासः अद्भुते विस्तारः
भयानके क्षोभः करुणे विक्षेपः अत एव हेतोस्तज्जन्यता शृङ्गारादिजन्यता तेषां हास्यादीनां अत एव मनसो

का॰
टी॰
५५
45

हन्निवत्तरुथयस्यहैदाथयावेवेसवथासंबन्धवद्भेदः तथाचोक्तं शृङ्गाराद्धि भवेद्धास्यो रौद्राच्च करुणो रसः वीराच्चै-
वाद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच्च भयानक इति अथ यद्यपि करुणादिकाव्यश्रवणादस्य पानादिना सहृदयानां दुःखावि-
र्भावो दृश्यते तथापि पर्यन्ते चमत्काराद्युल्लासवानिशायोऽस्य प्रबन्धस्य यथा रीणेन वेतनाद्यैः एतत्समभा-
वे त्वामपि वेदनायोसरते सा वानिशयपदेति तथा च बीभत्सलक्षणं जुगुप्सा स्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते
रसः दुर्गन्धमांसरुधिरादिकमालम्बनं मतं जुगुप्सनीयस्य गुणा भवेदुद्दीपनं पुनः निष्ठीवनास्यवलननेत्रसंको-
चनादयः अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः मोहोपस्मार आवेगो व्याधिश्च मरणादयः ॥ अथाद्भुतमुदाह-
रति ॥ चित्रं महानेष बतावतारः कस्य कान्तिरेषाभिनवैव भङ्गिः लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष
सर्गः अत्र महापुरुषदर्शनादुत्पन्नो विस्मयः स्थायी महापुरुषो धर्मालम्बनेन तद्गुणातिशयेनोद्दीपनेन वक्त्रवाग-
रम्भानिमिनमेषत्तिर्यगतिर्हर्षादिभिः संचारिभिः परिपुष्टः सहृदयानां चेतसो विस्तारात्मकदीप्तिजननादद्भुततया स्वाद्यतो
भजते तथा चास्य लक्षणं अतिलोकैः पदार्थैः स्याद्विस्मयात्मा रसोऽद्भुतः विस्मयः स्थायिभावोऽस्य वस्तु लोका-
तिगं पुनः निर्निमेषतया वीक्षा रोमाञ्चसाधुवादने प्रसेकोऽत्र शरीरस्य हर्षश्चैलोत्क्षेपश्च संभ्रमः अनुभावास्तथा स्तम्भ
स्वेदरोमाञ्चगद्गदाः आवेगहर्षजाड्याद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः तथा चाद्भुतोदाहरणं तागातते ग्लानिर्नोपिक
पीयमानरुधिरस्यापास्निर्यैर्यो दधेर्मासोत्कर्षणाज्जो दन्तानिवद्धनः प्रीत्या प्रमत्तेमत्त्वं राजेयत्रविरक्तसमेषुत्सकस्तत्रक्र

-टोत्स्यते हर्षादिर्गुणकारिणीवनिपतनस्य स्थाय्यपकारिण्यपि सर्वस्यैव काव्यस्य परमार्थतश्चमत्कारैक्यादभेदे सा-
मान्यविस्थायिभेदाङ्कुरादिभेदेन भेद इति स्थायिनः प्राह ॥ एषां स्थायिनश्चाह ॥ रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ
भयं तथा जुगुप्साविस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः सशेत्तिहतिरसस्वर्वर्णापर्यन्तं स्थायी तथा च भरतः
रसैवर्वर्णापर्यन्तं यस्य स्याद्व्यभिचारिणः बाधिः सप्रवभावः स्यात्स्थायी संचारिणः परे तृष्णस्मनात्तेनेयेपि अवि-
रुद्धाविरुद्धा वा ये भावास्त्वशक्तास्तिरोधातुम् स्थिरो यावद्रसास्वादं स स्थायीभाव उच्यते अविरुद्धैरपि स्पष्टभावाः संचारि-
णो विलीनाः मध्ये मध्ये विलीयन्ते नार्हन्ति स्थायिनो ततः अशेषरसादयस्त्वेतेतैस्तैर्नीतास्ततः पुष्टतां समेषु स्था-
यितां यातोऽन्तर्विमेभ्योवितन्विते अष्टानामेव भावानां संस्काराः स्थायिनो ततः समेषु स्थायितां याता रुचिमेभ्योवि-
तन्वते अष्टानामेव भावानां संस्काराः स्थायिनो मताः तन्निरूहणसंस्काराः तत्तत्स्थायिनो मता इति तथा वैषां वि-
शेषलक्षणानि मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः वैकृतविकारः हासः स्यात् वेषवेशादादिवैकृतात् सद्यशिका
मनामेष कपोलस्पन्दनादिकृत शोकस्त्विष्टवियोगाद्यैश्चित्तक्लेशः करैः स्मृतः विलापः पातनिःश्वासस्तुब्धशोष
भ्रमादिकृत प्रातिकूल्यादिभिश्चित्तज्वलनं क्रोध उच्यते पारुष्यभ्रुकुटीनेत्रलौहित्यादिविकारकृत स्थेयधीमा
धीभिः श्लाघ्याफलेषु उद्धादिकर्मणि सन्तरामानिमाशाकिरुत्साह इतिकीर्त्यते कालाधवैकल्यधैर्यतत्रत्यागोद्यमा
दयः भयं चित्तस्य वैक्लव्यं मन्तचोरत्वलादिभिः भ्रान्तमगोपनकृत् कोशविद्रवभ्रमणादिकृत जुगुप्सा स्यादृष्ट-
यानुभावाश्चित्तमीलने तच्च निष्ठीवनेवकृत् तत्क्षन्नासनादयः लोकातिरार्थैवलोकितैर्विस्मयश्चित्तविस्तृतिः आ-

वा॰ रस्मैनेत्रविस्तारस्माधूर्जिपुलकादयः अथस्थायिभावान्तकाव्यभावैःसहगम्यमानकभावमात्रभावान्वपेक्ष्य व्यभिचा
प्र॰ रिणिएवनिर्दिशति व्यभिचारिणिआह निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः आलस्यंचैवदैन्यंचचि॰
५६ न्ताःमोहःस्मृतिर्धृतिः व्रीडाचापलताहर्षआवेगोजडतातथा गर्वोविषादऔत्सुक्यनिद्रापस्मारएवच सुप्तंवि
बोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथामरणमेवच त्रासश्चैववितर्कश्चविज्ञेयाव्यभिचा॰
56 रिणः तथाचग्रंथान्तरादेतल्लक्षणं मोहार्तिविप्रयोगेर्ष्यासद्विवेकादिकल्पिते स्वावमाननमेवात्र निर्वेदइति
कथ्यते अत्रचिन्ताश्रुवैवर्ण्यदैन्यनिःश्वसितादयः ग्लानिःखेदात्मकंदेहेबलोपचितिकृत्स्मृता तथाश्रमाध्वरत्यादेर्ग्ल
निर्निष्प्राणतामता कम्पांगजाड्यवैवर्ण्यकार्श्यदृग्भ्रमणादिकृत् स्वीयचौर्यापराधाद्यैःपरक्रौर्यादितस्तथा स्वानि
ष्टचेतलक्षणंयत्रसाशंकेत्यभिधीयते अत्रास्यशोषस्वेदवैवर्ण्यदिक्प्रेक्षालीनतादयः द्वेषःपरोदयेसूयास्यात्सौभाग्य
गुणादिभिः अत्रेर्ष्यानादरावज्ञाहेलावेषोगुणेष्वपि अपहासनिन्दारोषोद्वेगाभ्रूभंगरुक्तादयः विवेकह्रासउल्लासोम
दस्सविविधोमतः मधुपानभवोनेत्रविक्रियासम्भवोपिच गात्रस्फूर्वाणीस्खलनदृग्घूर्णाक्षिमादिकृत् अध्व
रत्याद्युत्थःखेदःश्रमइतीर्यते निद्रास्वेदांगसंमर्दजृम्भाश्वासादिभागसौ सामर्थ्यस्यापिसद्भावेक्रियानुत्सुकता॰
हिया तृप्तिश्रमादिसंभूतमालस्यमुदीर्यते अत्रांगभंगोजृम्भाचक्रियाद्वेषोक्षिमर्दनं शय्यासनैकप्रियता॰
तंद्रानिद्रादयोपिच दुःखत्रासापराधाद्यैरनौर्जित्यंतुदीनता वाङ्मन्दत्वमालिन्यचित्तगात्रजडिमादिकृत् ध्याने
चिन्ताभवेदिष्टनाशाप्राप्त्यनिर्मिते श्वासाधोमुखभूलेखवैवर्ण्यनिद्रतादिकृत् विलापोन्मादपक्षशरतावाष्पदेसाद

योपिव मोहोऽयन्मूर्छनादर्शनादिश्लेषाद्भयतस्तथा । विषादादेस्तुतत्रस्यादेहस्यपतनं भुवि अश्मेत्स्यियवंभ्रमा
ऐतघ्यानिश्चूष्टतादयः यास्यात्सर्वानुभूतार्थप्रतीतिः सदृशेक्षया दृढाभ्यासादिना वापि स्मृतिः सा परिकीर्ति
ता भवेदत्राशीःकम्पो भ्रूविक्षेपादयोपिव धृतिः स्यात्सुखेनात्तावष्टम्भो भावोत्रमामिभिः सौहित्यवदनोल्लाससहा
हासप्रतिभादिकृत नवीनसंगमाकार्यस्तत्रावज्ञादिनाकृतः अधृष्टताभवेद्व्रीडा तत्र मौनं विचिन्तनम् अव
गुण्ठनभूलेखनस्तथाधोमुखतादयः रागद्वेषादिभिश्चित्तलाघवं चापलं मतम् अत्राविचारपारुष्यस्वाच्छ
न्द्याचरणादयः अभीष्टलाभादिनानावेगः प्रसन्नता हर्षः स्यादत्ररोमाञ्चः स्वेदोऽश्रुमुखफुल्लता आवेगोन्म
दश्वानिष्टयोग्यमहादयोपिव वित्तस्य संभ्रमो यः स्यादावेगो यं समाहृतः प्रियाप्रियमहत्वैर्यातानवह्निगजोरिजः प्रियोत्थेपुल
कः सान्त्वनाप्यात्मागुग्रन्थमादयः अप्रियोत्थेत्तरयापातविक्रोशभ्रमणादयः --- स्वागतिकम्पादिभीत्तनाश्चादयोऽग्निजे धूम
नेयावनत्रुक्तगात्रसंकोचनादिकृत उत्पातेसुविवर्णत्वविस्मयोत्कम्पितादयः गजेऽपलायनोत्कम्पत्रासपृष्ठेक्षणादयः
अरिजेवर्मशस्त्रादिग्रहापसरणादिकृत जाड्यमप्रतिपत्तिः स्यादिष्टानिष्टाकृतीक्षणैः विहाराद्यैश्च तन्मोहात्स्यादावस्था
परोपिव अत्रानिमिषतातूष्णींभावविस्मरणादयः सौभाग्यरूपतारुण्यहेतलनैर्गर्वउच्यते अत्र मोत्तरदानं वाक्यं हेलावा
मवादादयितोः सोपेक्षानिह्वोत्तरस्यश्च गोप्यवालोदयः इष्टानवाप्तिरब्धकार्यासिद्धिविषाद्भिनः अपरादायनोपिस्याद
वत्तापोविषण्णता अत्रोपायसहायानुसिद्धेश्चिन्ताश्वरोदनम् विलापश्वाससन्तैवर्ण्यमुखशोषादयोपिव कालाक्षमा
त्वमौत्सुक्यमिष्टदानिस्पृहादिभिः मनःक्षेपास्तत्वराचिन्तानाश्वासास्थिरतादिकृत २ चिन्तासम्पत्तिसर्गरुक्रमादिभिः

वा॰
प्र॰
५२

श्चित्तमीलनं निद्रा तत्रो जृम्भाङ्गभङ्गजाड्यश्वासाक्षिमीलनादिकृत् ग्रहावेशाद्वैषम्याद्धातूनां चित्तविप्लवः अपस्मारो
भूपातवेपथुधावनास्फोटनप्रभ्रमाः श्रमाः कम्पफेनस्रुतिर्बाहुक्षेपविक्रोशनादयः सुप्तं निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु
यः इन्द्रियोपरतिः श्वासनेत्रनिमीलनादिकृत् अविद्यामोहनिद्रार्थं संबोधः प्रबोधिता अंगमर्दस्मितानोवायोवि-
श्वोदयप्रभृतयः अशेषक्लेशविश्रान्तिस्वरूपावगमादिकृत् बोधो मोहक्षयाक्षेपशयनसंशीलमैत्र्यैः हृद्यन्मोतन
नोमाचयथोन्मीलनादिकृद्भवेत् प्रतिमनादिभिर्निद्राद्येसाह्वायस्ततयाभवेत् तत्रावमर्दनेशय्यामोक्षाङ्गवलना-
दयः अधिक्षेपावमानादेः स्यादमर्षोसहिष्णुता तत्र स्वेदशिरःकम्पो विवर्णत्वविचिन्तने उपायान्वेषणाक्रोशवैरस्यो-
त्तेजनादयः अवहित्थाकारगुप्तिर्भवेद्भावेन केनचित् अत्रोगादेः परोक्षस्य स्थानस्यापरिग्रहणे अन्यत्रेक्षाक्षयथावेष्टावा-
ग्भिताङ्गिकाः क्रियाः अपराधाक्षेपादिजातं चण्डत्वमुग्रता वधबन्धशिरःकम्पभर्त्सनाताडनादिकृत् शास्त्रादी-
नां विचारेणार्थनिर्धारणं मतिः अत्र कर्त्तव्यकारणं संशयभ्रमयोश्छिदा उपदेशः शिष्याणामूहापोहादयोपि च दो-
षोद्रेकवियोगाद्यैर्व्याधयो ये ज्वरादयः इहतत्सम्भवो भावो व्याधिरित्यभिधीयते अत्र स्रस्ताङ्गताक्षेपश्वासोत्कम्पनक्रिया-
दयः उन्मादो ह्लुतभ्रमः प्रोक्तो ग्रहाद्धिराद्याद्विजः अत्राट्टहासो नर्तनं गीतं व्यर्थचेष्टितं प्रलापधावनक्रोशविपरीतक्रि-
यादयः विषाद्व्याधिमन्त्रास्त्रसंप्रहारक्रमादिभिः प्राणत्यागो मृतिस्तस्यामव्यक्ताकारभाषणं विवर्णगात्रताश्वास-
मांद्यहिक्कादयः क्रियाः पार्थिवस्यालम्भरोमावकम्पस्तम्भभ्रमादिकृत् विमर्शात्संशयादेश्च वितर्कस्त्वयमुच्यते एष-
भ्रूक्षेपणशिरोङ्गुलिसंचालनादिकृत् त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः अमी संतोपि रसपोषकाश्चित्तवृत्तिविशे-

सद्रूपभावापत्तेस्तामेवानुभावसद्रूपानुप्रवेशात्तत्रयस्याख्यानात्स्तनत्वयभिशान्तमेतेषाननत्वपरेषाममभावात् तथा
चोक्तं शरीरेन्द्रियवर्गस्य विकाराणां विधायकाः भावा विभावजनिताश्चित्तवृत्तयईरिताः मानस्यौद्वेगदम्भेर्ष्यावि
वेकानिर्णयस्तथा क्लैब्येतमावज्ञानक मुक्तेद्वाविनयोपिच संशयोर्थापत्तिसिद्ध्याद्याभावायेस्युः परेपिच उक्तेषु
तर्भवेत्स्वेतेनपृथक्केनदर्शिताः तथाहि असूयायांहिमात्सर्यंरामपुद्वेगएवच दम्भस्तथावहित्थायामीर्ष्यामर्षे
मतावुभौ विवेकोनिर्णयश्चैवनिर्देशैः क्लैब्येतमायतौ औत्सुक्येकौतुकोत्कण्ठेविनयश्चतथामतौ संशयोनर्भवेत्
केतथ्यार्थापत्तिश्चापले पर्याप्तौचारिभावानांमध्येकस्यचनकस्यचित् विभावाश्चानुभावाश्चभवेदञ्चपरस्परं निर्वेदस्तथा
धृष्णीयाभवेदत्रविभावता असूयायांपुनस्तस्यांत्वक्रमेवानुभावता औत्सुक्यंप्रतिचिन्तायाकथिताचानुभावता ।
द्वौप्रतिविभावत्वमेवेत्याघेरप्यमी पर्याप्तौचमतिकाताचतथानानाक्रियानतेः कार्यकारणभावस्तुज्ञेयःप्रायेणतो
कृतः निद्रायास्तुविभावत्वंवैवर्ण्यामर्षयोर्मते असूयायांपुनस्तस्यकथितैवानुभावता प्रहारस्यविभावत्वंसंमो
हप्रलययोःप्रति मोहंप्रतिचानुभावत्वमेवेत्येयाःपरेपिच ग्लानिर्द्राश्रमालस्यमथबोधविवर्जितो संचारिणा
मिहकापिभवेद्रसानुभावता मात्वडतैर्नसम्बन्धः ॥ भावादिभिःसह स्यात्तस्यकस्याकिंतलीलानुगुण
नाकृते भ्रान्तिकेमतिनिर्वेदधृतीनांस्मृतिहर्षयोः बोधस्येप्येसस्मीनोक्ताविद्रुतिविभावनेति तथाचभरतेपि
रतिर्हासश्चशोकश्चक्रोधोत्साहौभयंतथा जुगुप्साविस्मयश्चेतिनिर्वेदग्लानिरेवच शङ्कासूयामदश्रमाआल
स्यंदैन्यमेवच चिन्तामोहौस्मृतिर्धृतीव्रीडाचपलतातथा आवेगोहर्षजडतेविषादोगर्वएवच औत्सुक्यंचतत् ।

वा· नोत्विद्रानथापस्माराएवच सुप्तंप्रबोधोयोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथामरणमे
प्र· वच त्रासश्चैववितर्कश्च स्तम्भस्वेदोदोपरं२दोनतःपरं रोमाञ्चःस्वरभेदश्च वैवर्ण्यंवेपथुस्तथा अश्रुप्रल
५८ यश्चेवमष्टौदृष्टाश्चित्तवृत्तयः अंतःकरणवृत्तीनांसात्त्विकानिप्रवर्तनैः प्रोक्ताएकोनपंचाशद्भावायोगादङ्गा·
दयः तेष्वष्टस्थायिनःपूर्वंत्रयस्त्रिंशत्ततःपरे संचारिणःपरेत्वष्टौसात्त्विकाःसंप्रकीर्तितइति अपिचात्रत्रय
स्त्रिंशदित्यपत्ननलेयत्कृते रत्यादयोप्यनियमाद्रसेष्वव्यभिचारिणः तथाहिशृंगारेतुक्रियमानतयाव
स्थितास्थायिशब्दवाच्यारतिर्यदासपुनः पुनहृस्पृश्यमानाव्यभिचारित्ववेलक्षण्यंतमितिप्राग्रसव्यभिवा
रत्वेलक्षणयोगात् तथावस्थायिनामेवरसांतरेषुसंचारिताशृंगारवीरयोर्हासोवीरक्रोधस्तथामतः शृं
तेत्रजुगुप्साकथितात्व्यभिचारितयापुनः इत्याद्यस्तत्रसुत्रेयत्नयेभावितबुद्धिभिः ततस्वेसंचारिणोत्तादि
ताः प्रायाव्यमंसात्त्विकलक्षणयथा परिणामंहृदोद्धाराकल्पयत्नसंभवेत्ततः देहस्यपरिणामात्से
सात्त्विकापरिकीर्तिताः सत्त्वेयद्यपिविभक्तफलाःस्फुरभयोश्रमातविर्त्तसंज्ञोभवत्यात्मोनप्रेरात्मानम
दहमं प्राणस्तुविक्रियांगच्छन्देहविक्षोभयत्यलम् तदास्तम्भादयोभावाःसंभवंतीभवेसमी वत्ता·
रिस्मादिभूतानिप्राणोनानाविधेस्तुते कदाचित्तवप्रधानःसंदेहेवर्त्ततिसर्वतःस्तम्भंभूमिसंस्थितःप्राणस्त
तोतमस्तुनताश्रयः तेजस्थःस्वेदवैवर्ण्यंप्रलयंविषदास्थितः खस्थएवकमात्मानमथपृथ्वीस्वरभेदभाक्ष्यृ
मावकम्पंवस्थानस्त्रचीणितनोतनयसौ बहिर्वन्तस्तुविक्षोभविधायिनात्ततःस्फुटम् प्रोक्तास्तुभावत्तामेषा

भावता च मनीषिभिः तथा च विशेषलक्षणे स्तम्भो हर्षभयाश्चर्यविषादामर्षसंभवः तत्र वागादिराहित्यो
नैश्चल्यशून्यतादयः स्वेदो हर्षभयक्रोधादिजः क्लेदकस्तनौ रोमाञ्चोयंकिलाश्चर्यहर्षोत्साहभयादिजः
रोम्णामभ्युद्गमस्तत्र गात्रसंस्पर्शनादयः विषादविस्मयामर्षहर्षभीत्यादिसंभवं वैस्वर्यं स्वरभेदः स्यादेष
गद्गदतादिकृत् वित्रासामर्षहर्षाद्यैर्वेपथुर्गात्रलौल्यकृत् विषादरोषभीत्यादेर्वैवर्ण्यं वर्णविक्रिया भा-
वज्ञैरत्र मालिन्यकार्श्याद्याः परिकीर्तिताः हर्षरोषविषादाद्यैरश्रु नेत्रजलादयः हर्षजेश्रुणि शीतत्वमौ-
-रोषादिसंभवे सर्वत्र नयनक्षोभरागसंमार्जनादयः प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः तत्रानु-
भावाः कथिता महीनिपतनादय इति अत्र सत्त्वमतीव रजस्तमोभ्यामस्पृष्टे चित्ते सत्त्वमिहोच्यते निर्हेतत्वयोत्पत्ते-
र्योगात्संभवन्तीति सात्त्विका इति अथ च सत्स्वपि कोनपेवाशनेरेव भावानोत्तेस्विन्नहनिविशेषतेस्तम्भादीनेपु-
नः समाहितत्वस्थितैरेव रसैरभिनेयतामुख्यत्वेन सात्त्विकताव्यपदेशः तथा च भरते सत्त्वे चान्तर्गतः स्थायिभावाः सं-
चारिणस्तथा चित्तस्य परिणामाः सान्द्राः सात्त्वात्स्तम्भादयः पुनः परिणामे स्वदेहाश्रयाकस्मात्संभवन्त्यतः देहस्य प-
रिणामास्ते सात्त्विकाः स्वकीर्तिताः यद्यपि कर्त्तुं शक्यन्ते नैर्विदितमर्मभिः भ्रूविक्षेपकटाक्षाद्याः सर्वे स्वेदादयः
पुनः समाहितान्तःकरणैरेवाभिनयगोचराः तस्मात्सत्त्वैकनिष्पन्नाः स्तम्भाद्याः सात्त्विका मताः स्तम्भस्वेदादि-
भिर्गम्यायाः काश्चिच्चित्तवृत्तयः तासु स्तम्भादयः शब्दा वर्त्तन्ते लक्षणाबलात् तेन भावत्वमप्येषां मुख्यं हि नैव विशु-
ज्यते इति रसादेरनुदर्शनादेतेषामनुभावतापि तथा च दर्पणे उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् लोके

वा॰ श्रं॰ ५२
५१

यः कार्यरूपः सोनुभावः काव्यनाट्ययोः उक्ताः स्त्रीणामलंकारा अंगजाश्च स्वभावजाः तद्रूपाः सात्त्विका भावास्त-
थाचेष्टाः परा अपि एवं रसाष्टकस्य स्थायिव्यभिचार्यादिभावो ह्युक्तनायिनाशान्ताख्यनवमेरसेतल्लक्षयंति निर्वेदस्य
मंगलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेपि उपादाने व्यभिचारित्वेपि स्थायितामभिधानार्थं तेन निर्वेदस्य स्थायिभावोस्ति
शान्तोपि नवमो रसः निर्वेदस्य विषयवैराग्यात्मकत्वेन शृंगारादावमंगलत्वेनेति भावः यथा उत्साहादेः स्थायिनो
पि हासादौ व्यभिचारित्वे तथा व्यभिचारिणोपि निर्वेदस्य शान्ते स्थायित्वमिति तात्पर्यं तथा चोक्तं स्थायी स्या-
द्विषयेष्वेव तत्त्वज्ञानोद्भवो यदि इष्टानिष्टवियोगाप्तिकृतस्तु व्यभिचार्यसाविति तस्मात्सिद्धमेतत् तत्त्वज्ञानजो
निर्वेदः शान्तरसस्य स्थायी कारणं तदजन्यस्तु रसान्तरे व्यभिचारीत्यतितश्च शान्तरसः निर्वेदस्थायितां प्राप्तः
शान्तोस्ति नवमो रसः अनित्यतादिनाशेषवस्तुनिःसारतातद्याः परमार्थस्वरूपं वा तत्त्वज्ञानमिष्यते पु-
ण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः महापुरुषसंगाद्यास्तस्योद्दीपनकारिणः रोमांचाद्यास्त्वनुभावाः ॥ ॐन
स्तथास्युर्व्यभिचारिणः निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः एतदेवोदाहरन्ति यथा अहौ वा हारे वा कुसुमा-
मयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः
कदारण्ये पुण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः अत्र कस्यचिदुपशान्तस्य महापुरुषस्यानित्यतापरिभावितेन जगदा-
लम्बनात्तत्त्वज्ञानो निर्वेदः पुण्यारण्याद्युद्दीपितः सर्पहारादिभिरनुभावितः वककर्वीगानस्मितैर्धृतिमतिहर्षाद्यैः
संचारितः सहृदयेषु शमस्थायितया स्वद्यते यथासान्तोनवनमेवनायिकत्वेनवासूतनेति तथानुपदमेवाग्रिहष्यं

५२

ते एवमलक्ष्यक्रमं रसं तन्नयिना भावादींल्लक्षयति रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः भावः प्रोक्तः आदिश
ब्दान्मुनिगुरुनृपपुत्रादिविषया कान्ताविषया तु व्यक्ता शृङ्गारः येन प्रकारेण कान्ताविषया रतिर्विभावा
नुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्ता शृङ्गाररसउक्तः तेनैव प्रकारेण देवादिविषया रतिर्विभावाद्यैः प्राधान्येनाभिव्यक्ता
शृङ्गाररसउक्तः तेनैव प्रकारेण देवादिविषया रतिर्भावाद्यैरञ्जिता प्राधान्येनाभिव्यक्ता भावसंज्ञयोक्ता एवं व्यभि
चारिभावश्च विभावाद्यैरभिव्यक्तो भावसंज्ञः तत्र व्यत्ययः हन्तावादिशब्दादेरयमभिप्रायः प्रेयोवत्सलसख्येनेति या
यिकारसभेदा उक्ताः प्राच्यैः ते भावसंज्ञयैव गतार्था ज्ञेया इति तथा चैतेषां लक्षणानि ग्रन्थान्तरेषु अथ भेदत्रयी
रूपया स्नेहः प्रीत्यादि निगद्यते गाढानुरक्तिस्तत्रान्त्यं सममतेन सदाश्रिता क्रमभक्तेषु तु ग्राह्यस्मादिवज्ज्ञेयश्चानुक्रमात्
त्रिविधे पुत्रये प्रीतिः सख्ये वत्सलता हि सा ... प्रीतिः समस्ता इदं तिर्यग्नूनास्वत्रग्राह्या हरेर्मताः आराध्यत्वात्मि
कानेषां रतिः प्रीतिरित्येवोरिता अस्याप्येव भक्तिसंज्ञायेन्तत्वात् अनुकम्पा तेन सदायाः सतामताः साम्याद्धि सख्य
तेषां रतिः सा तु सखित्वोच्यते गुरवो ये हरेरस्य तेषु रत्या रतिर्विकृतेः अनुग्रहमयी तेषां रतिर्वात्सल्यमुच्यते इत्यादि
रसास्तु न सिद्धौ रसाश्चोच्यः एतदेव क्रमेणोदाहरति क्रमेणोदा कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महा
मृतं अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि रोचते न मे अत्र भक्तस्य महादेवमालम्ब्योत्पन्ना रतिरीशानेत्यादीपन्त्वं
स्वेतिरूपेणानुभावेन प्रकटीकृता ईशानस्मादृत्यादिभिर्हिमाद्यात्म्यादिभिः संचारिभिः पुष्टिं नीता रसिकाखु
भावसंज्ञया सदते सति चाप्रशान्तरसे भावस्यैव प्राधान्येन निर्देशः तथा चोक्तं संचारिणः प्रधानानि देवादिविषया

वा॰ रतिः उद्बुध्यमात्रस्स्थायीभावो रसोऽभिधीयते अस्यार्थः विभावानुभावव्यभिचारिभिः सत्यपि संयोगे यत्र प्राधान्येन रति
प्र॰ देवताद्येत्यचमत्कारिणी तत्र भावसंज्ञा तथा चैतदेवाभिप्रेत्योक्तं सवैवणायतेऽपि क्वचिद्देशास्तते चेत्ता मृणालमिव क
भ॰ सेवप्रमसकग्रहे रसादिपर्यालोचनयैव व्यभिचारिप्राधान्येऽपि विशेषं मुनिविषयमुदाहरति हरत्तिरेसप्रतिदेव
रेष्यतः शुभसपूर्वाचरितैः कृतं शुभैः शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् अत्र वक्तृ मुनि
50 मालम्ब्य संजाता रतिरयं हरणादिना दीपिता स्वोत्तरूपेणानुभावेन प्रकटीकृता मुनिमाहात्म्यादिभिर्व्यभिचारिभिर्वा
दिभिः पोषिता भावसंज्ञया चमत्कारोति अत्र मुनिमालम्ब्योत्पन्ना रतिः स्थायिभावो विभावादिसंयोगादृश्योऽभूयव
त्सत्वरसत्तां प्राप्नोति भरतसम्मतस्फुरो ग्रथाग्रंथकृता भावशब्देनोक्तं रतिप्रपंचः एवमन्यदुदाहार्यं एवं रतेर्भावा
नामुदाहृत्य व्यभिचारिणमुदाहरति व्यभिचारी यथा जानेकोपपराङ्मुखीं प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया मा मां सं
स्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता ततः नो यावत्परिरभ्यचाटुकशतैराश्वासयामि प्रियां भ्रातस्तावदहं शठेन वि
धिना निद्रादरिद्रीकृतः अत्र विधिं प्रत्यसूया अत्र नायिकामालम्ब्योत्पन्ना रतिः कोपेनोद्दीपिता परिरम्भणवा
टुकशतेन चानुभावि ताविधिं प्रति शठपदव्यञ्जनया सूचनया संचारिता वा भिलषितस्य तदाश्वासनस्यानविग।
माहिब्रलम्भरसत्वेऽभावानिनापिषानकाविसमशेव विडम्बवविधिं प्रत्यसूयायामुत्कटत्वाज्जावसंज्ञा एष एवञ्च र
सभावयोः प्राधान्याप्राधान्यकृतो भेदः तदुक्तं यथा मरिचखण्डादेरेकीभावे पानके उद्रेकः कस्यचित्क्वापि
तथा संचारिणो रसे एवं भावं लक्षयित्वा तदाभासं लक्षयति तदाभासा अनौचित्यप्रवर्तिताः तदाभासाः रसाः भा

साभावाभासाः तयो रसभावयोराभासः इति समासः अनौचित्येन प्रवृत्तौ रसो रसाभासः एवं भावाभासोपि
तर्थः तत्रानौचित्यं मनोविदां उपनायकनिष्ठायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च बहुनायकनिष्ठायां रतौ तथा
नुभयनिष्ठायां प्रतिनायकनिष्ठे तद्वदधमपात्रतिर्यगादिगते शृङ्गारेनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे शा-
न्ते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ब्रह्मवधाद्युत्साहे धमपात्रगते तथा वीरे उत्तमपात्रगते भयानके ज्ञेय-
मितिरूपमनौचित्यमेव आभासाः पुनरेतेषां अस्थाने हानिर्नाभवेत् प्राप्तिस्तत्समनौचित्यमस्थानतद्विधो
दितम् विपरीतहानिरेतेषां अस्थानतन्नामितीर्यते असमस्तमयोग्यत्वमनौचित्यं द्विधा भवेत् नातिस्तत्समनौ
चित्यमस्थानतद्विधोदिते विपरीतहानिरेतेषां अस्थानतन्नामितीर्यते असमस्तमयोग्यत्वमनौचित्यं द्विधा भवे
त् अप्राणिनि भवेदाद्यं तिर्यगादिषु चान्तिमम् इति एतदेव क्रमेणोदाहरति तत्र रसाभासो यथा स्त्वमः ।
केवामालिङ्गनमपि विनायेन रसमेकविते भेकः प्राणान्त्रणमुखमन्त्रवेयं मन्त्रयसे सत्तत्कैको ज्ञातः शशि
मौवियमालिंगासि बलात्पः श्रीः कस्मैषामदननगरिस्थायामितयम् अत्रानेककामुककविषयमभिलाष
मस्याः स्तमरसादत्रागते बहुव्यापारेणालानेभ्यनक्ति भावाभासो यथा राकासयाकरस्तुवीतरस्तायाता
दोमारमेत्यावनतरंगितविभ्रमाणा तत्किंकरोमि विदयेकथमत्र मैत्रीं तत्स्वीकृतिर्व्यति कथेक श्वाभ्युपा-
यः अत्र चेतनानौचित्यप्रवृत्ता आदेशाद्याः स्मितयोगाः पश्चात्समस्तादितिः नौचित्यावित्य प्रवृत्तानन्तरकायाम
पिनायकस्य वितैसनौचित्यम् एवमन्येषूदाहार्याः अस्येहासायाभासाः शृङ्गाराभासस्य भावशान्त्यादी

सत्रादिशब्दसंघटहीनानाह । भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता तथा । तथा संलक्ष्यक्रमैवेत्यर्थः । एवंच
लक्षणमुदाहरन्निति बलदेवेन क्रमेणोदाहरति । तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्राङ्कितं किं वक्षश्चर
णानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते । इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्सम्प्रमार्ष्टुं मया साश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशा
त्तन्व्या च तद्विस्मृतं । अत्र सुखविवशतानुभावेन कोपस्य प्रशमः । न चात्र कोपस्य प्रशमेन प्रसादस्योदयः इति श
ङ्कनीयं । यतोऽत्र कोपस्य प्रशमस्य पर्यवसानेन न तु प्रसादस्योदये तदनुभावनामनवलोकनात् । एवमुद
यादिष्वपि ज्ञेयम् । एकस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया सद्यः कोपपराङ्मुखं ग्लपितया चाटूनि
कुर्वन्नपि । आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणं मा भूत्सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ।
अत्रौत्सुक्यस्य । अत्र मन्दवलितग्रीवत्वानुभावेनौत्सुक्यस्योदयः न तु कोपस्य प्रशमः तदनुभावानुपादाना
त् । उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः । वैदेहीपरि
रम्भ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलयन्नानन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरस्निग्धो रुणद्ध्यन्यतः । अत्रावेगहर्षयोः । अत्र पूर्वा
र्धे वेगस्य उत्तरार्धे हर्षस्य । अत्र द्वयोस्तुल्यबलत्वेन संधिः । क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भू
योऽपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखं । किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा
दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति । अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मृतिशङ्कादैन्यधृतिचि
न्तानां शबलता । क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलमित्यत्र स्मृतिरूपाविचिन्त्यार्थो वितर्क इति कथ्यते स चेदे

यथाश्रमणीभूतोपिब्राह्मणः प्राक्वृत्तितयाब्राह्मणजातिमेवाहूयते तथावयंगमनेनानेकार्थत्वंप्राप्तोपि
यमादिरनेकार्थोनेकार्थत्वेनैवव्यपदिश्यते इत्यर्थः शब्दस्यवस्तुव्यंजकतामाह वस्तुमात्रेणयथाः पंथि अ
णएत्थसत्थरमत्थिमणंपत्थरत्थलेगामे उण्णअपओहरंपेक्खिऊणजइवससिताववससु अत्रयद्युपभोगक्ष
मोसितदास्स्वेतिव्यज्यते अत्रस्वयंदूत्यार्थैः शब्दैः संभोगोपयोग्यार्थाभिप्रायंप्रकाशयति पथिकनात्रस्रस्त
रमस्तिमनाक्प्रस्तरस्थलेग्रामे उन्नमतः पयोधरान्प्रेक्ष्ययदिवससितदावसेतिस्फुटः प्रकाशार्थः गोप्या
र्थस्तुपथिकनेहस्रस्तरःशास्त्रमस्तिमनाक् प्रस्तरः उन्नतपयोधरंप्रेक्ष्यस्थलेपूर्वविबद्धेनेनन्नविदग्धानिवासे
नगरे उन्नमतः प्रादुर्भवतः पयोधरान्स्तनानेत्यपयदिवसासितदावसेति गोप्यार्थेनशास्त्राभावादेवाकारेङ्गितः ता।
तानानर्थयिष्टिनेस्मिग्रामेएवंविधयेवादीपनेमेवेसमस्तमलाकामिनींदृष्ट्वाकोनामोपभोगक्षमोन्यत्रयातीति
वस्तुरूपिण्यायात्मकंवस्तुनेकार्थशब्दोपादानात्इत्यर्थः तथावाश्रीनाम्नकालकरवेलेतिवत् इत्यर्थ
स्यवाक्यद्वयस्यप्रकृताप्रकृतस्यासम्बंधस्यसम्बंधायावगमाद्योपमालंकारएवात्रापिकल्प्यते इतिवाक्यं अत्र।
हिगोप्यगोपकभावेनद्वयोरर्थयोः सम्बंधयत्नमेवातः क्वोपमाकल्पनावकाशइति शनिरशनिश्चतमुच्चैर्नि
हंतिकुप्यसिनरेन्द्रयस्मैत्वम् यत्रप्रसीदसिपुनःसभात्युदारोनुदारश्च अत्रविरुद्धावपितदनुवर्तनार्थमे
केकार्यंकुरुतइतिध्वन्यते अत्रशनिरशनिरितिवावपिविरुद्धौतदनुवर्तनार्थमेकंकार्यंहननक्रियाकरूपंकुरुतः
तथोदारानुदारावपिविरुद्धौभवनक्रियामेकंकार्यंकुरुतः एवंशब्दशक्त्युद्भवमभिधायार्थशक्त्युद्भवमा

टी॰ अर्थशक्त्युद्भवोप्यर्थो व्यंजकः सम्भवी स्वतः प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा वस्तु वालंकृति
का॰ र्वेति षड्भेदोसौ व्यनक्ति यत् वस्त्वलंकारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः तत्र स्वतः सम्भवीति केवलं भणितिमा-
प॰ त्रनिष्पन्नो यावद्बहिरप्यौचित्येन सम्भाव्यमानः कविना प्रतिभामात्रेण बहिरसन्नपि निर्मितः कविनिबद्ध
52 निबद्धवक्त्रेति द्विविधोपर इति त्रिविधः वस्तु वालंकारो वेति षो
ढा व्यंजकः तस्य च वस्तु वालंकारो वा व्यंग्य इति द्वादश भेदा अर्थशक्त्युद्भवध्वनेः अर्थो यत्र व्यंजकः सोर्थ
शक्त्युद्भवः स व्यंजकोर्थः स्वतः सम्भवी कवेः प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा सत्स्वपि बहिरसम्भवे केवलं कवेश्च
मत्कारात्वगुणैर्वचनैर्वा केवलोसिद्ध इति त्रिविधः कविनिबद्धस्य नायकस्योक्तिः कव्युक्तेरधिकं सत्वाभा
गमेत्यतोपि केतस्तनयोरन्योन्यभेदः त्रिविधोपि पुनः स्वतः सिद्धो व्यंजकोर्थो वस्तुरूपोलंकाररूपश्चेति द्विधा एवं वा विप्रौ
ढोक्तिसिद्धोपि वस्त्वलंकाररूपाभ्यां द्विधेति षड्भेदः स व्यंजकोर्थो यद्वस्तु व्यनक्त्यलंकारं वेति द्वादशभेदाः स्वतः
सम्भविना वस्तुना व्यंजकतामाह क्रमेणोदा॰ अलसशिरोमणिद्धुत्ताणं अग्गिमो पुत्ति धणसमिद्धिमओ इअभ
णिएण णअंगी अप्फुल्लविलोअणा जाआ अत्र ममैवोपभोग्य इति वस्तुना वस्तु व्यज्यते अलसशिरोमणिर्धूर्तानामग्रि-
मः पुत्रि धनसमृद्धिमयः इति भणितेन नताङ्गी प्रफुल्लविलोचना जाता अत्र स्वतः सम्भविना लोकप्रसिद्धेन
फुल्लविलोचनत्वरूपेण वस्तुभूतेनार्थेनालंकाररूपेण ममैवोपभोग्य इति वस्तु व्यज्यते तथा वा तस्यैतेनाप्रवा-
सितं पृष्टेनावेदयते यत सम्पद्याशावाविनमिति वस्तुनार्थेनार्थो व्यज्यते स्वतः सम्भविना वस्तुनालंकारो व्यज्यते

त्रानजरठोर्जितगर्जितेन कठिनातिबलवत्सिंहनादेन सकलेष्वरण्येयत्रक्वापि सर्वस्मिन्संग्रामेविजयान्तः
ज्वलितेनातिपूर्णःप्रतापः धाराजलैः खड्ग-धाराकान्तिभिर्निर्वापितोलोपितः इत्येकोर्थः द्वितीयस्तु कालकरः
पूर्णामकान्तिश्यामोबालतरुणश्यामोमहानम्बुवाहोमेघस्तस्मात्तामुत्कर्षमाकाशपथेनदेवनामेघानांप्रवर्त्तकेन
शक्रेणोर्जितस्तनितेन सकलैकलकलसहितेनतेजसांप्रतापः प्रकृष्टस्तापोनिर्वापितः शीतलीकृतः अत्रा
प्रस्तुतस्यराज्ञोवर्णनेद्वितीयार्थस्यविवक्षितस्याप्राकरणिकस्यानुपवर्णनेनसम्बद्धतयामाप्रसज्यतेति सम्बन्धावग
मायशब्दान्तरपर्यायोरुपमानोपमेयभावःकल्प्यते ततश्चात्रोपमाख्येयोर्थः नन्वात्रश्लेषएवप्रधानेकिमुपमाख्ये
येनेतिशंक्यं तथाहिययैकवृत्तस्यप्रसवस्यायत्तद्वावेवार्थौप्रकृतौ तत्रश्लेषःप्रधानं यत्रैकःप्रकृतः परो
प्रकृतः तत्रशब्दशक्तिमूलोपमालंकारध्वनिरित्यवस्था तथाचाभिमतएवालंकारःशब्दशक्त्याप्रकाश्यते
यस्मिन्नर्थस्तुकःशब्देनशक्तिशब्दद्वयोर्हिसमस्तविहितमलोवनर्कता यत्रशब्दशक्त्यासाक्षादलंकारान्तरंवाच्यं
सत्प्रतिभासतेससर्वःश्लेषः यत्रतुशब्दशक्त्याःसामर्थ्यादाक्षिप्तंवाच्यव्यतिरिक्तंव्यंग्यमेवालंकारान्तरंप्रकाशतेस
ध्वनेर्विषयःयत्राभिधायाएकत्रनियमहेतुः प्राकरणादिर्विद्यते ततोद्वितीयस्मिन्नर्थेभिधानसंक्रामति ता
त्रद्वितीयोर्थोमावाविर्भूतःसध्वन्यते उदाहृतश्चालंकारध्वनिः अत्रान्तरे कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नजृम्भित
ग्रीष्माभिधानः फुल्लमल्लिकाट्टहासोमहाकालःइत्यादि नन्वात्रकालकरवालएवमहाम्बुवाहइत्यारोपेणैवसि
द्धेकिंश्लेषकल्पनयेतिवाच्यं तथासतिवाच्यान्तेवस्यात्तद्व्यंग्यता अपिचव्यंग्यरूपकेवाच्यासिद्ध्यङ्ग-गुणीभू

का॰ तत्त्वंयत्तैवस्यात्तत्रशब्दशक्त्युद्भवालंकारध्वनिता तथात्रैयमहेतुर्विरोधं विनाचेद्भेदमेवतत्त्वोपेनसिध्यति सा
टी॰ यर्मस्याविवरणात् तथाचवाच्यसिद्ध्यङ्गत्वाप्रसंगः तिरस्कृतविप्रलापोविधुरतिशोकहिमोमधुरतीतः
५३ मतिमाननत्रहन्तिः प्रतिपदपलाग्रणीविभातिभवान् अत्रैकपदस्य द्विरूपपदत्वे विरोधाभासः विधुरतरेण
वैरिगणेननिशात्ययमन्नतन अत्रसंपरायपदेनैकोऽर्थः प्रकृतः सम्भरापदेनद्वितीयोऽर्थोऽप्रकृतार्थः तत्र
तयोः सम्बद्धार्थतावारणाय विरोधाभासस्य चमत्कारितेन शब्दशक्त्याध्वनते विशेषणविशेष्ययोः तत्तास्त्रुवेत्तोद्वितीय
धाभासेनवाव्यपवर्तमानः इतिकेचिद्विरुद्धकान्तिकाकावारणायामभंगपदमेवोदाहरति अमितःसमितःप्राप्तैरु
त्कर्षैर्हर्षदप्रभो अहितःसहितःसाधुयशोभिरसतामसि अत्रापिविरोधाभासः अमितःअविद्यमानामितमा
नेयस्यासन्नाहरूपाअपरिमितायास्त्वर्थः एवंविधायाः समितःसंग्रामात्प्राप्तैरुत्कर्षैर्वीर्यातिशयैर्हर्षदहेप्र
भोसाधुयशोभिःसहितोहितासहितोऽसीति प्रकृतार्थस्यवर्णने अमितःअपरिमितःसमितःपरिमितःअ
तिहितायार्थे विरोधस्यासम्बन्धः तद्वारणाय शब्दशक्त्याचचमत्कारिकोविरोधाभासोऽलंकारोव्यज्यते विरो
धवाचकस्योपादाने विरोधाभासोऽलंकार अपिशब्दादेर्विरोधवाचकस्योपादानेविरोधाभासस्यवाच्यत्वे अ
लंपदेनतत्कंपतेतिपरमार्थः निरुपादानसम्भारमभित्तावेवतन्वते जगच्चित्रंनमस्तस्मैकलाश्लाघ्यायश
लिने अत्रव्यतिरेकः अत्रप्रकृतस्यशिवस्याप्रकृतस्यचित्रस्यकराह्मतिरेकालंकारोव्याप्यः तन्वत्रालंकार
स्यव्यंग्यत्वेनसतिकिमलंकार्यतानतोऽलंकारत्वेनेत्याह अलंकार्यस्यापिब्राह्मणश्रमणन्यायेनालंकारता

कत्वमाह धन्यासि या कथयसि प्रियसंगमेपि विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि अत्र न मयन्मोऽहेयुस्मेति व्यतिरेकः अत्र प्रणिहिते त्यादिकमणिक्तनया
वनीवीं प्रति प्रणिधाने प्रियेण करे ग्राख्येन नार्पितं इत्यर्थः हे सख्य इति सखीनां मध्ये मे भागमात्र रहितायाः
एकस्यास्सम्बोधने न तथस्मासीत्येकवचने बहूनाम् प्रतार्थं तु प्रणिपातनायः सख्य इति बहुवचनेनेतेन नामस्थानिः ना
त्याणामेति निमित्यानिरेणममात्र नाव शपथार्थेन मनप्रकाम्येन पदमिति तिस्रारिका अत्र स्वतः सम्भविनावाक्यार्थो
भूतेन वेदरश्यतदभावरूपेण वस्तुना नमयन्मा हेयुस्मेति व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते स्वतःसम्भाविनोलंकारस्य वस्तुध्व
निकत्वमाह यर्पान्युगेयगजकुम्भकवाटकोटिसंक्रान्तिनिघ्नघनशोणितशोणशोचिः वीरैर्व्यलोकि युधि को
पकषायकान्तिः कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः अत्रोपमालंकारेण सकलरिपुबलक्षयः क्षणात्करिष्यतीति
ति वस्तु व्यज्यते अत्रोपमालंकारस्य स्वतःसम्भाविनाः स्फुटेव स्वतःसम्भविनोलंकारस्यालंकारध्वनिकत्वमाह गा
ढकान्तदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन्युधि रुषा निजाधरम् अत्र वि
रोधालंकारेणाधरदशनसमकालमेव शत्रवो व्यापादिता इति तुल्ययोगिता ममलिनसाम्प्रदातेति निर्वचनेनामितो
न तु द्विरुक्तयेतेत्युक्तेताव अत्रोष्ठविषययोर्दशनमोचनक्रिययोः स्फुटो विरोधाभासः स्वतःसम्भवी अथवो
निर्देशः शत्रवो व्यापादिता इति निर्देशे कालेपि मोचकयोस्तावत्तुल्ययोगिनोर्निदर्थाभावस्तुल्ययोगितेति बुध्यमानासम्भव
यालंकारव्यञ्जनाद्वितथा च दर्पणे अत्र स्वतःसम्भविना विरोधालंकारेणाधरदशनसमकालमेव रिपवो व्यापादिता इति समुच्च

का· टी· ५५ ऽत्र नैकागोचरत्वमनुमतेइति यस्त्वत्स्य योगिताख्योयमलंकारः स कस्तुकल्पाश्रयने अत्र पूर्वोद्दिष्टं स्तनः सम्भवितमनुस्मा
रयति एते श्लोदाहरणेषु स्तनः सम्भवोमन्त्रकः एतेषु लक्ष्मागेरोमणिरित्यादुदाहरणेषु कविप्रौढोक्तिसिद्धस्य वस्तु
नोवस्तुव्यञ्जकतामाह कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसम्मूर्छनाभिः श्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम् स्र
स्तापाङ्गाः सरसबिसिनीकाण्डसञ्जातशङ्का दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्तयन्ति अत्र वस्तुनापेक्षामसं
र्थापि ममोनास्ति तेषामप्येवमादिवृद्धिजननेन तत्कीर्तिः शुभ्रमकारं करोतीति निधयते अत्र वृद्धिरसम्भवन्तापि कवि
प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नेन मृणालवद्यशः करोति प्रवेशः कृष्णवस्तुनावेत्तनामसनाहीयिवृत्कीर्तिः शुभ्रमकारिणीति व
स्तुव्यञ्जते कविप्रौढोक्तिसिद्धस्य वस्तुनोलंकारव्यञ्जकतामाह केसेसु बलामोडिअ तेण समरम्मि जअसिरी गहिआ
जह कन्दराहि विहुरा तस्स दढं कंठअम्मि संठविआ अत्र केशग्रहणावलोकनोद्दीपितमन्मथा
इव कन्दरास्तद्विधुरान्कण्ठे गृहणन्तीत्युत्प्रेक्षा एकत्र संग्रामे विजयदर्शनात्तस्यारयः पलायनं कृत्वा गुहास्तिष्ठन्तीति का
व्यहेतुः न पलायमानानां स्नेहो रिपोः पश्चात्ततः पराभवसम्भाव्यतान्त्वक्त्वानुसरणेनीत्युत्प्रेक्षितेन केशेषु बलात्का
रेण तेन जयश्रीः समरेषु गृहीता यथा कन्दराभिर्विधुरास्तस्य कण्ठे संस्थापिताः विधुरा रिपवः तच्चैव हृत्का
र्थः कविप्रौढोक्तिसिद्धपवनबद्धितोके सम्भवी यथाक्रममनेकेन लोकान्तरिगमपद्धतिवत्त्वनक्तीति अत्र का
मुनायिका नायककर्तृककचग्रहणदर्शनेन तामस्याः कामाद्रेकः इति समासोक्तिरूपी तातिविस्तारका कविप्रौ
ढोक्तिसिद्धस्यालंकारस्य वस्तुव्यञ्जकतामाह॥गाढकान्तिगनो द मोज ममद ३ त्वक्रूस मोमस ३ मा [illegible] यमालो॥

पीतलनभीतवहिग्गयाह्नि अत्रोत्प्रेक्षितयाप्रस्तालिंगनादितन्नत्सम्भतीतिवस्तु साक्षाल्लिंगनारम्भोद्यतेनदयितेनतत्तु
सम्मुपसर्पतिमनसितु मानः पौरुषनभीनतद्वदयात्र अत्रपीडनभीतत्वेवेतिमानस्याचेतनस्यपीडनभयंकविप्रौ-
ढिमात्रात्यापितेनतेनस्वतःसम्भवीतिकविप्रौढोक्तिसिद्धयोत्प्रेक्षितयाप्रस्तालिंगनप्रसाददत्त्वसितादिवस्तुव्यज्यते
कविप्रौढोक्तिसिद्धस्यालंकारस्यालंकारव्यञ्जकतामाह ॥जाहेरविविम्बरत्ते तीकररववअणाचवरहरबद्धविणिवेसा
द्वावइवभुवनमंडलमणस्मिोबजअस्सावाणी अत्रोत्प्रेक्षितयावमत्कारैककारणेनवेनवेजगदद्भुमनस्यातिसिमि-
नेयतिव्यतिरेकः यास्याविरामिवद्धमतीकविवदत्राह्नुरुदबद्धविनिवेसादर्शयतिभुवनमण्डलमतिदेवज्जयतिसा
वाणीति कविसुवाक्मनिवासमस्यजनमदनतादर्शनसम्बन्धेलोकेशशमभवेपिकविप्रौढोक्तैवसिद्धनास्यविरामिसत्तैव
यास्यदेवेति व्यतिरेकोव्यज्यते अत्रापिपूर्वोक्तमनस्मारयति ॥पगुकवि प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नः नन्तस्वतःसम्भवी
त्यर्थः अथकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धानोवस्त्वादीनोक्रमेणव्यञ्जकतामाह ॥सिखि कागिरिमेदलाइचलिआस
म्भाअविणिर्ण्यफारूरूकलफणावलीकवलआमन्नादरिदव्रणे नेउरिंदूमलआणिलाविरहिणीणीसाशसेसंगि
ले नादाकन्निशिश्रुवणेविवहिलानान्दुपूर्णविश्रा अत्रनिःश्वासैःप्रोमश्ववर्णोकिंकिनञ्कवेलातिवस्तुनावस्तु
व्यज्यते ॥येनका गिरिमेखलासुवलिताःसम्भोगाविज्ञायीस्फारोरुस्फलफणावलीकवलनान्यसादरिद्रवे नेऽदानी
मलयानिलाविरहिणीपवनैः श्वासमेसर्गेणे नानाह्लदिशिशुवेनोपिवहूलासाहृलपूर्णावव अत्रकर्षेमेनुरीका।
श्रेकविनिबद्धायानायिकायाः प्रौढोक्तिसिद्धेनमलयानिलस्यसवलननदाविद्युयोवानादिवृपेणवस्तुनावाहिरस।

कु॰ मभवेनग्राममेत्रयीः किं किं गर्वं तातनिवसन्त्यस्यन्ते ॥ महिवि यस्थेणमाणमममक्कथीरत्तेणग्गामामे । पियदमनविरक्
टी॰ वलवणस्मिमिदमन्नेतेणठोमासुग्गम अत्र वसन्तनाकन्तेनापिप्रार्थनेपुमनेत्रेति विभावना प्रियदर्शनसौभाग्यबलेपे
५५ येणमौढेनशक्यतेऽस्य सेवाव् मानिविवत्सुमानसमममयौरतेनाश्वासम प्रियदर्शनविमुखवलदणेफटितिते
66 नापसृतम इत्यत्र कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धेन वाक्यार्थीभूतेनैव कोपस्य मानसमुद्भेणवसन्तनाविभावनेत्यलवा
लंकारेणानुप्राणनेत्यन्वयः ॥ उल्लोलक स्तामनकवत्तेहितहृदलोचनेसमप्रुहिष्टु रतेस्मग्राणप्रसादकोबाणपाणोरुमेलग्रा
क्रामिता अत्रकिमितिलोचनेजोपिनेवदृशोसत्त्वरालंकाराणा नकेवलमाईनखवटना निगोपयमियावनेमामदूप्र
सादपात्रेजातेतिवसन्त आर्द्रीकरजदशनदतेनसत्त्वलोचनयोर्मिमदने रक्तोपकेप्रसादः कोपेनपुनरिमेनाक्रान्ते
इत्यत्रकिमितिलोचनेजोपिनेवदृसिशदनायिकप्रश्नेमानकायकवाक्यार्थीभूतार्थविरोधनाधाःप्रतिवाक्यान् सिद्धे
नोत्तरालंकारेणनकेवलमिसादिकेवसन्तव्यज्यतेत्यन्वयः यथावावनापहुत्यलंकारस्तथाविवेचितं विवेचकैः अ
त्रवाक्यार्थस्याप्रसंगेप्रतिषेधात्तपदम्याप्रसङ्गमादिप्याविशेषानववतरालंकारस्येवव्यजकत्वेनापकृतमानन्त्वविनिरीतिः
नत्वादित्याहि माहिलासहसम्भौरपत्रहदि पणरुग्रग्गमाग्गुमाग्गुणोदि अग्गमेग्गणगुणकमाग्गोगतणग्गविनणपद आ
त्रहेतलंकरेणतमोसन्नकरणोपितवहृदयेमानवर्तते इति विशेषोक्तिः महिलासहस्रभरितेतवहृदयेसुभगसमा
तो अन्वदिवसमनन्यकर्मा अंगंतनुकमपितनयति अत्रतवहृदयेस्थानाप्राप्तिरुक्तातनेकारणोहेतुरितिहेतवे
कारणकार्यलिंगानामाततोप्यनन्तकरणाठिकारणोमत्यापिहृदिस्थानप्राप्त्यभावस्य कार्यस्यानुत्पत्त्याविशेषोक्त्या

लेकारो व्यज्यते ॥ एवं कवि निबद्धप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो व्यंजकः ॥ यद्युपलंकारादिभिरवलेन्यादिष्वष्टादशरूपेषु ते
नायं ह्यष्टादशात्मकः तेन तदन्तर्भूतान्यानि ॥ एते ह्यष्टादश भेदा दर्शिता नाश्रणेयः ॥ एवं शब्दशक्त्युद्भवमर्थशक्त्युद्भवं च मतल्प
क्रमव्यङ्ग्यमनुक्रमोभयशक्त्युद्भवं दर्शयति ॥ श ह्यार्थो भेदस्वेकः उभयशक्त्युद्भवो ध्वनिरेक एवालंकाररूपवेन्नार्थः
उदाहरति ॥ यथा अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा ॥ तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कं ॥ अत्र श्लिष्टश
ह्माहात्म्यात्कृष्टशक्तिमूलेन तद्धजितेशब्दमाहात्म्यादर्थशक्तिमूलत्वमित्युभयशक्तिमूलत्वं ॥ यत्र स्पर्ययोयान्तो
त्परिहत्य सहितस्त्वनुक्तहप्रधानेयत्र परिहासमिति महेतदर्थप्रधानमिति ॥ चन्द्रसमुद्दीपिततारकाश्यामाः शब्दाः पर्या
योन्तरेण न श्रोभयार्थतानवभासात्परिवर्तिनाः समहाः शब्दप्रधाना ॥ अतन्द्रसमन्मथतरलसानन्दाः शब्दाः स्वपर्यायान्त
रेणापि स्वार्थाभिधानेन समर्थात्परिवर्तनसहा अर्थप्रधानाः इत्येवमिदं वाक्यमुभयशक्त्युद्भवं श्लेषमूलेप्रकृतानाप्रक
योः ॥ सम्बन्धप्रतीतेश्चउपमालंकारप्रतीतिरूपा अनन्तिपूर्णमानायिका ॥ पूर्णमासरात्रिरिवकंदर्पसानन्दं करोतीति ॥ स
र्वमेवैतदुत्तानकथ्यनिरुपममतिस्मारयति ॥ भेद अष्टादशास्मतन ॥ अत्यन्तार्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिप्रकारः ॥ कस्य
सर्वमेवं ध्वनेः षट्‌विंशद्भेदानन्तमलक्ष्यक्रमव्यंग्यमात्रस्येति भावः ॥ तथा चार्थान्तरसंक्रमितवाच्योत्यन्ततिरस्कृतवा
च्यश्चेति लक्षणामूलस्य द्वौ भेदौ ॥ अभिधामूलत्वेनलक्ष्यक्रमव्यंग्यएकः ॥ अभिधामूलस्येवाष्टादश ॥ उभयशक्तिमूल
स्यैकः इत्यष्टादशभेदाः ॥ नन्वलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य रसभावादिना बहुभेदत्वमस्त्येवेति कथमष्टादशभेदत्वमस्याशंक्या
वान्तरभेदकापूर्वमाह ॥ ननु रसादीनां बहुभेदत्वेन कथमष्टादशभेदत्वमित्याह ॥ रसादीनामनन्तत्वाद्भेदएको हि गण्यते

का॰ अनेन त्वादित्तितयाहिनवरसाः तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ सम्भोगो विप्रलम्भश्च सम्भोगस्यापि परस्परावलोकनालिंगन
टी॰ परिचुम्बनादिकुसुमोच्चयजलकेलिसूर्यास्तमयचन्द्रोदयषडृतुवर्णनादयो बहवो भेदाः विप्रलम्भस्यापि अभि-
५९ लाषादयस्तत्र तयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्ये तत्रापि नायकयोरुत्तमाधममध्यमप्रकृतित्वे तत्रापि
56 देशकालावस्थाभेदादित्येकस्यैव रसस्यानन्त्यं का गणना त्वन्येषां असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वं सामान्यमाश्रित्य रसादि-
ध्वनेरेक एव भेदो गण्यते स्फोटयति शक्तिः वाक्यशक्त्यः शक्त्यारति शब्दार्थोभयशक्तिमूलः शब्दशक्त्येनार्थेन
वोत्तिष्ठते प्रादुर्भवतीति शक्त्यः व्यङ्ग्यो वाक्यमात्र एव पुनः पदेऽपीति भावः पदव्यङ्ग्योऽपि शब्दाद्वाक्येऽप्यवयव
स्थितेनालंकारेण कामिनीव पदद्योत्येन व्यङ्ग्येन वाक्यव्यङ्ग्यापि भारती भासते अन्येऽपि पञ्चदश प्रकाराः अर्थान्त-
रसंक्रमितवाच्यादयः पदे वाक्ये चेति भावः ननु काव्यविशेषो ध्वनिः तत्कथं पदवाक्यगतत्वमेव काव्यस्य ध्वनेस्तत्प-
दप्रकाशत्वमित्याशंक्याह एकावयवेति यद्यपि पदार्थशरीरत्वेन काव्यस्याकोऽपादिमत्पदसमुदायस्या-
श्रयेव चारुता प्रतीतिरिति ध्वनेर्वाक्यगतत्वमेव प्रायशस्तथापि द्वाविंशत्यपि पदमेव चारुत्वमित्यर्थः विचारिते
वैते ध्वनिहृत्त्वाविश्लिष्टे शोभनेकेन भूषणेनेव कामिनी पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारतीति एतदेव द-
र्शयति तत्र पदप्रकाशत्वे क्रमेणोदाहरणम् क्रमेण अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिनेत्यर्थः यस्य मित्राणि मित्राणि
शत्रवः शत्रवस्तथा अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति अत्र द्वितीयमित्रादिशब्दा आश्वसनीयत्वादिगुणसं-
क्रमणादर्थान्तरसंक्रमितवाच्याः अत्र प्रथमानि मित्रादिपदानि द्वितीयमित्रादिपदैः पुनरुक्तत्वादनुपयुज्यमानानि प्र

योजनपरतया विश्वासितत्वं कनीयत्वं स्नेहाश्रयत्वलक्षणं जीवितमेवेति रसत्वम्॥ मूले विश्वासातिशयादेवं योऽसंक्र
मितवाच्यानि तथा चात्र वाक्यार्थानां प्रत्येकं विश्रामेनैकवाक्यताप्रसंगः स्यात् नैतत् मित्राद्यादिपदानामेव व्यंजकत्वा
न वाक्यस्येति एवमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यपदप्रकाशं प्रदर्श्य तत्रैवात्यन्ततिरस्कृतवाच्यमाह ॥खलववहारा॥ दीसंति दारु
णा जइवि तहवि धीराणं हिअअवअस्सबहुमआ ण हु ववसाआ विमुज्झन्तीति अत्र विमुज्झन्तीति खलव्यवहारा दृ
श्यन्ते दारुणा यद्यपि तथापि धीराणां हृदयवयस्यबहुमता न खलु व्यवसाया विमुह्यन्तीति इत्यत्र हृदयमेव वयस्यः
मुह्यन्ते न बहुमताः व्यवसाया न मुह्यन्तीत्यचेतनस्य व्यवसायस्य मोहप्राप्त्यभावेन चेतनधर्मतायोगान्मुह्यन्तीति पदम
त्यन्ततिरस्कृतवाच्यं व्यवसायप्रवृत्तिलक्षणाप्तिमहाशयत्वं ध्वनति किं न तत्त्वाभिमतकार्यकारित्वादीति एवं ता
वत्पदे ध्वनिद्वयमुक्त्वाभिधामूलमलक्ष्यक्रमं पदप्रकाश्यं ध्वनिमुदाहरति लावण्यकान्तिपरिपूरि
मवयवः क्रमः तदा न्यथायमदम्भुदयनात्तज्जातिमहाव अत्र तदादिपदैस्त्वनुभवैकगोचरा अर्थाः प्रकाश्यन्ते अत्र वि
प्रलम्भरसध्वनेः प्रतीतौ विभावादिसामग्रीसमवावबोद्धा तेन तदादिपदानामेव नानाद्यस्वभावातिशयगोचरतया व्यंज
कत्वं प्राधान्यं येषां तत्तदास्तथापि स्मितादीनां तदेकाश्रयकत्वेनाप्राधान्यमिति पदप्रकाशो ध्वनिर्व्यपदिश्यते एतदेवा
कैधन्निकृतां एकावयवसंस्थेन भूषणेनेति कारिकया एवं विप्रलम्भरसध्वनिमुक्त्वा सम्भोगरसध्वनिमाह यथा
वामस्येत्युपात्तयैव नेत्रमत्तितः कालः किमारभ्यते सा नैषत्वस्यति बधानन्दन जनं तां हरीणां रूपयासि सख्येवं प्रतिबो
धिता प्रतिवचस्तामाह भीताननानीवैः शून्ये दिशि स्थितो हितत्वमेष्याणेश्वरः शेते अत्र भीताननेति एतेन वेति

कां॰
टी॰
५८
57

पतेनन्तीवैःशे समनवितानस्ययुक्ततागम्यते अत्रभीतानन्नेतिपदमात्रेणभयप्रतिपादेकात्रिमात्तुगणोव्यज्यते इतिप्रा
ग्वत्पदव्यंग्यतानासूयनेरलंततंभावादयः पदप्रकाश्याउदाहार्याअस्याह भावादीनांपदप्रकाश्यतेवैचित्र्यं नाधिक
मितिनतउदाह्रियते रसाँचलयाप्रकाशतोनोमणीपदव्यंग्यतेसकंव्यज्यतेवस्त्वर्थः शब्दशक्तिमूलमलंकारपदव्यं
ग्यमाह स्फयिरविसमप्रसाधितकरवालकरालरुचिरस्फुजगपरिवः स्फुटितिप्रस्फुटदृष्टिकटकटलनाटपद्वोविभासि
न्नपभीमः अत्रभीमपदेनायमभीमसेनउपमानम् अत्रभीमोभयंकरइतिप्रकरणेनावाच्योर्थः भीमसेनःपाण्डवउप
प्रकृतेनोव्यज्यतेतयोःसम्बन्धयावगमाय भीमेत्तभयार्थशब्दशक्तिमतापदेनोपगम्यते भीमसेनःभयंकरइति ।
अपिचात्रविभासीतिमध्यमपुरुषप्रत्ययेनामैत्रेणेभिद्धरूपकस्यशंकेवनाप्रेयत्रत्रूपअवभीमयतितूपकेयइक्रेः ।
तदमत शब्दशक्तिमूलवस्तुपदव्यंग्यमाह भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः कस्यनानन्दनिःस्यन्दंवि
दधातिसदागमः काचित्संकेतदायिनमेवमाह अन्यापदेशेनेति समादेशोनियोगआज्ञानेवसतः सन्निहित
स्यनायकस्यागमआगमनेश्रेष्ठसमावागमःशृणुवेतिसदागमःशब्दश्लिष्टःसंगोप्यगोपकभावेनसम्बन्धेनस
न्निहितसमीपस्थनायकस्यागमआगमनेश्रेष्ठसमावागमःश्रुणुवेतिसदागमःशब्दश्लिष्टःसंगोप्यगोपकभावेन
सम्बन्धेनसन्निहितसमीपनायके प्रतिशब्दस्यार्थस्यस्तूयतार्थेवस्तुव्यज्यते अत्रचपथानोपमाधुनिलयोक्तेः ।
प्राक् एवंशब्दशक्त्युद्भवेद्विविधेपदप्रकाश्यमस्त्यर्थशक्त्युद्भवेद्वादशविधमुदाहरति सायंस्नानमुपासितम
लयजेनांगंसमाले पितं॥यातोस्ताचल मौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः आश्चर्यंतवसौकुमार्यमभितःक्लां

क्रान्तामित्रेणाधुना नेत्रं हं सम्मीलनव्यतिकरेण क्रान्तितेनास्ति त्वम् अत्र वस्तुनाकृतेन परिपुष्टपरिचयात्क्रा
न्तामीति वस्तुध्वनापदेन व्याख्यायते अत्र स्वतः सम्भावनावाक्यार्थीभूतेन वस्तुनापरिपुष्टपरिचयात्क्रान्तामीति वा
स्तुव्याख्यायते तद्बाधनाय यथाक्रान्तिमित्रेषु वैविध्यं क्रमः पूर्वं न दृष्टं स्यामित्यनुनापदमेव व्यञ्जितं सतः सम्भावि
तोवस्तुनोलङ्कारध्वनकतामाह तद प्राप्तिमहाद्दुःखविलीनाशेषपातकाः तद्विनाविमलाह्लाददीपणपुण्य
वयानतथा वितनयेत्तौ जगत्सुनि परब्रह्मस्वरूपिणि निरूढ्यामतयाम्युक्ति गतात्मगौपकस्यकौ अत्र तन्ममसहस्रैरु
पभोक्तव्यानि दुष्कृतसुकृतफलानि वियोगदुःखविलीनाह्लादाभ्यामनुभूतानीत्यर्थः एवं वाशेषचयशब्दयोरप्र
निशेषयोरर्थः अत्र वाक्यार्थीभूतेन स्वतःसिद्धराशिवाचकस्याशेषपदस्य च यपदस्य च प्रभावादनेकजन्मसहस्रभोग्या
सुकृतदुष्कृतफलनाशो दुष्कृतफलेनाध्यवसितस्ते भगवद्भिरर्हद्भिः दुःखवशसुकृतफलेन नाध्यवसितस्तन्वितेनाह्ला
दस्यैव प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयीमत्तेः कान्तिव्यञ्जनार्थः अन्तर्भयोक्तिश्चात्रोपमानेन सुकृतदुष्कृतफलेनातिगीर्णा
स्योपमेयस्य भगवद्भिरर्हद्भिः दुःखविलीनाह्लादस्य च प्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयीमतेः स्वावस्यवाध्यवसानात् ना
प्योविलसयति निगीर्याध्यवसानेन प्रकृतस्यापरेणयदिति अर्थशक्तिमूलस्ततः सम्भाव्यलेकारवस्तुनोगणमाह
वणदामाः स्वणदावनमवनेच्यसनमव्यासनम् वनवीरस्तवहिर्भापरिस्तु विनयियणांस्तु रखमवम् अत्र शब्दशक्तिवि
रोधोनार्थान्तरन्यासेनविधिरपिन्याससर्वत्र नेतिसर्वपदद्योतेव वस्तु अत्र प्रथमार्थे शब्दशक्तिमूलोविरोधोद्दीप्यो
र्थस्य अर्थशक्तिमूलस्यार्थान्तरन्यासस्योन्यापकः अर्थान्तरन्यासे च सर्वपरिहन्तिसहत्वादर्थशक्तिजत्वमिति अ

का॰
टी॰
५८

58

थेशक्तिमत्तालंकारश्चेत्युपमालंकारमाह ॥७॥ हवतहस्तगोमासिम्राम्निग्रहरोमित्ताणाकमलदलद्व्यपावव
द्ग्रासेनाथ्यणक्षनश्चव्राणोमदीसम्बहो अत्रत्यकेनतयासम्बहः सृहृःपरि बुम्बनेहतेयोनाम्यञ्जानत्वमिति
मित्ताणपदयोरेकाव्यतिरि नववलभस्यप्रभातेव्याशीतस्थयोम्लानकमलदले इतिनववधूःफ़्लात्वाकरोतिवद
नेमदीसम्बंव इत्यत्रकमलदलमितिरूपकस्यवाव्यतादिवसतः सिद्धवस्त्वानतेपरिचुम्बनेहेत्वारीतिकाव्यलिंग
म श्लेषोक्तमनुस्मारयति पयुत्ततः समस्तीर्थेनकः सद्धे अथकविप्रौढोक्तिसिद्धेयेजकमाह ॥९६॥ सुवन्दय
वलाम्रालितित्रयप्मालकृणजोचाव एकछत्रविक्रकुणःसुवणजेविजिम्बते अत्रवस्तुनायषांकामिनोप्र
मोसरोगजातेभ्योनकश्चिदपिनदादेशपराङ्मुखवर्तिनाग्राङ्क्रिरूपभोगापैरेवतनिशातिवाच्यतेइतिभुवनराजपदघो
तवस्तुप्रकाश्यते गतिषुचेद्वयवलाम्रलालितमाम्फातयश्चाप एकछत्रमिवकरोतिभुवनराज्येविचक्षमात: अ
त्रकामस्यचापस्फालनेहेतुकेनभुवनराज्यकारणरूपेणावाक्यार्थीभूतेनवस्तुनाबाहिरसमभ्यात्कविप्रौढोक्त्येवा
सिद्धेन येषांकामिन्यामित्यादिवाक्यार्थीभूतेवस्तुप्रकाश्यतेइतिसम्बन्धः तथाचतेभ्योनकश्चिदपिनृग्नायेतइतिग
म्यमाणक्रियानामपेत्स्यापदातेपवमीतथावाक्येपालितीयः गम्यमानापिक्रियाकारकविभक्तीनांनिमित्तमिति
ति तदयमर्थः तेभ्योपितःपृथग्भूतःसन्नकश्चिदपिनदादेशपराङ्मुखवर्तते वस्तुव्यापालेकारोदश्यते निशान्ता
शारदियापयतत्वेभ्योहृशाम्बहृशःस्वबलेवयस्यान्ते हिशानिपतन्तियत्रमावत्तत्रव्यतिकरमन्यमवन्तिमेत्यवस्था:
अत्रवस्तुनायुगपदवस्था: परस्परविरुद्धाश्वपिप्रभवेतीतिव्यतिकरपदद्योत्योविरोधः अत्रालेमकलतनहिसक

ताद्धक्केयोर्वनेऽस्मिन्नर्थः ॥ कामेन स्वहस्ते शोभाशितनिजबलसमसमर्पणेन शोणवस्त्रनावहिरसम्भवानकाविप्रोढोसौवा
सिद्धेनविरोधालंकारोद्योतनात्तेत्यन्वयः ॥ अलंकारव्यंग्यपवस्त्वाह ॥ वादिग्जांतोपिविपुलेमेंथावग्रात्थियेयेण हि प्र
येणाथनभरवश्रेसपणाविसूढत्तार्थेणवलयस्त्रारोश्रवविस्रद्धजानितल्ताणहेत्ववलेकारेणहारोनवरलकम्प
मानपवालेनवलतोश्चपदद्योतत्स्यवस्तु ॥ वार्थमाणेपिपुनः सेनापकदीर्थितेनव्यटयेन ॥ स्तनम्भस्वयश्रेनविश्रुद्धा
जातिर्नवलसमर्पहारः ॥ अत्र विश्रुद्धाभिजन्नाहिरसाश्रयात्रकदाचिश्वलेनेति ॥ वलनभावेविश्रुद्धजातित्वहेतुः ॥
अलंकारव्यंग्यमलंकारमाह ॥ सोसुहृसामलोगायस्मिलोकलेअलिलक्षदेहा ॥ तौहुविदाउबलेलक्ष्मसरोसस्वा
अमेगरेजयश्रा ॥ अत्र रूपकेनस्मुहृत्सेद्धाकर्षणेनतथाकेशपाशः ॥ स्कन्धयोःप्राप्तः ॥ यथारतनिह्रतोअपणानिहत्ताभिता
पः ॥ कामुको ॥ भतिदिनिजयत्तिपदद्योत्याविभावना ॥ सम्मुरायश्रपामलोगाधाम्मिलः ॥ कलितललितनिजदेहः तस्या
स्कन्धाहललेलव्यास्मरः स्मरतसंगरेजयति ॥ स्कन्धेसः सेनानिवेशाश्ववलेसेन्यसामर्थ्येव ॥ यास्मिलपवस्मरायतिरूपकं शो
भेयसूह ॥ पूर्वोक्तमनवस्तरयाति ॥ पश्चकाविप्रोढोक्ति मात्रनिष्पन्नश्रारीभव्यंजकशोरेशोभः ॥ कविनिवद्धवक्तृप्रोढोक्ति
निष्पन्नेव्यंग्यक्रमेणाह ॥ णवपुलिलमासेश्र क्का समहृत्सकोतंसिभणस्मबहसंश्वकामोह गासमगासक्रोमरधापोर्ध
वत्तहृपनत ॥ अत्र वस्तुनामयांवप्रथमममस्यामपितमन्नुरक्तस्तनेनेत्तिप्रदोषत्यादिपदद्योत्येवस्तुव्यज्यते ॥ नवा
पुर्णिमास्वगाकस्मसभगाकस्तसासिभणसमसतसम ॥ कासौभागयसमग्राप्रदोषजनीवनवाद्यः ॥ अत्रनवपुर्णिमा
चन्द्रोहिराजेस्तेविप्रदोषमात्रोराजवाचत्तसर्वधात्रे ॥ तथातमपिताणगोमेध्याम्यांगतासीतिव्यंगम ॥ वस्तुमलालो

का॰
टी॰
५९.
59

मामद्यत्पन्नायामभिसरभिनस्यामपि तम्नवाधीभूयान्योगेनासीतिर्भवं वत्समुत्तात्लेकारोयथा ॥ महि
मावर्णितुम् नामसवणसमयमिश्रकबालीमहीशणविद्रुः स्वेद्वारीणवामिश्रुभ्रष्टर्यरनोन्तरोटकद्रद्गमिश्र अञ्चव
स्वनाहाराक्षेदादनेत्तरमवष्पमन्येदेवरतमस्पून तत्कायथकोहृषुनितप्रान्तिरेकः कथंपटगम्पः मार्वितव
तिपुसमभवेश्रेकपात्नोसत्यानिविडया हारोनिवानितपवउद्भियमौलिनतः कथुरामितम श्रीकपात्नोश्रालेग
नेसैवमार्वोकथमितिपदेविस्मये शेषेस्पष्टम अनेकार्थसूत्रवत्वाद पाविश्रुतोज्योरवार्यविक्लत्प्रवकुण्णपा
लदृत्यणपटिस्वनायेडणेयटेहाहादश्रीराणहानिभणामिमावविकिनि सिंघ्रब्रदेहत्वलेकारणमकेतिनेयाक्रिते
दष्टायदितव्रवो तामिक्षामितदपयेदेवगटहोत्वांगेक्षुति वत्सकिमितिपदयोत्पो कात्विस्पतोसहीप्रतादद प्र
विशेतोस्पदृष्टाशेववलितवदनावलोकाप्रथाणे स्कन्दोगटहोनायटेहाहानष्टशतिगोदिभिमार्वाकिमिति अ
त्रस्कन्दगटहोतस्पयटस्पभ्रंशोहेतगटेहप्रवेशस्प्रमये विवलितमावत्वमितिहेत्वलेकारणमकेति तमित्या
दिवाक्यगम्यंवस्तुव्यञ्जनेश्चत्पन्वयः ञटभ्रंशस्यापकारणेस्त रितोपिसम्भवाक्यथंविवलितत्वनमेवदनेरि
त्याशंक्याहाद्ययणेतत्समाद विहलेवत्ववमोहिदिदुणकेडणतररेतैलनपदिहुः वारस्कसमिमेसनश्रण्णा
गुरुवेन्निपाशिश्राविविहिहूणा अत्रनदोस्त्रतनागदनेकनसेकेतमप्राभ्मटदृप्रवेशावसेरपश्वादागतेदष्टपुनने
दागमनायद्वारपातव्याजेनवुद्धिपूर्वव्याजनत्याद्वयायटः स्फोटितनश्यतिमयावेतितेनत्वकामितिनाश्वासेपि
तस्मोदिनोमन्नायेवनस्रदेनगुप्तनिकटेमवेस्मर्थायेपश्यन्तिद्वारस्पशीमिष्ठणन्तः पटूनाववत्स विश्वेवले

तेमार्दिह्यद्वैतेनरलनरहितिह्वास्पर्शमिश्रिणत्मानेगुह्यरितिपातित्वाख्यभिन्नः श्लेषंस्पष्टंअलंकारमूलोल्ले
कारंयथा ॥श्लोक॥ स्मरकृप्रमेणग्रविरल्लूतालस्लूयेसमग्रमणसावृद्गातुणवोद्भूपस्वहृहहहरतनहृहिस्मा
श्रे अत्रकाव्यलिंगानुहृडोचपरवध्यमस्मानुप्त्विनाभितवसीतिनटोयमीवरितेवक्रेनशाक्यतेरस्मावेपः परवध्य
परप्रकाशपः त्योत्कयामधुरसेनचवितीर्णतारुण्येनत्युकमनाः साहृदापितवोद्धिवपरवध्यरहत्तवहरतिहृदः
यम् हृडायामनोहारितेत्योत्कामधुरमाध्यादत्तताहण्येहेतावितिकाव्यलिंगं श्लेषस्पष्टं पूर्वोक्तमलस्माराणाः
ति यथुकविप्रौढोक्तिनिष्पन्नशरीरः वाक्यप्रकाशेतत्पूर्वमेवोदाहृते शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवस्तत्पदप्रकाश्यो
नभवतिपंचविंशभेदाः प्रबन्धेप्यर्थशक्तिभूः यथागृध्रगोमायुसंवादादौभारते प्रबन्धेपिमहावाक्यवाक्यसमुद्
तथाच अलंकृत्याश्मशानेस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुलेकंकालबहुलेघोरेसर्वप्राणिभयंकरे नचेहजीवितःकश्चि
त्कालधर्ममुपागतः प्रियोवायदिवाद्वेष्यः प्राणिनांगतिरीदृशी इतिदिवसप्रभवतोगृध्रस्यपरित्यज्यवासमर्जनपर
मिदंवचनम् आदित्योयंस्थितोमूढाःस्नेहंकुरुतसाम्प्रतम् बहुविघ्नोमुहूर्तोयंजीवेदपिकदाचन अमुंक
नकवर्णाभंबालमप्राप्तयौवनं गृध्रवाक्यात्कथंबालास्त्यजध्वमविशंकिताः इतिनिशिविजृम्भमाणस्यगो
मायोर्जनव्यावर्तननिष्ठंचवचनप्रबन्धे स्पष्टमप्येतत्काव्यशोभेदाग्रमप्यविमलरभयात्रोदाहृताः स्वयमेवतत्त्वस्पतो
दृष्टव्याः अपिशब्दात्पदवाक्ययोः पदवाक्ययोर्व्यंजकत्वमस्त्यापिदेकदेशादेरपिदर्शयति पदैकदेशर
चनावर्णेष्वपिरसादयः आदिशब्देनसर्वेपिवालस्तक्रमव्यंग्यागृह्यन्ते तथाचध्वनिकृत स्यामिहृञ्चनमेव

का॰ ये लक्ष्याकारकशक्तिभिः कृत्तद्धितसमासैश्च येथोतत्पक्रमः क्वचित् यथार्थानिपातोपसर्गकालादिभिः प्रयुज्यन्ते
टी॰ इति इहहि अर्थावबोधकः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः समस्तानेकपदसमुदायो वेति पदद्वैधात्तस्यैकदेशः
६२ प्रकृत्यंशः प्रत्ययांशो वा समासे पूर्वपदांशोत्तरपदांशो वेति तत्रापि प्रकृतिर्द्विधा प्रातिपादिकं धातुर्वा प्राति
60 पदिकं नाम सर्वनामनिपातभेदेन त्रिधा निपातोपि बहुविधः धातुरपि सोपसर्गानुपसर्गभेदेन द्विधा प्रत्ययो
पि सुप्तिङ्कृत्तद्धितभेदेन चतुर्धेति तेषामेकदेशानां येनकेनक्रमेण वाजितरोभेदः यात्र प्रकृत्यंशस्योदाहरण
तत्र प्रकृत्यायथा रसोद्धृतत्वेनातिशोभः रतिकेलिविश्रूणप्रसरकरकिसलयारुणतनुजृम्भितमदमानः
तत्र चरणपादयुगपरिचुम्बितञ्जनम अत्र जयतीति शोभते रसादिसमासेपि सा गतव्यापारे लोकोत्तरेण व्या
पारेण सुप्रियातमिति तदेवोक्तश्लोकम् रतिकेलिश्यतनिवसनिकरस्कमलयरुद्धनयनयुगलस्य रुद्रस्यात्तलीया
नयनेपादवत्यापरिचुम्बितं जयति रतिकेलिषु विवृतनग्नसकरस्कमलयरुद्धनयनयुगलस्य रुद्रस्यान्तिकेभ्यः नग्नाश्रो
अतएव करिकिसलयाभ्यां रुद्धेन नयनयुगलेन स्थितस्तातृशोहितिसमासः अत्रासागाथ्यायोजयतीत्यंशो भतेश्च
तनोत्यमित्यन्वयः तथा चोक्तेक्षयजयतीति जितयोनिशतिपातप्रकृतिमात्रेण पदस्यैकदेशेन श्वेगाररसोधृम
तेतथाहि यद्यपि चीणपवनयनानिपिहितानि तथापि हृदयस्य लोकासिद्धे रुद्रस्याभ्यां ऋष्यागतेहते तृतीयस्यतलो
कोत्तरेण लौकिकेनचुम्बितेनेत्यनपवजयतीति नयनयुगादस्यसाङ्कंक्ष्यैणअन्तर्भेवश्वारागातिशयतत्त्वा समा
दतहारेण रसातिशयपोषणात् तदेवसम्भोगश्च्रुंगाररसस्वरूपं व्यापमिति अपि चात्र जयतीति सत्यपि प्रकृ

६२

तिप्रत्ययोऽकर्मकः प्राप्नोति जयतिरकर्मकः। अभिभवे स्तुतीकरणी वसकर्मका इति वैयाकरणानुशासनाद्
कर्मणोऽर्थोऽप्रकृतिमात्रोपेतो नन्वसमुदायापेक्षितात्त एव एकदेशत्वम् एवं तत्प्रकृतेर्द्योतकत्वमुक्तं
प्रातिपदिकप्रकृतेरप्याह तथा च प्रयोगन्यायमपाकृतः सुप्पश्चादात्ततः कोतयाद्वितीयैव पदानि।
वाक्यभवनाद्यावत्प्रयोजनाः तावत्स्वतंत्रपाणिसमुदितसर्वीविभक्तिस्येतोपविनिवक्तनप्रयोगसकम।
ह्याप्रेमेणाविविश्रागतिः अत्र पदानीतिशब्दोनन्तराद्यादीनीति यथापूर्वादारुतोजयतोऽस्मिन्नशोभनेति
तथाविभेदैसमवप्रकारेण स्मिन्सद्धमार्गदेपरिहृत्य पदानीत्युक्तं तेनद्वारेनावक्रमप्रमाणोपिसहृत यापदानी
तिप्रातिपदिकेनोक्तानिभावस्यातिशयोव्यज्यते अत्रापि विभक्तेः प्रयोजकत्वात्प्रकृतिरेवद्योतिका प्रकृतेर्व्य
ञ्जकत्वात्स्वकाप्रत्ययमात्रस्यादर्शयति तिङः सर्वोऽर्थः यथापचतिपचतिमुकवेतू वातरभोक्त्राणादिशुद्धिशिपव
मानोदीरयोत्तासकत्व नारतोपकिशितिद्राक्सायकास्वयत्वाप्रुरिपुरिवोतिहन्ता मानितोमानवधा अत्रकि
रतोतिकिरणस्य साध्यमानत्वेनिहतत्वेतितिनिवर्तनस्यासिद्धत्वेतिज्ञाप्यपाव तत्रापिकृत्प्रत्ययेनानीनत्वेद्योत्यते।
अत्रापि सिद्धदारुणोकिरतीतितिङ्प्रत्ययेन साध्यमानत्वेपूर्वापरीभूतावयवतयाक्रियापदत्वेयोतितेनिहतेति।
निवर्तनस्यासिद्धत्वेमानमवीयाविशेषाथानहतनतावशेषणेनसुप्प्रत्ययेनद्योत्यत इति सम्बन्धः तत्रापि एव।
तिङ् सुपूर्वेजकत्वेवसन्नापिकृत्प्रत्ययेनकृतानिवर्तनस्यातोनन्वयोतितेन यथा वसाध्यत्वेक्रियात्वेसिद्धत्वेविशे
षणत्वेऽनिपर्यायस्तथानिरूपितेप्राक् वरत्वयमीढित्यासिद्धःसाध्यश्चेत्यत्रापि वात्र किरणस्यकारणत्वे निव।

का॰
टी॰
६१
61

तेनस्यवतेन्कार्यतेवाच्येनत्वाव्रतयोः स्वामिरुगमसाम्यसिद्धत्वप्रतीत्याविपर्य्ययात्कार्य्यकारणपौर्वापर्य्यविपर्य्यय
रूपातिशयोक्तिर्गम्यमानालिहन्निशोक्त्वह्यावस्तकाल्लेप्यादीपकतातिशयोक्त्योर्न्यते नूटद्यतिरु·सुयोरा।
मथ्यतिव्वेजकत्वेण स्थिरयातत्समातादित्याशोकस्य साह्वाय्यजनकतामाह यथावा लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवा।
नतः प्राणदयितो निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूनयनाः परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकैस्तवा
वस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना अत्रालिखन्निति न लिखतीति तथास्तेयति नत्वासितमिति अपि तु
प्रमादपर्यन्तमास्ते इति भूमिमिति न तद्भूमावित् नहि बुद्धिपूर्वकमपरं किंचिल्लिखतीति तिष्ठबुद्धिमत्कोताद्व
ध्यम अत्रालिखन्नित्युक्तेन तत्तालिखतीत्यतः शाश्वतगुणक्रियायास्ताच्छील्ये क्रियापर्व्विवेनाप्राप्यास्मालिखनस्या
बुद्धिपूर्वकत्वं ध्वनितं तथास्तेइत्युक्तं नासीदिति न तु वर्तमानकालस्य प्रारब्धापरिसमाप्तिलक्षणं तयातिज्ञा त
थावस्थानस्य प्रमादपर्यन्ततां द्योतितिना एवं भूमिमित्युक्ते न तद्भूमावित्ति ततश्च न बुद्धिपूर्वकं किंचिल्लिखती।
तिस्वपाद्योतितं भूमावित्यधिकरणाभिधाने लिखनीयस्य कर्मणः आकारितत्वं बुद्धिपूर्वकत्वमस्यास्त्वा।
नेत्यर्थः लिखन्नित्यत्र मत्पिस्ववेतनेशनाम्निउदेशत्वाद्धि नैवाव्यपदेशः गामहृत्यग्निगाम्वसामि।
णङ्गत्यिरणआणामिणाअरिआणणपरणाहरमिजाहोमिमाहोमि अत्रनागरिकाणामितिषष्ठ्याः ग्रा।
मीणान्नाम्नि ग्राम्वसामि नगरस्थिति न जानामि नागरिकाणां पतीन्रूपाणि यामि भवामि सभवामि नगरिस्त्रि।
तिवैदग्धीमित्यर्थः अत्रवशीचानादरश्चेत्यपशामनानानागरिकाणां नागरिकाः पश्यन्ती रूनाहन्यन्तन्यन्ती रूपम्मी

सनादरवाटिनीसुर्जीताहकालाभिसंतेनेननायिकायावङ्गयाविभावानिशायनोद्योतयंतीशृङ्गाररसस्यविपुला
ति रमणीयः तत्रियकुमार आसीदितिकालस्य एषाहिभक्तमाहेश्वरकार्य्यकेदाशरथिप्रतिज्ञापितस्यभा
गवतोक्तिः अत्रासीदित्यतीतकालवाचकस्य लिङ्·प्रत्ययोमत्कोथकवलितस्यास्यनास्थितेवर्त्तमानेनवा
भविष्यतीति प्रकाशयन्माणिवक्रोयातिशयंव्यनक्ति वचनस्ययथा नालगुणगाहणरोतनएकुण्ठाए
नस्मयेमस्य नाणभणिआणस्सनरपारिमक्षेत्तात्रेअवसाणे अत्रगुणग्रहणादीनांबहुत्वेप्रमाणैकत्वेद्योतस्य
तेषांगुणग्रहणादीनांनामासन्तक्कण्ठानांतस्यप्रमाणः तेषांभणितानांस्वन्तेरहस्यज्ञातमवसाने अत्रगुणग्रा
हणादिषुसप्तम्यन्तपदबहुत्वेनानाप्रकारतयामध्येमध्येस्मयाभावंप्रकाशयति इतिरस्माद्व्यक्तस्याधिनोति
प्रायेनमानाख्योविप्रलम्भशृङ्गारस्यपुष्टिः एवंसप्तम्यन्तपदस्यद्योतकतामुक्त्वालिङ्·प्रत्ययस्याह पुरुषवचनस्य
यस्ययथा रेरेवत्सलेवचनाविनाकिंवेदेनः प्रभुव्यास्थित्प्रेमाणंबहुमानमेनंनयेनामालोक्यकिंन्तस्मिकि
मन्येविहारिष्यसिहन्तेवतहन्तास्नुवानराणामिमामेषाकण्ठतटेकृतालीलाशिलामेमारवारोनियो अत्रप्रहा
सः प्रहासेमर्त्यपदेमन्यतेरुक्तमयकववोनिपातेनिहस्याविशेषस्यप्रत्ययोमध्यमेनमपुरुषविनिमयःप्रहा
सेद्योतयति प्रहासश्चशान्तरसातिशयंपुष्णाति एवंपदैकदेशस्यलिङ्·प्रत्ययस्यद्योतकतामुक्त्वासमासित
पदैकदेशस्यापिदर्शयति पूर्वनिपातस्ययथायेषांदोर्बलमेवदुर्बलतयाते संमतास्तैरपिप्रायकैवलनी
तिरीतिनिपुणैः कार्यंकिमुर्वीश्वरैः येस्माशक्कपुनः पराक्रमनः यस्योकाराकामतःस्मात्तेषुभूपभवाह

कुः
टीः
६२
62

प्राप्तिजनगतिर्हित्राः परिवाराः परं अत्र परागकमस्य प्राप्यानंद्योत्यते अत्राभ्यर्हितेवेतिस्वरेणानेकावोपिपरा।
क्रमशाद्भूस्य तेद्वसमासे पूर्वनिपातः प्राप्यानं द्योतयन्वीरसंसेवोपयति पदेसमासितपदैकदेशमुदाहृत्य स
र्धनिकारोक्रमस्य कारस्य मध्वन्यस्य स्यरत्नशोपि सम्प्रत्ययस्य सांजनकतामुदाहरति विभक्तिविशेषस्य यथा प्रय
नाप्यतिथीरथवर्ध्यंतिभूतिविधुरैर्योपितवस्त्रिवसम् दिवसेनत्वनरूपमवानयुद्दविधिसिद्धिमायुवादपदम् अ
यदिवसेनेत्यपवर्गेतृतीयायाफलप्राप्तिंद्योतयति अत्रत्ववविधुरैरशोभिर्दिवसमयापितत्वन्नयः प्राप्तइति भवो।
ल्वदिवसेनायुद्दनयप्राप्तवानित्यर्थो विशेषस्यापवर्गेतृतीये शेषांमेनोपत्वशोषस्ततोद्वितीयातृतीयेसर्वविभक्तौ।
द्योतयंतेत्योवीरात्मवतस्यान्तपदेकृत्तद्धितेषुसमासेतः तद्धितप्रत्ययोत्प्यांनकतामाह भूयोभूयः सविधनगरीरथ्या
यापर्यटंतेनदृष्टादृष्टाभवनवलभीतुंगवातायनस्था साक्षात्कामंनवमिवरतिर्मालतीमाधवंयद्गाढोत्कण्ठं
ललितललितैरङ्गकैस्ताम्यतीति अत्राङ्गकस्याहतेः कत्तृप्तद्धितस्य अत्राङ्गकस्यार्थेस्तद्धितप्रत्ययः कप मं
लत्स्यगानामत्वकस्यतत्वद्दाराशोक्रमार्थे तेनदुःखोस्मिंस्तिस्त्वतत्प्रकाश्यविप्रलम्भपुष्पाति परिच्छेदातीतः स।
कलवचनानामविषयः पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथंयोनगतवान् विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो।
विकारः कोप्यंतर्जडयतिचतापंचकुरुते अत्र प्रशब्दस्योपसर्गस्य अत्रप्रशब्दस्योपसर्गत्वात्प्रपदंशस्य तस्य
प्रकर्षद्योतकत्वकथाविवेकसमूलोन्मूलनेषात्पं तेनचनद्वन्द्वाहिव्याभिचारपोषस्वेनविप्रलम्भस्यतान्तिशयः कु
नवर्णविभक्तिविभवनस्वयाकिमस्तेदवेति हन्ताश्चनाशयः नमोस्मितिहैनीहिताविवेकमानयावदायास्यद्दयाकी।

६२

मौलिनाम् अत्र तत्रयोगिनां ध्यानकस्यैवेति निपातस्य अत्र तत्रयोगिनां पदसम्बन्धपवाचकस्य शब्दः
तथा हि मतसौगतैर्वाभिमतो बोधकरणमात्रस्य शब्द इत्यनेन सूत्रस्य कालत्वाधिकारं हृदयङ्गमतया च वीररसस्य प्रा
धिः अत्र चेति निपातस्य प्रातिपदिकमात्रस्यैव द्योतकत्वे तत्प्रत्ययस्यापि पदैकदेशता ग्रामो सौ भुवनेषु
विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम् वन्दीवैष यशांसि गायति मम
हृदयस्यैकबाणाहतिश्रेणीभूतविशालतालवनोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः अत्रासाविति भुवनेष्विति अस्म
दिति गुणैरिति सर्वनामवचनप्रातिपदिकवचनानां तद्वादिति नमादिति अपि तस्मादित्यस्य सर्वोपदिष्टेण
भाग्यविपर्ययादित्यस्य यथासम्भवं निश्चितत्वेन तदभावमवाविनाभिधानस्य यदि परमिति समस्तपदसर्वयारण
र्थो निपातः अत्रासाविति भुवनेष्विति अस्मदिति अत्र स्माहेतु सर्वनाम्नाप्रहानिमात्रेणविभक्तिमनप
देवरामस्य महिमातिशयानुसन्धायमानेव्यज्यते तथैव भुवनेष्विति बहुवचनप्रत्ययमात्रेणसर्वैवनत
न्ताप्येकदेशायन्निव्यज्यते गुणैरिति बहुवचनेन दोषाणां नाभावः अस्मदिति बहुवचनेनकेवलेन वमसवा
किनसर्वस्य कृतस्येति भाग्यविपर्ययादिति पदेन भाग्यनामधेयावाचकतया भाग्यानमेवानयथासम्भवतान्भा
ग्यत्वेनपरिणतानि न त्वस्माकं कदाचिदपि भाग्यानामभावोभूदिति व्यज्यते न तु गुणमनिकलयति कलाम
नुमदन पक्षभ्रंशोःपक्षस्य अपि चमतिसकलत्नुनामेतिश्रियं वाकिततृणेनयता अत्रोमनिजव्ययीभा
वकर्मभूतायागणोस्वरूपस्यहणानश्रुतिपदद्वयैः समीपेइति मालोवसन्तोनादिभिस्त्वत्यो मेघावाचकत्वेः

का॰
टी॰
६३
63

स्निकत्वे चित्तवृत्तिरूपस्य विशेषोऽयश्चमत्कारकारी स एव व्यञ्जकत्वे तस्य लिङ्गस्य नित्यताया एवं कलोऽहङ्किकथयति मतितन
यामुविार ग्रेभूणंते अनुमदनयनः स्मरबाणस्य व्यञ्जकत्वे तस्य लिङ्गस्यानिताया एवं कलोऽहङ्किकत्तस्य वक्रतामोऽहा।
नत्वादिकमभ्यस्लवतिमतिर्येव किन्तहिं लिङ्गनयनामकलत्वत्वामोऽत्रिमयि सर्वत्र तत्वामोऽत्रिपुवमतीत्यत्र वयः अ
वर्हीमतिजातहिंतप्रत्ययेनस्त्रक्रमाणात्वेऽणताहृशस्यैव तत्वोऽधिक्रेवयःप्रतीयेत तस्य णत्वेत्ताहृशस्यैवतितत्प्रोप्तादो
णप्रत्यंयोत्तरेणपाद्वस्वित्स्यात् नहिवयमोऽपिप्राद्वत्वेप्रतीयते तत्रचनोविवलितं अनुमदनयत्वंरित्तिपूर्वपदार्थप्र
धानोऽव्ययीभावस्तत्पुरुषात्तनोऽयमासेनोऽस्य पदस्य मयनयन्त्रषोऽप्राधान्येसिद्धे मूलतानस्य समस्तपदवाच्यपसिद्धेऽजग
द्वशीकरणसामर्थ्यप्रतीयते मदनुपयन्तषःसमीपप्रतीति चेत्पाटःस्यान्नहिसमथानप्रतीयेत तथासोतिमर्थोतिपा
देमकत्वव्याप्तिस्त्रुववनेमोलावृत्तिपाठएकदेशस्यहिते वोति सद्रूपणणत्वस्यैवक्रमार्यादिनैवास्य विशेषस्तत्रद्य
द्योतकत्वं नतत्रोत्मत्तेनेत्यर्थः रसादियादिशहसेयसार्थदर्शयन्नाह एकस्यैवामपिबोडव्यम् यथापदै
कदेशस्यथानिव्यञ्जकत्वं कस्तत्रवाच्यघाभावादीनामप्यत्रदत्त्क्रमव्यङ्ग्यधीनोव्यञ्जकोऽलत्वाद्धाडव्याइत्यर्थः
वर्णरचनानोव्यञ्जकत्वेगुणस्वरूपनिरूपणोदाहृरिष्यते गुणस्वरूपनिरूपणेअष्टमोल्लासे वर्णाघोपिरसादय।
इतिकारिकोनगतस्याफिशहस्यार्थमाह अपिशब्दात्प्रबन्धेषु नाटकादिषु नाटकादयःप्रबन्धाह्वाप्पियथाश
रोरस्यविवरतत्रसमभावाधपदनायय अतिते विभावादिस्तदोचितमतब्धयेन्तरसादीनोव्यञ्जपतीत्यर्थः निर्णीतो
वैनदानोवेत्प्रबन्धस्यासरसादीनोव्यञ्जकत्वंनिरूपत्तामितिध्वनिकारिकायां नाटकादीत्यादिशब्दात्मकरण

दीनेन वागोपरिग्रहः । तथा हि मालतीमाधवप्रकरणे संभोगशृंगारव्यंजके रत्नावलीनाटिकादौ च शृंगारव्यंजिका प्रा
वैक्रमकत्वमेवत्याति । एवं रसादीनां सर्वेषां गुणित्वभेदाभ्यां सह षड्भेदाः । पूर्वगणिताभ्यां शब्दार्थशक्तिभ्यां पदवाक्याभ्यां गणा
भ्यां पदवाक्यपदैकदेशकारकरचनाप्रबन्धेषु गणनेन षड्भेदा रसादीनामित्यर्थः । सर्वमेकत्र संगृह्य गणिते भेदा अन
न्देकपंचाशत् व्याख्याताः । तत्र तेषु हेतोरामिन्वतामेषु नैरेकपंचाशद्भेदाः उक्ताः अत्यन्तव्ययः । तथा हि अविवक्षित
वाच्यस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्याख्यौ भेदौ तौ चैकैकशः पदवाक्यैवेति चत्वारः । विवक्षि
तान्यपरवाच्योऽसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यः पदवाक्यपदैकदेशरचनावर्णप्रबन्धभेदेन षट् । विवक्षितान्यपरवाच्ये च
लक्ष्यव्यंग्यक्रमेषु शब्दशक्तिमूलतया चत्वारः । अर्थशक्तिमूलतया द्वादश । उभयशक्तिमूलश्चैक इत्येकपंचाशत्
भेदाः शुद्धाः ध्वनेः । एवं शुद्धभेदानन्त्यानां संकीर्णभेदानाह । तेषां चान्योन्ययोजनेन संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया
न केवलं शुद्धा एकपंचाशद्भेदा भवन्ति यावत्तेषां स्वप्रभेदैरेकपंचाशता संशयास्पदत्वेनानुग्राह्यानुग्राहकत्वेन एक
कव्यंजकानुप्रवेशेनेति त्रिविधेन संकरेण परस्परनिरपेक्षतयैकरूपया संसृष्ट्या चेति चतुर्भिर्गुणने वेदखा
ब्धिवियच्चन्द्राः १०४०४ शुद्धैः भेदैः सह शरेषुयुगाब्धिखाः १०४५५ तेषामेकपंचाशद्भेदानामितरेतरन्यायेन ना
नुक्तभेदः परस्परसंयोगः संकरः । तिलतण्डुलन्यायेनोक्तभेदः संसृष्टिः संकरो हि क्वचित्साधकबाधकप्रमा
णाभावात्संशयास्पदत्वात् क्वचिदंगांगिभावेनानुग्राह्यानुग्राहकत्वात् क्वापि व्यंजकैकपदव्यपदेशेनैकव्यंजकानु
प्रवेशादिति त्रयो भेदाः । संसृष्टेस्तूक्तभेदत्वादेकत्वे तया सम्भवादेकरूपत्वेनेत्यर्थः । शेषं गणितान्न लेख्यम् तत्रादि

कु॰ टी॰ ६४ 64

ह्यात्रमवराद्रियते । कृणणाकृणिआपदेयश्चनाद्याप्यकाम्पिदेशभाणिआहृद्दयपलोश्रवलभीयगसिप्राणिन्नक्षवराः

अत्रानुनयः किमर्पितनणर्थान्तरे संक्रामितः किमनुरागानन्यायेनोपभोगापवर्गयोर्व्यञ्जकउनिमन्देहः तणाप्राप्त

णिकादेवस्नापयथा किमपि भणिता योदिति पश्चाज्ञागावलभेगहदेश्चननीयनावगाकी तणाउन्नवः तत्रप्राप्ताणि

कानिमेश्रागीतापलोहरे श्रुत्वा स्यालोचने पश्चाद्भागेऽनिविसर्गिका कस्याश्चिदेवस्कामिस्य कोविनस्वदेवराजस्को

विदितहृतोनतयानन्ताययाकोशितास्फलमस्यमेवोद्भावदेवं प्रतिमेपालम्भमयमुक्तिः अत्रानुनीयतामिति वाच्य

मतपद्यमानतेनविवर्तितेमन पकानोविनेनुसम्भोगानपशितायेनार्थान्तरेसंक्रमितेकिमन किं वा नैतावदस्य

मेवानुरागीतीष्याथामेवनात्पर्यात पष्ठनवेदानीमगार्हणीयप्रेमास्पदनयैवानुनीतवीतपदनयोविविदितः मसेह

पश्यपत्र वर्येत्त्विदानीं गार्हणीयाः ममप्रत्यस्ततपदयेनेनभासेत उत्तमयथापिस्वाभिप्रायप्रकाशननात्पर्यात पकत

गनिष्टपेनाविवक्षितवाच्याविवक्षितान्यपरवाच्ययोः साधकबाधकप्रमाणभावात्सन्देहसंकरः स्निग्धश्यामलका

न्तिलिप्तवियत्तोवेल्लद्बलाकाघनावाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः कामं सन्तु दृढं कठोरहृ

दयरामोऽस्मि सर्वं सहे वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव अत्रलिप्तेतिपयोदसुहृदामितिवार्थान्तरसंक्र

मितवाच्याः कान्तेतिरक्तवाच्ययोः संसृष्टिः ताभ्यांसहरामोऽस्मि सर्वंत्वर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्तितिरक्तवाच्ययोः सं

सृष्टिः ताभ्यां सहरामो ... मास्वग्राह्याणिग्राहकभावेन रामपदलक्षणेकव्यञ्जकानुप्रवेशेनवार्थान्तरसंक्रमितवाच्यप्रसा

धनयोः संकरः अत्रासतिवोत्प्रेक्षिलिप्तमितस्यसम्भवादर्थान्तरेव्यापनेसंक्रमिते पयोदसुहृदामिति चेतनाहीनेसंवेः

रसम्बन्धादेवं तेन निरस्कृतं न वाच्यं मत । परिपोषकत्वेन लक्षयति व्यापारोणपोषणान्निश्चयोन्नं वेगयोग्रार्थान्तरसंक्रमिता।
भेत्तेति निरस्कृतं न वा चेयाहकं कटमेवभेदत्वेनानुमानयोरभिन्नलत्तं गुलवक्तेसत्वादिः पूर्वं जत्वत्कटत्वेन भेदानवगमान्नीरक्षीरव
त्संकरः नाभ्यामस्त्वेति नाभ्यानित्यमत्त सह, नाभ्यामर्थान्तरसंक्रमितवाच्यासह रामोस्मीति रामपदवाच्यस्य राज्य
त्यागवनवासादिदुःखसहिष्णुः तेषां तत्संक्रमितस्पर्तव्यादिगाढवनवासादिदुःखसहिष्णुत्वमनुत्पदव्यंगयोर्भिन्नव्यापनमा
श्रयणमतिशययोर्विप्रलम्भोद्दीपकयोरनुग्राहकत्वादस्येरप्यभेदत्वेन संकरः रामपदेति एकस्मिन्नात्र रामपदे रा
ज्यत्यागादिदुःखसहिष्णुस्तेषां तत्संक्रमिते यद्विप्रलम्भरसव्यभिचारिणि शोकावेगमाविष्टोन्नयति सीतां विनापि जी।
विष्यामिति दुःखसहनातिशयाविनाभावादिति शोकावेगनिर्वेदविनादिव्यभिचारिभिः परिपोषणाद्धि विप्रलम्भरस
मापद्यातन्नयत्तेनैकस्यैव व्यंजकस्योभयत्रानुप्रवेशादनुत्कटभेदत्वेन संकरः तथा चो मम्मटाचार्य सर्वत्र काव्यरसा
दितात्पर्यं तावदस्ति न त्वरसध्वनेर्भावध्वनेश्चैकेन व्यंजकेनाभिव्यंजनेत्यस्य गपप्रामत्ते तत्र विप्रलम्भशृंगारस्य तद्व्यभि।
चारिणश्च शोकावेगान्मनसश्चैर्यनादिति उपसंहरति एवमस्यदुदाहार्यम् एवं शिष्टाप्यभेदा लक्षणीया तदा।
लोयास्तेनि सिद्धिः इति श्रीकाव्यप्रकाशदर्शने चतुर्थोल्लासः ॐ श्रीशंकरो जयति पूर्वमुत्तमकाव्यभेदाल्लक्षणं च वा।
न्यतरणकाव्यं पूर्वमाह एवं ध्वनेर्नानि सिद्धे विवासप्राप्ताग्रुणीभूतव्यंग्यमाह अगूढमपरस्यांगं वाच्यसिद्ध्यंगमस्फुटं संदि
ग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् व्यंग्यमेवं गुणीभूतव्यंग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः अगूढं तत्कालेसवैवेद्यं अस्फु
टं विदितैर्वेद्यं स्फुटादितन्नवेद्यं स्वान्तियोवाच्यकत्वेनावात्र वमस्कारोव्यंग्यकत्वेनाविति विशेषतोनाव्यपदेशे अगूढस्यपत्रव्यं।

का॰ ग्याद्वाच्यस्यैव चमत्कारित्वे एवमनेन प्रकारेण गुणीभूतस्य वाच्यस्यातिशयित्वमनेनाप्रधानीभूतस्य व्यंग्यापेक्षाभे
टी॰ दाः स्मृताः गच्छन्तकाले सैवैर्वंधु मन्थिर्य वाच्यकृतो वा चमत्कारो व्यंग्यकृतो वेति विशेषेनोनावधारितं अस्य
६५ न्नेरयं व्यंग्याद्वाच्यस्यैव चमत्कारित्वे एवमनेन प्रकारेण गुणीभूतस्य वाच्यस्यातिशयेन समस्तेनाप्रधानीभूतस्य व्यं
65 ग्यापेक्षाभेदाः नम्रनाः नायिकावेत्यर्थः एतदेव क्रमेणालंकरोति योग्यकामिनीकुचकलशावरुद्धमेव चमत्करोति ।
अगच्छन्ते स्फुटत्वया वाच्यायमानमिति गुणीभूतमेव यथा यस्यासेन्नतिरस्कृतैवेति तमस्तवी व्याख्यातुमितिकरेण
युक्तिकर्णौ कोपी गुणग्रथनभाजनमेव सोस्मि लोके नमस्त्रातिमवामि किमात्र वाशि अत्र जीवन्नम्रथान्नसंक्रमितवा
च्यत्वहृदत्र गुणेणाहितं नम्रजेन संपत्याकृतिः अत्र जीवन्नम्रप्रातिभवामीति वाक्ये त्रिजाभिमतकरणं समर्थो न भवा
मीत्यर्थान्तरसंक्रमितं नमस्तेनाहष्णाम्मरणमेव श्रेयातिव्यंग्यं यस्यैतन्नितत्त्वसंवेत्तेरैते व्यंग्यमानत्वादगूढमिति
वाच्यसमतया न चमत्करोति उन्निद्रकोकनदरेणुपिशंगितांगा गायन्ति मञ्जु मधुपा गृहदीर्घिकासु एतच्चकास्ति
चरवेनवबन्धुजीवपुष्पच्छदाभमुदयाचलचुम्बिबिम्बम् अत्र चुम्बनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य अत्र चुम्बनपदस्य वा
वि कसंयोगो वाच्यं वैबिम्बनादसंभवात्संयोगमात्रं लक्षयति प्रातःकालारंभो व्यंग्यः स च शब्दकृतो नेवी व्यायमानत्वात्तदा
गूढः अत्रासीत्फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः दि
व्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी अत्र केनाप्यत्रेत्य
र्थशक्तिमूलानुस्वानरूपस्य अत्रानिश्चितविशेषार्थतां किं मामयेत्यर्थो व्यंग्यः स च सर्वेषां स्फुटप्रतिपादनेपि प्र

६५

नीतेनगूढः ॥ अत्र व्यंग्यप्राधान्यमेव पाठान्तरेण दर्शयति तस्याप्येवेति तद्युक्तः पाठः ॥ गूढव्यंग्यपदादिति विशेषः ॥ ता
ध्यास्मिन्याटे नायकप्रतिनायकप्रस्तावनायकेषु त्वलक्षणगुणेनानुजितस्य मालाडके नायकस्य गासस्य गूढव्यं
ग्यतास्फुटैवेत्यर्थः ॥ अपरस्य रसादेर्वा वाच्यस्य वा वाक्यार्थीभूतस्याङ्गं रसादेरनुरणनरूपेण वा अपरस्य रसादेर्वा व्यंग्यस्य वा
र्थीभूतस्यासंलक्ष्यक्रमा रसादिरङ्गम् ॥ अथवा परस्य वाक्यार्थीभूतस्य वाच्यस्यानुरणनरूपं संलक्ष्यक्रमं व्यंग्यमेवाङ्गमि
ति वाशब्दस्यार्थान्वयः ॥ इदमेव क्रमेणोदाहरति यथा ॥ अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ॥ नाभ्यूरुजघनस्पर्शी
नीवीविस्रंसनः करः ॥ अत्र शृङ्गारः करुणस्य ॥ अत्र वाक्यार्थीभूतस्य करुणरसस्यासंलक्ष्यक्रमव्यंग्यः शृङ्गाररसोऽङ्गं ॥ तथा
तथा हि रशनोत्कर्षणादिविलासगम्यः शृङ्गारः स्मर्यमाणः सन् करुणमेव पुष्णातीति ॥ कैलासालयभाललोचनरु
चा निर्वर्तितालक्तकव्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवः सा वः सदा त्रायताम् ॥ स्पर्धाबन्धसमृद्धयेव सुदृढं रूढा यया नेत्रयोः
कान्तिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुत्सार्यते ॥ अत्र भावस्य भावः संपूर्णो विविध्यप्रसादाय प्रणमतीति भगवतीति निष्टस्यास
लक्ष्यक्रमस्य कविरतिभावस्याङ्गत्वं तामिस्रादिवाक्यार्थीभूतस्य भगवत्याः प्रसादनगामपूर्व्या ॥ विप्रलम्भः स संलक्ष्य
क्रमोदाहरणम् ॥ अस्याः पादनखः स्फुरन्तीति गिरिजायाः स्फारास्तथामाधयस्त्वान्नेत्रानलैर्विभ्रतीति किमपि तत्कान्ताः स्वित्वन्यन्तमः ॥ अ
त्र्यवेणमहरूस्वह्रः स्वतिमितिप्रसोऽसियावद्भुवस्तावद्विभ्रदिशोस्मत्तमनलवभञ्जोवावस्तनोऽभ्युहिताः ॥ अत्र भूरत्वाव्यङ्गो भा
वाराजविषयस्य रतिभावस्य ॥ अत्र पदत्रयगम्यः भूविषयो रतिभावः ॥ तृतीयपादगम्यस्य राजविषयो रतिभावः ॥ तृतीयपादगा
म्यस्य राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ॥ वन्दीकृत्य नृप द्विषां मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परित

का॰ टी॰ ५६ 66

वृर्म्वतितिनैसैनिकाः अस्माकंसवकतैरेशोनिपतितिनोस्यैविृत्ववारोनियैविधूनाविपदेविलामलंदितिनैः प्रत्यर्थिभिः
स्वयमे अत्रभावस्यस्याभासभावाभासोत्रथमाद्धितीयार्थेपदद्योतै नृपेतिसमुद्धिः पधिपतोप्रेयसामित्यनादेयेस्यहीप
पृपतः प्रेयसोनाहत्येत्यर्थः अत्रराजविषयरतिभावस्यप्रथमार्थेप्रतिनायकनिष्टत्वादनौचित्येनत्रयाश्रृंगाराभासो
गो तथाद्धितीयार्थेमिवभावस्यप्रतिनिष्ठस्वातिगम्यार्तिः प्रतिनिष्ठिनिष्टतानौचित्येनभावाभासोगम अविरलकर
वालकमपोनेभृकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः दृष्टशान्तवैरिणोमदःसगतःक्वापितवेदलोचनात् अत्रभावस्यप्रशमः रा
जविषयरतिभावस्यवैरिकोपभावप्रशमोद्रू.म माथेकंरमाकटाक्षामधुपानलीलाकृतेस्वद्धिरापिवैरिणेतप्रहृते अ
त्याभिपायितवनामविभोगहीतिकेनापितत्रविषमामकरोदवस्थां अत्रत्रासस्योदयः राजविषयरतिभावस्याङ्गमि
तिश्लोकः अस्रोद्धातनकालोल्लसत्सहभावस्यतपमःकथाम्पविसम्भेषध्यवशमिकः शोतडोदितः प्रमादेवोटिपुणाः
रूपद्दवद्दवेशापनयने स्वराङ्गोषिस्याभागुणपदीमुक्तः स्मरहरः अत्रावेगधैर्ययोःसंधिः तत्कालेवद्दरूपप्राह
भावसमये समहसत्रसहभावः फलप्राप्तिवितभ्भालसमैयस्येताहृशसत्यपमासोपा सत्वरफलटमानपमः स
काशादेवीप्रन्यावतिप्रिनकामतनुत्यर्थः अत्रमहादेवरतिभावस्यतारेषांशिल्पभोगमयोगावेगधैर्ययोःसंधिरगाम
पपुपत्कापिनवलवपलरेकातगाहेकमारोहस्लालम्भवितरदहहाबुककमः क्वासियामि यत्रोसस्मीपापाहृद्भव
हिहिषाःरणहवेः कनाकाचितफलाकिमलयान्यायथाताभियत्र अत्रशंकाः स्मृयाधृतिस्मृतिश्रमविवोधौत्स
क्यानोशावलता हेवपासवतत्रपमरोतपत्ववयः अत्रपश्चादेिनाशकावलवपलेतस्य याकालवरोतिसंभ्रम्यतिः अद्रकुमा

५६

रीतिस्मृतिः इत्यालम्बविभावेति भ्रमः इह हाग्गुकामप्रतिमतिभूपो विबोधः क्रान्तेयास्यसीत्येवंत्वकेव इत्यमरुश्लो
कादीनां भावानां पूर्वपूर्वोपमर्देन परपरोदयात् केवलं तावत्तद्विषय इति भावसन्धिः अन्यत्र तु प्रधाने वाक्यार्थे यत्राङ्गभू
तानुभावादीन्यादिपूर्वोक्तानामेव तत्र प्रेयानिति एतेन रसवदाद्यलंकाराः एतेषु रागाभूतत्वेन गुणीभूतस्य भेदाः ते
ष्वाहि अयं स रशनोत्कर्षी तत्र केलासालये तत्र रसवदलंकारः अत्र चाहुः रतिरत्र प्रेयसी वरीहमेतत्र।
न्यथा अविरलकरवालः इत्यत्र समाहितमलंकार इत्यर्थः एवं गम्भनांतानां भावोदयादीनामलंकारत्वमाकि
विवेककृतानां नेत्याशंक्याह यद्यपि भावोदयसंधिशबलत्वानि नालंकारतयोक्तानि तथापि कश्चिद्व्यादित्येवमु
क्ते कश्चिद्विवेकोऽध्वनिकारः इत्येव मदुक्तध्वनिकारानुसारिभिरस्माभिरप्युक्तमित्यर्थः विवक्षितत्वेन प्रधानेऽन्यत्र वाक्या
र्थे यत्राङ्गं तु रसादय इत्यत्र ध्वनिकृता नन्वयं स रशनोत्कर्षी त्यादौ करुणरसादेः स्फुटतया स्फुरति ध्वनित्वे कथं गुणीभूतो
दाहरणत्वमित्याशंक्याह यद्यपि भावोदयसंधिशबलत्वानि नालंकारः तयोक्तानि तथापि कश्चिद्व्यादित्येवमुक्ते का
श्चिद्विवेकोऽध्वनिकारः यद्यपि स नास्ति विषयो यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः सह संकरः संसृष्टिर्वा नास्ति
तथापि प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति कचित् केन चित् विद्यावहाराः प्राधान्येन चमत्कारकारित्वेन कविविवक्षाविषयत्वे।
न चेत्यर्थः अत्र यथा करुणस्य गुणीभूतशृङ्गारस्य त्वेन परिपुष्टस्य चमत्कारेण तथा ध्वनिमुखेनेति भावः अपि चात्र करु
णरसध्वनेर्गुणीभूतव्यङ्ग्यशृङ्गारस्य चोत्कटभेदत्वादस्मोकं संदेहः एवमसंलक्ष्यक्रमस्य प्राधान्येन गुणीभूतस्य चोदाहृत्य
संलक्ष्यक्रमयोरलंकारवस्तुध्वन्योरपरस्य वाच्यस्याङ्गतां क्रमेण दर्शयति जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णान्वितधिया व

का. टी. ६७

67

वचोवैदेहीतिप्रतिपदमुद्दस्तप्रलपितं कृतालोकाभर्दिवंवनपरिपाटेभुवटनामयाथेरामतेकृशैवेखनानात्वायगता आ
त्रशब्दशक्तिमूलानुरणनरूपोऽत्राभेणामहोपमानोपमेयभावो वाच्यतां नीतः प्रकृताप्रकृतयोरत्नकाव्यकर्तृदोशा
द्योश्चजननस्थानभ्रमणादिशब्दशक्तिमूलत्वेन मलत्वक्रमउपमानोपमेयभावोऽवगम्यः वाच्यतो मयाग्रे राममतमिति
वाच्यस्याभिधेयस्य रामतस्याद्वितनमुत्कर्षितेनागतेनीतः अत्र वाच्यस्याहितमितिवाच्यशब्दाडिताथीयप्रत्ययः क्वापि
नवाच्यागतामितिपाठः आगतपसंप्रतिविद्यागविसस्यलागीमस्मोसिनीकुविदपित्तापितन्त्रियासः पत्तोप्रसादयतिप
पुष्पैः प्रभातेतत्वं गिपादपतनेनमदस्तवशिमः अत्रनायिकानायकहृतान्तोऽर्थशक्तिमूलो वस्तुरूपोनिगपत्तर्यविक
मलिनीहृतोतायाशेपणेवस्थितः अत्रपादपतनेतितिश्लिष्टशब्दानेमस्यापिभूयस्माद्यपदेशाभवतीत्यर्थशक्तिमूलत्वेनायि
कानायकव्यवहारोऽर्थशक्त्यावस्तुध्वनिः वाच्यस्यरूपपरिनीहृतोतस्याख्यारोपेणगतताख्यातस्त्वर्थः तथावाच्य
प्रकृतस्यनायकस्यव्यवहारस्यारोपस्यानेविनापिप्रकृतस्यविहृतोतस्यपर्यवसानात्रतदपेक्षकत्वमित्यतएवनवाच्यसिद्ध्य
ङ्गतेत्यस्त्येतीनिगपद्वेति एवमपरस्याङ्गत्वे दायित्वा वाच्यसिद्ध्यङ्गतेत्यस्त्येनिगपद्वेति एवमपरस्याङ्गत्वे दायित्वा वाच्यसिद्ध्यङ्गा
मुदाहरति वाच्यसिद्ध्यङ्गं यथा भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादं मरणं च जलदभुजगजं
प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् अत्र हालाहलं व्यङ्ग्यं भुजगरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिकृत् जलदएवभुजगः इति रूपकं वा
च्येतावता सिद्ध्यति यावत् विषमित्यनेन जलवाचकेन हालाहलं व्यज्यते इत्यर्थः न चात्र विषशब्दस्य गरलार्थवाचकत्वमेव
नि किं व्यञ्जनयेतिवाच्यं प्रकरणादिना विषशब्दस्य जलवाचकत्वमेव नियन्त्रितमिति आगतविषयवैराग्यप्रलयोबाढेति ६७

न्त्रियामन्वयः तमोन्यकारदर्शने यथा वा गक्राम्यच्युतदर्शनेन भवतस्त्वभिद्धिमुत्पद्यते नो किं त्वेवं विजनस्य योऽहं तज्जनः
सम्भावयत्यस्य यथा इत्यामंत्रणे भेगिसूर्वितदृथा वस्या न विदात्तसामास्त्रिष्यन्नलकोत्कर्षं विनतन्नोगोपी हारः पान
वः अत्राच्युतादिपदमामंत्रणे त्यादिवाक्यम् अत्राच्युतपदेनास्खलितवीर्यत्वमुक्तम् सम्भोगानुमितिर्यावत्तं भवतो
दर्शनेन किं त्वस्मि विशिष्टव्यज्यते एतद्गुणविनाशत्वामंत्रणेनेति द्वितीयार्थवाक्यार्थासिद्धिरेवाप्यादित्यर्थः उदाहरण
द्वयस्यान्योन्यविशेषमाह एतत्त्वेकवैकवक्तृगततेनापरत्र भिन्नवक्तृगततेनेत्यनयोर्भेदः एकत्र प्रथमोदाहरणे
कस्यवक्तुः कवेरेवोक्तिः द्वितीयोदाहरणे तु कवेः क्वापि निबद्धस्यैवेत्यर्थः अप्रकटे यथा अदृष्टे दर्शनोत्कंठा दृष्टे विच्छे
दभीरुता नादृष्टेन दृष्टेन भवता लभ्यते सुखं अत्रादृष्टो यथा न भवसि वियोगे च यथा न भवति तत्तथा कुर्या इति श्लिष्टे
श्लिष्टे विवक्षितस्यापि प्रकटितत्वं संवेद्यं अत्र यथादृष्टे दर्शनोत्कण्ठया दृष्टे च विच्छेदभयेन संबोध्यस्य नायकस्य यथा प्रेमास्प
दत्वाकार्यार्थीभूतेश्वरमणीये न तथा व्यंग्यं प्रकटितत्वसंवेदनात् सान्दिग्धत्वं प्राधान्यं उत्पत्तेन प्राधान्यस्यादृष्टं संदिग्धपदे
न वसमस्तनाक्रमेणोदाहरणद्वये दर्शयति संदिग्धे यथा हरस्तु किं चिन्तयति हन्त चैर्यन्मुखमुद्रयाम्बा एवाम्बुरा
शिः उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि अत्र चुम्बितमेकदिति किं प्रतीयमानं किं वा लोचा
न व्यापारे वाच्यं प्रधानमिति संदेहः नयनयोरपरसौन्दर्यावगमलोलनया प्रतीयमाना व्यंग्यापरिचुम्बनेच्छा प्रधा
ने च मल्कारिणीत्यर्थः अत्र हि द्वयोर्वाच्यस्य रागस्य विकदर्शनव्यंग्यस्य समं चुम्बनेच्छायाश्च संभोगापेक्षया दि
शेषानवधारणेन प्राधान्ये संदिग्धमिति भावः तुल्यप्राधान्यमुदाहरति ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये।

येज्जामदग्न्यस्तथामित्रमन्यथादुर्मनायते अत्रजामदग्न्यःसर्वेषांक्षत्रियाणामिवरक्षसांचक्षयंकरिष्यतीतिव्यंग्यमस्यवाच्यस्य
वसमेप्राधान्ये ब्राह्मणानामतिक्रमोवमाननंतस्यत्यागः ब्राह्मणमाननमेवभवतांभूतये तथाब्राह्मणमाननेसतिभार्ग।
वोमित्रमेवसुहृत् अन्यथाब्राह्मणातिक्रमेसतिदुर्मनायतेब्राह्मणावमन्तॄन्संहरतीत्यर्थः अत्रब्राह्मणसम्माननेनमित्रत्वस्य।
वाच्यस्यतदवमन्तृक्षयकरणस्यचव्यंग्यस्यसमंतुल्यप्राधान्ये ३ भयमनर्थीवाचकतेनतुल्यप्राधान्यमित्यर्थः काक्वाक्षि
प्तंयथामथ्नामिकौरवशतंसमरेनकोपाद्दुःशासनस्यरुधिरंनपिबाम्युरस्तःसंचूर्णयामि गदयानसुयोधनोरूसंधिंकरोतु
भवतांनृपतिःपणेन अत्रमथ्नाम्येवेत्यादिव्यंग्यंवाच्यस्यनिषेधस्यभावेनसहास्थितं अत्रमथ्नामीतिप्रतिज्ञाननिषेधवाचकप।
कोनञ्शब्दादुक्तः द्वितीयस्तुतस्यप्रतिज्ञातनिषेधस्याभाववाचकोनञ् काक्वाक्षिप्तःकाकुलभ्यः ततश्चनिषेधस्याभा।
वाभाववाचकयात्तयावधारणमुर्थ्यं इतिमथ्नाम्येवेत्यवधारणव्यंग्यं नन्ववधारणस्यव्यंग्यत्वेनप्राधान्यमस्तुकथंगुणीभूतं।
त्वमित्याह वाच्यस्येतिवाच्यस्यप्रतिज्ञातकौरवमथननिषेधस्यनिषेध्यभावेननिषिध्यमानतयासहस्थितेः वाच्यस्यनि
षेधस्यसमकालंव्यंग्यस्यनिषेधार्थभावस्यप्रतीयमानत्वात्गुणीभूतत्वमित्यर्थः तथाचालोचनेअत्रनकोपादित्युच्चारणका
लएवदीप्ततारगाढतरसाकोदकाकुबलान्निषेधस्यनिषिध्यमानतैवयुधिष्ठिराभिमतसंधिमार्गात्तमानत्तूपतामप्रायेण
प्रतिपद्यतेइति तस्माद्यत्रकाकुतस्तत्कालेव्यंग्यप्रतीतिस्तत्रगुणीभूतव्यंग्यंयत्रत्वविरम्यतत्रध्वनितैव यथोदाहृतेप्रा।
क् गुरुःखेदंखिन्नेइत्यादि असुन्दरंयथा वाणीरकुडंगोड्डीणसउणिकोलाहलंसुणन्तीए घरकम्मवावडाएवहू।
एसीअन्तिअंगाइं अत्रदत्तसंकेतकाचिल्लतागहनंप्रविष्टइतिव्यंग्यम् सीअन्तिअंगाइंइतिवाच्यमेवचमत्कारम् वाच्ये

रकुडंगोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः ॥ गृहकर्मव्यापृतायावध्वाःसीदंत्यंगानि ॥ अत्र चौर्यकामुकसमस्त
वित्तस्यानप्राप्तिर्ध्वन्यमानावाच्यमेवोपस्कुरुते तथाहि गृहकर्मव्यापृतायाःकार्यांतराकुलायाअपिवध्वाः
सोतिशयलज्जावशायाअप्यंगानिसर्वमेववपुः नैकमपितद्गृहकर्मकर्तुंनशक्नुवंतीतिसातिशयमदनपरवश
तायथाप्रत्याययतिगायत्र्यामौर्यावहित्याविशेनसंवरीतेशक्यामितिसीदंति अन्योगृहस्यकर्मसम्पादने।
स्वात्मानमपिपर्यंतेनशक्नुवंतीतिसातिशयमदनपरवशतायथाप्रत्याययति तथानोक्तंव्यंग्यंपतनं त्विप्रेली
तस्यत्वन्येनचमत्कारि एवंगुणीभूतव्यंग्यभेदाद्येकमुदाहृत्यतत्त्वान्तरेणतत्प्रतिपादयितुंप्रपंचयति एषोभेद
यथायोगंविदितव्याख्यापूर्ववत् यथापूर्वस्मिन्नामार्थान्तरसंक्रमितवाच्यादयोभेदाउक्तास्तथैषामष्टानां
गुणीभूतव्यंग्यभूतानामपियथायोगंवस्तुमात्रेणालंकारव्यंग्यत्वायेउक्तास्तद्व्यतिरिक्ताःपरेसर्वभेदास्तेया
दृश्यैः यथायोगमिति व्यंग्येनैववस्तुमात्रेणयदालंकृतनयस्तदा अयंध्वनेःसंगतानामाकाव्यस्यहेतुत्वंसदास्य
याद्दितिअथनिकारःकोऽसौहेशावस्तुमात्रेणयदालंकाराव्यंग्यस्तेनतत्रगुणीभूतत्वम् तेषुभेदेषुवाच्यवस्तुपे
तयालंकारस्यव्यंग्यस्यचमत्कारित्वाद्वाच्यमेवाधिकतोगुणीभूतत्वेतिभावः तथाचोक्तमालोचने यस्मात्तत्र
तथाविधव्यंग्यालंकारपरत्वेनैवकाव्यंप्रवृत्तमन्यथातदवाच्यमात्रमेवस्यात् वाकृतेनालंकारेतिव्यपदेशःवाच्यो
व्यंग्ययोःप्राधान्यविवक्षेति यत्रतुलंकारांतरेव्यंतरेणैववाच्यालंकारोपेतयाव्यंग्यस्यचारुत्वेगुणीभूतत्वेस
इमेव यथादीपकतुल्ययोगितादावुपमाव्यंग्यस्यापिगुणीभूतत्वेदीपकादिमुखेनैवकाव्यस्यचमत्कारित्व

नु यथाश्रालिंगितेश्चशिशाप्रुर्वीं चक्षुर्योर्वणान्तकीर्त्तिं चमायथितमुमैयितैचलत्मीं तङ्कक्रिमङ्गलस्योह
दयेपूचयत्तैंमुन्नाहरेज्जनमहेपणुमेवज्जाते ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्मिश्रत्वेनानेनसमाह सालंकारध्वनेस्सैश्चयो।
गः संसृष्टिसङ्करैः सालंकारैरिति तैरेवालंकारैः अलंकारयुक्तैस्सन्तैः सालंकारैरिति कारिकांशे सहशब्दस
मानशब्दयोरलंकारशब्देन समासे सम्भावाद्यनुसन्धावर्थद्वयमाह तैरेवेति यथा ध्वनेरलंकारैः सहयोगः
संसृष्टिसङ्करेणोक्तः तथैव तेन गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यालंकारसहितैः संसृष्टिसङ्करप्रकारैर्योग उक्तस्तत्त्वयः स्ववा
चेनप्रामाणिकमेमतिमाह तदुक्तं ध्वनिकृता सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालंकारैः सह भेदैः स्वैः सङ्करसंसृष्टिभ्यां पुनरप्यु
द्योतते बहुधेति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य सहितैर्वाच्यालंकारसहितैः स्वप्रभेदैः सहितस्य सङ्करसंसृष्टिव्यवस्थायां क्रि
यमाणायां ध्वनेर्बहुप्रकारता दृश्यते इत्यर्थः एतदेव प्रपञ्चयति ग्रन्थोऽन्यथागादेव स्पष्टं इदं संख्यातिभूयस्त्वा एव
मनेन प्रकारेणानन्तभेदप्रभेदगणनेति प्रभूततरा गणना तथाहि शृङ्गारस्यैव भेदप्रभेदगणनायामानेनैकाग्र
णनात्तेषाम् स्फुटम् एवं ध्वनेर्भेदप्रभेदगणनापर्यन्तेन लक्षणग्रन्थनिवेशोऽपि शिष्यबुद्धिव्युत्पत्तिये लक्षणमुपपद्यते
वानेवेति परीक्षाग्रन्थमवतारयति काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्व इत्येवध्वनेःकाराभाविनविप्रतिप॰
त्तीर्निराकृतैर्ध्वनेर्भेदप्रभेदगणनया प्राप्तमानेन्त्यसन्निहितो दोषः प्रवृत्तप्रयोगतामेवतावद्यावत्स्वप्रपञ्चयति सङ्कलनेन
पुनरस्य ध्वनेस्त्रयोभेदाव्याप्यस्याविरूपत्वात् पुनरिति भेदसंख्याभूयस्त्वपरिहाराय सङ्कलनेन संक्षेपः अस्य प्रस्तुत
त्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यामिश्रितस्य स्पष्टस्यैवेत्यर्थः तथाहि किंविहाविविनोसहते किंविहसन्त्वलंकारद्रूपमन्यथा।

नवाच्यतामसहत्किंतु व्यंग्यमेवेत्यर्थः । नन्ववाच्यतासहत्वमविवक्षितमिति वस्तुमात्रम् न तु तयोर्वा वाच्यतासहयोर्वस्त्व
लंकारयोरित्येव वस्तुमात्रं वाच्यतासहोऽविवक्षितमिति काव्यशोभाकारि नेत्यर्थः । विवक्षितेन लंकाररूपम् अलंका
ररूपं तु व्यंग्यं वाच्यतासहमपि काव्यशोभाकारि । ननु यदलंकारो व्यंग्यतया काव्यजीवितं सदलंकार्यं कथं पुनर
सौ पुनरलंकारव्यपदेशं लभतामित्याशंक्याह । यद्यपि प्राधान्येन तदलंकार्यं तथापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तथोच्यते यथा श्र
मणीभूतो ब्राह्मणः पूर्वप्रत्यभिज्ञानबलाद्ब्राह्मणत्वेनाप्याहूयते तेन तथालंकारत्वेनाप्रधानोऽपि वाक्यार्थ उपमादिरूपोऽ
लंकारत्वेन व्यपदिश्यत इत्यर्थः । ननु यदि वस्तुमात्रं व्यंग्यं न काव्यशोभाकारि तत्किमर्थं ध्वनिभेदत्वेनोक्तं । सत्येवा
गणस्य वस्तुनो यत्रैव रसभावादिपोषकत्वं तत्रैव ध्वनिप्रकारत्वं नान्यत्र नीरसे प्रहेलिकादौ तथा चाभिनवगुप्तपादाः र
सपर्यवसानत्वं काव्यात्मा वस्त्वलंकारध्वनेस्तु रसप्रतीतिपर्यवसानतः । वाच्याद्भिन्नत्वेनावित्यभिप्रायेण काव्यस्यात्मा ध्वनिरि
ति सामान्येनोक्तमिति । शब्दस्य संकेतापेक्षतावाच्यावगमनशक्तिरभिधा तत्स्तथानुपपत्तिसहायार्थावबोधशक्ति
स्तात्पर्यं मुख्यार्थबाधादिसहकार्यपेक्षार्थप्रतिभासनशक्तिर्लक्षणा । एतच्छक्तित्रितयजनितार्थावबोधमूलजा
नै तत्प्रतिभाप्रतिभातप्रतिपत्तृभावसहायार्थद्योतनशक्तिर्ध्वननव्यापारः इत्येवं लक्षणपरीक्षापूर्वं संकेतापेक्षव्यप
वशाद्योऽर्थप्रतिपादकः इत्यतो वाच्यातिरिक्तस्य व्यंग्यस्याभावः इतीत्थमभाववादिनो विप्रतिपत्तिनिराकृतेत्याह ॥ रसादि
तल्लक्षणः स्वप्नेऽपि न वाच्यः व्यंग्य एवेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । स हि रसादिशब्देन शृंगारादिशब्देन वाभिधीयते । अभिधी
येतेति सम्भावनायां लिङ् । तेन रसादिशब्दाद्यभिधेयत्वपूर्वी नाभिधेयत्वं चैतावता सुवाच्यत्वमवाच्यत्वं वा किं तत्र प्रमाणं ।

का॰
टी॰
70

सिद्धं व्यंग्यत्वमेवेत्यर्थः प्रमाणमेव दर्शयति तत्प्रयोगेपि विभावाद्यप्रयोगेन स्याप्रतीतेः तदप्रयोगेपि विभावादिप्रयोगे
प्रतिपत्तेश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधानद्वारेणैव प्रतीतेरिति निश्चीयते तेषां रसादिशब्दानां प्रयोगः स्वप्रयोगः
रसो वाच्यः रसादिशृङ्गारादिपदाभिधेयत्वात् तथा च यत्र यत्र रसवाच्यत्वाभावस्तत्र तत्र रसादिशब्दप्रयोगाभाव इत्येवं
व्यतिरेकव्याप्तिरत्र न संभवति सर्वत्र रसादिशब्दाभिधेयत्वाभावेपि विभावादिप्रयोगद्वारेव रसप्रतिपत्तेः तथा चालो
चेन रसशब्दस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामरस्यमानत्वेनेति न स्याद्रसो व्यंग्यः विभावाद्यभिधानस्यैवेन प्रतिपत्तेः यत्र यत्र रसस्य
विभावाद्यभिधानद्वारा प्रतिपत्तिस्तत्र तत्र व्यङ्ग्यत्वं यथोक्तोदाहरणेष्वित्यन्वयः यत्र यत्र रसप्रतीत्यभावस्तत्र तत्र वि
भावादिमुखप्रतिपत्त्यभावोपि यथा नीरसकाव्येष्विति व्यतिरेकः इतीत्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां रसो वाच्य इति नाम
भवति विभावादीनामभिधानद्वारेणैव प्रतीयते प्रतीयमानत्वं प्राधान्येनेति विनिश्चीयत इत्यर्थः तदेतदुपनयति तेनासौ
व्यंग्य एव तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमाणेन निश्चयेनासौ रसो व्यंग्य एव न तु वाच्य इत्यर्थः एवं ध्वनेरभावविप्रतिपत्तिं नि।
राकृत्य रसाद्यदि रसादिशब्दैः साक्षादसंकेतितत्वान्नाभिधेयस्तर्हि लक्ष्य उपचरितशब्दार्थो गौर्वाहीकेनाप्यलक्ष्यः प्रयोजनप
रत्वादिकया भक्त्या प्राप्तो भक्तो लक्षणीयो भवतीति भक्त्या कामपि ध्वनिं निराकरोति मुख्यार्थबाधाद्यभावान्न पुनर्लक्ष।
णीयः गङ्गायां घोष इत्यादौ यथा तटादौ लक्षणीये मुख्यार्थबाधादि हेतुत्रयं संभवति न तत्र तथेत्यर्थः तथा हि शून्यं।
वासगृहमित्याद्युक्तोदाहरणेषु समस्तावन्मुख्योऽभिधाव्यापाराणामेव नास्ति यः स्वस्मिन्मुख्येर्थे स बाधः स तत्र मुख्य
मर्थान्तरं व्यतिरिक्तं नामयोऽदिति मुख्यार्थबाध एव न च रसशब्दार्थस्य कस्यचिद्रसेन तद्रूपेण सम्बन्धादिसम्बन्धयोगा

नापि तैले होकिंविदसादन्यत्नप्रयोजने ननु समादिलेत्वोमामत्त्ववस्तुतलक्षणमेव किं तदवच्छेदकेनेत्याशंक्याह अर्थान्त
रसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्वस्तुमात्ररूपेऽवच्छेदकंविनालक्षणैव न भवतीति प्राक्प्रतिपादितं नामास्मि
वैद्यान्यादावर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनौ कामिनीवदुपदावाच्याहिताहितमिति प्रयोजनमूलत्वस्फुटमवच्छेदकंवस्तुविनाल
क्षणैव न स्यात् यद्यत्र प्रयोजने वस्तुलक्षणीयमेव स्यात्तस्यापि प्रयोजनान्तरं लक्ष्यमिति नवस्थापातः तत्र वोपका
न्तवङ्गयत्वेनात्यन्ततिरस्कृतवाच्यापकारातिशयरूपप्रयोजने गूढव्यङ्ग्यवस्तु विनालक्षणायाअनुपपत्तिः प्राग्वदनव
स्थानात् इत्येतन्नागवमध्यनवस्थास्याद्या मूलत्वातिकारिणीतिद्वितीयोल्लासे दर्शितमित्यर्थः अलंकारव्यङ्ग्य
पिलक्षणाशंकां निराकरोति शब्दशक्तिमूले तु अभिधायानियन्त्रणेनाभिधेयस्यार्थान्तरस्यानेन समव्याप्यमादेरलंकारस्य
निर्विवादव्यङ्ग्यत्वे उल्लासकालंकारवालेन्यादौ शब्दशक्तिमूले अनेकार्थत्वेनोपात्तस्यानेकार्थत्वात् नियन्त्रणेन
संयोगादिनियमनाभावेनानभिधेयस्याभिधायां तु विषयस्यार्थान्तरस्य शब्दकार्थस्य तथात्वेन शक्रेणसहत्वेपोपमा
देरलंकारस्य निर्विवादव्यङ्ग्यार्थबाधाद्यभावात् लक्षणाशंकापि न व्यङ्ग्यत्वमिति तादृशे चैतदनेकार्थस्य शब्दस्य
वाचकत्वे नियन्त्रिते इत्यादौ द्वितीयोल्लासे एवं शब्दशक्तिमूले व्यङ्ग्यतापरिहारार्थं शब्दशक्तिमूलत्वेऽपितानन्यथार्थोऽपि केषु
चिदिति उद्देशक्रमप्राप्तेतानर्थशक्तिमूलतो निवार्यत्वमरीलते अर्थशक्तिमूलेऽपि विशेष्यमेकेन तं कवितं न युज्यते
इति सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात् परस्परसंसर्गे यत्रापदार्थोऽपि विशेषवपुः प्रतिभाति वाक्यार्थः
स्तत्राभिहितान्वयवादे कार्यतावच्छेदकस्याभिधेयतायाम् विशेषव्यक्तावेकेन तं कथितं न युज्यते आनन्त्याद्व्यभिचारा

का॰
टी॰
११
71

चेति शेषः उत्पन्नो हि तेषां सामान्यरूपाज्जातिरूपादेव पदार्थाः तेषामाकांक्षादिवशात् देवदत्तगामानयेत्यादौ।
तात्पर्यशक्त्यान्योन्यसंसर्गो समन्वयभासमानेषु पदार्थेष्वतोऽस्माज्जातिवाचिनो शब्दान्नाभिधेयोऽपि विशेषः।
वपुः सास्नादिमद्व्यक्तेर्देशाद्देशान्तरप्रापणरूपो वाक्यार्थो यत्तत्त्वैवंविधेऽभिहितान्वयवादे कावार्त्ता व्यंग्यपक्ष्मा
भिधेयतायां न कापि वार्त्तेत्यर्थः इदमत्राकूतं अभिहितानां पूर्वमेव गवादिपदानामानं स्वादिशक्ययोगो
त्वादिजातौ संकेतितानां पश्चादाकांक्षादिरूपया तात्पर्यशक्त्या समन्वयः इति देवदत्तगामानयेति लोकवाक्येऽपि।
सास्नादिमद्व्यक्तेर्देशान्तरप्रापणरूपोऽर्थो विशेषरूपः सामान्यवाचिगवादिपदाभिधेयत्वेनानुपपन्नः किं त्वनुमीय
ते इति मते तेऽकथमर्थशक्तिमूलं व्यंग्यं शब्दप्रयोगानपेक्षकमपि मिथ्याविषयमभिदध्युरिति अनुमानव्यञ्जनयो
स्त्वभेदमग्रे वक्ष्यति तथाप्युक्तलक्षणो रमणीयत्वादर्थशक्तिमूलमप्रवासितादिकं व्यंग्यमेव नाभिधेयं सा
क्षात्संकेतिताभावात् न च तदप्रवासिताद्येव तात्पर्यशक्तिगम्यं तात्पर्यशक्तेः पदार्थसंसर्गबोधनमात्रलक्षणायाः
कथमप्रवासितादिबोधने सामर्थ्यम् एवमभिहितान्वयवादेन व्यंग्यपरीहारमन्विताभिधानवादेऽपि दर्शयति ये।
प्याहुः शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया अन्यथानुपपत्त्या तु बोधेच्छ
क्तिं द्वयात्मिकाम् अर्थापत्त्यावबोधेत सम्बन्धं त्रिप्रमाणकमिति प्रतिपादितदिशा देवदत्त गामानयेत्याद्युत्तमवृद्ध
वाक्यप्रयोगे देशाद्देशान्तरे सास्नादिमन्तमर्थं मध्यमवृद्धेन नयति सति अनेनास्माद्वाक्यादेवंविधोऽर्थः प्रतिपन्न इ
ति तच्चेष्टयानुमायानयोरखण्डवाक्यवाक्यार्थयोरर्थापत्त्या वाच्यवाचकभावलक्षणसम्बन्धमवधार्य बाल।

११

स्तत्रव्युत्पद्यते अस्यार्थः शाब्दो देवदत्तगामानयेत्यादिः इहायमर्थो ऽत्र प्रमाउपदेष्टृणोपदेशको अभिधेयः सामान्यादा

म्यार्थस्य देशाद्देशान्तरप्रापणरूपः तानेतान् वृद्धः चेष्टयागवानयनादिरूपचेष्टयैवानुमानेन श्रोतृगतं प्रमहृद्धम

प्रतिपत्तृवर्त्तिनार्थेन बालोऽयमप्रतिपन्नकाले प्रत्यक्षेणापश्यति प्रत्यक्षप्रमाणेन विषयीकरोति पश्यति स्फुटेणेति चेन

र्थः तद्वृद्धः अन्यथानुपपत्त्यायद्विशेषशाब्दस्य सामान्यादिमद्वाक्यं करोति ये यानस्यान्नहि गामानयेत्यादिवाक्यस्य सा

दिमत्पदार्थस्यानयनेनोपपद्यते अथ एवं रूपयार्थापत्त्या प्रमाणेन वृद्धयान्मिकाणोशाब्दस्य सामान्यादिमत्पदार्थस्य वाच्या

त्ववाच्यवाचकरूपाशक्तिर्बुध्येत् तदेवमर्थापत्त्याविप्रमाणकं प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिभिः प्रमितं सम्ब

यमवबुध्यते इत्यर्थः एतदेव कारिकाद्वयार्थं दर्शयन्नाह अनेन शब्दस्यादिपदद्वयस्य देवदत्तेत्यादिनयति समती।

त्यैतत्वाआवापोद्वापत्वेनादिपदद्वयस्थानेनास्माद्वाक्यादित्याद्यनुमाये तत्र अन्यथानुपपत्तेति पादयोर्व्याख्यायोः।

स्यादितत्रव्युत्पद्यते इत्यन्ते अर्थापत्त्येत्यादिपदद्वयपरत्वेनेत्यादिनाविवरणेति एतत्प्रत्ययं गामानय देवदत्तो

अश्वमानय चैत्र गानय देवदत्ताश्वमानयेत्यादिवाक्यप्रयोगे तस्य तत्सपशाब्दस्य तेन तमर्थमवधारयति एतेनः प्रमा

णत्रयेण सम्बन्धाबोधिनावगन्तीत्यर्थः इतिन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारिवाक्यमेव प्रयोगयोग्यमिति प

अत्रवाक्यमेवेति पदः प्रयोगयोग्यतामिति माख्ये अन्वयेत्यादि हेतुगर्भविशेषणं तथा हि देवदत्त गामानयेति

वाक्यप्रवृत्तिप्रयोगं संकेतविषयं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिकारित्वात् प्रयोगोपहृत्तिकारित्वं तत्र गामा

नयेति वाक्यप्रयोगः यत्र यत्रेतद्वाक्यप्रयोगाभावस्तत्र तत्र गोप्रवृत्त्यभावः एवं देवदत्त गां नयेति निवृत्तावपि।

ज्ञेयं तदेवं शाब्दप्रयोगस्य कार्यसामान्येनकार्यविशेषेण वाऽविलार्थवाचकत्वादित्याशिष्यापि परिहारयति

का॰ पादकस्य वाक्यस्यैव प्रयोगादन्वितेऽर्थे उपस्थितानां पदानामभिधानसामर्थ्यमिति निरस्यन्नाह इति वाक्य-
टी॰ स्थितानां पदानामन्वितैः पदार्थैरन्वितानामेव संकेतो गृह्यते इति यस्मादेवं प्रसिद्धप्रकारस्ततो हेतोः वाक्य-
स्थितानां वाक्यतया बोधितानां सामान्ययनां पदार्थानामन्वितानां परस्पराकांक्षादिमतां अन्वितैः पदार्थैः स-
१५ युक्तैः पदार्थैः सह संकेतो गृह्यत इत्यर्थः इति विशिष्टा एव पदार्था न तु पदार्थानां वैशिष्ट्यं इत्यनेन प्रकारे-
ण विशिष्टा एवान्योन्यसंयोगेनान्विता एव पदार्थाः न तु पदार्थानां वाक्यस्थानि विनाकांक्षादिहीनानां
वैशिष्ट्यं समन्वय इत्यर्थः ननु यदि वाक्यस्थानामेवाकांक्षादिमतां पदार्थैरन्वितानां पदानां संकेतस्तर्हि क्रि-
याकारकबोधकतया तेषां कथं प्रतिवाक्यं नानात्वेन संनत्यनुगम इत्याशंक्याह यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमा-
नान्यपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन तान्येतानि पदानि निश्चीयन्ते वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि गवादिपदान्यप्युक्तान्यपि सा-
न्यक्रियाकारकबोधकानि तथापि देवदत्त गामानयेति वाक्ये यदेव गोपदं श्रुतं तदेव देवदत्त गां बधाने-
ति वाक्यान्तरेऽपीति प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेन निश्चयाद् गवादिपदानां प्रतिवाक्यमेकरूपत्वेन न तु नानात्वमित्यर्थः ।
ननु गवादिपदानां सामान्ये संकेतग्रहे कथमानयनादिविशेषलाभ इत्याह इति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः
पदार्थः संकेतगोचरस्तथापि सामान्यावच्छादितो विशेषरूप एवासौ प्रतिपद्यते व्यतिषक्तानां पदार्थानां
तथाभूतत्वात् इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययैकत्वात् यद्यपि पदार्थान्तरमात्रेणानयनानयनादिक्रियया केवलयान्वि-
तः स एव प्रथमं संकेतो गवादिग्राहः संकेतगोचरः ननु तस्य नानात्वशंकया संकेतितत्वाभावस्तथापि
तदानयनाद्यर्थ इति नायात् सामान्येन क्रियापदार्थान्वितकारकत्वादिना सामान्यधर्मेणाकांक्षादितो युक्तः ।

सिद्धतात्समवेतः विशेषरूपएवानयनाद्यन्वितगवादिव्यक्तिरूपएवार्थःसंकेतगोचरः प्रतिपद्यतेव्यति
षक्तानामन्योन्यान्वितानांपदार्थानांतत्रयथाभूतानांतत्सामान्यधर्मेणाविशेषसंगमकत्वादित्यर्थः तेषाम
पिमतेसामान्यावच्छिन्नादित्याविशेषरूपः पदार्थःसंकेतविषयत्वेऽपिविशेषभूतोवाक्यान्तर्गतोनासंकेति
तोवाच्यएवयत्रप्रतिपाद्यतेपदार्थः तत्रहेत्वर्थान्तरभूतस्यानिःशेषच्युतेनमातोविधौदेशवो सामान्येनगो।
नादितत्समवेतोयोविशेषोगवादिव्यक्तिःसएवरूपंयस्येतादृशःपदार्थः संकेतगोचरोयस्मात्समेतोहेतो
रितिविशेषभूतोविशेषाद्यपरप्रतिपाद्यतः शेषपदान्तरादिवाक्यान्तर्गतान्योन्यान्वितस्वरूपाद्वाक्यप्रयोगे
णोद्देश्यः अयंसंकेतितत्सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या संकेतग्रहणकालेऽनुपस्थितस्यासंकेतविषयत्वात्
वाच्यएवानभिधेयएववाक्यार्थः प्रतिपाद्यते तत्रहेत्वर्थान्तरभूतस्यानिःशेषव्यवच्छेदहेतौ तत्सामीप्यादिति
शेषपरिशेषेणसत्ततिकयानविद्याद्देश्वर्यप्रसंगः अभिधेयवाक्यार्थप्रतीत्यन्तरंवक्तृबोद्धव्यादिसहायकत्वे
नप्रतीयमानस्याविद्यादेर्नाशप्राप्तिविप्रकर्षइत्यर्थः तदेवमभिहितान्वयवादेनशब्दशक्तिमूलोऽन्विताभि।
धानवादेनत्वर्थशक्तिमूलोपदर्शितःतन्नामुपस्थापितयोर्गवाद्ययुगपदपसंहृत्य अन्वितोऽर्थोऽभिहितान्वयपद
र्थमात्रेणान्वितस्यान्विताभिधानवादेऽन्वितविशेषस्त्ववाच्यएवेत्युभयनयेऽपिपदार्थएववाक्यार्थः शब्दशक्ति
मूलोऽन्वितविशेषउत्तमकारकेलक्षणवालेत्यादौतुपदार्थोविशेषात्मा तथार्थशक्तिमूलेनिःशेषच्युतेत्या
दौविध्याद्यर्थोऽपिनभिधेयोवाच्यएवेत्यर्थः उभयोरन्विताभिधानाभिहितान्वयवादिनोर्मतेऽपिवाक्यार्थःपदार्थो

नाभिधेयमेवेत्यर्थः ननु अर्थशक्तिः स्वतो न। स्रोतवृत्तेस्तादेशोक्यर्थस्य शास्त्रस्यैव नैमित्तिकमर्थस्य नैमित्तिकत्वादिति न
योः शास्त्रार्थयोर्बोध्यबोधकत्वसम्बन्धे यावत्सु हेतुः संकेतितत्त्वेन नार्थोपि सिद्धत्वादत्रापाभिधेय एव किं संकेतेनेति नाशोत्तर
करणेनेत्याशंक्याह यदप्युक्तं नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि परिकल्प्यन्ते इति तत्र निमित्तत्वेन कारकत्वं ज्ञा
पकत्वं वा यथा नैमित्तिकस्य कार्यस्य घटादेरर्थस्यानुसारेणानुमानेन निमित्तकारणं मृदादि तथा अभिधेया
र्थस्य नैमित्तिकत्वे निमित्तापेक्षत्वे निमित्तं शास्त्रं कल्प्यते इति चेन्न सत्यं तत्र निमित्तशास्त्रस्य कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा
र्थे इति अत्र भाष्यम् अभिव्यावर्शयति शास्त्रस्य प्रकाशकत्वान्न कारकत्वं ज्ञापकत्वं तत्रान्यस्य कथं ज्ञातत्वे संकेते
नैव सत्त्वान्वितमात्रे बोध्यार्थज्ञापकाय शास्त्रकल्पने न भिद्यते इत्यत एव तत्र हेतुमाह ज्ञातत्वेत्यादि पुनः।
संकेतात् केवलं वाक्यार्थीभूतेऽभिधेय एव ननु कामं भवितव्यस्याभिधेयस्याविशेषेण वा विधाविनर्थः एवं च निमि
त्तस्य नियतनिमित्तत्वे यावन्न निश्चितं तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कथम् निमित्तस्य कारणस्यानियतत्वे कार्यं नि
मित्तं नियतनिमित्तत्वे यावन्न निश्चितं तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेतत्कार्यमेतत्कारणकमिति ज्ञानं कथं भ
वेदित्यर्थः यावच्छास्त्रस्य बोध्ये हेतुत्वं निश्चितं तावत्कथं बोधपश्चात् हेतुकोर्मितज्ञानं स्यादिति भावः इति नैमि
त्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि परिकल्प्यन्ते इति विचारितमभिधानम् शास्त्रं केवलं साभिधेयार्थमात्रहेतुः बो
ध्यार्थेन प्रतिपत्त्वप्रतिभाने मत्वा मितिज्ञाहेतोर्नैमित्तिकार्थत्वादिभवद्वचनमाश्रित्य विचारितं प्रलापप्रायमेवेत्य।
र्थः तथाचाभिनवगुप्तपादाः न हन्त्येतेन सा सार्थो वा व्यर्थो विश्रुतात्मनाम् बुद्धेन ज्ञावभासिन्याः फलं।

॥ सैवावभासते इत्यस्याविचारे योऽसौ पर्यन्तकस्याभावार्थः प्रथमं प्रतीतिपथमवतीर्णः तस्य पश्चात्तनाः पदार्था नि-
मित्तभावं गच्छन्तीति पश्यश्रोत्रियस्यानुवाकहतबुद्धेः कौशलमित्यादिकमूचुः तथा च वाच्यायोगयोर्निमित्तभेदेऽस-
यमेवाग्रे वक्ष्यति ग्रन्थकारः अन्यथानुपपत्तिसहायार्थावबोधनशक्तिस्तात्पर्यशक्तिरित्येतदन्वीतलक्षणस्कहस्यार्थेना
न्यायाद्यत्रक्वापि सकेतितेऽसर्वेत्रैवशेषस्यावनतादावपि शङ्कः किं व्यञ्जनाव्यापारेणेत्याह येनाभिधत्तेति सोऽयमिषोरि
व दीर्घदीर्घो व्यापार इति यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति विधिरेवात्र वाच्य इति तदतात्पर्यतान्नान्यत्र वाच्यो प्रयुक्तेऽस्ते देवानां
प्रियाः यथा शरस्यारिपुमुरः प्राणहरणसेकदैवक्रमभेदपूर्वं मर्मविभेदनं जीवहरणं तावद्दीर्घदीर्घो व्यापारः ।
तथैव शब्दस्यापि श्रोतरि लक्ष्याणां प्रकृतानामुपायभूतानर्थानभिधत्ते तदपि प्रतार्थप्रत्येव तात्पर्येणाभिधायकत्वमित्या
नौ हेतोः यत्परो यः स एवार्थस्य तात्पर्येणाहुरिति शब्दस्य शब्दार्थः स एव तस्य शब्दस्य वाच्य इत्यतो हेतोरयं वनिः श्रोतव्यु
नेत्यादौ वक्त्रतोदिकायामस्तदेति कगमनार्थपवत्तात्पर्यो हि विधिरेव वाच्य एवंविधमभिधत्तेति यत् तन्नूनमस्ते देवानां प्रिया
मूर्खोऽस्तात्पर्यवाचोयुक्तोऽस्तात्पर्येण ज्ञानेति यत्परः शब्द इत्यादेर्वाक्यस्यैतेऽकृतोऽयमभिप्रायो न किंरूपा नस्य शब्द
स्य सर्वेषु पूर्वेषु न तत्तात्पर्यं किं तु यदंशे तात्पर्यं तत्रैवेति भावः एतदेवास्मिद्धान्त इति तथा हि भूतभव्यसमुच्चारणे
भूतं भव्यायोपदिश्यते इत्यासमानत्तेः इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः प्रधानक्रियाभिनिव
र्तकस्वक्रियाभिसम्बन्धात्साध्यायमानतां प्राप्नुवन्ति देवदत्तगामानयेत्यादौ भूतस्य सिद्धस्य गोपदस्य भव्यसा
धानयनपदस्य समुच्चारणे भूतं गोपदं भव्यानयनपदान्वयार्थमुपदिश्यते इत्यतो हेतोः कारकप

का· दार्थागवादयः क्रियापदार्थैरानयनादिभिरन्वीयमानाः समन्वीयमानाः प्रधानक्रियानयनेन सम्बन्धमुपपादयितुमीयास्व
टी· क्रियागवादीनां शरीरचेष्टानस्पन्दाभिसम्बन्धात्साध्यायमानत्वेनाप्युच्यते गवादयः सिद्धा अपि साध्यायाश्चेष्टाया
७५ आश्रयत्वात्साध्याय इव भवन्तीत्यर्थः ततश्चायमर्थो येन यावदप्राप्तं तावद्विधीयते ततश्च हेतोर्यथाग्निना
यावदयमुल्मुकादिना न देवदत्ते नष्टेऽपि गवादिषु सिद्धेष्वपि यावदप्राप्तं चेष्टाश्रयत्वादिना वदेव विधीयते।
साध्यते एतदेव दृष्टान्तयति यथा क्रतिकर्मवरणे प्रमाणान्तरासिद्धे लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यत्र।
लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधेयं द्रव्यस्यान्यतः सिद्धत्वान्नोक्तानां तादर्थ्यादेकारणत्वमात्रं विधेयमस्तु क्व।
चिदुभयोर्विधिः क्वचिन्नैव विधिरपि पूर्वोदाहरणेषु लोहितोष्णीषत्वादेकस्यैव विधिः स्नात्वा गां दुग्ध्वयित्वानयस्व।
स्नानस्यासिद्धत्वात्स्नानानयनयोर्द्वयोर्विधिः तथा गां स्नपयित्वा वैयित्वानयेत्यत्र स्वपयाणेष्वेव स्नानानयनानां
साध्यत्वाद्विधिरित्यर्थः एतदेव लोकेऽपि दृष्टान्तमिति यथा रक्तपटं वयेत्यादावेक विधिर्द्विविधिरविधिर्वा।
रक्तपटवयनत्वानामयोरक्तपटवयोः सिद्धे वयनस्यैकस्य विधिः पटस्यासिद्धेस्तयोः रक्तवयनयोर्विधिः
द्वयानामेवासिद्धत्वात्साध्यत्वे त्रिविधिः एवं शास्त्रे प्रतिप्रदर्शयन्नमाह ततश्च यदेव विधेयं तदेव तात्पर्यं।
ततश्च यावदप्राप्तं तावद्विधीयत इति न्यायात् इत्यपारं सैव शास्त्रस्यार्थे गतो न समर्थे कस्यापि सूत्रस्य लक्ष्मनत्त्वप।
मात्वात्मकेति तेनात्पर्यं न तत्प्रतीतिमात्रेकात्म्यमत्र सर्वेषामन्वस्त्र बोधवादिमात्रवर्णस्य गपकान्तानित्यमस।
ण्यैवानानाविधेरित्यर्थः एवं हि पूर्वीयावतीमादावपवाद्यर्थोपिकाविन्नान्वयमस्मात् एवं यदि शास्त्रस्य सर्वामि

प्रतीयमानेनास्यान्वयसंकेतितेन तर्हि सर्वथावतीति वाक्ये पूर्वेशाह्वः प्रागर्थे संकेतितः पश्चिमाद्यर्थमभिदध्या
दित्यर्थः नन्वेवमुच्चारितपश्चाह्वस्य सांकेतिकत्वेनैकार्थतान्वये प्रतीतिमात्रे तर्हि वरविशेष्यतयामावास्य
गतहेतुमुक्ता इत्यत्र विशेषणतेनान्वयेश्यान्नतत्तथेत्याशंक्याह यत्र वरविशेष्यतयामावास्यामध्ये हेतुमुक्ता इत्या
दौ तत्र हेतुभोक्तव्यमित्यत्र तान्वयमिति समग्रवाक्यार्थस्वच्छ्यानेनैव चकारप्रयोगवाक्यानां स्वनार्थः प्रत्रचा
कारस्यैकवाक्यतापत्तिरिष्टमेकमेव वाक्यं न तत्र द्वे वाक्ये तथा सति वाक्यमेव प्रयोगायोग्यमिति प्राप्तेनेनान्विता
भिधानन्यायेन वरविशेष्यतयेति वाक्यात्मसमासोत्पन्नमात्रावाक्यत्यादिनाहि मिन्नास्मिन्नर्थेनान्वयमित्यत्रेतेनैक
विशेषणपर्याप्तिरित्यर्थः ननु भक्तयेति भुक्त्वाश्नीतिक्रियायां हेतुत्वान्नान्यनिरपेक्षतात्कथमेकवाक्यता कथं वा
न संकेतश्यत्राह नवास्याख्यातवाच्ययोर्द्वयोर्वा गौणभावमन्तिविषयभक्षणक[illegible]नागतकल्पनीया ।
प्राख्यातवाच्ययोः क्रियापदार्थवाच्ययोर्द्वयोर्विशेषणस्य तत्र हासभोजनाभिषयस्यान्यान्यमेव गौणभावे
गुणप्रधानत्वेनोपपद्यते अस्य ता विशेषणस्य सहावस्थानेनागतकल्पनीया लक्षणया बोधकत्वं तथाहि हस्त
सहावस्थाके विशेषणस्य बाधसत्त्व लक्षणयान्वयेत्युक्तं बाधयति न तत्र व्याकरणेनायत्नेन संबन्धयत्नभावः
इति विशेषणस्य दोषदुष्टमेतन्नदं भोजनमिति सर्वथामावास्यादेः प्रक्रियाइत्युपादेशाह्वार्थे प्रवर्तनान्वयार्थे ।
इति प्राख्यातार्थबाधकलक्षणया भक्तयेति क्रियाश्रयक्रियासम्बन्धायगुणेनैकान्तिके सति विशेषणादित्या
दिवाक्यार्थसिद्धिः एवं परम्परः शाह्वः शाह्वार्थ इति स्वाभिप्रायेण तत्प्रयोजनं ततो प्रतिपाद्याभिधायाः शाखा ।

कुसु॰
टी॰
७५
75

दीर्घदीर्घतरो ह्रस्वयति यदि शब्दश्रुतेरनन्तरं यावानर्थो विज्ञायते तावत्येवार्थे शब्दस्यैव व्यापारः तत्कथं
ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः ब्राह्मणकन्या ते गर्भिणीत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् पुत्रस्ते जात इत्येतद्वा
क्यश्रवणाद्ब्राह्मणस्य मुखप्रसादो जायते तेन वचनस्य हर्षोत्पादकत्वमनुमिमीते कन्या ते गर्भिणीति वचनक
न्यायायाश्च वृद्धाया गर्भस्थितेर्मुखविमालिन्यं तेन शोकोऽनुमीयते इति हि शास्त्रप्रक्रियाः नच यदि सर्वत्र शब्दा
वदीर्घदीर्घाभिधैव शब्दस्य व्यापारः तर्हि उक्तवाक्ये हर्षादिबोधिकाभिधैव किं न स्यात् किमर्थमनु
मेयत्वमेषां शब्देष्वर्थः कस्माद्वा लक्षणा लक्षणीयार्थे दीर्घदीर्घाभिधाव्यापारेणैव प्रतीतिप्रसिद्धेः व
कारो यदि शक्तेरन्यो वाक्यमप्रत्ययमेव तुः क्रोशन्तीत्यादौ हि मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्तीत्याद्यर्थप्रतीतौ
पुरुषाः क्रोशन्तीत्याद्यर्थप्रतीतेरपि दीर्घदीर्घाभिधाव्यापारेणैव सिद्धौ किमर्थं लक्षणाश्रीयते इत्यर्थः अभि
यापादीर्घदीर्घतरे वाक्यार्थविरोधित्वेनाभिधानवादिनो मीमांसकस्य सत्त्वसिद्धान्तेनानुपपन्नं दर्शयति किमिति च
श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पूर्वपूर्वबलीयस्त्वं परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति य
दि शब्दस्यैव शब्दस्य सर्वेष्वर्थेषु दीर्घदीर्घाभिधैव व्यापारः तर्हि बाधिकैव श्रुतिर्लिङ्गसमाख्यादिबाध्यते सदा।
मध्यमानां न बाध्यत्वं बाधकत्वं वा स्यादिति नयेन श्रुत्यादिप्रमाणचतुष्कस्य युगपदुपस्थितौ पूर्वपूर्वस्य बल
वत्त्वं परेण परस्य दौर्बल्यं तत्तदर्थस्य विलम्बादुपस्थितौ इति प्रक्रिया वाक्यार्थविरोधपरमात्मनेऽस्मिन् श्रुतिना
याप्रणीता मा कथं निर्वहेत् शब्दश्रुतेरनन्तरं सर्वेषामर्थानां तात्पर्येण तत्काले स्फुरतां विलम्बाभावात्।

७५

स्वभावादित्यर्थः एवमभिधायकशब्दैर्दोषैर्व्यापारस्तु प्रमेयदर्शनादिह इत्यन्विताभिधानवादे विधेयोऽपि सिद्धो गणनमा-
स्याद् नन्वनिःशेषवस्तुतेनासौ विधायकोऽयः प्रतीयतेनैवाभिधायकाः शब्दा दोषैर्दोषैर्व्यत्वमास्तपरेऽन्वयस्तारः शा-
मशक्यार्थ इति यदेव विधेयत्वेनान्वयमिति तदर्शितो पूर्वमेव वाक्यार्थस्यापदार्थान्वयवेलायामप्राप्तत्वादाकाङ्क्षा-
योऽन्वयवेलायां विधेयत्वेन तत्रान्यपदाभिधेयवाक्यान्तः किंव्यापारान्तरेण नवाक्याभिधायकान्वयबोधयमात्रो-
पदीएनैवविवक्षितवाक्यबोधाजननात् अन्यथा तत्रितेन मालिकवाक्यार्थबोधानां वाक्यानामसम्भूयस-
हानां वाक्यानेनकत्वेन स्यादित्याशङ्क्याह किंच अरुरुर्विमिलितएव्यावैपरीत्यकाव्यान्तर्वैतिनिकथइ
इत्यम अग्राम्निनदद्वयेक्रमेणवैपरीतेन वाच्यामाने उभयथापिविधेयत्वेन रुचिकरणएवतात्पर्याद् विक्र-
वेन्यत्रापि तत्रैव प्रतिपन्ने श्रीलार्थ्यवाचकत्वेन वदमाणेन तदुक्तैकवाक्यस्यादित्यन्वयः नन्वत्र किं तात्पर्ये
न्वेषणयारुचिक्रविनिशाह क्रमत्वेनैव तस्मैवा श्रीलार्थस्य श्रूयमाणत्वात्भावादभिधेयत्वमित्याशङ्क्याह न
ह्यत्राससमर्थः पदान्तरैरन्वितत्वमभिधेयपवभवन्न तेवाक्यस्य ज्ञानोपपत्तिनोपदानेरैरन्वितानामकेनान
वात्रतथापि नाभिधेयत्वेस्यादिति भावः इत्येवमाद्यपरित्यागः स्यात् इत्यतो हेतोरत्राभिधायकप्रापसेत्र्योन-
नायाक्रापिनम्युपगमैरिक्र इत्येवमादिपदं श्रीलार्थान्वबोधकत्वादपरित्यागः काव्यग्राह्यमेवस्यादिति वो-
जनाभाववादिनोऽहष्ण्णोत्तरमाह यदिववाक्यवाचकव्यतिरेकेणव्याराणव्याजनकभावोनाभ्युपगम्यते नदासाधुत्वा-
दीनां निरोधकत्वादीनामनित्यदोषत्वामित्यविभागकरणमनुपपन्नं स्यात् क्वचित्कष्टत्वेनोपदानेनायाह

का॰
टी॰
७८
76

प्रोवाचकत्वेनेष्टं नादस्यामेव स्फोटं गावेरपीत्यतः कृष्णत्वस्य जातिकृष्णत्वस्यापि व्याकरणस्मृतपर्यायवनितादो
षत्वमेवस्यात् नतु जातिकृष्णादयोरोषाश्रान्तिव्यायेषु कीर्तिताः यस्मात्स्फोटो वस्फोटं गावेति हेयाश्च स्याभिधा
ङ्क्रमस्मरणान्तरकृतप्रतिपत्तुर्व्यापारवाच्यप्रकरणादीनां संहितैव निवद्धमाणत्वेनान्याकविरुद्धेण तत्त्वाविवेचन
मितिव्यवस्थाकरणमुचितमस्मात् नचात्रपर्यायेऽस्य वस्योर्बुद्धिभेदाभिन्नतया प्रतिभासात् स्फोटश्रुतौ प्रपत्तिमा
दः वाच्यवाचकभावातिरेकेण व्यापारव्यञ्जकतायुक्तिर्नुव्यापारस्य वहत्वविषयात्काविवेचकस्योपवेदोचित्या
दुपपद्यते पर्यायविभागव्यवस्था यथा जातिकृष्णादीनां नित्यत्वव्यवस्थानात् तथा माधुर्यादीनां गुणानामपि
माधुर्येषु श्रृंगारादिषु रसेषु व्यञ्जकत्वे स्यार्थः पत्तेरेवादाहरणं पूर्वव्यवस्थापयति द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः कला च सा कान्तिमती कलावता त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदीत्यादौ पि
नाकपालिपदयोर्व्यक्तायां पिनाकिकपालिकपाल्यादिपदानां वाच्यार्थानुगुणत्वे यद्यपि वाच्यवाचकत्वातिरिक्तो
व्यापारव्यञ्जकभावो नास्ति नहि पिनाकिकपालिपदयोः दोषगौरवापत्तौ वाच्यवाचकत्वे तत्स्वरूपे पिनाकि पद
स्यानेकपालिपदस्याने न निन्दागमकत्वं येन तत्काव्यस्योत्कर्षकत्वं स्यादिति अन्वयः अत्रहि शिवनिन्दाभासतात्पर्यात् पि
नाकिपदस्यावीररसव्यञ्जकत्वं अनेन काव्यापोषकत्वं किंतु कपालिपदस्य श्रृंगारोपघ्नवीभत्सानुबोधकत्वात् स्फुटमेवा
तात्पर्यव्यञ्जकत्वमिति अथवा अत्र पदस्य व्यपरत्वं तथा व्यापारवल्लति वाच्यपर्यायविशेषमाह अपि च वाच्या
र्थः सर्वान्प्रतिपत्तॄन्प्रत्येकरूप एव नियतो न हि गतानामर्करसादी वाच्यार्थः क्वचिदन्यथाभवति अ।

७८

नीयमानस्तत्तन्नत्यकरणेवक्तृप्रतिपत्त्रादिविशेषसहायतयान्नानाभेदमनुते नव्यावगतोलमर्कंशब्दादेस
फत्वप्रतिवक्तृत्वदानावसरश्च्यभिसरणमुपगमयन्तामिति प्रामाण्यमूलेप्रयानितिकर्मकरणामिवत्राम
ह्वेइतिसांख्याविधिरूपक्रमयन्तामिति इदंसांगशइति ह्रमयागदृप्रेवश्रवतामिथ्योत्तवतप्रतिभाति ।
वाच्यव्यंगययोर्भेदंदर्शयति वाच्यव्यंगययोर्भेदःशेषवत्तोनादीनिषेधविधानात्मना भेदोपियदिएकत्वंनहि ।
क्वचिदपिनीलानीलादौभेदोनस्यादितिप्रमत्रेयिनमेवेष्णुवाकेशसम्बन्धोयोयाज्य: अत्रवाच्यस्यनिषेधस्या
व्यंगयस्यवानिषेधस्यात्मनास्वरूपेणभेदेप्रमेयत्वेपदार्थादेकत्वमेववस्तुषिवेन क्वचिदपिनीलानीलादौनी
कव्यवहारेपिभेदोनस्यादिति मात्सर्यग्रस्तस्यार्थविचार्यकार्यमायाःसमर्थादमुदाहरंत्त सेव्यानितम्बाक्षि
मुम्भूयुरागणाग्रज्ञस्मरस्मरविलासिनीनाम इत्यादौसप्रायेश्यानश्रृंगारस्यारव्यतत्त्वगतनिश्चयरूपेण अत्रवा
च्या:स्मशृङ्गयाश्यानेशरूप्रेवमूयवाणानितम्बाःसेव्याइतिशृंगारिणःविलासिनीनोनितम्बाःकदिपशृङ्ग
गाःसेव्याइतिव्यंगयस्यनिश्चयस्यभेदइत्यर्थः कथमन्वानिपरश्रैर्यविशान्तामिथ्यागादलानिगलितमूर्भावि
हिषीकेशाकनाश्री: नत्रतत्त्वनिहत्नारेरपयसोकिंनेनीलाविदिवमपगताोगेवेदभाकीर्तिरभिरिताटीनि
रात्त्वतिवश्रघास्वरूपस्य अत्रवाच्यायानिरायाःसकाशान्स्वरूपेणैवसत्तितिवश्रघास्वरूपस्य अत्रवाच्या
यानिरायाःसकाशान्स्वरूपेणैवसत्तेर्व्यंगणवाभेदः पूर्वपश्चाद्भावेनप्रतीतेश्चकालस्य अत्रैवोदाहृतौ
पूर्ववाच्यायाःयानिरायाःप्रतीतिपश्चाद्व्यंगणायाः सत्त्वेरितिकालभेदोपिवाच्यव्यंगययोः शब्दाश्रयत्वे

का॰
टी॰
७७
७७

नशब्दशब्दैकदेशनदर्थोर्वेतिभेसेवहनाश्रयत्वेनवाच्यस्य वाच्यस्यहिकेवलेशब्दएवाश्रयः व्यंग्यस्यात्
ऋवक्ष्यमाणनीत्याशब्दाह्लादेकदेशादयश्चाश्रयइतिवाच्यव्यंग्ययोराश्रयभेदादपिभेदः शब्दार्थानाम्
मनन्तानेनप्रकरणादिसहायप्रतिभानैर्मल्यसहितेनतेनवाचगमइतिनिमित्तस्य शब्दशासनस्यव्या
करणस्यार्थशासनस्यचकोशादेश्चज्ञानेनकेवलेनावगमोवाच्यस्य व्यंग्यस्यतुप्रकरणादिविशि।
ष्टाप्रतिपत्तार्थप्रतिभानस्यानैर्मल्यसहितेनतेनशब्दार्थशासनज्ञानेनावगमइतिवाच्यव्यंग्ययोर्निमि
त्तभेदादभेदः बोद्धृमात्रविदग्धव्यपदेश्ययोःप्रतीतिमात्रचमत्कृत्योश्चकरणत्कार्यस्य वाच्योहिबो
द्धमात्रेणापिनकेनापिशब्दज्ञेनवाप्तोव्यपदेशान्तेषया अस्यकार्यप्रतीतिमात्रवृ व्यंग्यस्तुविदग्धेनावृवेचक
नेव्यपदेश्यः अतएववाच्योबोद्धृमात्रव्यपदेश्यात्कारणप्रतीतिमात्रंकार्यंव्यंग्यस्तुविदग्धव्यपदेश्यात्का
कारणाच्चमत्कृतिःकार्यमितिवाच्यव्यंग्ययोःकार्यतोभेदः गतोस्तमर्कइत्यादौप्रदर्शितनयेनचसंख्या
याः अत्रैकरूपत्वाद्वाच्यस्यव्यंग्यस्यानेकरूपतयासंख्याभेदेनभेदः कस्सव्रणहोइत्यादौहृणीयप्रासन्नव्रण
अहरम सरस्मरपक्षपातात्र्णकालिदंवृमेसहस्वाशदिम इत्यादौसखीतत्कान्तादिगतत्वेनविषयभेदा
विषयेक नतत्कविदीपनोनानीनादिभेदानस्मात् कस्यवानभवतिरोषोदृष्ट्वाप्रियायाःसव्रणमधरम
सभ्रमरपद्माघ्राणशीलेवारितवामेसहस्वेदानीम् उपालम्भपरमप्रयोगामितिशेषः वाचितकर्मणवाविपरीतका
रिणितस्याः सखीहिसभ्रमरपद्माघ्राणसाक्षीभिर्यद्वारितंतदेवपुनःपुनःकृतमेतदर्थः कार्यदाविनीता

केनचित्संकेतिताया रात्रौ सरोछेव हितप्रातस्तनवेलाया आगमने वतद्दुःखितिसविषसावहितेनोङ्गितेन सा तत्कया
हिट गयसातातद्रपालम्भपरिहाराय तेनउक्तं नवलिविंमधकार्यकारणेन स्याग्रपालम्भपरम्परा मह
सतिवाच्यस्याविनयवतीनायिकाविषयः अयं भ्रमरेण उच्छायपरानन्तन्यूनकेनचिदस्याश्रपरायोना
सीतितिव्यङ्ग्यस्यतिरस्कृतिविषयः कान्तादीन्नादिशाहान नेयमाविनयवतीतिप्रत्यायनस्यव्यङ्ग्यस्यतस्या
प्रियतमेनगाढनिघ्नमानायातस्मेलोकशंकाप्रातिवेश्मिकलोकोविषयः अथ यतवप्रच्छनानुरागा
णीमयेत्यरक्षितापुनरेवमस्यास्त्वमेवत्यस्यव्यङ्ग्यस्य तत्सौर्थकासको विषयः इत्यमयेतत्पहृतेमितिस
वेदयव्याख्याप्रतस्यतटस्थोपिविदग्धलोकोविषयः तद्वचेतरवद्याख्यातस्यविषयस्यवशात्समुच्छि
तानाप्रगुरा हतानानारूपाद्योनाबभेदवाच्यव्यङ्ग्ययोरस्मानिविशेषोपपद्येकरूपत्वमेवनयोगौक्ति य
तेन हीदंनौत्सेऽप्रतीतमिनम्यैरोलोकेप्रत्यक्षसिद्धेभेदेनस्यादित्युपहासः तदेवन्नीलानीलदृष्टान्तेनतो
कसिद्धेनभेदप्रदर्शयाशास्त्रसमतेनाप्याह उक्तं हि अयमेवभेदोभेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यास
कारणभेदश्चेति एवंवाच्यव्यङ्ग्ययोरस्मान्भेदंप्रतिपाद्यवाचकव्यञ्जकयोरप्याह वाचकानामर्थापेक्षा
व्यञ्जकानात्ननदनपेक्षत्वमपीतिवाचकत्वमेवनव्यञ्जकत्वम् वाचकादि शाख्यायेवमकेतितात्समवार्थ
बोधयतिव्यञ्जकास्तवसहायेनसंकेतमपेक्ष्यैनतम् बोधयतीतिवाचकव्यञ्जकयोः शाहृयेरन्योन्यभेदर्शना
र्थः एवंशाहस्त्राविनव्यञ्जनायाअभिधातोभेदप्रदर्शितानन्यायीदापिदर्शयति किंचवाचोरकडेरोत्पाद

का. टी.
५९
78

प्रतीयमानमर्थमभिव्यञ्जयन्वाच्यो स्वरूप एव यत्रार्थविश्राम्यति तत्र गुणीभूतव्यंग्ये प्रतानान्यथीभूतोऽप्यर्थः स्व
शब्दानभिधेयः प्रतीतिपथमवतरन्नेकस्य व्यापारस्य विषयतामवलम्बतेनाम् अत्र नायकस्य संकेतस्था
नप्रतीयमानमर्थमभिव्यञ्जयन्वाच्यमेवावमाद्रूपं स्वरूप एव यत्रार्थविश्राम्यति वा वात्तैरे व्यत्र व्यञ्जकेति
वाच्य एव विधीयमानाय प्रतान्यर्थतया स्वरसाद्गुणीभूतव्यंग्ये नायकसंकेतस्थानरूपः प्रतीयमानोऽर्थो
स्वरसेनाविधीयमानाद्धतान्यथीभूतः तान्यर्थस्याविषयीभूतः अथव स्वशब्दानभिधेयः तवस्मात्ता
त्क्षेत्रोक्तः तथा च प्रतीतिपथमवतरन्सहृदयैः तत्कालं ज्ञायमानः कस्य व्यापारस्य विषयतामव।
लम्बतां नायतान्यर्थहानिविषयो विधेयत्वाभावात नाप्यभिधाविषय एव स्वशब्दानभिधेयत्वात् कि
न्तु परिशेषाद्व्यञ्जनाभिप्राय इति भावः नन्वभिधेयतात्पर्यत्वप्रकरणाद्यपर्यालोचनेनार्थान्तरसंक्र
मितात्यन्ततिरस्कृतादिविशेषवत्स्वशब्दार्थाधीनत्वमस्मादर्थापयमीयेवायप्रतिपादितमिति लक्षणपरम्परायामेव
तीति लक्षणा वास्तु किं व्यञ्जनयेति पूर्वपदे लक्षणं तावि शेषपरीत्यार्थमपपद्यते तत्रायमस्मिन्सा
वेमहे ग्रामलोप्रियतीविततनकते प्रेमणः प्रियेनोवितत्र ग्रामे भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्ता प्रसिद्धिं परा
ग्रामिस्मादेलक्षणया ग्रामीणानां तनभ्यस्तेनानुशासबापदेशादेव भवति तद् ग्रामस्य शब्दार्थोयमः प्रकर
णादिसहव्यापतत्वं न कायं कृतवनः प्रतीयमानानाम ग्रामास्मीति ग्रामशब्दः प्रयोजनपरतयापि बाधोऽर्थे सव
लक्षितः विसहितस्तनेलतयानितथैव ग्रामेणान्यत्रानिः स्वेदते ग्रामभावितनाम्नेविविधग्रामणश्रयतोमीति ल

त एव बोध्यश्चार्थः प्रकरणाद्यपेक्षया नानाविधो भवति तथा ह्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यव्यपदेशो हि
तस्य भवति तस्मात्तस्यार्थस्यावगमो ज्ञानलक्षणाशक्तिप्रतिपादनानुकूलव्यापारः मुख्या
र्थबाधेन तत्र व्याख्यार्थस्यावबोधकत्वयाप्ययमर्थः शब्दस्य शक्त्याद्यर्थशब्दस्य स्वरूपमेव नोदयप्रकर
णादिविरहात्तस्य लक्षणस्य प्रतिपत्तिरिति प्रकरणादिर्वावश्यमपेक्षत इति सर्वे वाच्यस्य यथा माणि
लक्षणीये सुप्रभवा कोऽपि वृत्तान्तः प्राच्यो रचितः प्रतीयमानो व्यङ्ग्यो नाम न कोऽपि तादर्थः तदपेक्ष्य
यो न कोऽपि विशेष इति भावः अन्योन्येऽपि विशेषं दर्शयति उच्यते लक्षणीयस्यार्थस्य नानात्वेऽप्य
नेकार्थशब्दाभिधेयवन्नियतमेव नाव लक्ष्य ... नार्थेनानियतसम्बन्धः लक्षयितुं शक्यते यथा ने
कार्थस्य शब्दस्य संयोगादिभिरेकस्मिन्नर्थे नियन्त्रणं तथा लक्ष्यार्थस्याभिधेयेन सह सामीप्यादिनियमो
ऽवश्यं नियतत्वेन नियमोऽपि नास्ति सम्बन्धेन ख्यातः प्रतीतिरिति शब्दव्यापारेणानियतसम्बन्धः
सामीप्यादिसम्बन्धरहितत्वाल्लक्षयितुं शक्यते तथा चोक्तमभिधेयाविनाभावेन प्रतीतिर्लक्ष
णोच्यते इति प्राक् ... अभिधेयेन सह सम्बन्धो नावश्यं नियत इत्याह प्रतीयमानस्तु प्रकरणा
दिवशान्नानियतसम्बन्धो नियतसम्बन्धः सम्बन्धिसम्बन्धश्च द्योत्यते एतदुदाहरणमप्युदर्शयति यथा
तथैव लक्षणाशक्ते वनात् ... प्रतिपत्तिमुखेन निदर्शनमेतदनेन ... भाववतो वसमर्थयति ...
व यथा ... पतङ्गस्यानुसन्धानं ... प्रपञ्चोलोकादि ... मापीदृशमप्यसम्बन्धमप्यनिर्दिष्टमस्य ...

कां· वि बहितान्यपरबाधेधनैव व्योमार्थबाधः तत्कथमेतल्लक्षणं प्रवृत्युच्यते श्रोते ग्रन्थादौ इत्येवमकं प्रतो
टी· कपमापोथिकरायस्यशायनिषेधाविवक्ततप्रकारहेतिमित प्रवृत्तरहेतहेयवप्रसक्तानिहदनेनति
७५ स्पराशेनेजनेनानरसंचारोनास्तियथेकुरमसेत्यर्थानेवेगपेसक्रामितः ततमुख्यार्थस्पशायनेना
षेधादेर्वाधः तत्कथमत्रमुख्यार्थबाधविनातदभिप्रेतालक्षणा अपिचात्रप्रवृत्तेशाने प्रत्यादीमिति
79 विशेषानिर्दैशात्तत्यदिकदाविहङ्गायाःशायनेपतितामिनतमसत्तदात्रत्यप्रकाशेनात्महङ्गयोविवति ष्णित
नपवशायननिषेधः प्रवृत्तरतिजनरक्तेनेनिस्पन्दाशेनेजनेनानरसंचारोनास्तियथेकुरमसेत्यर्थानेवे
गपेसक्रामितः ततमुख्यार्थस्पशायननिषेधादेर्वाधःतत्कथमत्रमुख्यार्थबाधविनातदभिप्रेता
लक्षणानिर्विहतीत्यर्थः तथाचरात्र्यन्धेतिमयुविनममयसमाधमानविकाराकुलितत्वधनित
दिवसकेतिकमसाथैनकपुत्क्येनयद्यपिभवात्मटनशरासारदीर्घमाणहृदयशोणितेनेनमुकं त
थापिकिकरोमिकुत्सिताणदिवसः ततसंचाराकुलतयाममगावित्रेयरातिधतिः रात्र्यन्धेतिसा
मुविनममयंभाव्यमानवि काराकुलतयाप्रवृत्तानमशायनविपर्यासोमाभूदेव अपितुनिम्नतावि
भवनेदत्राचयानेनजननीमिनिहाविषयाप्रवृत्तमवागान्मन्समसेनिवृनालोचनम यत्रतकेवलेरागाया
बाधस्यादोतन्नेवतत्रापिवंजननममात्वदर्शयाति तत्रगाथामापिवंजननमवपपमाश्रयितव्या
मितिप्रतिपादितेप्राक यदिकदाविदत्रापिप्रायननिषेधस्यबाधादिप्रदर्शनेविधियोरतिलत्नेवं

तयोर्गौणीक्रियते तथापि केवलमनभिधेयमाश्रयितव्यमिति यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणां समुपासते इति ल
क्षणाग्रन्थे द्वितीयोल्लासे निरूपितमित्यर्थः यथा च समयसव्यपेक्षा तदा लक्षणाप्यतएवाभिधापुच्छभूता
मात्रत्वाहुः यथासंकेतग्रहमभिधाव्यपेक्षते तथा मुख्यार्थबाधतद्योगरूढिप्रयोजनानीति संके
तविशेषं लक्षणा व्यपेक्षत इति अनुपपन्नमर्थविशेषापेक्षित्वाल्लक्षणाभिधायाः पुच्छभूता निकटवर्ति
नीत्यर्थः अभिधा संकेतसामान्यापेक्षिणी लक्षणा संकेतविशेषापेक्षिणीत्यनयोर्विशेषः व्यञ्जना
तु प्रतिपत्तृप्रतिभामात्रावलम्बनात्संकेतसामान्यविशेषानपेक्षत्वेनेत्यर्थः नन्वर्थान्तरसंक्रमितवा
च्यादौ लक्षणोपजीव्यत्वे ध्वनेरिति तयोरभेद इत्याशंक्याह न च लक्षणात्मकमेव ध्वननं तदनुगमने
न तस्य दर्शनात् तदनुगमनेन लक्षणानुसरणेन तस्य ध्वननस्य दर्शनात्तद्यो यदनुगतः स तत्स्वरूपः य
था घटो मृदनुगतस्तन्मय इति न्यायाद्धि न तु लक्षणास्वरूपनियमवत्तन्नियमो नेत्यर्थः अत्र हेतुमाह तदन
नुगतमेवाभिधावलम्बनेनापि दर्शनात् विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेरभिधामूलत्वेनापि दर्शनात् ल
क्षणामूलमेव ध्वननमिति नियमो नेत्यर्थः अत्र हेतुमाह एवं सत्युभयात्मकत्वाद्ध्वननमभिधालक्षणाति
रिक्तमेवेत्याशंक्याह न चोभयानुसार्येव ऽवाचकवर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः वाचकत्वं हि पदानामे
व न तत्तदेकदेशानां वर्णानां व्यञ्जकत्वं तु वर्णानामप्युक्तमिति ध्वनेः शब्दार्थानुसारित्वनियमाभावः नन्वर्णे
अपि शब्दा एवेति वर्णानुगमनेन शब्दानुगामितैवास्येति वर्णानुगमनियमाभावमपि दर्शयति न च शब्दानु

का॰ टी॰
८१
80

सार्थेव व्यञ्जकत्वात्मकतेत्रविभागावलोकनादेतत्तेनापि तस्य प्रसिद्धेः अत्रादिशब्देन कामिनोः सैवेवान्तरा
गवेष्टाव्याख्यानादर्शितावसाक वक्रबोद्धव्यकाकुनामितिकाविकयात्तृतीयोल्लासे सम्यमेतदुपसंहर
न्ति इत्यभिधायात्तान्यथेलक्षणात्मकव्यापारश्चेन्नयानियन्त्रितधीध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव पवे
ध्वनिपरीक्षणसिद्धान्तनियन्त्रितापतीयमानस्य सम्बन्धनियमादिकेध्यानकेयङ्कनेनड्दाहरन्ति तत्रान्यात्वयेत्या
दौ नियतसम्बन्धः नियतसम्बन्धेयतवाच्यव्यङ्ग्ययोरेकाधिकरणत्वे तथाहुत्रवाच्यस्य व्यङ्ग्यस्य चैक एव
धर्मिको बोद्धव्याधिकरणमित्यर्थः कस्मवाड्स्मादौ अनियतसम्बन्धः वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भिन्नाधिकरणत्वमा
नियतसम्बन्धः वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भिन्नाधिकरणत्वमनियतसम्बन्धं तथाहत्र वाच्यस्य सखीबोद्धव्याधिक
रणत्वं व्यङ्ग्यस्य तत्कान्ताविति भिन्नाधिकरणत्वेन लक्षणयानेकाधिकरणमेव यस्यैव वाच्योपस्थितिस्त
स्यैव तद्व्यङ्ग्यनलोकात् विवक्षितान्यपरत्वेकवाच्यदर्शनाद्धिकमलत्वं हरिणेत्यादिदर्शनयोः स
तद्भाप्रतिष्ठके इत्यादौ सम्बद्धसम्बन्धः अत्रहि हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकता व्यज्यते तन्निमी
लनेन सूर्यस्यास्तमयः तेन पद्मस्य संकोचः ततो ब्रह्मणः स्थगन तत्र सति गोपस्यागमभावदर्शनेनादर्श
नेनादर्शनेनिर्यन्त्रणं निधुवनविलसितम् वाच्यानावव्यङ्ग्यानावावान्त्यानिर्वोढा निर्वाहकतासम्बन्धो यस्मा
न्बयः तथाहि विपरीतरते लक्ष्मीर्ब्रह्माणं दृष्ट्वा नाभिकमलस्थम् हरेर्दक्षिणनयने रसाकुला झटिति स्थ
गयति इत्यत्र हरिदक्षिणनयनपदस्यार्थान्तरमीलनपदस्य वाच्यस्य सूर्यास्तमनस्य संकोचः अस्तमयेन व्यङ्ग्येन सा

म्बंधात्सम्पसंकोचौ भ्रमः एवमसंकोचसमंबंधो ब्रह्मस्वरूपस्यागन्ते ब्रह्मस्वरूपागनसम्बंधेनानिगोप्यांगदर्शनशोकानाशः
तेन च नियतं न निःशोकानपुनर्निवर्त्तमानमिति एवं नैयायिकमीमांसकानां मते ब्रह्मज्ञानात्स्वरूपस्याप्यवदानि ना
पयाहयति अखण्डबुद्धिनिर्ग्राह्यो वाक्यार्थ एव वाक्यार्थो वाक्यमेव वाचकमिति ये प्राहुः तैरप्यविद्यापर्यन्तिते:
पदपदार्थकल्पनाकर्त्तव्ये वेतिनन्यते एवं स्वरूपमञ्जोदाहरणादौ विध्यादिर्वा एवं क्रियाकारकादिसम्बंधा प
वगमेन शाब्दानामयमर्थमिदं रूपाणां प्रहतिः खण्डानत्कि परीतानवङ्खण्डार्थमिदं यमभावस्वरूपं च स्वबाध्यमानन्ना
द्वमिष्टमेव ब्रह्माणि न समन्वतीत्यर्थः तत्त्वमसि ब्रह्मैवाहमस्मीत्यादि वाक्ये पदपदार्थविभागाविनेव खण्डमखण्डब्रह्म
वाचकमित्यद्वयवादिनां मते निःशेषव्युत्पत्त्यादौ पदपदार्थविभागाविनेव खण्डबुद्ध्या निर्ग्राह्यो विषयो ह्यकृतोवि
ध्यादिको र्थो वाक्यार्थ एव वाच्य एतस्य वाक्यार्थस्य वाचकं वाक्यमेवेति ये प्राहुः तैरप्यविद्यापदपतिते: इदम
हं ज्ञानामीति विप्रदेहानेनैयायिकमतसमत्यन्तविचारास्पदत्वादविद्याविचारयाः इदं पदमस्मिन्नयं पदार्थः श
क्तमस्मिन्नयं शक्तिमिति पदपदार्थकल्पनाकर्त्तव्यैवेत्यक्षेदाहरणादौ निःशेषव्युत्पत्त्यादौ प्राग्ज्ञानं न याद्वि
ध्यादेर्वै गणप्रवचनवाक्यानवाक्यत्वशून्यत्वर्थः तथा चाभिनवगुप्तपादाः येप्यविभक्तं स्फोटं वाक्यं तदर्थं च प्रमाहुः
तेरप्यविद्यापतिते: सर्वेयमनुसरणीया प्रक्रियातत्तु त्रीणि तेन सर्वं परमेष्ठवाङ्मयं ब्रह्मैतस्य समञ्जसा सानुसरणेन
विदितेन तत्त्वालोके विचारयतेत्यास्तामित्यालोचने तदेव सर्वशास्त्रसमन्वयार्थ्यं वर्णयिता ज्ञानाद्वगपमत्रमानगा।
म्यमिति व्याख्याविवेकार्कं वस्तमहिमभट्टस्यापि मते नोपस्थापयति वाच्यादसम्बन्धेनावच्छेद्यगणनम्रनीयते यतः।

टी॰ कृतोद्देश्यस्य कस्यचिदर्थस्य प्रतीतेः प्रसंगात् ॥ यथा पदार्थद्वारेण वाक्यार्थः संप्रतीयते वाक्यार्थोऽपि विकात्म
का॰ त्प्रतीतिर्विशेषस्य च सत्त्वे न शक्यते निरूपयितुम् अभ्यासेन समनेन तेभ्य भगवत्प्रदर्शितोऽतिदेशो वक्तावयवद्वारेण वाक्या
८ र्थमेवेदं वाक्यस्य पदार्थस्य संबन्धं विना वाक्यार्थो न प्रतीयते यदि कदाचित्प्रतीयते तर्हि इयतः कृतोऽपि न पदार्थद्वा
८१ रकादागमादिपदप्रयोगाद्विनैव यस्य कस्यचिदर्थस्य शैत्यपावनमादेः तोमेस्यात् नैवेवमित्यर्थः ॥ एवं च सम्ब
न्धाग्रहणव्यंजकभावो प्रतिबन्धे येवं शब्देन भवतीति व्याप्तेन न नियतधर्मिनिष्ठेन च त्रिरूपाल्लिंगाल्लिंगिनि ज्ञान
मनुमानेयं न तु रूपपत्तं वयवस्मृति ॥ एवं व्यंग्यस्य वाच्यसंबन्धानियमसत्त्वप्रतिबन्धेवशब्देनाऽवेण व्याहत्या प्र
न्वयव्याप्तौ सा व्याप्तिर्न प्रसिद्धेः ॥ स एव तु असंभवेन च शब्देन नियतधर्मिनिष्ठेन नियतधर्मिनिष्ठस्य साध्याद्यव्यभिचारात् ॥ धर्मि
विशिष्टेन पक्षधर्मेणैव नियमनिष्ठेन न पक्षधर्मत्वेनैवं प्रकारप्रतिबन्धेव शब्देन भवतीति व्याप्तेन नियतधर्मिनिष्ठेन
च त्रिरूपाल्लिंगाल्लिंगिनि ज्ञानमनुमानेयं न तु रूपपत्तं वयवस्मृति ॥ एवं व्यंग्यस्य वाच्यसंबन्धानियमसत्त्वप्रति
बन्धेव शब्देन भवतीति प्रतिनियतत्वाद्वाच्यः संबन्धो न्वयव्याप्तिः तदभावो प्रतिबन्धो व्यतिरेकव्याप्तिः तत्र प्रतिब
न्धव्यतिरेकव्याप्त्यावश्यं न भवतीति प्रयोगात् ॥ अर्थतस्तु प्रतिबन्धेन्वयव्याप्तो यत्र सत्तु न तत्तद्वत् न च व्यावर्तते
ननुच चैतेनागमनमवश्यं भवतीति प्रयोगात् एवं प्रकारत्रिरूपाल्लिंगाद्वृत्तेन व्यावर्तते हेतोर्लिंगिनि तद्देतिकर्तव्य
गमनेनासाध्ये ज्ञानमनुमानं यतस्यानुमानस्य रूपपत्तं व्यंग्यव्यंजकभावः पर्यवस्यतीति संबन्धः तथा च प्रयोगः
येन तद्देतिकमेव रेतेगता सत्तन्न तद्दोनोवत् न च व्यावर्तते ॥ यत्र यत्र सत्तन्न तद्वत् न च व्यावर्तते तत्र तत्र गमने ८१

यथाप्रसिद्धानभ्युपगते यत्र यत्र संकेतग्रहमनेनाप्नितत्र तत्र वेकत्वमवनादिकमपि नास्ति यथा व्योमसमा
जेत्यस्य दर्शनाद्धावितिसम्यग्वपत्नादेव हेतोः पंचरूपत्वेवैशेषिकमतानुयायात्तत्र त्रिरूपत्वेन यथा वैतद्वा
क्यं अनुमेयेन सम्बन्धं प्रसिद्धं च तदन्विते तदभावे च नास्त्येव तल्लिंगमनुमापकम् विपरीतमतोऽन्य
त्स्यादेकेन द्वितयेन वा विरुद्धासिद्धसंदिग्धमलिंगं काश्यपोऽब्रवीदिति तत्रत्तावद्ध्वनिकारप्रथमोदा
हृतान्वेवानुमानेयोजयति तथाहि भम धम्मिअ वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण गोलणइकच्छक।
डुंगवासिणा दरिअसीहेण अत्र गृहे श्वनिवृत्त्या भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्ध्या भ्रमणमनुमा
पयति कस्यचित्स्वसंकेतस्थानं धार्मिकेन संचार्यमाणं तत्रायो दोषान्नदत्वल्पमानकुसुमादि विक्रायीक।
रणत्वर्य्यितत्रामियमुक्तिः भ्रम धार्मिक विश्रब्धं स श्वाद्य मारितस्तेन गोदावरीनदीकच्छनिकुञ्जवासिना
दृप्तसिंहेन अत्र गोदावरीतीरवासिना दृप्तसिंहेन मारितत्वं भयकारणस्य श्वनोऽनिवृत्या गेहे स्वैरं भ्रमेति।
वाक्ये गोदावरीतीरे मा भ्रम भयकारणस्य सिंहस्योपलब्धेरित्यत्र समर्थमनुमापयति अनुमानविषयी
करोतीत्यर्थः अनुमानप्रयोगमेव दर्शयति यद्यद्भीरुभ्रमणं तत्तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकं।
गोदावरीतीरे सिंहोपलब्ध्यैरनिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः यद्यद्भीरुभ्रमणं तत्तद्भयकारणनिवृ
त्त्युपलब्धिपूर्वकं कदाचित्कत्वात् यत्र यत्र भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकत्वाभावः तत्र तत्र भीरुभ्रम
णाभावश्चेति व्यतिरेकिणि प्रयुक्ते च पुनः गोदावरीतीरे भयकारणस्योपलब्धिः कृतेति हेतुनाव्याप।

कृ॰ टी॰ ८२ कस्यचिदन्वयसाधनेव्याप्यंसाध्यंव्यापकमिच्छतेतितन्न्यायात्तत्राप्यस्यभयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकत्वस्य।
विरुद्धाभयकारणस्यसिंहस्यग्रहणात् तस्याउपलब्धिर्नानेगोदावरीतीरेसेवारमेवव्याप्यतेतिविशेषः
तथाचपर्य्यवसितमेतत् गोदावरीतीरेभ्रमणंनहिभयकारणस्यसिंहस्यसत्वादिति एवंपूर्वपक्षमुपन्य
८२ स्यतत्प्रदर्शितेनुमानेविरूपत्वमेवविघटयन्नाह अत्रोच्यते भीरुरपिगुरोःप्रभोर्वानिदेशेनप्रियानुरा
गेणान्येनवाएवंभूतेनहेतुनासत्यपिभयकारणेभ्रमतीत्यनैकान्तिकोहेतुः अत्रभयकारणसत्त्वेहेतुःस्व
वतोभीरोर्भ्रमणान्नहेतुःसाधयत्यपिगुरुनिर्देशादिनाभ्रमणहेतुत्वमपिसाधयतीतिकिंसाध्यमस्यहि
तःकिंवात्रहितशंतिसन्दिग्धोभवत्यतोनैकमप्युपमादायितुंशक्नोत्यभयाहरिष्टत्वादितिनैकस्मिन्नपिसा
ध्येनियतोनैकान्तिकः शुनोबिभ्यदपिधीरत्वेनसिंहान्नबिभेतीतिविरुद्धमपि धार्मिकोहिस्पर्शेनपा
पजनकतयाशुनोबिभ्यदपिधीरत्वेनात्माहृतप्रकृतिनादयानामास्पदंतयासिंहान्नबिभेति स्त्रीनीचादय
एवहिभयानामास्पदंतयासिंहान्नबिभेति स्त्रीनीचादयएवहिभयानामास्पदं अत्रभयकारणसत्त्वेगो
दावरीतीरेभ्रमतोपिउक्तयुक्त्यासर्वस्मिन्नपक्षेनास्तिविपक्षाद्व्यावृत्तमितिविपरीतस्यभ्रमणानहेतुत्वस्य।
साधनाद्विरुद्धम् गोदावरीतीरेसिंहसद्भावःप्रत्यक्षादनुमानाद्वानिश्चितोपितुवचनात् नचवचनस्य
प्रामाण्यमस्त्यर्थेनाप्रतिबन्धादित्यसिद्धश्च ततःकथमेवंविधाद्धेतोःसाध्यसिद्धिः नहियस्यकस्यचिद्व
चनस्यस्वतएवार्थेनसहसम्बन्धोप्रतिबन्धोप्यस्ति तथासति अयंयत्प्रेक्षविशतमालेइत्यादीनोविप्रलम्भ

कवचसामर्थ्येन सहः सम्बंधः कल्पितः स्यात् नच तथाऽपि तेनाप्रोक्तत्वादेवार्थेन सह व्याप्तिः तस्मात्केश
त्वासिद्धयोर्वचनाद्भयकारणस्यासिद्धस्य गोदावरीतीरासत्त्वेन सिद्धमिति भयकारणे सन्देहे हेतुः पक्षधर्मता
भावादसिद्ध इत्यर्थः सन्दिग्धो विरुद्धो सिद्धो वा हेतुर्नि साध्यसाधक इत्यर्थः तथा चान्वयकरत्वा अनु
मेयेन सम्बद्धमित्यादौ लिङ्गव्याख्यायां लिङ्गाभासेष्वेह विपरीतमित्यादि अत उक्तलक्षणाल्लिङ्गाद्यदेकेनहि
नयेन वा लिङ्गलक्षणेन रहितं तद्विपरीतं तत्सन्दिग्धस्त्वनैकान्तिकाभिधाने सद्धि धर्मिणि दृश्यमानः किं
साध्यधर्मसहितः किं वा तद्रहित इति सन्दिग्धो भवति न पुनरेकं धर्ममुपस्थापयितुं शक्नोत्युभयथा दृष्टत्वा
द्धेतुः असिद्धो हि सपक्षे साध्यधर्मेण सह दृष्टः प्रसिद्धोऽपि धर्मिणि पक्षे तस्याभावाद्धेतुः विरुद्धं पक्षे सत्यपि स
पक्षेनास्ति विपक्षाद्व्यावृत्तमिति तस्माद्द्वितीयेन लिङ्गलक्षणेन रहितत्वाद्विपरीतत्वाद्विरुद्धो हि साध्यविरुद्धस्य
साधनादेव हेतोरिति अनैकान्तिकोदाहरणसमर्थ्यैनाशोदाहरणसमर्थ्ययति तथानिःशेषवस्तुत्वादौ
गमकानि यानि वनतच्छवनादीन्युपपन्नानि तान्यनैकान्तिकानि कारणेनानेकार्थेऽपि भवति अतस्तमेवस्थानकार्येण नाक्ता
नीति तान्युपभोगपर्वप्रस्फुटानि तान्यनैकान्तिकानि इत्युक्ते पवनतच्छवनादीन्युपभोगपर्वप्रतिबद्धानि
गृहीतव्याप्तीनि नीतितानि हेतोरनैकान्तिकि स्वान्तेवापीगमनसाधकानि किं वा रेहेतुदेतिकगमन
साधकानीत्यर्थः अत्र वादिनः संशयान्तरं शाकते व्याकुवादिनोचाथमपदसहायानामेषां व्येजकतस्रु
के प्रथमपदसाहचर्येण वनतच्छवनादीनि देशान्तरेदन्तिकगमनमेव साधयेति न तत्स्वान्तेवापीगमनम्।

का॰ टी॰ ८३

धीतेमेकत्तरपर्वतान्निश्चयान्संदिग्धानितेनेत्यर्थः अत्राप्युत्तरमाह नत्वायाथमानेप्रमाणप्रतिपन्नमिति कथम
नुमानम् पूर्ववत्सीवत्तत्स्याप्रामाण्यात् केनापिप्रमाणेनप्रत्यक्षेणानुमानेनवाज्ञातेनभवतीति
वत्तन्त्वगमनादीनांहेतुत्वासिद्धेःकथमनुमानमित्यर्थः उपसंहरति एवंविधादर्थादेवंविधोर्थउपप
मानेपितेनैपिप्रकाशतेइतिव्यक्तिवादिनः पुनस्तदूषणं एवंविधादसिद्धात्संदिग्धाद्वाहेतो
र्व्यक्तिवादमात्रविशिष्टेन एवंविधेनैषधेविध्यादिवाउपपत्तिंशब्दप्रमाणत्वात्किंट्वयासमग्रीमनपेक्षमा
णोपिप्रकाशतेप्रातीतीप्रतीतिरेवरामवतीतिपुनर्व्यक्तिविवेककृतायउक्तंतत्तस्यादूषणंअस्माभिरपि
रसध्वनिनिरूपणावसरेतत्रैवनिरूपितत्वाद्दूषणमेवेदमितिसिद्धं ॥ ॥ इतिश्रीकाव्यप्रकाशदर्प
णेपंचमोल्लासः ओंश्रीशंकरायजयति एवमुत्तममध्यमंचकाव्यंविविच्यक्रमप्राप्तस्यावरस्यकाव्यंविविच्य
ते शब्दार्थचित्रेयुक्तेकाव्यद्वयमुदाहृते गुणप्राधान्यतस्तत्रस्थितिःशब्दार्थचित्रयोः तत्रशब्दचित्रेर्थ
स्यापिचित्रत्वमर्थचित्रेवाशब्दस्यएवंप्रथमोल्लासेउद्देशावसरेशब्दचित्रमर्थचित्रमितिकाव्यद्वयंसंक्षेपेणोक्त
लक्षणेति विनिर्गतंमानदमितिचोदाहृते तत्रशब्दचित्रेमस्ताकिनीमरत्नामितिव्यतिरेकालंकारस्का
तत्रमत्कारादर्थचित्रेतेनोभयचित्रत्वेसत्यपिशब्दकृतचमत्कारस्याधिक्यात्तत्कालेस्फुरणादुत्कटत्वेनप्राधा
न्ये व्यतिरेकालंकारार्थकृतचमत्कारस्यततोदेशतादनुत्कटत्वेनतत्कालमस्फुरितत्वेनाप्राधान्यम् एवंविनि
र्गतंमानदमित्यर्थचित्रेतथाकटतादर्थस्यप्राधान्येनास्थितिः मानदेत्यादौमकारस्यासकृदावृत्त्या

अनुप्रासश्लेषयकानां शब्दानां गुणभावेन स्थितिरित्यनयोर्हेतोर्विशेषव्यपदेशः । ननु शब्दचित्रेऽर्थस्यैव चित्राभावः
अर्थचित्रे वा शब्दस्येति सम्बन्धः । एवं सर्वेषामुभयालंकारत्वेऽपि प्राधान्येन व्यपदेश इति सिद्धेः । शब्दप्रवर्तकत्वा।
त्तन्माधुर्यादिव्यञ्जकवर्णरचनादिनानुप्रासादिमत्त्वादलंकारतेत्येके । परे त्वर्थप्रवर्तकविभावादिरूपत्वात्तदुपस्का
रकत्वेनैकत्र रूपतावलम्बनेऽपि कथमुभयालंकारासङ्गिरेनयोर्विप्रतिपत्तिद्वयमुद्धाद्यनिराकरोतीति तथा चोक्तं।
रूपकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः । न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् । उपमादिमलंकारं बा।
ह्यमाचक्षते परे । सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलंकृतिम् । तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी।
शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टं द्वयं तु न इति । ध्वन्यात्मभूते शृंगारे समीक्ष्य विनिवेशितः । रूपकादिरलंकार
वर्ग एति यथार्थतामिति ध्वनिकारोक्तादिशा तत्र रसभावादिध्वनेरलंकार्यत्वमस्माकं । रूपकादिभिर्बहुधा वा।
रूपकारोऽलंकारस्वाकृतत्वहेतुकोदितः । सेयमस्माकं गोष्ठ्यप्यरसङ्कटास्यादौ रूपकालंकारशक्त्याविभावतेऽन्य
प्रार्थ्यप्रवरस्वरूपस्कृते । शब्दालंकर्थमवबोध्योपरतानुपतणीयाबालाहृदयार्थः । अन्योपपन्नयोर्थान्तरन्यस
त्ति न कान्तमपीत्यादि । परे तु यः सुपां तिङां स्वत्तानामि उ । नानाव्युत्पत्तिमनोकस्य सहृदिस्पादे लक्ष्यमाण।
वर्णन्यासेन विशिष्टाव्युत्पत्तिमाधुर्यादिव्यञ्जकवर्णघटनया शब्दवृत्त्यानुप्रासादेनैव वाचमलंकृतिकथ्यालनस्या
रूढत्वहेतेर्वाञ्छन्तीति । तथा चार्थालंकारैर्विनापि विषयदलिमलिनस्यादिशब्दैरेव विभावादीनामभिव्यक्तेः । उ
पमादिमिति शब्दालंकाराणामनुप्रासादीनां विभावादिव्यञ्जकतया वपुष्कतामाहुः । अर्थालंकारा।

का. पमादयोकिंचित्करत्वादुपेक्षणीया एवेत्यर्थः अर्थशक्त्युत्पत्तिः रूपकादिना विविधमवस्थानमाह शीघ्रा रुतं।
टी हेतनेयथात्रप्रासादिरलंकार इतिनत्रनयोपमादीनि किंचिद्दर्शितं नयुनःकेस्माकेका विच्छित्तालंकारः
८४ कविदर्थालंकारः कविदुभयालंकारा इति कथं स्यात् एवं तथा वस्तुमात्रमेवैतानीत्याह यथा मन्वजकमिष्ट।
८५ मित्यर्थः एवमुभयमेवोपस्थाप्योदाहरति शब्दविद्वेयथा प्रथमस्तम्भकुष्मायमानावनंतः कनकद्युतिस्पर्दा।
तुविरहोन्मादमनन्तीकपोलतलद्युतिः उत्प्यत्तिनतोर्धानन्धयसत्वमःस्वर्णदामुखे सरसीविसिनीकनरथ्यकरक्षुर
विमंगतोक्षरनः अत्रहमत्रप्रासात्कदविछ्रुकत्वान्यथानेनवनुद्दरोर्थालंकार उपमामात्रं प्रधानमित्यर्थः
अर्थविद्वेयथा नेदृष्टमात्रपतितान्यपिकस्यनात्र क्षोभायपक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च नीचाः सदैवसविला
सममलीकत्वमायेकाले तेनाकुटिलतोचनस्पृशंति अत्राप्यनुप्रासस्य सद्भावेप्यर्थश्लेषस्योद्भटत्वादर्थविद्वेता प्रा
धमेतोसेषुप्वरोपमितिस्फुटप्रतीयमानार्थरहितमितितलक्षणाश्रयेयउक्तेत्यरीतिने यद्यपि सर्वत्रकाव्येनतो
विभावादिरुप तयारसपर्यवसानेनतथापिस्फुटस्यरसस्यानुपलम्भादगुणमेतत्काव्यद्वयमुक्तम् रसादिरूपा
विवक्षात्विदस्यात्रानपेक्षणीयत्वात् नहीनामित्यनेनकाव्यत्वेनस्य बहिगोचर इतिध्वनिकारोक्तत्वात् यद्यपि सर्वकाव्यवि
भावादीनामेकतमस्यकस्यापिरूपेणान्ततोरसएवपर्यवसानं तथाप्येतत्काव्यद्वयेशब्दार्थविचित्र्यमात्रप्र
कस्फुटस्यरसस्यानुपलम्भात् अर्थोदाहृतोदि उद्दीपनादिविभावस्वरूपमात्रावहितानाटत्रभावव्यभिचारि।
णामाहेपेणैवसिद्धेः शृंगाररसस्यस्फुटत्वापिअनुप्रासेनैव रूपितानिविधानकर्त्तानिरोधानेनास्फुटत्वम् तथा।

वद्वितीयो दोहदनावालम्बनविभावस्य नायिकायाः साक्षादुद्देशादनुभावव्यभिचारिणोराक्षेपेणः सिद्धो शृंगाररस ः
स्फुरत्वेपि तत्कालमर्थस्येषपेव चमत्कारितया तात्पर्यादस्फुटोऽपि प्रकाशत इत्यर्थः उपसंहरति अत्र च शब्दार्था
लंकारभेदाद्बहवो भेदास्ते चाग्रे निर्णेष्यन्ते अत्र च विविच्यकाव्ये इति श्रीकाव्यप्रकाशदर्शने षष्ठ उल्लासः ॐ श्रीशा
कवीन्जयति अथ च दोषशून्यौ शब्दार्थाविति काव्यलक्षणे अदोषौ इति दोषपदं लक्षयति काव्यस्वरूपनिरूपणे दोषाणामावश्य
कलक्षणमाह मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि
सः हतिरपकर्षः शब्दाद्याः शब्दादिग्रहणाद्वर्णरचने मुख्यश्चासावर्थोऽभिधेयः तस्य हतिर्दोषसंज्ञः स्यादित्येतावा
ल्लक्षणं सामान्यलक्षणमर्थमपि काव्यक्रियोगाद् रसश्च मुख्यः रसस्तेषां तद्बुद्ध्यमानः रसभावादिः सर्वो रसशब्देनोक्तः।
रसो रसभावादिरूपश्चासावर्थोऽभिधेयः शब्दजन्यसत्त्वात्काव्यविषयः तस्य हतिरुद्देश्यप्रतीतिविघाततात्पर्यप्रक
र्षः दोषसंज्ञ इत्यर्थः तथा च रसापकर्षकता दोष इति दोषसामान्यलक्षणम् नन्वेवं रसमात्रापकर्षस्य दोषत्वादेव
तदाश्रयमाणरसो दोषार्थदोशब्ददोषविभागोऽनुपपन्न इत्याशंक्याह तदाश्रयादिति तस्य रसभावादेराश्रयो वा
च्यार्थोऽपि मुख्य इत्यर्थः तथा च मुख्यस्य वाच्यस्यार्थस्य हतिर्दोष इति विशेषलक्षणमेकं तथोभयोरसा
देरर्थस्य चोपयोगिनः शब्दादेरप्यपकर्षकत्वेन दोषः तथा च शब्दार्थयोर्हतिर्दोष इति द्वितीयविशेषलक्षणं स
र्वथा रसापकर्षकत्वं दोषत्वमिति तात्पर्यम् अपि चाशेहेषूद्देश्यप्रतीतिविघातो दोषसामान्यलक्षणं पर्यवसितमिति
च सर्वेषु व्याप्तेमहिविघातः क्वचित्स्वभावरूपेण क्वचिदुत्कर्षोपस्थित्या क्वचिदचमत्कारितया तत्र तत्रैव।

का°
टी°
८५
85

वा विवेच्यन्ते सर्वो यं दोषो हि यानित्यस्तानित्यस्वरूपेण प्रकारेणादानमशक्यो निरूपः यथा च्युतसंस्कृत्यादि अ
न्यादेशास्त्वनित्योऽप्रयुक्तादिः द्विविधोऽपि शब्दार्थस्य यथायोगेन तथा न पूर्वापूर्वस्थितिक्रमेण तावत् पदे दोषा
वक्तव्याः तत्रापि पदैकदेशपदवाक्येष्वविभक्तितेऽपि पदैकदेशवाक्ययोः पदस्यानाधीनत्वात् प्रथमं पददोषाना
ह विशेषलक्षणमाह दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थं निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकम
वाचकं त्रिधाश्लीलम् सन्दिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् स
मासगतमेव श्रुतिकटु इत्यादिभिर्वक्ष्यमाणैः दोषैः पदं दुष्टं भवति तानेव दोषान् क्रमेण लक्षयति श्रुतिकटु प
रुषवर्णरूपं दुष्टं परुषाश्च ते वर्णाश्च प्रयत्नोच्चारिततेजोगुणव्यञ्जकाः ते युक्ता वर्णा यस्य तत् तादृशमतः पुनर्दुष्टं श्रवण
हेतुकं पदं श्रुतिकटु उच्यते यथा अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं ल
भते कदा अत्र कार्तार्थ्यमिति अनङ्गस्य मङ्गलगृहस्य तया अपाङ्गभङ्गिकटाक्षाणां विक्षेपैः तरङ्गितैः तन्वङ्ग्या
कृतरोमाञ्चस्य मनः तया तन्वङ्ग्यालिङ्गितः स कृतार्थतां कदा लभते इत्येष शृङ्गारानुकूलो रसः शृङ्गारवीरोत्तमाः
स्पर्शा इति वक्ष्यमाणया माधुर्यव्यञ्जनया प्रोद्दलितोऽपि कार्तार्थ्यमित्यादिना पदेन शृङ्गारविरुद्धेन श्रुत्वैव श्र
वणेन सहृदयहृदये उद्वेजितः स्थितिमलभमानः प्रभवति समासादयति च्युतसंस्कृति व्याकरणहीनं च्यु
ता संस्कृतिर्व्याकरणनिर्दिष्टः संस्कारो यस्मात् व्याकरणलक्षणेन च्युतमित्यर्थः यथा एतन्मन्दविपक्वतिन्दुकफल
श्यामोदरापाण्डुरप्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्यते तत्पल्लीपतिपुत्रि कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थि

नादीनेत्वामत्रनाथतेकवज्रगंपञ्चाहंतंमाकथाः मन्त्रविपुलेकोवनस्त्रिंङकफलेनन्दच्छ्रामोदरेवतन्दापोङरश्रांते
वतकवज्रगेपुलिनरनुरूणानोस्पर्शनयोगपत्नायते ततोहोयद्वीपत्तिप्रेशावरेश्वरतनयेसप्तविनयार्थकाशण
पूरणेनक्रमाभयामर्थेनादीनेगतत्रकल्पेनामनुनाथनेयावते स्तनवज्रांपञ्चाहंतंमाकथाः पञ्चाष्ठकैर्मापिथाः
अनान्वतेसमितवत्वावज्रगातेनदर्शनादेवकरोत्मात्माश्वेद्वकोटित्वानांकृत्तोथवज्रेहावमरः तथाचक्रमध्ययोरत्नसं
न अवक्रम्मेतिक्रमसाटश्वेनानुग्राह्यत्वद्योतनाय अवहीनमायेषुरसाभासोवर्णेश्वटत्नादिज्ञटितोपत्तनाथ
तइतिपदस्वाख्याकवणसंस्कारवज्रनेरोपशाहत्नयार्थाप्रत्ना यकत्वात्महद्दयेनस्वरूपेतेञ्जटितरत्नवनयनादिसाक्रमा
येस्मितिपत्तदेवहमाह अत्रात्ननाथतेइति व्रतसंस्कतीतार्थः तदेवदर्शयति सर्पिषानाथनेरत्ना शिष्ठेवनाथ
तेरात्मनेएदंहिनियमितआशिषिनाथइति अत्रवयावनमर्थः आशिषिनाथइतिसूत्रेणएशीनोर्थेतेनाथनेरात्मने
पदंविहितं अत्रतनाथनइतियावनार्थेनाङ्गइमित्यर्थः अस्यशाहृदोषत्वानानाहेन्नमहत्तयार्थप्रत्नायकत्वामप
त्रदर्शयति तस्मात्रार्थानित्वतत्रगांशेतपाहेतद्यम अर्थेवायार्थोस्मितिप्रायः अप्रयुक्तेतथात्वातमपिकविभि
२ निप्रयुक्तं तथाऽस्मातमप्यत्रशासनानिरूपणयथा यथायुदारूणावारः सर्वदेवविभाव्यते तथास्मस्मैदेवताः
सापिश्रावोरालसोयथा अत्रदेवतशाह्नः देवतानिप्रसिवेतिपुस्यान्नानोनकेनापिवृत्यप्रत्मते तथाहमन्त्रउद्देवेतःसा
पिशावोथवारानसोदेवतइष्टदेवताहृदयानिविष्टाभवेदितिरोद्रस्मार्गविवलितिनोदेवतशाहस्यदेवतानिप्रसिवे
तिप्रस्यान्नानस्यापिकविसम्प्रदायान्वेषणेविग्रहतयामहद्दयमहृदयेनत्वानमस्कारत्ववमत्करोति अत्रमर्थेयदा

का॰
टी॰
८६

86

र्थे प्रयुक्तेनेत्यनाम्नातस्य शक्तिः अत्र तथाम्नातमपीत्यनुवर्तते तथाप्यसामर्थ्यमपि प्रकृतत्वात्तेन विवक्षितार्थ
सामर्थ्यं शून्यमित्यर्थः यथा तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्क्रियः सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति संप्रति सादरम्
अत्र कर्मणि द्वितीयोक्तत्वसमर्थत्वं सम्भावः हन्तीति गमनार्थानुपपत्त्यैनेत्यवद्यते तथा वक्ष्यति अत्र हन्तीति
गमनार्थम् हन्तीति गमने हन्तेः पठितमप्यसमर्थं यावन्नैव विना नेतत्र शक्यते ऽध्ययनार्थे पठितमप्यत्यर्थेरूपम
ध्यानेन विना न तत्र शक्तिः तत्सामर्थ्यमनार्थ्यमित्यर्थः अत्र प्रकारान्तरसमर्थो यो यस्यार्थस्यादेरोपतः प्रयुक्तस्य न कथं विच्छक्तिः
असमर्थस्य तस्यैवाप्रयुक्तेनेन तथादि हन्तेः प्रहतो हन्तेर्गतावुपसर्गोपसंस्थानादहिंसागमनार्थे शक्तिः नि
हतार्थं यदुभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम् निहतः प्रसिद्धेन व्यवहितो विवक्षितोऽप्रसिद्धोऽर्थो यत्रेति विग्रहा यत्प्रसि
द्धाप्रसिद्धार्थद्वयमध्ये प्रसिद्धे प्रयुक्तं प्रसिद्धो भूरिप्रयोगादृष्टः अल्पदृष्टतरोऽप्रसिद्धः यथा यावकरसार्द्रपादप्रहारशो
णितकचेन दयितेन मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य परिचुम्बिता सहसा यावकरसाद्र्नाशोपादस्तस्य प्रहा
रेण शोणितौ रूणितकचो यस्यैतादृशेन दयितेन नृपेण नायकेन अन्यया सपादप्रहारेणारुणितः शोभितेनेति कच
चकस्तत्तिव्रत्तार्थं मुग्धा नवोढा किमिदं मयाकृतमिति साध्वसेन तरला मालोक्य सहसालिङ्गय चुम्बितेत्यवमः
त्रकचैः शोणितपदेनारुणीकरणार्थो विवक्षितः स च विरलप्रयोगादृष्टः भूरिप्रयोगादृष्टेन रुधिरार्थेन व्यवधा
नात्तत्कालमस्फुरणीयतां न भजते तथा वक्ष्यति अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणेनार्थेनात्यन्तालीकृतत्वात् तु
पीर्थोव्यवधीयते सप्तम अत्र विनार्थे यथा नपाशिमिर्योगविरोधालम्भ्यत प्रयत्नतः सचिविभिर्ध्यानेन वा प्रयो

तिनामाश्रुगातिनिरस्तिनो रणाश्रमेयेपशुतामुपागताः अत्रपशुपदंकातरकामामिवात्रक्रीतान्यविन्तम् तथास्विभि
निःस्तपस्याङ्गियोविरिकालेनग्राम्यतेसन्निभिनिःस्वयस्तेऽज्ञर्वाणेवेद्धुभिः प्रयत्नैरिष्यते यावज्जीवमिष्टैवनतत्वप्रा
प्तत्यर्थः नरास्तिनोबलिनोवीराः संग्राममृत्पशुमेयेपशुतामुपागताः संमुखेन्यक्तशरीराः आत्मागतिमाश्रुप्रा
प्नुवंतीतिविवक्षितेनसर्वशोर्यार्थस्यातिरस्कारिणीकातरतांप्रकाशयता कार्यान्तमनोद्योतयतापशुपदेवीरस्यापकर्ष
मितिनिन्द्योऽयंदोषः तथावातिवितः अस्ततानहीयत्रार्थरतिरत्नम् सिद्धंतथावास्यपदाततस्मापेताहिरुद्द
मतिक्रान्तोभेदः पदान्तरनिरपेक्षमवेति निरर्थकंपादपूरणमात्रप्रयोजनंचवादिपदम् अर्थोहितिशिष्टात्मयोः
जनानिश्चितेनिरर्थकेपादपूरणेतिहस्माचनिर्वाहकम् यथा उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युतेममाहूगौरि
अभिवाञ्छितंप्रसिद्ध्यतुभगवतीयुष्मत्प्रसादेन गात्राहिशब्दः हिशब्दस्यवधारणमर्थः तच्चनविवक्षितेन अ
नोक्तत्वमात्रपूरणात्मवत्त्रवाकेमपिनप्रयोजनमित्यर्थः अवाचकं केनचिद्व्यापारेणाभिधायिनाविवक्षिता
नार्थस्यानवबोधकं यथा अवंध्यकोपस्यनिहन्तुरापदांभवन्तिवश्याःस्वयमेवदेहिनः अमर्षशून्येनजनस्यजन्तुना
नजातहार्देननविद्विषादरः अत्रजंतपदस्मदानवर्थोविवक्षितेनरवनाभिधायकं अवंध्यापकारिणःदम्भीति
प्रतिपादननिर्वाहकंकोपः प्रतिहतस्यादिनाविवक्षितत्वेनयस्यतथात्वेनापदांघ्नतामभावरूपेणनिहन्तुः आ
श्रितेभ्यःसंपत्प्रदातुः प्रेमः स्वयमेववश्यत्वंविनैवदेहिनोजनावशगाभवन्तीति एकेनदानेनवावशयन्तिजनानित्यपादा
नार्थः अन्यव्यतिरेकेनार्थान्तरन्यासोद्वितीयार्थे अमर्षशून्येननिष्फलक्रोधेनमनोवैरिणाजनस्यदरोमयेन

का॰ टी॰
८७

नतथा जैत्रनाश्रिता पदविज्ञानकेनतात्र्यामतत्वाजातेहार्हिनामित्रेणाहव्यप्रेमाणेनस्यपमर्थ्यो विवक्षितः अत्र च जैत्र
परमतात्पर्यस्य नामिधायायो बोधकसंकेताभावात् इति विवक्षितार्थी नुपपस्थितस्याहषयात्येव काव्यम् लक्षण
याप्प बोधकमप्रदाहरति यथा वाहाधिकत्वाकिलतत्त्वामसौ प्राप्तिमुखी हृष्टामथायत्रसा नहि विकृतेरस्फुनान्य
कारितमिति दिग्वंदिनैकल्पितं किं कर्मः कुशलैः सदैव विषुधोथा तानानेवाक्कथं ताह्रगणामवतीमयो भवन्तिमे
नोजीवलोकोधुना अत्राहितमिति प्रकाशमयमित्यत्रार्थे नवावके अत्र कोहि त्वयथमानुरागी दयितादर्शनरा
त्रिस्मरतिहायिति नितिवैदातिशायपुष्पाणि मुकोयत्र यसासप्तोहष्टाकिलकृती सानामसीनाबिः क्षपुनः प्राप्य
नेदृत्तिभावः तस्मात्कानायाविकृतेरस्फुटतान्यकारितमनूपवदगयमनाशमनीयमत्र उदमवभूयमानसाप्त
हिनेकल्पितं नताम्प्रकाशमयं सपादि किं कर्मः कुशलैः शामैः प्रहृष्टेयात्ताविधिनैवेद्विधुरोवैरेयदिनप्रतिबन्ध
कः कथमधुनाजीवलोकः प्राणाधीयनिसमयेमेताहगणामवतीमयो नभवति नाहाग्वहुरव्यथात्वाकारणे।
वारणपूर्वं प्रकाशायंतीवासौ सामवतीरात्रिस्तत्र तृप्तो भवति अत्राहिनमिति प्रकाशमयानित्यस्यार्थस्य नामि।
धायाबोधकसंकेताभावात् नवयथागंगापदस्य शैत्यादिभिरविनाभावेन लक्षणतथात्रापीति दिनप्रका।
शमयत्वयोर्द्वैदिनेव्याभिचारादिति लक्षणयापि दिनपदं प्रकाशमयत्वस्य न बोधकमित्यर्थः बोजनपाबोध
कमप्रदाहरति यद्वोपसर्गसंसर्गाहर्थोनरयानम् नटस्यवाचकमिति संबंधः यथाजेयाकांक्षेरूनालोन।
वेकिरणलसत्केसरालीकरालैः प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मंजुमंजीरम्बेगाः भर्त्तुर्न्यस्तानुकारज्ञा।

यति निरन्तरसकललावण्यवापि सम्भूतनाम्भोजशोभां विदधदभिनवोदाङ्गपादैर्भिर्वाम्याः अत्र विदधदित्यत्रार्थे विद
धदित्यस्य वाचकम् अत्र विदधदिति विरूपसर्गस्य करणार्थपरधात्वर्थकत्वेन स्थापने यथा वोपसर्गाणामर्थद्योतकत्वं व्यञ्जका।
त्वमेव न वाचकं तथा निर्णीतमेवं नैयायिकैः प्रणमेत्यादौ प्रकर्षादेरुपसर्गवाच्यत्वेन यत्र द्योतितार्थभावनान्वयेन
स्यादित्याशिस्तथा च माघः सन्ततमेव वैरमप्रहतत्वात्प्रकाशितं यादिस्तत्तं देशो विग्रमेमप्रसरोदयितानां यात्तली।
नत्रपसर्गाद्योतकाश्रम रीत्याः श्लीलव्रीडाजुगुप्सासु मङ्गलवाचकत्वात् श्रीः सत्यवशीकरणसंपत्त्यासा अश्लीलतिश्लीलेन
द्विपरीतमश्लीलपदं व्रीडादिव्यञ्जकत्वात् श्रीः सत्यवशीवाक्करण यथा वाच्यत्वेन कान्तमेव नवाचकत्वेन यथावि
वाचितमेव पञ्चमोल्लासे किं वक्रकुम्भविभामिति पद्ये यावत्परीत्य कल्याणवर्तिनि कश्चिद्घटनामित्यादिग्रन्थे क्रमेण
दाहृतानि यथा साधनमप्रहृद्य सपद्यमानस्याविलोक्य ते नस्य योगशालिनः कोऽपि सहेतवालितं ध्रुवम् अत्र
साधनपदं सेनानार्थे न प्रयुक्तमपि अनेकार्थस्य तत्र हसवाचकत्वे नियमितेत्यर्थे यामुविद्वान्भिव्यञ्जनानाङ्क्रीडा
व्यञ्जकं सन्दीरसमपकर्षयति लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदष्टाधरः कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्या
मील्य नेत्रे स्थितः मुग्धा कुड्मलितानतेन दधती वायुं स्थिता तत्र सा भ्रान्त्या धूर्ततयाथवा नतिमृते तेनानिशं चु
म्बिता अन्यवनितानिःशङ्कदष्टाधरेण पवनस्माहृतयत्नेन नमिता लीलाकमलेन हतः सकाश्चिद्भूतेः तस्य क
मलस्य केसरदूषितनेत्र भ्रान्त्या साङ्गत्या व्याजान्निमित्तात् सदृशः के तस्य कमलस्य केसरैर्दूषिते लोचने दूषितेना।
एतद्व्याजान्नेत्रे निमील्य स्थितः तस्य भ्रान्त्या के सा सदृशी कुड्मलितेन मुखेन वायुं निःश्वासं दधती स्थिता।

का· अथतत्त्वेनरंचावधारणेहृष्टितयैवनतिष्ठतेपाटयत्तनाविभ्रमेणनइतिप्राप्तंपाटयत्तनेविनैवानिशंवङ्कुशात्रुम्बिता आ
टी· न्ववायुपदमपानवायुस्मारकत्तयाजुगुप्सामभिव्यंजयंश्चेतत्वैमुख्येनसूगारस्सम्पर्कस्थियति अमंगलव्यंजकमुदाहर
८९ ति मृदुपवनविभिन्नोमत्प्रियायाविनाशाद्घनरुचिरकलापोनिःसपत्नोद्यजातः रतिविगलितबंधेकेशपाशेसुकेश्याः
४६ सतिकुसुमसनाथेकंहरेदेषबर्ही अत्रविनाशपदमसान्निध्यानार्थेनयाविवक्षितनामिपिमरणार्थमेवप्रकाशयदमंगा
लंद्योतयति अत्रश्रोतॄणांवैमुख्यमेवरसापकर्षकम् अत्रसंदेहेप्रमाणमाह एषुसाधनवायुविनाशशब्दाव्रीडादिव्यं
जकाः एषुयथाक्रममुदाहरणेषुत्रयाणांव्यंजना संनिरूप्ययथाआलिंगितस्तत्रभवान्संपरायेजयश्रिया आशीःप
रंपरांवंद्यांकर्णेकृत्वाकृपांकुरु अत्रवंद्यामिति किंउमेहतमाहित्वायोकिंनमस्यामितिसन्देहः अत्रवंद्यामितिपदंकिं
समस्यंनमस्करोमीतिकिंवाहितीयांतकारांतमिति तथाचाशीःपरंपरांकर्णेकृत्वाकृपांकुर्वितिविवक्षितः अत्रद्वयोरेव
साधकाभावात्संदेहोनिश्चयाभावेनश्रोतॄणांवैमुख्यमेवरसापकर्षकंविदध्याति अप्रतीतंकेवलेशास्त्रप्रसिद्धम् सर्वो
त्रप्रसिद्धेप्रतीतेस्नहितरत्प्रतीते अत्रेयदर्थेनत्र्यकेवलंकाव्येक्ष्वाक्षिप्रसिद्धेनसर्वेषांमितिभावः यथासम्यग्ज्ञानमहा
ज्योतिर्दलितनाशयताजनः विधीयमानमप्येतन्नभवेत्कर्मबन्धनम् अत्राशयशब्दोवासनापर्यायोयोगशास्त्रादेवप्र
युक्तः अत्राशयेतिपदंमिथ्याज्ञानजन्यवासनार्थेयोगशास्त्रयोरेवप्रसिद्धं अतस्तत्कश्चान्नभिन्नस्यार्थानुपस्थितिः।
वहाषिका ग्राम्यंकेवलेलोकेस्थितम् ग्राम्योभवाग्राम्यानभिज्ञानतमम्यः तेनप्रयुक्तंग्राम्यंकेवलेलोकेस्थितेन।
तकाव्ये यथाराकाविभावरीकांतसंक्रांतद्युतितेमुखम् तपनीयशिलाकांताकटिश्चहरतेमनः। अत्रकटिरिति।

श्रोणीनितम्बादिकमेव काठिन्ये प्रयशोहृष्टपतेनागरिकप्रयुक्तेन काटेरिति श्रोणीनितम्बयोनिकावैद्ग्ध्योक्तत्वेत्तणाहै
मुख्यमेवकष्टकं नेयार्थं काश्चिन्नैवनश्यात्केनशक्तियर्थविधिह्लादिलक्षणकम् नेयत्वमार्थार्थं नेवकवेः स्वेच्छयाकल्पितो
र्थोयत्रनिरूढलक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् क्रियन्ते साम्प्रतं काश्चित्काश्चिन्नैवत्वशक्तितः इत्येवं रूढिप्रयो
जनाभ्यां विनायाल लक्षणानिषिद्धात्तद्विषयत्वेनेयार्थत्वं यथाशरत्काले समुल्लासि पूर्णिमाशर्वरीप्रियं करोति तनवा
गिन्मुखं चपेटापातनातिथिम् अत्र चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्षते अत्र चपेटपटानिर्जितार्थलक्षणयाप्रयुक्तेन चन
स्य रूढिर्नैवाप्रयोजनमिति व्यापारभावेनार्थानुपस्थितिरेवात्र इष्टिका इतिस्पनिन्नदोषत्वम् उक्तं भ्योवसमा
णेषु विशेषदर्शयन्नाह अथसमासगतमेवदुष्टमिति सम्बन्धः अन्यत्र केवलेसमासगतेन अथमेवक्लिष्टमित्यादि
ध्येयपदे समासगतमेव दुष्टं तेषां पदान्तरसाहित्येनैव सम्भवात् तथाचयोरितयोः पदयोः समासस्तैवसमासेनैकपद्या
त्वद्दोषता असमासे तु वाक्यदोषत्वमेव इतरेषां तु समासे समासे च पददोषत्वमेव द्वितीयपदस्यापेक्ष्य वडष्टताहिति
भावः क्लिष्टत्वं यतोर्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता यतो विवक्षितस्य वाक्यार्थस्याविलम्बेन प्रतीतिस्तत्र दोषः क्लिष्टत्वात्पर्यादिका
रणप्रतीतिक्रमेणाविलम्बेनैव क्लेशेनार्थप्रत्यायकम् यथा अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः सदृशं शोभ
तेऽत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितं अत्रात्रिलोचनसंभूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुद्गमेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थः अत्रैकपदमिति स
कस्यैकविभक्तेर्वा समासप्रयोजनमिति शाब्दिकपरिभाषणपदरूपादत्रिलोचनेत्यादिवाक्यादन्यस्याप्यत्रिलोचन
सम्भवोपलम्भात्तात्पर्यप्रतीतिविलम्बपद अतश्चानित्यदोषता प्रहेलिकायामन्यत्र प्रलापादौ च गुणत्वात् अत्र वा

का॰ वाक्यार्थोपस्थितिर्विलम्बितानिहतार्थत्वपदार्थोपस्थितिरिति द्वितीयाद्भेदः अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो
टी॰ यत्र तत् प्राधान्येनानिर्दिष्टः समासेनोपसर्जनीभूतः विधेयांशः तात्पर्यविषयीभूतपदार्थरूपोंशो यत्र तत् प्राधा
८९ न्येनानिर्दिष्टं विधेयांशामात्रप्रतिपादनम् अविमृष्टविधेयांशमिति भावः अत्र समासे पदसमूहात्मकतया पद
८९ सत्त्वे एकदेशविधेयत्वेनांशोक्तिः यथा मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधाराधौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपन
तजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां दोष्णां चैषां किमेतत्फलमि
ह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः उद्वृत्तेन कृत्तेनेह नेक्रमः ततः तत्र उद्वृत्तमेकदैव सर्वेषां कृतेनानात् उद्वृत्तेवन कृत्तमेकतेनेभा
वेकः तेन कृत्ताविरलेभ्यो दशसंख्येभ्यो गलेभ्यो गलन्त्या स्वतो रक्तसंसक्तधारया समस्ताश्रविवक्षितायां धारायाम्नाभियौती
त्वात् तेनाघ्नतो वृत्तोऽङ्घ्रीतत्प्रसादोपनतेनोयो जयस्तेन जातो मिथ्यायशः पर्यवसायित्वान्निष्फलो महिमा माहात्म्य
व्याप्तिर्येषां पत्तादृशानां तथा कैलासस्योल्लासने इच्छा उद्धरणेच्छा तस्या व्यतिकरपिशुनः संसर्गसूचकस्तस्मादुत्स
र्पीव्याप्तोदर्पस्तेनोद्धुराणामेतादृशां दोष्णां बाहूनामिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासस्तत्किं फलं एतादृशां भुजानामेतत्
फलं न युक्तमित्यर्थः अत्र दानवेभ्यः सकाशाद्यद्रक्षणं प्रयासः युक्तविशेषणवतां भुजानां सद्भिमाहात्म्ये
तेतावन्मात्रस्य विषयीभूतत्वाद्विधेयं तच्चान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरिति बहुव्रीहिसमासेनोपसर्जनीभूतम् प
तदेव हृदयमाह अत्र मिथ्यामहिमत्वं नानुवाद्यं अपि तु विधेयम् यच्छ्रहृदयोपाः प्राग्समासेऽनेवाप्यनूद्यता तच्छ्रुहृ
योपाठो न यं समाप्यते न वक्तव्यो यतेति मिथ्यामहिमत्वं पूर्वं मासिद्धतामाद्यनुवाद्यं अपि त्विदानीमेव साध्यमानत्वाद्विधे

यमिति अत्रनुडागमनिर्देशोन्यापिकर्मण्याणयन्महत्त्वमाभूत्तदिदानीमिष्याभवतियत्रशरीरत्वाणेपिअसामर्थ्यमितिमहि
म्नोमिष्यात्तविधेय तद्बहुव्रीहावन्यपदार्थप्राधान्येनगुणीभूतेनामित्यर्थः समासान्तेरणुदाहरति यथावस्त्रेना
नितम्बदेवलम्बमानापुनःपुनःकेसरपुष्पकाञ्चीम आम्रिकृतास्थानविदाम्बरेणद्वितीयमौर्वीमिवकार्मु।
कस्य अत्रमौर्वीद्वितीयामिवेतिद्वितीयामात्रमुक्तेत्वम अत्रमौर्व्याद्वितीयत्वमात्रमुक्तेत्वालेकारेणविधेयं न
त्वमौर्वीत्वमपिकृत्स्नममयुक्तमथत्वहिकेसरपुष्पमालामौर्वीतिनकाचिद्रासिद्धेव तत्त्वाद्वितीयत्वेकर्मधारा।
यस्यान्तरपद प्राधान्यात्पूर्वपदत्वेनगुणीभूतद्वितीयाविशिष्टमौर्वीवेडस्येत्वाणीयामात्तदानायेदोषः प्रसज्या।
नेतिशास्त्राभिप्रायः वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मतादिगम्बरत्वेननिवेदितंवसुवरेणुयद्बालमृगाक्षितन्मृग्यतेतद
स्तिकिंव्यस्तमपित्रिलोचने अत्रशिववरगुणानामुपक्रमेलक्षणविशेषाणां आदौनावरः प्रस्तावस्ततोजन्मनात्रि
यतन्मित्युक्तानांशिववरगुणानाममङ्गलैकत्वप्रदर्शनप्रस्तावोजन्मलक्षणउपलक्षणेनत्कृतेविधेयमलक्ष्यत्वेनत्वस
मासेनोपसर्जनीभूतम पतदेवहृदयमाह अत्रलोलितजननिरीतिवाच्यम केनापिजन्मास्यनदातमितिवक्त।
व्यमासीत तथाचानुक्तेदोषइत्यर्थः नञ्समासेमुदाहरति आनन्दमिन्दुरतिवापलशालिविन्नसंधाननै
कसटनेनवाणमप्यमुक्ता यास्यवैदेवभवतातदंतविताकोतिननोतितवसंप्रतिथिथिगियपास्मात् अत्रनस्तुके
तिनिषेधोविधेयः अत्रानेमुक्तेतिनञ्समासस्यतत्पुरुषत्वेनोत्तर पदार्थप्राधान्येपूर्वपदार्थीभूतोनिषेधस्ता।
त्पर्यविषयीकृतोप्यप्रधानमित्यर्थः यथानवजलधरःसन्नद्धोयंनदृप्तनिशाचरःसुरधनुरिदंदूराकृष्टंनतस्य

का· टी· ५८ १० प्रागसनम् अयमपिपर्युदासोयेनब्राह्मणपरम्पराकनकनिकषस्निग्धाविद्युत्प्रियानममोर्वशी नतत्रकृतनात्र।
वादेणाम्नत्राकिंविहितमिहितम् अप्राधान्यंविधेर्यत्रप्रतिषेधेप्रधानता प्रसज्यप्रतिषेधोसौक्रिययासहान्वीयमाने
नञ्भावाद्योनिषेधः वस्तुनस्तस्याद्दानवाद्यादितिभवनक्रियायाविधिनात्पर्यविषयत्वेनाप्रधानीकृतस्य प्राधा।
न्येयथात्वभवतितथैवानन्तरमियुगित्वात्मिन्पक्षे प्रसज्यप्रतिषेधेनैवाप्रकृतत्वनमुक्तैतात्पर्यविषयत्वयानिषेधः
प्राधान्येनाविवक्षितोभूत् नत्वतथासिद्धः समासान्तर्गतत्वेनप्राधान्यात् अपिचयत्रनञः प्रसज्यप्रतिषेध
वाचकतयाप्राधान्यं तत्रसमासएवनभवति यत्क्रियासम्बन्धेनैवनञोनिषेधवाचकतयाप्राधान्यं तत्रस
मासएवनभवति प्रतिपादकत्वेक्रिययासहव्यधिकरणतापादकः कृतःसमासः यत्रतुप्रधर्मभोग्यत्वादौप्र
सज्यप्रतिषेधेपिसमासः तत्कृतेचेतिसूत्रेसोपपदस्थाणिनिप्रत्ययविधानात्साक्षाद्दभिधानिकोनतुसामान्यप्रा
हकः इत्यसमासएवनञः प्रसज्यप्रतिषेधवाचकत्वेननकजन्तयेस्माटोनिषेधप्राधान्यंनतुनञ्स्मिन्पक्षेत्वाद्य
कोतिसमासान्तर्गतत्वमितिभावः ननुसमस्तेन्यचयपुरुषप्रयोगात्प्राधान्यात्सिद्धत्वाच्चानूद्यतेवनत्वविधेयत्वात
कथमत्रास्त्वविधेयाशङ्केत्याशंक्याह यथात्मगोपायनामन्त्रोभिजेपर्ममनाकरः प्रतद्भुरादेशोयथानस
स्तः सखेममभूत् अत्रायमलतानुवादेनात्मगोपनादि नगोपत्वं यथात्रमलतानुवादेनात्मगोपनादिविधे
यम् नात्रतथानुमुक्तत्वानुवादेनाकिंविहितमीयमितिसम्बन्धः विरुद्धमतिकृत् समासगतत्वात्पदार्थान्तरसापि
यानेनाप्रकृतप्रतीतिः प्रकृतप्रतीतिव्यतिरेकाविरुद्धमतिः तत्कृतविरुद्धमतिकृत सावविरुद्धमति

रनेकप्रकाराः । क्वचिद्विवक्षितस्य समासान्तरस्य तत्काले स्फूर्त्तौ क्वचिद्दृढपदपदस्य क्वापि विवक्षितविशेष
परत्वे पदस्य वैयर्थ्यप्रसंगादविवक्षितविशेषपरत्वे पदस्य वैयर्थ्यप्रसंगाद्विवक्षितविशेषापरत्वस्फुरणात् क्वा
पि समासे क्वचित् समस्यमानयोर्ह्यर्थत्वेनया । पत्तदेव क्रमेणोदाहरति यथा स्तथा करकलाकारविशारदाविवेष्टितः
अकार्यमित्रमेकोऽसौ न स्यात् किं वर्णयामहे ॥ अत्र कार्यविनामित्रमिति विवक्षितमकार्येषु मित्रमिति प्रतीतेः वि
पुरारं दोषः ॥ अत्र कार्यस्याभावोऽकार्यं सहजे मित्रमिति समबकमिति वदव्ययीभावेन वक्तुमिष्टं तस्य लक्षणानु
स्मरणविलम्बेन झटित्यर्थावबोधकत्वात् ॥ न कार्यमिति तत्कार्यं सकार्यं अकार्यं तत्र मित्रमित्यत्र ब्राह्मणा वक्तुमथारथा ।
स्फुरणमिति स्फुरणाविरुद्धमतिकृत् समासितेऽकार्यमिति यदि दृष्टव्यम् ॥ यथा वा चिरकालपरिप्राप्तिनयनाना
नदायिनः कान्तस्य कोपात् सहसा विदधाति गलग्रहम् ॥ अत्र कण्ठग्रहमिति वाच्ये अत्र गलग्रहमिति समासितेऽपा
देयप्राप्तेलयाऽभिधानं ... तेरोगविशेषमभिदधत् कण्ठग्रह इति वाच्यम् ॥ आलिंगनार्थतिरस्कारेणानर्थः ॥ न
त्रस्तं यदि नाम भूतकरुणासन्तानशान्तात्मनस्तेन व्यारुजता धनुर्भगवतो देवाद्भवानीपतेः ॥ तत्पुत्रस्तु मदा
न्धतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः स्कन्दः स्कन्द इव प्रियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ॥ अत्र भवानीपतिशब्दो भवा
न्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति ॥ अत्रास्मिन्नर्थे इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडेति सूत्रेण भवस्य पत्नीति विग्रहे भवानीपा
निपदं सिद्धं तथा च भवान्याः पार्वत्याः पतिरिति विवक्षितविशेषपरत्वेन समासे भवपत्नीपतिरिति विवक्षितवि
शेषपरत्वेन भवपत्नीपतिरित्यविवक्षितविशेषपरत्वेन शिवादन्यस्य कस्यचिद्भवानीपतित्वेन बोधनाद्धि रु ।

का॰
टी॰
८२
९१

द्धांधियमुत्पादयति । तथाहि देवदत्तभार्यायाः पतिरित्युक्ते देवदत्तो न प्रतीयते किन्तूपपतिरेवेति । गौरीप्रियश्चाह ततोऽप्र
स्मवतः सोऽपि गिरिसुतानाथ इह सर्वत्रेति रुद्रे कारः पाठान्तः सोऽम्बिकारमणः । अत्राम्बिकारमण इति विरुद्धां धिय।
मुत्पादयति अत्राम्बिका इति पदे गौर्या मातृत्ववाचकत्वेन स्वार्थसद्भावे रमणेति पदेन समसिते शिवे तज्जमातृरमण
विशिष्टत्वेन विरुद्धामतिकृत् । समासगतमेवेत्येवकारेण समासेऽक्लिष्टादिप्रयोगे एव नियमेन नान्योक्तो समासेऽप्र
समासे च बोद्धव्यः नासमासगतं श्रुतिकटु रुदादयतीति श्रुतिकटु समासगतं यथा साहरेवस्वयामासारत्नरोकि तवि।
लोचनावाहिनिह्लादनार्हीयकालश्वसमुपागतः । वाहिनिह्लादनाहेति पदे समसितं श्रुतिकटु । एवमन्येऽपि।
ज्ञेयम् । उक्तं च कश्चित्पदे दोषान्वाक्यपदैकवाक्येवातिदिशति । अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् । वा
क्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन । केचनेति न पुनः सर्वे च्युतसंस्कारादिदोषत्रयं विनान्ये वा शिष्टाः पददो।
षा वाक्येऽपि सन्तीति । तत्रेदं तात्पर्यम् आकांक्षादिनान्यपदान्विता नापदानां दोषा हि वाक्यदोषाः । च्युतसंस्कारादी।
नामन्वययोग्यपदेष्वनन्तर्गतो वाक्यत्वेऽनन्तश्रुतदोषत्वमिति । क्रमेणोदाहरणं सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनतार्प्सी
त्सममंस्त बन्धून् । अजैषीत्षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च । अत्राध्यैष्ट षड्वर्गमिति वाक्यं श्रुतिकटु । नः प
दद्वयस्यान्योन्याश्रयेन श्रुतिकटु । अत्र सोऽध्यैष्टेत्यादौ पददोषत्वमेवेति गुरवः । परेत्वभिन्नवाक्यस्थितानाम
ध्यैष्टेत्यादिपदानामर्थोऽस्तीति वक्तुः समन्वयेन महावाक्यापेक्षयैकवाक्यत्वेन सर्वमेवेदं पद्यं श्रुतिकटु वाक्यो।
दाहरणमाहुः । तत्ररम्यं तथा सति च्युतसंस्कारादीनामपि भिन्नवाक्यस्थानां महावाक्यापेक्षयैकवाक्यत्वेन वा

कादोषत्वंस्यात् अपिवाक्यसमर्गतत्वंश्रुतिनितिसमूहरामक्रक्तीनासादिमवत्रेणाकर्मसैवात्मनेपदविधानावद्युतसंस्कृ।
तिः अप्रयुक्तमुदाहरति सरातवेतुस्त्ववनेभावुकानांपरस्परास् अनेनमूकनादोश्रुपदतदोषैरसंमतान् अ
वतुस्त्ववनश्रनूः अनेनमूकोबधिरस्मूकः अत्रनकेवलंतुस्त्ववनानेकैलमूकशब्दावेवेत्तु बधिरस्मूकर्थयोरत्
शिष्टावाचकाविभिन्नोनुप्रयुक्तोकिंतुसर्वाण्येवराङ्गियादिपदानितथावाचानेकेषांराङ्गियादिपदानामन्वये
स्फुटावाक्यदोषतानिहतार्थमाह सायकसहायबाहोमकरध्वजनियमिततमादिपते अब्जरुचिरभास्वर
स्तेभातितरामवनीपश्लोकः अत्रसायकादयः शब्दाःखड्गादिप्रसिद्धमवनीपयशःपर्यायाःशरादयर्थतयाप्रसि
द्धाः खड्गादयोऽप्रसिद्धार्थाप्रसिद्धेः शरादयर्थैर्निहताःपरस्परंबहूनांनिहतार्थानामन्वयाद्वाक्यदोषता अनुचि
तार्थमाह कविरत्नतावत्पटयस्त्रगुणग्राममभिनीयशोगायतेत्वतेदिशिदिशिनृत्यनगनानामस्तवविभो पुरः
ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगानतथापितत्कीर्तिर्भ्रमतिविगताच्छादनमिवअत्रकविरत्नादिशब्दोऽर्थो
नेरप्रतिपादयन्नुपश्लोक्यमानस्यतिरस्कारंब्रूतेकिं कुमभिवविनतीतिकविनोराजानंगुणनाप्रौयादीनाग्रा
मसस्फुट पटयुसणकं प्रगल्भकवोपि अभितः सर्वतप्तेनग्रासुग्रारणादिशिदिशियशोगायतितत्थातेनप्रा
कारेण अपिविस्मयेशरज्योत्स्नेत्यादिपदावितुषणवतीतत्कीर्तिविगतमाच्छादनेरोषतेप्रतियातोयत्रतत्ये
हजगतिभ्रमतिप्रसरतीत्युपश्लोकयितेकेवनप्रारव्याः कविरत्नादिशब्दाः तेजन वायुस्तेतत्समूहे पटेकरोषि
दिशिदिशिनग्नावस्त्रहीनाजनानास्तवयशोगायतितत्थापितवकीर्तिरूपावतीशरज्योत्स्नागौराणिवनानिसा।

कु॰
टी॰
५८
92

वाँगानितैः स्वभगाविगलन्मातङ्गादनेवसंततयानग्येहंलोकेभ्रमनिगदद्दाह्मदमदन्तेरश्पेवमन्तविनमर्थांनंरप्रति
पादयेत उपश्लोकमानस्पगाह्नस्नतवायतापादनेनतिरस्कारमेवद्योतयतीति अथवाचकेयथा प्राभ्रभ्राङ्गुस्पृथा।
माप्यविश्वमाश्चः करोत्ययम् निद्रांमहस्वपर्णांनांपलायनपरायणं अथवामभ्रभ्राङ्गुस्पृथामाङ्गुस्पृथामाविष।
माश्वनिद्रापर्णेशाहाः अत्रकश्चिन्नदगगनमसम्राश्रुसंकोचनदलनामवाचकाः अश्लीलेषुव्रीडादायियथा भू
पतेरूपसर्पतीकम्पनावामलोचना ननत्यहणानोत्साहवतीमोहनमादयो अत्रोपसर्पणग्रहणमोहनशा।
ह्वाव्रीडादायित्वाद्श्लीलाः अत्र भूपतेरुक्रम्पनासेना उपसर्पतीसमेपमागच्छतीवामलोचनाविरुद्धंभीषणंपा।
पुपतीतेनग्रहणेनेनशासेणोत्साहवतीमोहनेशत्रुषुशूद्र्कीमादतोऽस्यार्थोविवक्षितः उपसर्पतीसंभोगेच्छु।
वामलोचनानारीकम्पनावीपथुग्रहणेनकामशास्त्रप्रसिद्धंजयनद्वयानाऽनेनतत्रोत्साहवती मोहनेसुरते।
मादहावस्त्रीलार्थवाचकेनोपसर्पतीत्यादिवाक्येनहर्षितः जुगुप्सादायियथा तेमिषेर्वांतेसमभ्रान्तिपरोत्सर्गी
वधुजते इत्तरार्थग्रहेयेषांकवीनांप्सात्प्रवर्तते अत्रवांतोत्सर्गप्रवर्तनशब्दाज्जुगुप्सादायिनः कृर्दितपुरी
षमूत्रवाचकत्वात्पुरुषाकारिणोवांतादयः शुद्धाअमंगलकांडदाहरणंनपितृवमतिमहेन्द्रनामितोमहपरि
वारजनेनयत्रसे भवतिसपरिपोषकान्वयेहृदयमशीमितशोभिमकशल्लाकम् अत्रापिवर्गदहाभिन्यादौवि
वक्षितेश्मशानादिप्रतीतावमंगलार्थत्वम् पावकःशुद्धिकरश्चासावन्वयोवंशश्चेतिविवक्षितेपाकस्पशु।
वेसमन्वयार्थवितानेरन्वयेसम्बन्धयस्तुमेगलम् मान्द्यायंयथा स्वरालयोल्लासकरःप्राप्तपर्याप्तकम्पनः मार्गी

णश्रवणोभ्यस्तूत्तरेषां विराजन्ते अथ स्वर्गादिसुखार्थिं देवसेनापराशं वभूतार्थाः किंमदिराप्यर्थी इति सन्देहः
मदिराप्यर्थी मदिरावेषणुयावनभस्मार्थो शब्दो वाक्यगम्याः स्थानविशेषानिरूपितसन्देहः प्रकरणविशेषाव
गतेः अप्रतीतिर्यथा तस्मात् समाधिमार्गोपायस्य तीव्रसंवेगत्वात् तस्य दृढभूमिः प्रियायाः प्रीयतां सफलितः सा
वे अथाधिमात्रोपायात् योगी योगाभ्यासाद्द्वितीयं युक्तत्वादप्रतीतः विघ्नहानिर्निरोधे अभ्यासवैराग्योपायो वैरा
ग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते विवेकदर्शनाभ्यासेन विवेकस्रोत उद्घाट्यते इति स्थितौ यत्नोऽभ्यासः स तु दीर्घ
कालादरनैरन्तर्यसेवितो दृढभूमिः नेत्वेवं तस्य योगिनो मन्दमध्याधिमात्रोपायाः तत्राधिमात्रोपायानान्ती
व्रसंवेगानामासन्नः समाधिलाभः समाधिफलमिति पातञ्जलशास्त्रे प्रसिद्धा अधिमात्रोपायादयः शब्दाः
अत्र काव्ये प्रयुक्ताः तत्प्रकाशनाभिज्ञानां तत्कालमस्फुरणाद्वाक्यार्थो भूतादोषाय ग्राम्यं यथा ताम्बूलभृ
तगल्लोयं भल्लं जल्पति मानुषः करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा अश्लीलादयः शब्दा ग्राम्याः अश्ला
गल्लभल्लजल्पादयः शब्दा ग्राम्याः प्रयोगार्हाः समन्वयेन वाक्यार्थो भूतानागरिकवेशप्रख्योपादनेन दुष्टाः
नेयार्थमाह वस्त्रवैडूर्यचरणैः क्षतसत्तमरजः परा निष्कमाराविताः नेत्रयुग्मं वेदयसाम्प्रतम् अत्राम्बरा
लपादैः खलाभूः तत्समाक्रान्ता नेत्रयुग्मं बोधयेति नेयार्थता वस्त्रवैडूर्यस्यासरत्नस्य सूर्यस्य चरणैः पा
दैः रश्मिभिः क्षतसत्तमरजोभिः गुणालम्पा परे तमालिमिरे यस्मात् आदर्शनिष्कमणाः खलाभूः कृतन सूर्य उदि
तइत्यर्थः साम्प्रतं नेत्रद्वन्द्वं वेणयबोधयेत्यर्थः अत्र वस्त्रपदेनाम्बरपदं तेन वाच्यो वैडूर्येण मणिः चरणे

कु॰
टी॰
५१
93

नपादः तेन वरशिष्मः सन्नरतः परमो गुणः तेन तनिमिरं निक्षेपणेनावलम्बनं तेन वभूः वेदयपदेन बोधयेति
लक्ष्यते परस्परान्वयाद्वैते वाक्यार्थीभूतानार्थं प्रयोजनानाभावेनेयार्थोऽदृष्टः क्लिष्टं यथा यस्मिन्नुत्पलकस्य
प्रेत्यानिकामं कुररोशशावाक्षाः रजातसूर्यं वैयध्रुतमेतैर्मौनसंशोभाम् अत्र यस्मिन्नुत्पलशोभांप्रेत्य कस्यमान
मेनरजन्तीति समन्वन्तोक्लिष्टत्वम् अत्र यस्मिन्नादयः शाखापरस्परसंनिवेशभावान्नार्यविलम्बेनोपस्थित्या
क्लेशेन वाक्यार्थीभूतादृष्टः आविमृष्टविधेयांशः यथा न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः सो
ऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः धिग्धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा स्व
र्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः अत्रायमेव न्यक्कार इति वाच्यम् अत्रायमेव न्यक्कार इ
ति न्यक्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितं तच्चानुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत् इति शिष्टोपदेशाद्विधेयस्य
प्रथममुक्तिः अनुवाद्यस्य पश्चादिति विलम्बोपस्थितिर्मतिभावः अयमिति न्यक्कार इति द्वयोरन्वयाद्वा
क्यदोषः तथाहि वृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैरित्यत्र उपमितकृ उच्छूनैर्भुजैः किं वृथैवमेव इति वृथात्वं विधेयं तदपि पौ
र्वापर्यविपर्ययेण गुणीभूतम् न तु वृथोच्छूनैरिति वाक्ये न्यक्कारो ह्ययमेवेति विधेयवाक्यस्यानुवाद्यतया निर्णी
तत्वात् श्रुमत्र विधेयदोषगुणेन न्याशोऽकाम् उच्छूनत्वमात्रेणैवानुवाद्यं वृथेति विशेषणत्वम् भुजानामुच्छू
नत्वे केवलं पूर्ववाक्यस्यानुवादीभूतेन तत्समर्थोऽस्मिन्नर्थेन वृथेति निपातेन विशेषणेन साकाङ्क्षत्वं एवं तत्समस्तेऽस्मि
न्नेतावत्येव वाक्ये उच्छूनत्वस्यानुवाद्यस्य वृथात्वस्य चाविधेयस्य पौर्वापर्यविपर्ययेण दोष इति भावः अत्रापि वृ

ष्येति किमिति द्वपदयोरन्वयेन वाक्यदोषता नन्वनुवाद्यविधेयतानुपपत्तिरर्थयोरेवेति कथमत्र वाक्यदो-
षतेत्याह अत्र तु शब्दरचनाविपरीताकृतात् इति वाक्यस्यैव दोषो न वाक्यार्थस्य शब्दरचनाया वाक्यस्यै-
वेन वाक्यदोषत्वमेवेति भावः न केवलं पार्वापर्येणानुवादानादिविधेयस्य गुणभावे दोषः किन्तु विधेयता-
नुपस्थित्यापि तद्दोषत्वमाह यथा वा अपाङ्गसंसर्गितरङ्गितदृशां भ्रूवल्लरीलीलानां विलासमेव तनम् विस्मारिताभा-
स्तकं च तुकेनतोस्तलतोनयासोस्मभरोत्सवापतः अत्र योऽसाविति पदद्वयेऽनुवाद्यविधेयार्थं तया विवक्षित-
मनुवाद्यमात्रप्रतीतिकृत् अत्र यस्त्वं रंगितादितनोतिसत्यागतः स्मासावित्यनेन तच्छब्दार्थो विवक्षितः ना-
नुपस्थितः यच्छब्दोपात्तस्याधिकरणत्वेनादृतः शब्दादीनां प्रसिद्धिमात्रपरामर्शकत्वात् तथा च योऽसौ प्रसिद्ध आ-
गत इत्यनुवाद्यमात्रे प्रतीते तच्छब्दवाच्यस्य विधेयस्यानुपस्थित्या वाक्यं दुष्टमित्यर्थः नन्वत्र यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध
इत्येकस्मिन्नुपात्तेन परस्यानुपात्तस्याप्याक्षेपलभ्यत्वमित्यनेनात्र दोष इत्याशङ्क्य यत्तदोरन्योन्यमपेक्षानुपेक्षेति विस्ता-
रयन्नाह तथाहि प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते यत्तदोः परस्परं नै-
रपेक्ष्यं प्रक्रान्तादिस्थानेष्वेवान्यत्र सापेक्षत्वमेवेति भावः तत्र प्रक्रान्तमुदाहरति क्रमेणोदाकान्त्यैकेवलानी-
तिष्फलीयैर्वा फलवेष्टितेः अतः सिद्धिः समेताभ्यामुभाभ्यामन्वयेषु सः अत्र स इति प्रक्रान्तत्वं पदं तच्छब्देनाप-
त्तेनेतस्यार्थलभ्यत्वात् तथा चोक्तं यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इत्यत्र स च सम्बन्धः शाब्द आर्थो वा शब्दस्तु समानाङ्ग-
पात्तयोरनुपात्तयोर्वार्थ इति प्रसिद्धो यथा द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः कला

का· वसाकांतिमतीकलावतश्चमस्तोकमपवनेन्दुकौमुदी अत्रसैतिप्रसिद्धोविनूकलावदन्यच्छहेनापेतत्तेनअनु।
टी· भूतेयथा उत्कामिनीभयपरिस्खलितोत्तरीकोनातिलोचनेषु शिखिर्हेशोविधुरैरुपैति कोरेणदारुणतयासहसैव
९५ वदत्यार्थसमान्वितैनदहनेनवीरितानासि तेशनिमत्तप्रतशोभाविशेषेस्यानुभूतार्थंवदन्निधेयतभावात्रया
95 च्छहमपेतते एवयच्छहस्यप्रकानादर्शयति यच्छहस्तग्गवाक्यार्थगततेनोपात्तः सामर्थ्यात्तुवे
वाक्यार्थगतस्यतच्छहोपादानेनापेक्षते यच्छहउत्तरवाक्यगतोनुवादपरत्वाभावान्नच्छहोपादानेना।
पेक्षते पूर्ववाक्यगतस्तत्रुद्यतेनापेक्षतएवेत्यर्थः तदेवोदाहृयथा साधुचन्द्रमसिपुष्करैः कृतंमीलितेनयाः
दभिरामतनाधिके उद्यतात्मयनिकामिनीमुखेतेनसाहसमनुष्ठितंपुनः चन्द्रमस्याभिरामतयाधिकेसतिपुष्करैः
कमलैर्यन्मीलितंतत्साधुकृतं विजयिनः शत्रोः पुरतोनीतिविदांसातमग्रापनेत्याय्यमेवेत्यर्थः तेनचचन्द्रमसा
पुनः कामिनीमुखविजयिनिसतिउद्यतात्मानंप्रकाशयतासाहसमशोभनंपदंकर्मानुष्ठितंविजयिनः शत्रोः
पुरःस्वात्मप्रकाशनंसाहसमेवनकालोचितमित्यर्थः अत्रवाक्यपरेतत्यच्छहमात्रतच्छहापेक्षतिदर्शयति प्रायुप
तस्तुयच्छहस्तच्छहोपादानेविनासकांक्षः यथात्रैवश्लोकेआद्यपादयोर्यन्यासे पूर्ववाक्यगतस्तत्रदापेक्षा
समर्थ्येनयात्तदुपादानमेवापेक्षतेतेनद्यतप्रत्यायनमिति नदेवदर्शयति यथात्रैवेति मीलितेनयदभिराम
ताधिकेसाधुचन्द्रमसिपुष्करैः कृतंमीलितपाठेतत्पागसंगतिवदत्रापिच्छहोपादानाविधेयस्यानुपस्थिति
रितिभावः ननुयन्यःसएवलोकेसएवशुन्यःसएवसर्वेगुरुः यस्यपुरवकमतकोशवास्यकुलदेवतवरासो॥

स्यादौ यत्रविधेयवाचकस्य तच्छब्दस्य प्रथममनुपादाने यच्छब्दस्यानुवादवाचकस्य पश्चादुपादानेनयोः पौर्वाप
र्यविपर्यासादुक्तसमासविधानेन्याशङ्काह द्वयोरुपादाने तन्निराकांक्षत्वे प्रसिद्धम् यत्तदोः पौर्वापर्यविप
र्यये सत्यपि द्वयोरुपादानान्निराकांक्षत्वान्नत्वान्नालेविधेयोपस्थित्यान्नदोषइतिभावः सर्वत्रान्वयथाका
ये विहितयानुपस्थितिरेवदोषइत्याह अनुपादानेपिद्वयमपिसामर्थ्यात्क्वचिद्गम्यते सालादनुपान्ना
वपियत्तदोः क्वचिद्वाक्यार्थपर्यालोचनसामर्थ्यादनुवाद्यविधेयवाचकोलायते एतदेवोदाहरति यथा।
येनामकेचिदिहनः प्रथयन्त्यवज्ञांजानन्तितेकिमपितान्प्रतिनैषयत्नः उत्पत्स्यतेस्तिममकोपिसमानधर्म
कालोह्ययंनिरवधिर्विपुलाचपृथ्वी अत्रय उत्पत्स्यतेतंप्रतीति येकेचिदवमानिनस्तेषांनेहकाव्येनास्मदीयेऽ
वज्ञांप्रतिपादयन्तिते किमपिजानन्ति नाकिंचिदपिविदन्तीत्यल्पविहानाह किमपिविदन्तिहासेन इतिवदता।
पिकिमपीतिनिपातसमुदायोनकिंचिदित्यर्थे तान्ननमित्तान्प्रतिनैषयत्नस्तदर्थंनेदंकाव्यं नहिका।
न्येषयत्नइत्याह कोपिसमानधर्मेः सहृदयैर्मितः श्रोता उत्पत्स्यते इदानींचेदन्यत्राभविष्यत्का।
लोकिंप्रमाणमित्याह कालोह्ययंनिरवधिः क्वचिद्विश्रान्तिर्नास्तीत्यर्थः अथवाद्यापिप्रवर्तमानश्चो।
तेत्यर्थः नहिकश्चित्सन्निहितोदृश्यतइत्याह विपुलाचपृथ्वी कापिदेशान्तरेवास्तेइत्यर्थः अत्रय उत्पत्स्यतेऽस्ति।
वात्तंप्रत्येषयत्नइतिवाक्यार्थसामर्थ्यात्तच्छब्दोपादानेनैवलभ्यते अर्थात्तदर्थोनेतिन्यायादनुवाद्यविधेयार्थयोर्यत्र
तदोस्याप्यसमर्थाकांक्षालाभनिराकांक्षत्वात्सन्दैवेत्यर्थः एवंयत्तद्भ्यामवकाविकाहेनसम्बन्धेनक्वचि

का॰ दार्थेनात्र वाच्याविधेयतावगम इति सिद्धान्तिते प्रक्रान्ते संग्राम इति एवं तच्छब्दस्योपादाने यमाकोत्तरमपेक्ष
टी॰ ह्यमोन्नरवाकांगनत्तेविनातच्छब्दस्य माकाांचमेश्रुतिपादितेनास्मिन्नेतिनियो माविलम्बुदाहरणेन तच्छब्दस्योप
९५ दानादान्तेयसंभवात्माकांक्षत्वेनविधेयतानुपस्थापकत्वेनेत्यर्थः ननु यत्तच्छब्दपर्यायस्यादसः प्रयोगा
95 त्कथमत्र साकांक्षत्वेनेत्याह असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः वियुक्तरामा
तुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः अत्र हि न तच्छब्दार्थप्रतीतिः अत्रादसो न तच्छब्दार्थ
वाचकता किं नसा तां निर्दिश्य प्रत्यक्षानुभवोवर्तिनमात्र अदसस्तच्छब्दार्थेन निष्ठापन्निदर्शयति प्रतीतो वा
करवालकरालदोस्सहायो युधि योसौ विजयार्जुनैकमल्लः यदि भूपतिना स तत्र कार्ये विनियुज्येत ततः कृ
तेकृते स्यात् अत्रादसस्त्वनर्थको भवेत् यदि स्मृत्यानिष्ठान्नामनयेदपर्यायो असौ मरुच्चुम्बितेत्यादावदसस्तच्छ
ब्दवाचकत्वमेवेति न हि करवालेति पद्ये साविनम् के नैव तच्छब्दार्थस्याविधेयतस्याभिधानात्तस्य इति पुनरुक्तमन
र्थकं स्यात् ननु न वयमदसोर्थान्तरं निषेत्स्यामः किन्तिदे शास्त्रैव तच्छब्दार्थमप्यस्मादसइत्याशंक्याह एवं स्म
रमाह अथ यया विकल्पाभिदमर्थमंडले पशुपतीशानि विलम्बवकृतः स्वात्मपदत्पर्यशरित जनस्य समानि
त्यसत्वाविनः कृतोयम् यथाविकल्पविकल्पेन भेदेन इदं अर्थानोपदार्थानासमुण्डलंभवदृशः
स्वदात्मकं पशुपतिर्जानाति इति इदंशब्दवदादसोपि शब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्ते इति न हि त्रैव वाक्यान्तर
उपादानमर्हतीति ननु त्रैव इत्यस्मिन्पद्ये इदंशब्दे प्रथमो क्रमस्यानुवाद्यस्य यच्छब्दार्थस्य परामर्शको यथा।

॥ नन्वर्थेन तच्छब्दाभिधेयार्थमभिधत्तेनैवात्तस्मादेवापि न तेनोक्तियोन तच्छब्दापि च न तच्छब्दाभिधेयोऽर्थमभिधत्तेऽस्मीति वे
नर्वमेव यथा ह्येशोद्धय तच्छब्दमवदाहितानिर्देशात एव तच्छब्दसमानाधिकरणः यच्छब्दोऽविभक्तिनिर्देशात्तु त
च्छब्दार्थे यच्छब्दार्थानिर्दिष्टवाक्यार्थपरामर्शकतया विधेयार्थमभिधत्ते न तथैवास्मादेवापि वाक्यान्तरे यच्छ
ब्दानिर्दिष्टवाक्यार्थपरामर्शकः सन् न तच्छब्दार्थं तया विधेयत्वेनोपादानमर्हतीति न तत्र तन्नान्तियोगसाविन्यो
नमनूपान्तिरिक्तोऽपदस्माह सन तच्छब्दार्थो विधेयत्वेनाभिधत्ते इति भावः तत्राकिमभिधत्ते इत्यत आह यच्छ
ब्दसान्निहितनिकटोऽपि न तः प्रसिद्धपरामर्शीति हि यस्मात्तच्छब्दसन्निकटेऽयमसमीपिक्ववधानेऽपि न तः सामानाधि
करण्येनैकविभक्तिनिर्देशेनानिर्दिष्टः प्रसिद्धमात्रार्थमात्रेण केवलार्थः नैकेवलमदस्मादुपपत्तारुपः प्रसि
द्धिमात्रार्थमभिधत्ते न विधेयः किन्तु तच्छब्दोऽप्येवं विधेयमप्रसिद्धमर्थमेवाभिधत्ते किन्तु तच्छब्दोऽपि न विधेया
नाभिमतिर्दृष्टोऽनवद्याग्राह यत्तदोर्नित्यमप्युपतानेनेनोपक्रमे टीकान्तरेऽनन्यदानेन नन्नेतदपि ह्यविनम इत्य
त्र तच्छब्दः अत्र यथा तच्छब्दः प्रसिद्धिमात्रपरामर्शकः तथान्ये नानियोगसाविन्याः सावित्यस्यापि प्रसिद्धिमा
त्रपरामर्शकत्वेनाविमृष्टविधेयांशतासिद्धेरित्यर्थः ननु यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध इत्येतस्यानुपादाने चेदविमृष्ट
विधेयांशतानाहि वक्ष्यमाणे उदाहरणे विरोधः स्यादित्याह ननु कथं कल्याणानां त्वमिह महसां भाजनं विश्व
मूर्ते धुर्यां लक्ष्मीमथ मयि भृशं धेहि देव प्रसीद यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे भद्रं भद्रं वितर भगवन्भू
यसे मङ्गलाय अत्र यद्यदित्युक्तान्तम्येयत्तद्गोऽत्रानुवादे यच्छब्दस्य विधेयपकपदे तच्छब्दस्य हर्षस्यैकस्यैव यच्छ

का० टी० ५५
96

हृदयमाकोतनमितिचेन्न । नत्रसमासान्ते उच्यते यथाहिति येनयेनकेनाविद्वत्पेणोस्यतेनसर्वात्मकेवक्लाति
णं तथाभूतेनैकेनतत्पुरुषेणपरामृश्यते अनर्थभावः नाहियावेताद्यतत्पुरुषार्थानावेतस्तत्पुरुषार्थस्येषतियम
वितनयतत्पुरुषार्थस्तत्पुरुषेणपरामृश्यते तथाबहुव्रीहौबहुव्रीह्यर्थविशेषपरताभवात् सर्वात्मकत्वेनावि
वक्षितत्स्य तत्पुरुषार्थैकापर्येकेनापितत्पुरुषेणपरामृष्टः यत्रतुविशेषपरत्वेनकोपाविवक्षितातानसर्वात्म
कत्वेनतत्तत्पुरुषस्यापिवीप्सापिवीप्सा यथा येयत्कतीयायपतिविशेषमेत्याटोसमर्थं नियेनतमेवत्याग तेने
वमालित्यमितिविशेषप्रतीतेः एवंतत्तोतियोस्याविनयत्पुरुषेकिमिवेष्टः विधेयाशता प्रतिपाद्यविवक्षमे
वोदाहरणान्तरमाह तथाव किंताभवविताचितः समुभेताये नैतटेवहूतेमाचासीत्तत्रतागतताकिंमा
शवासातेवसेमयाम मिथ्यैतन्मनाविशिनहितयम्भ्यायतुतोसौगुरु सीतातानकलत्रमित्यत्रावितो
शकेविधायाहतम अनार्यमोहिताभ्रान्तिवाच्यनतनयोः समासेगुणीभावबहुत्र्यः अनार्यातुतोसौग
तोरिति आर्यस्यरामभद्रस्यसर्वदोवितकारिणोनत्रतित्यत्रार्थस्यसम्बन्धस्यतत्रानोविवक्षासम्भवतीतिवाच्यं ।
विवक्षितोविधेयमासीत् उत्यमेवमातातानकलत्रमितिनानस्पष्टार्थस्यकलत्रमितियत्रतातसम्बन्धः ।
तत्रकथमतोविनयामितिविधेयमासीत् तत्पुनरनयोरायस्यतानस्यवेनैतयोः समासेषष्ठीतत्पुरुषे उत्रय
दृश्यायात्येनपूर्वपदयोर्गुणीभावउसर्जनतांकरणीयानासीत् यस्मात्तत्तोः नोविमृष्टविधेयाशतेति ।
अत्रतातकलत्रमार्यात्रतेतिपदद्वयसम्बन्धाद्वाकोटोपबामीयोकेपरेत्तामिथ्यैतन्मनाविशितेतमत्रविनामिति

समन्वयस्यानेकपदावलम्बनाद्वाक्यदोषत्वेनेति एतदुपसंहरति एवं समासान्तरेष्वप्युदाहार्यम् एवं वाक्यगते
न समसमासान्तरे बहुव्रीह्यादौ एवं प्रमाणैरविमृष्टविधेयांशतामुपस्थाप्य वाक्ये विमृष्टमितिक्षुद्रदाहरति स्नि
न्तलमारक्तभुवः शिवालिङ्गितमूर्त्तयः विग्रहक्षयेणेनाद्य शेरते ते हता बन्धवाः अत्र क्षतमार्गणगणश्रुताः स
स्वमांसत्वेनेति विवक्षितेनेहतास्त्रावाः इत्यादि विरुद्धा प्रतीतिः आश्रितानितिलताः स्वाङ्गरक्षीकृतस्वजनाः कल्प
णाक्षिप्तमूर्त्तयः वैराग्येत्यागेनाद्य हते तेन खमसावं बुद्धवे ताहशा स्नेहासते इति निवारिते ते वाक्ये आश्रितभूम
यः भूमौ पतिताः रक्तमुत्पयिरेस्व वक्ष्यत्येभ्य इत्येताः हशाः स्त्राशोवाभिः स्वगालीभिरालिङ्गितामूर्त्तिर्देहो येषां विग्र
हस्यदेहस्य क्षयेणेन नाशेन हतानि प्रसवः प्राणाः खानीन्द्रियाणि येषां मेहताहशा स्नेह आसते इति विरुद्धा प्रतीति
करोतीत्यर्थः एवं वाक्यदोषान्निरूप्य पदैकदेशदोषानुदाजिहीर्षुराह पदैकदेशे यथासम्भवं क्रमेणोदा
हरणम् पदैकदेशे श्रुतिकटुत्वमाह अलमतिचपलत्वात्स्वप्नमायोपमत्वात्परिणतिविरसत्वात्सङ्गमेनाङ्ग
नायाः इति चेतसि प्रतीत्य कृतसकलसमालोचनो यावदस्याः शक्यते नावसरो दीर्घकालं विसरत्वेनेतरात्मा अत्र त्वादिति त्वादिः
त्वप्रत्ययमात्रस्य पदैकदेशत्वया श्रुतिकटुत्वं एवं निहितमुदाहरणपमदाहरति तत्र कक्षासंस्थे क
स्थैव कार्यमर्थानुमर्थान्तरमथ एव अर्थान्तरप्रत्ययमङ्गलव्याप्तिबीजाङ्करस्यार्द्रत्वादिवाम्भः अत्र द्वेष्ये
इति त्वकमेयम् अत्रेऽ प्रत्ययमात्रसम्बन्धात्पदैकदेशत्वान्निहतार्थमाह यस्याशपथरो विभ्रमम एड्नानोसंपाट
यिनीशिशिरशिवेरविर्भाति बालाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिवधातुमत्ताम् अत्र मत्ताशब्दस्य तनप्रत्य

का. टी. ५१

९७

येष्वर्थो विवक्षितः स च प्रागुपस्थितेन तेनैवार्थेनाभिहितः अत्र प्रत्ययमात्रस्यैव तथा तावन्मात्रैकदेशत्ता निरर्थक
माह आदावेव तावत्पुंस्त्वलिङ्गवचनोपश्लिष्टो मासोऽभिहितो लाघवमिति श्रोतुः प्रतिपत्तिरुत्पन्ना तेनैव तत्रस्थेनापि तावन्नोद्दिश्यते सम्प्र
त्येवमिति मेघस्तनयति स्वेदयति चैत्रो भवति नाम विधानकर्मकर्तृकत्वेन कर्मकर्तृकस्य लक्षणायास्तूपादानात् द्वि
वचनोपादानेनैव सिद्धे बहुवचनं निरर्थकमिति बहुवचनग्रहणादेवमपदैकदेशत्वादर्शनेऽपि गतिमावादे
पाध्युत्पन्नैदेशस्य च व्यापारान्तर्भावाद्बहुत्वाभिप्रायेण च बहुवचनं सार्थकमित्याशङ्क्य निषेधयति न च व्या
तमवाप्नोति प्रेमाद्वौ द्वे इत्यादि व्यापारभेदाद्बहुत्वे व्यापाराणामनुक्तत्वात् न चात्र व्यापारैकदेशो
वर्त्तते यथाल्लः स च वाक्ये इत्यत्रात्र लक्षणत्वाद्व्यापारभेदाद्देशात् बहुत्वे तथात्रापीति न समभवति य
त आदौ वचनेन पूर्वव्यापाराणामनुक्तत्वाद्व्यापारैकदेशो हि वर्त्तत इत्यत्र यः अत्र दोषान्तरमप्याह अधेवकृ
कृतेऽकृत्यात्मनेपदमित्यनुशासनात् क्रियाफलस्य पाठेनाव्येकर्त्रैर्सम्बन्धे यः कर्तृत्वाभिप्रायफलाभावात् आत्मा
र्थे क्रियाफले आत्मनेपदमित्यनुशासनात् क्रियाफलस्य पाठेनाव्येकर्मे करणस्य कर्त्रीकरणेलक्षणया
न सम्बन्ध इति नियोजनेऽत्र समाश्रयकमित्यर्थः अवाचकमाह वाचनार्थो हि शब्दविनयीकाग्निकेयो विजे
यः शुश्रूषासम्पन्नमुदयेश्रीयंते तत्कारः आसेवनात् किन्तु कृतकवनारण्यकाककण्ठबाधेन दर्शयेत्तदपरम्परा
तत्तत्रैव बहुधा सः अत्र विनेय इत्यकृत्यप्रत्ययः कृत्प्रत्ययार्थवाचकः अत्र काग्निकेयो विनीत इत्यतीतकालार्थ
स्यावबलयाप्रयुक्तो यत्प्रत्ययो न वर्त्तते वाक्ये तत्कालवर्त्तमानार्थस्यैव स्फुरणादित्यर्थः मिथ्याश्रीतमाह अतिपत

वमिनपरांमिनिर्वर्णितवृत्तरत्नाहरनिशाठः परमार्थतः सहृदयं ददातीति नः कालकूटमुदितमिव अत्रपेनवशाह्नः
कोमलार्थविवक्षयाप्रयुक्तम् पेलवपदेऽपि तस्मिन्नेवपेलनपेलः सुविदग्धनेयमिति समर्थायेनवप्रत्ययेन सिद्धेस
सैवप्रत्ययस्यान्यारोपेलेतिपदैकदेशः श्रुवेजनबोधकाग्रीडादायितावष्टः जुगुप्सामूलाहरति यः श्रूयते सरा
मारेन्मुवर्तीर्थसार्थस्नानेनशास्त्रपरिशीलनकीलनेन सोजन्यमाश्रजनितपूर्जितानां सायंदृष्टाः पन
तिकस्यविदेवपुंसः अत्रपूयशाह्नः पूयतेऽस्यापदस्यापविशीकरणार्थंविवक्षयापानिस्यात्तिदुः भोक्त्याणेप
कदेशः पूयशाह्नोव्रणक्लेदबोधनाज्जुगुप्साद्यायी विनद्यप्रणयैकेकेनैनमतनेयोभवदेगनाहशः कथमद्य
सतहदीपतानादभिप्रेतपदेसमागतः अत्रप्रेतशाह्नः अत्राभिप्रेतपदस्याभिलाषितार्थवाचित्वेयोपात्तस्याभी
सुपसर्गान्यागोप्रेतेस्यैकदेशः मृतार्थवाचकत्वादमङ्गलत्वानकः सान्दियमाह कोसिन्कर्मणिसामर्थ्यमस
तोऽत्रपेतेनरामः अयंसाधुवरस्तस्मादत्रावित्वध्यतामिह अत्रकिंपूर्वंसाधुरुतसाधुवरत्वेनातिसन्देहः अत्रसा
धुवरइत्यत्रवरइतिपदैकदेशः किंभूतपूर्वेवरडितिभूतपूर्वार्थवाचकस्यवरट्प्रत्ययस्यरूपात्किंवासाधुश्चवर
इतिसाधुशाह्नोपपदस्यवैयात्योरवृत्त्यन्यैरूपंइतिप्रकरणाविशेषस्यानवबोधात्सन्देहः नेयार्थमाह किमुच्य
तेस्यभूपालमौलिमालामहामणेः सद्धर्त्रभवचोबाणास्तेजोयस्याविभाव्यते अत्रवचःशाह्नेनगीःशाह्नोलक्ष्य
ते वचोबाणैरित्यत्रवचःशाह्नस्यपदैकदेशस्यगीःशाह्नलक्षणयागीर्वाणैरैवैरित्यर्थविवक्षितेप्रयोगाहृदिप्र
योजनाभावाडमृतं अत्रान्यदोषमाह अत्रनावलकैवनेपूर्वपदेयावङ्गत्रपदमरिपर्यायपरिवर्तनेनलमते अत्रा

का· दी· ९९ 98

वचो वाग्गीरिति निपदेवचः श्रावस्य गीः श्रावनेवाणयापि दोषः गीःश्रोत्रेति पदे गीर्वाणपदार्थाप्रतीतेः अत्रप
दद्वयमपि न परिवर्त्तनसहमित्याह जलध्यादौ तूत्तरपदमेव वडवानलादौ तु पूर्वपदमेव जलध्यादावुत्तरपदस्य
दि श्रावस्य परिवर्त्तनेन पर्यायकथनात् जलधरजलणाद्यादिप्रयोगान्नेयार्थेन पूर्वपदस्य परिवर्त्तने वडवोपि वारिधी
न्यादिप्रयोगो गुण एव तथा वडवानलादौ पूर्वपदपर्यायकथनाद् अश्वानलेत्यादौ वडवाग्न्यादौ ज्वाने यार्थता अ
त्रोत्तरपदपरिवर्त्तनेन तु वडवाग्निवडवावह्नीत्यादिप्रयोगो गुण एवेत्यर्थः नन्वप्रयुक्तासमर्थविरुद्धमतिकद
दि श्रुतिविविलितार्थप्रतीतिविरहस्त्वप एव तत्कथं भेदेन निर्देश इत्याह यद्यप्यसमर्थत्वेवाप्रयुक्तादयः के
वलभेदास्तथाप्यन्येषां लंकारिकैर्विभागेन दर्शिता इति भेदप्रदर्शनेनोदाहृतेव्याइति च विभज्योक्ताः उद्देश्य
प्रतीतिविघ्नानेमवैषां सामान्येऽप्यसमर्थत्वप्रयुक्तेन रविशेषेणापि रसापकर्षका इति पृथगुदाहृताः अथवा यदि वि
शेषधर्मापेक्षा नाद्रियेत सर्वेषु रसापकर्षकत्वस्य सामान्यधर्मस्य न त्वत्तान्मवैव भेदगणनानपद्यते इति भावः
इदानीं वाक्यस्यैवासाधारणान्दोषानाह प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसंधिहतवृत्तम् न्यूनाधिककथि
तपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तञ्च अर्थान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् अपदस्थपदस
मासं संकीर्णगर्भितं प्रसिद्धिहतम् भग्नप्रक्रममक्रममनपरार्थं च वाक्यमेव तथा प्रतिकूलवर्णादि
वाक्यमेव दुष्टं न पदं नापि पदैकदेशः पदपदैकदेशयोरेतत्प्रकारकाणामसम्भवस्यैव रसानुगुणत्वेन वर्णानां व
च्यत्वेन तद्विपरीतत्वं तत्प्रतिकूलत्वम् वक्ष्यमाणरसानुगुणताविरहो वर्णानां प्रतिकूलत्वं प्रकृतिरसबाधकाद्दो

थविद्यानुकत्वेप्रतिकूलवर्णानामितिपर्यवसितम् तथाविश्रुतिकटुनामदृष्टसंकरः तत्राद्येपरुषवर्णमात्रडा
हृता रहतस्तुकुमारश्रीणिवर्णास्तेहाडष्टोनेति क्रमेणोदाहरति यथा शृंगारे अकुण्ठोत्कण्ठयापूर्णमा
काण्डकलकण्ठमाम् कंबुकंठ्याः क्षणंकण्ठेकुरुकण्ठार्तिमुद्धर इत्येतत्पद्यकोक्तिः हेकलकंठिहतिमा
कम्बुकेवग्रानायिकायाकण्ठेहस्तंकुर्वित्यन्वयः अत्रैतेनोक्तानांवर्णानांशृंगारेप्रतिकूलत्वम् रौद्रे ।टे
पुत्रस्माथमहाक्षिप्रश्रोणितजन्त्यैः स्मिद्भुदाः शुभिताः तत्राटेवतथाविधः परिभवस्तानसमकेशग्रहतान्यवाहितः
प्रस्ताव्य स्मरगुरुमस्तोकेभासंतितोयद्रामेणाहतेतेदेवजल्पतेद्रोणात्मजः क्रोधनः अत्रविकटवर्णानांदीर्घदी
समासानांचोचितम् रौद्रेविकटवर्णानामुद्धितत्वं तत्रहतेति किंतमधुरवर्णानामल्पसमासानांचेतिप्रतिकूलवा
र्णत्वेनाप्युदाहरणदोषः रौद्रोचितमेववर्णानामुदाहरति यथाप्रागप्राप्तनिशुम्भशाम्भवधनुर्द्वैधाविधाविर्भ
वत्क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथिः
येनानेनजगत्सुखण्डपरशुर्देवोहरः ख्याप्यते अत्ररौद्रेवर्णानांयेविकटानामहाप्राणानांतीव्रप्रयत्नोच्चा
रितानांवर्णानांदीर्घसमाससमावेशनायथातत्कलानितथाप्रदर्शितानावित्यर्थः ननुअत्रापिचतुर्थपादेप्रागव
देवत्वाह यद्यनेनकोपस्तत्रचतुर्थपदाभिधानेनतथैवप्रयोगः अत्रचतुर्थपादेभार्गवस्यगुरुस्मरणेनतत्क्रत
भावोद्रेकात्कोपतिरस्कारेणोचितमेवमस्तृणवर्णानामित्यर्थः उपहतउक्तप्राप्तोत्तमोवाविसर्गोयत्रतत् अ
त्रवाग्रहोदाहृतावगमाय धीरोविनीतोनिपुणोवराकारोनृपोऽत्रसः यस्यभृत्याबलोत्सिक्ताभक्ताबुद्धिप्र

का॰
टी॰
५५
99

भाविता॰ अत्रोकारपरस्य यावद्दशैथिल्यमेव स्यापकष्टकं विसर्गलोपेप्युदाहरणेमयैवोन्नराधे तयावा
म्नत्येत्यादिपदेष्वर्थीनतनशोकयाविवातिनार्थस्याविलम्बेनोपस्थितिर्दूषणं विसंधिर्यत्तत्प्रति संधेर्वैरूप्यं
विश्लेषाऽश्लीलत्वकष्टत्वेन संधेर्वैरूप्यं विसंधिस्त्रियाविश्लेषाऽश्लीलकष्टत्वैरित्यन्वयः तत्रविश्लेषोग्राम्यस्या
पिसन्धेरभावः सवाहित्थायाहेतुकश्चानुशासनिकश्च तत्र सोहितैकपदेनित्यानित्याथातत्त्वपसर्गयोः नित्या
समासेवाक्येतुसाविवक्षामपेक्षते इत्युक्तेः सिद्धायाहेतुकः अनुशासनिकस्तु प्लुतप्रगृह्याअचीतिप्रकृत्या
न्नासिद्धामितिविसर्गलोपासिद्धेर्वीपाणिनीयानुशासनसिद्धे तत्रयाहेतुकेसंधिवैरूप्यमुदाहरति आश्रय
ष्याराजाविभांतिभवतश्चूरितानितानिरुद्धोद्युतिदर्यातियानिरस्मात्तिलेन्तः थीदोवत्ते आतितत्तेउविनार्थहेतो।
आतन्वतीविनयसम्पदमग्रभातः अत्रतानिरुद्धोद्युतिमिति समानदीर्घाभावोयाहेतुकः सहृदयपिप्रवर्त्त
मानः केवलशक्तिसवक्तयासहृदयोद्वेजककत्वद्दोषः थीदोवत्ते इत्यत्रशेषदोद्भूवववेप्रगृह्यामित्यनुशासनसिद्धो
विसंध्यभावोसहृदयमुद्वेजयमानोवपशैथिल्यादायितद्दोषः विसर्गलोपासिद्धोदाहरति यथावातततउदे
तऽद्याराहारहाराद्युतिरुद्रैरूदयाचलादिवेन्दुः निजवेशाउत्तानकोत्तिकातिवेतसुकामणिवक्ष्वकास्यनद्युः
स अत्रासंहितायागाढशैथिल्यमेवदोषः एतदेवह्यमाह सोऽहितानकरोमीतिसेच्छासहृदयपिदोषः प्रगृह्यादिहे
तुकतेनतनसकृत्त संधिवैरूप्यमश्लीलमाह वेगाद्भूयगगनेचलेऽमरवेष्टितः अयमुत्पत्तनेपद्योततो
मैवरूविकरु अत्रसन्ध्यावश्लीलता अत्रवलाविस्पष्टमेत्यनेनरूपविभित्यस्यावरूर्वित्यनेनसंधिर्यत्नवैरूप्यं

णेव तत्सर्वं विकल्पशाहयोः शिष्यमगणो भागा वबोध्यकतात्सर्वी लक्ष्मकल्पसमूह उक्तं सा वचनवौली मवंती वावंवसिध्य
तिः नाममेतद्गुणोत्तेगांतो शिरोनमयत्नम्मनाक् प्रयत्नकृश्रेणिविशेषणं विश्रामा वाक्येयो बहुपादान्तु सेथानेष्ठु
नेडः प्रवनेवाक्यदोषः इत्तहेतत्ततयति हनेतवर्णानुसरेण प्रश्नवसेवाप्राप्तगुरुभावा तत्तलघुसमानगुरुण
वहनेयत्र हतेनिदितेलक्षणानुसरणोपिकोविच्छेदशास्त्रोके गुरुलघुवर्णविन्यासनियमे सेगमेयातिनिहा॰
ष्टविश्रामस्थानेकाविभिरुच्यते कविच्छेदस्थानेयतिरभिहिता पूर्वेकविभिः पदान्तेसाश्रेणीभोक्रम्नतिपदमध्ये
नुप्तनिवेश्याग्रुके: यतेः पूर्वापरपदस्थानेनजिह्वाष्टाविश्रामादयश्चोक्ता निकटप्रायेविसरेह तेवर्णात्म
कवाच्छेनायचैत्यकोभेदः तथावोक्तं गुरुलघ्वादिनियमादविश्रृष्टोपिलक्षणात् यतिभेगादिदोषान्नि॰
श्रोत्रिग्राह्योसिविसरः एवमप्राप्तगुरुभावः मात्रावरशुदोर्ध्वोविसर्गोवगुरुर्भवेत् वर्णः संयोगपूर्वो वा
तथापादान्तगोलघुः वर्णोयमतिहितोयोभेदः तथास्तुगावालम्बनोदारणनायिकाद्रुपवर्णवर्णनेवसन्ता
दितन्तेगवमच्छायस्तुपजातिभिरन्यादिकेरसानुगुणतच्छन्दसाताहितलक्षणरसानतुगुणवहुन्नयचैतित्ता
योभेदः तानेवक्रमादाह क्रमेणोदाः प्रमत्तः मत्तकः मत्तहासमध्यापिनामश्रमगुरसौपाकेहत्तस्या॰
पिप्रमत्रसेफलम् सकृदापिपुनर्मध्यस्थाः सत्रमांत्तरविजनेनावदिहाम्यत्वाड्मात्मियारदनच्छन्दात प्रव
र्यादहासत्साहित्यश्रवणम् प्रत्यहारिणीच्छन्दः ननसमरमलगाषड्वेदैर्हयैर्हरिणीमतेतिच्छन्दोलक्षणेनगुरु
लघुवर्णविन्यासेमध्येपिपादत्रयेक्रमात्षड्भिश्चतुर्भिः सप्तभिर्वर्णैर्विच्छेदनयनाविसिसिद्धायोन्येपादेष

का॰ ष्टमनवमयोर्वर्णयोरन्योन्यसंधानेनाविच्छेदाद्यतिभंगेन भिन्नवृत्ते दोषः पूर्ववर्णमुदाहृत्य मायाहृत्तेपि दर्शि
टी॰ यति यथावाजेपविहृद्यनैतीयमणिशेषपतस्त्वरवत्गुणागुणेष्व अष्टनवमेनसमदोषोमाडिभकवेहृदपाडिभ
५२ षूणा अत्रद्वितीयतृतीययोर्णयोर्मकारभकारौ अत्रसगणभगणावादिगुर्वेनगुरुश्चव्यधानेनप्रथमपदे प्रयु
108 क्तौनचनथाच्छ्वरः पुमासंयस्यापादे प्रथमे द्वादशाक्षरास्तथान्त्यतृतीयोपिचतुर्दशाद्वितीयेचतुर्थेपंचदशास
यैतन्नाविलतलेणेषुसर्वेनलेवाप्रथमेपादेषष्ठातरस्पलघुनरदर्शनादेतेतदीर्घेतेनयतिभंगाहोषमस्त्यर्थः न
थावित्तत्राथामसह्वते यः पौरिहृत्तेशकावनेमनागपिनसहन्तरवृत्तगुणेन अथुनवर्वत्सदोषःप्रतिपदैरापश्च
तिपचः द्वितीयमाह विकसितसहकारभारहारिपरिमलगुंजितगुंजिताद्विरेफः नवकिसलयचारुचाम
रश्रीर्हरतिमुनेरपिमानसंवसन्तः अयुजनयुगरेफतोयकारोयुजिचनजौजरगाश्चपुष्पिताग्रातिलोतिनामिर
मयेसमपुष्पिताग्रानामकंविषमवृत्तम अत्रपदांतयोर्विवेतिपरिभाषितसपादांतलघोर्गुरुत्वस्यव्यवस्थि
तसभाबयाविषमहत्तेषुवितृवजानिगुणविशेषात भारहारीत्यत्रप्रथमपदांतेयगणेकतेव्येजनसगणेनलघुके
नप्राप्ताहत्तमिदंहृतमित्यर्थः अत्रपर्यायाविन्यासेनदोषपदूरति तस्माज्जतिम्नुदितसोपभातिपुत्रकःपा
ठः अत्रप्रीतिसंयोगापूर्वस्यरेकारस्यगुरुत्वेनपुष्टैवहृत्तमिदिः प्रकारान्तरेणापिदमेवोदाहरति यथा
वाप्रन्यासलागुणगत्तरोहरणभेवोदन्याहृदभेवसासमस्याराःखलतेमपवावैयिनायैरेषसहेषायुवार्षामस्को
किम्नताद्वियाकरलताम्त्रिणानेनपवसपलाहृष्टयचपदांतेनिष्ठमनसाप्रस्थाणिवस्थाणिच अत्रसर्यासैपस॰

नारत्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितमित्येवंलक्षणस्य वृत्तस्यैः पादैः न लघोः पादोनविकल्पेनासिद्धे
पि गुरुत्वे मात्रकारायत्तरे पादपर्यन्ते वा विसर्पति शार्दूलविक्रीडितं दृष्टेनेजोत्गोव मूर्तितामित्येवं विषयस्य पा
दस्यान्ते दीर्घोत्तरस्य तीव्रप्रयत्नोच्चारणं उदात्तरस्य नदनादस्य हस्वस्य ग्रहणाह निनाद गुणोपि द्वीपवत्तर्यो
पादान्ते नवकारस्य तत्र प्रयत्नोच्चार्यतया विसर्पणाभावेन प्राधान्यात्कारवैरहास्यायेनैवाविसर्पिनाशार्दूल
विक्रीडितस्य रूपेनैवोपपद्यते इत्यार्जितपदानामाहत्यमनहनामित्यर्थः प्रथमपादान्ते गुणदोषमुद्दशति प्र
त्रावस्त्राणपर्णीनिपाठे लघु गुरोरपि गुरुत्वं भजते एतकारस्यानितीव्रप्रयत्नोच्चार्यतयानत्यायत्वेनैव प्रकारेण ल
घु रपि गुरुत्वं भजतेत्यर्थः इमानन्तगुणमाह हावयहावयहावविवेयोविभ्रमहसप्रमाप्यदेव सुगत।
विदग्धमभातररत्नकामिगतः काव्यंवनवेनं हाभारसव्यंजनकमेतन दोदकामिच्छन्ति भवितन्यगाङ्गार
तहस्वप्रस्तेनेशाके ननुगुणप्रतिपदं विकृतेनव्यंजनकत्वात् शोकाननुगुणानित्नत्रष्टुप्छिम्नताग्रीटी:
निह्नुवः शास्त्रादर्शनव्यानि एवंहततहतमुराः सत्यनूनपरोहमुदाहरति मूर्तपदैर्यथा पदमव्ववावक
शाद्वः नत्वव्यंजनकशाद्वः नसम्पत्तो ग्रामगतान् तथाभूतोहद्वान्तपसदासिपुंवालतनयावनेव्याथैः सार्थेम
विस्मृषितंवल्कलयैरः विराटस्यावामेस्थितमनुदिनारम्भानिभृतेगुरुः विटाविवेमयिभजतिनाद्यापिक्रा
रूपु प्रत्रासमाभिरितिगविग्रेरनपस्मात्पूर्वामित्यमितिव प्रववल्कलपैरेरितिविशेषणस्यविशेषापेतयाकृते
वाचकमस्माभिरितिपदमवप्रपंप्रयोक्तव्यं नदप्रयोगोनवटेन्नूनत्ततत्याविद्याइंतिविदग्धाप्तिहपस्यकाये।

का° स्याकारणाभेदेनानर्थाभूतयोनालीदर्शनादिकं कारणमवस्तूपवर्क्तव्यं तस्मात्तस्य रामशोकस्यैवन्यं ऽश्रुहस्यात्रयो
टी° गाद्वाचकत्वमुक्तमिति भावः अधिकं यथा स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः ।
९२ अविरुद्धसमन्वितोक्तिः युक्तः प्रतिमहान्समथोदयः सकोपि अत्राकृतिशब्दः अतिमेलनायामुपमा ।
१०२ नवाचकस्य स्फटिकपदेनैकत्वनाद्याकृतिपरत्वाधिकमनपेक्षितत्वात् नहि स्फटिकाद्यतिशयकाः
102 न्त्रितादाकृतिशब्देनोक्तमित्यर्थः नकेवलं समासे एव यावदादिकं पदे किन्तु समासेपि तत्स्फुटादाहरणान्तरमाह यथा
वाष्टमञ्जुविलसत्कमस्यपुष्पस्यायदिह तरत्त्विपुलस्यार्थोविकारः यदीपि वाक्तत्तन्त्वमेवीनोस्तनपत्तना
वधिजीवितेरक्तंवा नटपत्पुविलसितान्तावतेवाचयोरतिसाकारालतादिति भावः अत्रैवदोषान्तरमाह स
नपदप्रयुक्तपदक्रमभंगमाववदति यदापि वनज्येगतोवनामितिपादेन गाकाले व प्रतीतिः अत्रपूर्वार्धेन क्रम
तक्षिप्तः पदक्रमभंगो नाम वाक्यमात्रे दोषमाववहतीत्यारयति कश्चित्तत्पदं यथा अधिकरतललोलकल्पितकल्प
तरुस्यापि लीला परिमलितनिमीलत्पाटिमाराग पाली सततनुकरलक्ष्यं जयतेजनेसेव स्मरनरपति लीला
यौवराज्याभिषेकम् वारहृद्योपादानाल्लीलेति काथितमपि पुनरुक्तं नादुष्टं अत्राकोविशेषणवतीशाणपा
पालीकल्पतटमिलपितस्य स्मरनरपतिलीलायायौवराज्याभिषेकं व्यञ्जयति स्मरएव नरपतिस्तस्य लीलायौ
सकललोकाजनवशीकरणरूपाया राज्ञाभिषेकस्मरस्यजीर्णप्रायस्य वशीकरणाद्यशो
कालयनाक्रमस्य क्रमेणनिर्वाहणसमर्थेन रूपेण स्मरस्य सकलेजनमोहनायाधिकरणीत्यर्थो विवक्षितः एतस्य

कर्म्मं यथा एतस्मिन्कर्म्मणि लकारः कर्त्ता नोक्तः प्रकृते नोक्तः कर्म्मणि यथा स्मिन् कः। कः। कर्त्तृत्वं तु त्वं गायेन तु श्रीनाथेरे तुरी॥
स्त्रकारः कश्चः केकम्मलाकर्णविकमलेकत्रे केरो नो द्युतः । केकेका निवनाम रणमहिह्नानो मूलनेयतुयनः
सिंहे स्त्रेन विलासवद्रुवमनिःपवाननेबतते तुरुतुरे तु कनशाह्नविशेषः तुरीतोणा प्रशंविकलावबन्ने
नस्त्रकेराभियानेप्रणुमसारव्याः प्रकर्षः उत्तरोत्तरकारिमाहिर्वाहिमापेतयानिशयतारतम्यानेववक्रकव्याः सत्र
पितनः करिवर्णनेकिंचित्प्रकृष्टः माहिवर्णेन प्रकृष्टः तमसर्वौत्कर्षेणविवदितेत्तासिह्रवर्णेनेत्यपतितप
व एवमत्रानुप्रासस्थाने कारस्याप्युत्तरोत्तरेपतस्मकर्षत्तात्रेया समासप्रत्ययुनराज्ञेयथा क्रियाकारकान्वयेनवाक्य
समाप्तमापिपुनरान्वयत्र क्रेकारः स्मरकाभिकप्प्रवनन्क्रीडापिकीनोरवोऽशोकारोयन्तिशञ्जरीमधुलिहालीला
वकीरध्वनिः नन्व्याः केवलिकापसारणप्रभृनामेपुनरलक्केकनद्भाणः प्रेमतनोतुवानुवववयोत्तास्यायदेणभ
सनः अशोकेरायोप्पमाणेः स्मरकाप्रकेकेकाराद्वैभिर्विधयोहृतः केकलक्रुणोवः प्रेमतनोतितिक्रियाका
रकाद्यन्वयेनसमाप्तेपिवाक्येनिराकांक्षतायांज्ञातायांनवेत्स्याद्यारोपगर्भेवाकिंपुनर्विशेषणतेनोपात्ताडइष्प
प्रयोजनैकवाचके प्रयोजनरः सोनसालः प्रथमार्थेनेवसहस्याभ्यापिद्वितीयार्थेस्थापितः एकोवाचकेद्वि
ताद्यर्थैपरस्ययत्रतादित्यर्थान्वितयार्थेनैकवाचकस्यलक्षणमाह द्वितीयार्थगतैकवाचकशेषप्रथमार्थप्र
द्वितीयार्थगतएकोवाचकः शेषैर्यास्मिन्नाह शेषप्रथमार्थेयत्रभवतितत्रपूर्णोनेरेकवाचकेवाक्यानीतिसम्बन्धः
उदाहरति यथा मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा विरचयसिचयान्तं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः यत्नादिस्मरस्म॥

का॰
टी॰
१०३.१०४
103+104

र्थंगत्वन्तेनोपादेयत्वेन वाक्यान्तरेणोपादेयत्वेनैराकांक्षत्वादुक्तम् अभवन्मतयोगमाह अभवन्मतसम्बन्धयोगः
सम्बन्धयत्र विवक्षितसम्बन्धयोग्यत्वेनोपदेस्य रूपयोगयोग्यत्वेति भावः यथाशुभ्रोक्तानामिदं शुभदानम्परितः पीताः अ
नाभीक्ष्णाभिलीनापानश्रवच्छन्नन्तनच्छ्रुतान्स्वैः कालितः येषां कृत्वानयः कतमरणं तेषोभाः तथा
वारिगणेतेकिं नन्दारितोषकारिविहितेकिंबन्धवीरावितम् अत्र तथा वारिपदस्याविशेष्यानयातैरितिवि
धेयेन सम्बन्धः कृतेः तिर्येविलुनः खचघसंनस्तनीयायेनसहकृयिकरणत्वादसिद्धः एतदेवस्पष्टमाह अ
न्वगुणानां चापरार्थत्वात्सम्बन्धः समत्वात्स्यात् इत्युक्तं येनयच्छब्दाभ्यां निर्दिष्टानां परस्परं समन्वयोऽनेनैव।
विशेष्यस्याप्रतीतिः अत्रापि नाद्ये गुणानाम वृद्धानां विशेषणानामपरार्थत्वात्परस्याविशेष्यस्यापि विधेयस्य प्र
योऽनेकपदस्याप्रयोगेन समताद्भिन्नविभक्तिनिर्देशात् सम्बन्धः स्यादित्युक्तं येनेत्यस्य पादे एतेन शिष्टापदेशे
नपादत्रयेऽपि यच्छब्दानिर्दिष्टानां परस्परं समन्वयः एकविभक्तिकतयाशतिवाक्यमध्ये सम्बन्धेनान्वितेन।
नित्यत्वविधेयवाक्ये विशेष्यस्य विशेष्यत्वेन केवलमभिमतस्यापि तयावारिपदस्य न प्रतीतिरित्यर्थः अ
विमृष्टविधेयांशे यथा काव्यानाविमृष्टस्य एवदुष्टः इह तथा वारिपदस्यामपि अस्मात्प्रतीतेः सर्वेषां च वाक्या
र्थस्तत्र गतत्वानप्रतीयते इति सर्वमेव च विधेयवाक्येनाविमृष्टमित्यनयोर्भेदः पादान्तरेणोपायतः तथा
वारिभिरितिपाठे तत्तुल्यत्वेन समन्वयः तथा वारिपदस्यातृतीयान्तपाठे नतच्छब्दनिर्दिष्टैः सम्बन्धो घटते इत्य
र्थः एवं विभक्तिभेदात्सम्बन्धाभावे दोषमुक्त्वान्यथा दर्शयति यथा वा नमेव सोऽस्य आसवरूपा विरतायाः प

रिक्तिः कलानांसीमांतेपरमिहहयुवामेवमनथ्याः अपिदंष्टोरिष्यातदिहस्तुभगोंसेवदन्तिवा मनःशोद्वेय
स्याज्जिनमिहनदानींगुणेनया अनोस्मात्स्यात् देयोक्तोविशेषाद्वेषमवृप्ताश्च्युद्ग्रवृयोः संगमादिस्रो
मोस्वान्तयोरिस्यान् इहेनगतिनदानींगुणेनयाजिते नदागुणवृन्नेवधर्मादिकार्येऽन्यच्छेकारण
मित्यर्थोविवक्षयास्यादितिक्रिययानिस्तिकर्तानदानीमिति विधेयस्यकालस्यादेस्यानुवादेनप
रस्परेमापेक्षः सम्बन्धः सचैतयोरनुक्तोऽपिसिद्धः एतदेवब्रूमाह अनयोस्तिरयत्नादिनितदानीमित्यत्र
वयदेतिवनास्ति अनेनायुक्तः पादः अनःशोभेचेत्स्याज्जिनमिहनदानींगुणेनयेत्तिपाठोपिद्रस्य
स्याचितस्सम्बन्धइत्यर्थः वाक्ययोरसम्बन्धमाह यथावा संग्रामांगनसंगतेनभवतावापेसमारो
पिते देवाकर्णयेयेनयेनसहसायद्यत्समासादितं कोदण्डेनशराःशरीरशिरःश्चरस्तेनापिभूमण्ड
लम् तेनत्वंभवताचकीर्तिरमलाकीर्त्यावलोकत्रयम् अत्रवर्णबोधवाक्येनोत्तरार्थवाक्यस्यसम्ब
न्धोविवक्षितः सचनसिद्धः तथ्येवब्रूमाह अत्राकर्णनक्रियायाः कर्मत्वेकोदण्डशरानितिद्वितीयो
यादिपूर्वार्धेतयाकर्णनाक्रिययोत्तरार्धेनानाः प्रत्यर्थाः स्वस्वरूपेणकर्मतयासम्बध्यन्तेतस्याकर्णन
क्रियाया कर्तृत्वावितयानकर्मणकोदण्डशरानितिद्वितीयानिर्देशःस्यात् ननुतयासि
तिस्फुटएवासम्बन्धः पूर्वोत्तरार्धयोः ननुपदार्थद्वारान्वयोमास्तुवाक्यार्थोपेतयान्नासादितमि
तिक्रियायामसम्बन्धः स्यादित्याशंक्याह वाक्यार्थस्यैवकर्मत्वेकोदण्डशरानित्यादिप्राप्नम यदि

का॰ वाक्यापेक्षया समासेहि तन्मिलितक्रियायोगेन्नार्थसम्बन्धः सोपि न सम्भवतीत्यस्मात्समासेहि तन्मिलितक्रियायाः क
टी॰ मेवाविवक्षितान् न तत्कर्मणोग्रन्थस्यातो निर्दिश्यतेविना: न वक्तव्यामीति सम्बन्धयानवगमप्रसङ्ग इत्यस्याप्ये
२०५ न्यार्थः नन्वत्रैपदार्थापेक्षयावाक्यार्थापेक्षयासम्बन्धोस्तु यत्कृष्टेः कोटरणेविशुद्धेस्याविशेषेण
105 भयाकण्डकोटरेडाहिपदार्थोभिधीयते नतस्तुयेनयेनेत्यनेनकोटरक्षेत्रादेः कोटरएवनवयेनयेनेनप्रत्यप्रती
निसायाएणवगातेयतिरेषिवकोटरडारिकत्वेनकर्मेतमत्रतीत्यन्येत्यतीयादयमात्वतीन्यमन्त्रसम्बन्धयोस्त
माशंक्याह नवयत्कृष्टाज्ञानविशेषणवाकोटरडादि यत्कृष्टस्यकोटरडादिसाक्षात्सम्बन्धयोर्थोयदिस्या
न नतैकार्थवाचकस्यशहस्यद्विरुपादानेकलश्रोयदृश्यतेवेत्नेनकिंन्यादितिभावः नन्वेवमस्तु न
थापियेनयेनयेनस्याद्ररितिकर्त्तृकर्मणाविशेषणेनेनकोटरडादीनांसम्बन्धोस्तित्याशंक्याह नहिशेषे
णैवेति कोटरणाद्यस्तस्यकृष्टस्यविशेषणतयामसम्भवेति यस्मान्तत्वेनपिकोटरडादीनांविकृष्टस्यविशे
षणत्वेविशेष्यस्यानुपादानाडन्नवाक्यस्यसाकांक्षतेनेतथनपित्थैवसम्बन्धयानवगमइत्यार्थः नन्वेयेनयेने
नयद्ध्रीतिसामान्येनेवगमात्केनाकिंमितिविशेषप्रसाकांक्षतयाकोटरडेनशरदत्वादीनुत्तरसूपाण
वाक्यानतराणांसम्बन्धानेवकृतो: सम्बन्धइत्याशंक्याह नवकेनकेनेत्यादिप्रश्नाः प्रातिशाहोकि
मित्यस्यपरिग्रहः प्रश्नेसमाहृत प्रश्नकेनाकिंकिंमितिसाकांक्षानांकः किंनाकांक्षयागम्यइति
वाकयोः साकांक्षतादोषस्तरवसायपवेत्यार्थः प्रश्नवेवारस्यवद्रूवक्रमान्वयाडबोधमिववाक्यम

न्धेयथाभावशून्येदण्डबोधशुदाहरणान्तरमाह यथावा वापावयोसिशुरविनयोकाग्निकेयोविजेयः शस्त्र
लसत्तनशुरदिशृङ्गियंहन्तकारः अस्तोवैतत्किमुक्तनवलावेणकाकण्डबाधेवहुस्यर्थेस्तवपुरस्त्रनालज्ज।
नेवनूहासः इत्यादौभागीवनिरायां तात्पर्यंकृतनवर्तितिपात्नापरशोश्वनीयते अत्रस्यार्थोहेत्वार्थेमहा
देवांशाप्यत्नादीनिभागंवृत्नविशेषणानियथाप्रापत्नानितत्थैवनिराभिप्रायेनमात्रकाण्डक्लृप्तेटकृतेविशे।
षणमभिप्रेतेनवृत्तज्ञागवेणसम्बध्यतेभिन्नावभक्तिकत्वात् किंवन्तनीयोतत्वापरश्रुनासमन्वेति ना।
वत्तदभिप्रेतमितिभावः अत्रदोषाभावायपाठान्तरमाह कृतवत्त इतिपाठेभिमतयोगोभवति कृत
वत्त इतिषष्ठ्यन्तनिर्देशात्तेनैवनेनसहाभिमतोविनावाचकेनाभिप्रेतोयोगःसम्बन्धोभवति समा
सेनाप्याभिमतयोगाभावमाह यथावावनारोवयस्मितिनः सभगवान्कर्मोपदेष्टाहरिसंग्रामाध्वरदीक्षि
तोनरपतिः पत्नीगृहीतव्रता कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिःफलं राजन्योपनिमन्त्रण
यशसोत्तम्फीतंयशोद्देशिभिः अत्राध्वरशाहः समासेगुणीभूत इतिनवत्तदर्थैः सर्वैःसंयुज्यते अत्रसंग्रा
माध्वरेवयमिष्ठितिनः संग्रामाध्वरेकर्मोपदेष्टाहरिरित्याहि संबन्धाभावमध्वरपदेऽनयः सम्बन्धोविवक्षितः सव
संग्रामाध्वरदीक्षितइतिसमासान्तर्गतत्वेनकेवलेनरपतिपदेनैवसंबध्यतेनापरैरित्यभवन्मतयोगः तथा
सेनाकाण्डेरनालेनवाकिरणालसत्कोसमरालीकरालः प्रतिपालकभावस्तवकिमलयोमन्तमन्तीरसङ्गः म
नोर्मानुकारेनयतितिनननुसरकलावाप्यवापी समन्नतान्मोनशोभाविवरयदभिनवोदण्डपाटोभवा।

त्यात्रोदाहरणपादगतत्वान्नियतः प्रतीयते भवतीसंबोधिनीति विवक्षिता वाक्येनैव प्रयोजनत्वं तेनैवा
नियमस्यान्यस्मादप्राप्तत्वात् संबन्ध्यत्वादिति तेन शब्दस्य भवान्याः संबन्धनियमसिद्ध इत्यर्थः अनभिहितवाक्य
त्वं यथा अवश्यमेवकारमनुक्त्वा यथा अनभिहितेनांकेवाच्यं विधेयतया तु कमार्थमवश्यमेवकार्यमभिपद
यत्र अप्राकृतस्य वरितानिश्चयेष्वन्यत्र तु तेन मद्धतस्य तथापि नास्या कोपं पृथ्वीराष्ट्रिकाहमिति श्रमे
यमहान्त्यसारसमुदायमयः पदार्थः अप्राप्तद्धतस्मात्त्वपदततस्याविधेयवाच्यः तथापीत्यस्याहिनी
यवाक्यगतत्वेनोपपन्नः अत्राद्धतस्य प्रशस्ताभेदनतात्पर्यविषयता हि विधेयतया अवश्यमेवं तन्म मद्धतस्य तथा
पिनास्येत्यत्र प्रथममेकवचनेनोपन्यासाद्वाक्यद्वयसंपन्नामप्राप्तद्धतोस्मिन् तथापि नास्येति पाठेन सकलमेतत्तथा
वनोक्तमिति अनभिहितवाच्यं नन्वद्धतस्य विधेयस्याविमर्शाद्विमृष्टविधेयांशेन शंकर इत्याशंक्या
न्तरमुदाहरति यथा वा एषोऽहमद्रितनयामुखपद्मजन्मा प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्त्ती स्वप्नेनि
रुद्धघटनाधिगताभिरूपलक्ष्मीफलामसुरराजसुतां विधाय अत्र मनोरथानामपि दूरवर्त्ती इत्यप्यर्थो वा
च्यः अत्र न केवलानां बाह्येन्द्रियाणां यावन्मनोरथस्यापीत्यपिशब्देति तस्य च स्वयं प्रतीतिरित्येव स्वप्नमपि
शब्दप्राप्यः वचनोपपन्न इत्यनभिहितवाच्यता एषोऽहमद्रितनयेत्यादिवाक्ये विमृश्यमानमपि
अप्राप्तमिति पाठेन कर्त्तविसम्मन्त्र्यते तस्मादेषोऽत्यभिमिति पाठेन भवितव्यं तस्मादयमर्थः उभयस्यासा
ध्यभेदः सम्मतेभर्त्ता भवेदिति शिववाक्यापादनोभवानोट बोधरः एषः सुरासुराणां मनोरथस्यापि दूरवर्त्ती

उल्लेभः अस्त्ररागजस्यबाणस्यसम्भृतामुखोसम्प्रेनिकूडेनचटनेसंयोजनेनयाधिगतमभिरूपत्वम्याः फलेयये
हृपुंखविधाय अग्रेणाभिधेयैरेवस्त्वप्रयोजनेनानिहिताभिमसमाप्नेवाप्राप्नशते यथाव नयिनिबद्धरतेः प्रियवादिनः
प्रणयभेगपरास्त्रवद्वेतमः कमपराधलवंमममपश्यसित्यजनामिमानिजदासजनेयतः अग्रापराधस्यलव
मपीतिवाच्यम् तथाव सम्भोगनाटकेमूर्तिमत्तोवरस्येयमुक्तिः अस्थानस्थपदंयथा अपदेअस्थानेपदं
समासोवायज्ञ प्रियेणसंग्रथ्यविपक्षसन्निधावुपाहितांवक्षसिपीवरस्तनी स्रजंनकाचिद्विजहौजलाविलाम्
भिलाववसंतिहिप्रेमणगुणानवस्तुनिअत्रनकाविजहावितिवाच्यम् अत्रनकाचिद्विजहावितस्थाने
किंवशाहृष्टस्यस्मेयोपेक्ष्यतेनात्र नकाचिदजहादवेपितसर्वापवविजहावित्यर्थस्याविवक्षितस्यप्रतयकावि
नविजहाविति विवक्षितमर्थंनवक्तीत्यर्थः एतदेवअपवयति यथावालगनःकेलिकवग्रहस्मथजटाल
म्बिनवृडांतरेमुद्राकः शितिकन्धरेन्दुशकलेनोतःकपोलस्थलम् पार्वत्यानखलक्ष्मशंकितसखीनर्म
स्मितह्रीतयाप्रान्तस्पृष्टकरपल्लवेनकुटिलातानाग्रवक्रःपातुनः अत्रतलवलस्मेत्पतः पूर्वंकुटिलातताग्रेतिवा
च्यम् अत्रकुटिलाताग्रकेनतुलक्ष्मणकाबीनतत्वमेवप्रयुज्यमानस्तुप्रयुज्यतेनतपश्चादेतस्यस्थानस्थ
कुटिलेत्यादिपदंविवक्षितार्थप्रतीतिविलम्बाडम्बम् अस्थानस्थसमासंयथा अथापिस्तनशैलदुर्गवि
षमेसीमंतिनीनांहृदिस्थातुंवाञ्छतिमानएषधिगितिक्रोधादिवालोहितः उद्यद्दूरतरप्रसारितकरःकर्षे
त्यसौतत्क्षणमुत्फुल्लकैरवकोशनिस्सरदलिश्रेणीकृपाणंशशीअत्रक्रोधस्यचोक्तोसमासेनकृतःकवेरुक्तौ

का॰ टी॰ ९०
107

त्वक्तः अत्र पूर्वार्धे वृत्तस्याकोपोक्तौ रौद्रस्य त्वं तत्कार्ययोर्विकटवर्णदीर्घसमासत्वयोराविर्भावेनस्यानेत्यक्ताउ।
त्यर्थैकवेरूक्तावस्थानेस्थापनात्सहृदयैवमुक्तोपादनेनडक्ता संकीर्णं यत्र वाक्यान्तरपदानि वाक्यां
न्तरे प्रविशन्ति यथा किमिति न पश्यसि कोपात्पादगतं बहुगुणं गृहाणेमम् ननु मुञ्च हृदयनाथ।
कण्ठे मनसस्तमोरूपम् अत्र पादगतं बहुगुणं हृदयनाथ किमिति न पश्यसि इमं कण्ठे गृहाण
मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्च नैवं वाक्यान्तरसंयोगाभावात्पदानामेकवाक्यत्वेनेष्टमिति भेदः गर्भितं।
यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति यथा परोपकारं निरतैर्जनैः सह संगतिः वदामि भवतस्तत्त्वं
न विधेया कदाचन अत्र तृतीयः पादो वाक्यान्तरमध्येऽनुप्रविष्टः अर्थान्तरभेदे गर्भितमाह यथा।
बालस्य रागाग्नेरागास्य हृदामिहृदयैवाश्रियस्य कण्ठमानेगानामपो ह्रोपरिपरपूरूपैर्यो वहद्धापते।
तौ तत्स्मक्रोधेन किं विद्रवर्णयति विदितं तेस्त्वं तेनास्मिन्दत्ता भूतेभ्यः श्रोतियोगान्हृदन्तसविगतेन्त्वमनुपि
यस्यकीर्तिः रागोऽनुरागो रुधिरशोणितमावमानंगाश्रुडालादेति नश्रूपरा उदासीनो रिपवो वा अत्रवि
दितं तेनास्मिन्नित्यन्तःकृतं प्रस्तुतं लसोस्ततापयातीति विरुद्धमति कृत पवमस्त्राकागुणवस्त्राद्या न्यानस्या
मपि वेद्वृतता रूपायानाध्यकायामन्वरत्नसास्या किं विधुस्ताधुक्तेनाविचारयुक्ते किं वर्श्रद्धभ्यनेभ्यादते
ति विदितं तेनस्तरम्पतद्वृत्तेगादितमिवश्रोतियोगाद्नुपिगतायस्य कीर्तिरित्यन्वयः अत्र तत्क्रोधेन किं
विद्रवर्णयति किं विद्रवर्णयति किंव तेनाहम्भनेभ्यादतोति वाक्यद्वयपरस्पराणपदैरेकवाक्यात्थे विवान

नार्थं प्रतिपादकं समर्थं पसमष्यपदं पानि नेन विदितेनेत्यस्वितिनेत्यवाक्ये नापैति नेन विच्छिन्नेत्कृतं तथा तङ्कु
न केवलं कीर्तिं स्वं श्रियं गन्ताकिन्नलकमोरांपप्रयाणेनत्वके तिविरुद्धं विरोधितानां ध्वान्तं तानाह्निपरीतानां लमोहा
नि रूपाप्रतीतिकरानि प्रसिद्धं हन्तलक्षयाति मैत्रीवादिषु वाणिनप्रायपदलघु वक्रानितप्रभृतिसानिनमम
चिन्तादि सरस मैत्र्यादिषु गानितप्रसुविमितिप्रसिद्धमतिक्रान्तम यथा महाप्रलयमारुतक्षोभितपुष्करा
वर्तनैकप्रचण्डगर्जनगर्जितप्रतिरुद्धानुकारी मुहुरवः श्रवणभैरवस्थगितरोदसीकन्दरः कुतो ऽद्य समरोदयेरया
मश्रुतपूर्वो हरेः स्वो ऽमरुकादिषु प्रसिद्धो नतत्कविशाप सिंहनादे भग्नक्रममाह भग्नः क्रमप्रस्तावोय
त्र आरम्भमर्दश प्रक्रान्तप्रतिपादे यत्र न भवति तद्भग्नप्रक्रमममिसार्थः नवप्रक्रान्तेः प्रक्रमभङ्गमाह य
था नाष्ट्येनिशायां नियतेनियोगादस्तं गते हन्तनिशापि याता कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं
भद्रतमे प्राप्तमस्ति अत्र गतेति प्रक्रान्ते याते ति कृतेः अत्र कुलाङ्गनानां भर्तारमनुगमनमिति भद्रका
रिवैयथ्याम्युद्धः सहकारि तत्र यथोऽत्र स्यादेन न विद्यते तेनार्थः सत्ययानेतिपदेनानुगमनस्यावश्यतानवप्रतीयते
इतीयमस्य ह्यप्रकतानि विद्यते न प्रतीत्यपादानरमाह गतानिशापि याति गुरुं गते लिकरणमनुगमनस्य
स्फुटेव प्रतीतिरित्यर्थः यस्मिन्पादे कश्चिन्नपदं समाप्तकमाह ननु नैकपदेहिः प्रयोगप्राप्तिपेणान्यथका
थितेपदे ड्रष्टमितिवेदेवोक्तेन कथमस्यैकस्यापदस्याद्धिप्रयोगः अन्यत्रवामनोक्तो वटकस्यापदस्यगाले
नस्याग्रेतनरमाह उच्यते उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषयपकपदाद्धिः प्रयोगानिषेधस्तद्धीतत्तवि

का॰
टी॰
९८
108

षष्ठीप्रक्रमनलस्यैव परस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगो विना दोषः उद्देश्यवाक्यस्थायितः अन्यद्यप्रतिनिर्देश्यः पुनः
प्रत्याय्यः यथोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यकेनाभिन्नरूपकार्थिनपदेनैव कस्यचिद्धि प्रयोगो नियतः तथा चोक्तं तत्रैव ली
लाग्रह म्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावो न विवक्षितस्तथा भवति तयोरैक्यप्रतिभिन्नाननैयत्येन यथा स्वापतीला
तत्रैव यो वा नान्यासिन्यष्टे प्रत्याययेदिति यत्र तूद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावो विवक्षितो नास्ति तत्रैकस्माद्धि प्रयोगा
गुण एव यथा कालेदाहरणे यदि न सप्तवाहैः प्रयुज्यते प्रस्तावादिना तत्र बाधकाः सर्वनामशब्दास्तट।
टस्थिटमात्रयोर्वा न प्रयुज्यते तत्र दोषः स्फुट एवेत्यर्थः तदेव दर्शयति तथाहि उदेति सविता ताम्रस्ता।
म्र एवास्तमेति च सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता। अत्र विहितस्य रक्तस्य पुनरनुवादेन विवक्षितत्वमा।
मेति तत्र रक्तपदेनैव सम्भवति न तत्पर्यायाणां अप्रयोगे न निर्दोषः इत्थमेवाह समायुक्तिमाह अत्र।
रूप एवास्तमेति चेति यदि क्रियते तदा तत्र प्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थ
गयति अत्र हि द्वितीयपादे पिता ताम्रपदस्य स्थाने प्रथमपादोपात्तरक्तपदमेव स्थाप्यते उद्देश्ययत्न।
रूपपदं प्रतिनिर्देश्यं तद्धि तत्स्वरूपमेव द्वितीयपादान्तरस्थितेनेतर रूपदेन प्रतिपादितः स एवोद्देश्यो वि
हितो तद्गतार्थः अर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानउद्देश्यः सिद्धो वा हितो प्रतिनिर्देश्यवानुद्यत न्यतया
साध्याय मानः प्रतिभासमानएव न रक्तताप्रतीतिं स्थगयति यदि तु प्रथमपादस्य पदस्य लटकस्य
पमन्यत्पदेनोपादीयते किं तत्पर्यायोभयस्य रूपतो हि द्वयोरेकार्थवाचकत्वान्योन्यरूपत्वं स्थिरमेवेत्यर्थः

एवमनुगृहीतोपि समर्थ्यप्रकृतिदोषेनैतं प्रत्ययदोषमाह यथावायुशोर्योगान्ते स्ववेलिम्पयावामनुष्य
मेत्याममान्तिवर्तितेवा निरुक्तकानामभियोगाभानोसमुक्तकेवाकगुणनिलक्ष्मीः अत्रप्रत्ययस्य अ
त्रयगोपि यन्तामितिहितोयथानिप्रत्ययेनवारम्भः स्ववालेम्पयेति स्ववलम्बमिक्रयेनार्थेनापिश्रवोप
नप्रत्ययानत्वाभावेनविभूतावगनः सारूप्यमेवायस्थापयति स्ववमोहितेवेतिगुणम सर्वेनामवाट
हरति नेहिमालयमामयपुरः प्रत्यवशूलितम मिदवासोनिवेद्यार्थेनाद्विरूपणः स्वपदप्रयुः अत्रस
र्वेनाम्नः अत्रासोनिवेद्येत्येतेहेतुशब्दवर्तितार्थेनप्रक्रमः नेच्छहेनशुरोतार्थेनवेरूप्याद्गनः सारू
प्यमेवाह अनेनाविस्तषणशेतिवाक्ये अनेनेतिवक्तव्यमासीत नद्धनमेवप्रमत्तोवोधरत्यर्थः पर्याय
प्रक्रमभङ्गमाह महीभृतः पुत्रवतोपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरे
फमाला सविशेषसङ्गा अत्रपर्यायस्य अपत्यशब्दश्रुतिमात्रेणस्तोपितास्मिन्नपत्येप्रेमातिशयोऽने
दृष्टिः तस्मिन्नजगामेतिविवक्षयापत्यशब्दप्रयुक्तेनपर्यायस्यप्रयोगात्प्रक्रमभङ्गः तथा
वाक्येह्यपत्यनिर्देशाद्विपर्ययाद्भामन्ताद्भवयाश्च तस्मिन्नपत्येनजगामतृप्तिं महीभृतः पुत्रवतोपि
दृष्टिरितिपाठान्तरेगरवः अत्रापिदोषमुद्धरति महीभृतोपत्यवतोपीतिगुणम अत्रकेवाविम्नेनदो
षाभावसमानेनसमर्थ्यगुणात्मवयाति अत्रस्त्यापिपुत्रेकन्यारूपपत्येसत्वेहोभिहितेकेचित्समर्थयन्ते
पुत्रेष्मितेकन्यायास्नेहोनपुत्रकस्यतस्यसत्यापिपुत्रेनस्यास्नेहोभिहितेतिविवक्षणात्प्रक्रमभङ्गोनास्तीतिकेचित्

का॰
टी॰
९५
109

त्समर्थ्यंतेति न तद्वयम् अन्ये तु पृष्ठ्यात्मिमथ्योर्हिंह्लेशनिरुद्धान्तैवमन्यायुक्तानादिस्त्वर्थः उपसर्गस्याह विपा
दोविभवंत्यविक्रमेरहदान्यापृष्टपेनमायतिः लघुतार्वियनानिरायनेशगणीयात्रपदेन्नपाश्रियः अत्रोप
सर्गस्यापर्यायस्यैव अबोविपादितिविरुपसर्गः प्रक्रान्तः आपदित्युपसर्गेण भग्नः तथाद्वितीयार्थे लघु
तेतिष्ठयोयेणागरीयः नटेव भग्नः अत्रक्रमभंगम्पष्ठमाहवति नटभिक्रमभवः कुरुतेनिरायातिलघुताभ
नेनेनिरायतिलघुताद्रु. पदेन्यपाश्रयशब्दन्तयुक्तम अत्रपूर्वोर्थेद्वितीयापादपाचयुनन्तपाठान्तरं चक्रुर्नाभ
गप्रसंगात द्वितीयार्थेन पाठान्तरमेव वचनस्याह काचित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधौ मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी
रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत्कम्पमाना
प्रस्थाने पार्थिवानामशुभमिति पुरोभाविनार्यः शशंसुः अत्र वचनमु काचिदिति प्रक्रान्तस्यैकवचनस्य काश्चिदिति
बहुवचनेन भंगः अव्यक्तभंगमपि स्थेयंपाठान्तरमाह कश्चित्कीर्णो रजोभिर्दिवमनुविदधे मन्दवक्त्रेन्दुशोभा निश्री
काइति कम्पमानाद्रुतानकम्पमाप्तुरितिवचनीयम कम्पमापुरितिवेत्रपठ्यतेनदधेनुविदधुरित्यादीनां
प्रक्रान्तानांप्रथानांक्रियाणांकम्पमापुरितिवचनीयम्नारुतिगुणोक्रियापाठेन भंगः स्यादित्यर्थः कारका
भंगमाह गाहेतांमहिषानिपानसलिलंशृंगैर्मुहुस्ताडितं छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्य
तुविस्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः अ
त्रकारकस्य अत्र गाहेतामित्यादीनां क्रियाणां कर्तृत्वाविशेषात्कर्मकारकेन भंगः पाठान्तरमाह विस्रब्धार

रवयंन्नस्तकरवराहृत्यडुष्ठम् रवयंलिनिकरैर्वाविक्रियानिर्दिष्टावप्रक्रमभंगः एवंवाक्यस्मात्रभंगास्त्रक्ता
वाक्यभंगमप्याह अकालेनतनपल्लेनोवीर्यग्रथिनिक्षिपशान्तियाश्वविलप्रमताप्यानेरोषान्मनाविभियावति अ
भिन्नवयन्नविद्यादर्पलमायवकोणेनस्फुरतिरभसान्याणिः पादोपसंग्रहणाय्यवक्त्रप्रक्रमस्य अथाकालेन
न्यादिनियोविशुद्धाविशिष्टस्येनप्रक्रान्तेनयोवेनपादसंग्रहणमपिप्रथममेववाच्येनवोक्तमित्यतः परस्यासा
कोलस्यवाक्यस्यप्रक्रमः यत्नविद्यादर्पन्यादिना॥ दावुपायेनभंगः एतदेवसमाह पादोपसंग्रहणेया
निपूर्ववाक्यम् पश्चाडकेलप्रक्रमभंगस्तदर्थः नवक्रमस्वमशुरवेशीनमांधुमनामिदोह्वयांमिदमयथाषिंदा
पूपलेस्याद्वियेषुविरुप्ताननिद्विमगभैर्वाहूसिडमेयुत्तवस्वमपिक्रसमबाणान्वनुमारीकरोषि अथतमि
स्यादिपूर्ववाक्यम् पश्चान्नविरुजन्नीत्यादि वाग्निनेकिंधैर्येणविश्वासयनयामहदर्थलोवाद
रातिप्रभवाद्युमन्योः वीर्यविहन्तस्तेनेमघवानः सतेषुनस्या नमवापशोकः अथविभक्तैः तीव्रेणविद
षमुरागमाचेतिवाक्यम् अथापाकेविलपन्तडपसंहरति एवमन्यदप्यनुसर्तव्यम् शापाटिवसम्यमरा
गलितयौवनाकामिनीमरोविगतवारितेमुखमनवेरसाकृतेः पूर्वार्थेनपरायणस्तनतडगतः सज्जनो
न्नपाह नगता रवेलोमनाविसमप्रशान्त्यानिम इत्यत्रशोभनवेनप्रतीतस्यकालान्तरेणशोभनतोषशान्त्यमि
तिक्रान्तेयागलितयौवनास्माकामिनीकामरूकत्ताभिलाषवतीत्याद्यशोभनस्यशोभनत्वशान्त्यन्तेनभानवे
यंतथैवकाकः पद्मवनेधृतिनलभते हेमसूत्रकपोटकैक्रोडासिंहगृहान्तेरम्येविपुलीनीवसमभद्रासनेकौ

का॰ हीमनुरक्षं न ज्ञातं मन्यते मामेव तेऽनेनानायस्य प्रकोविद्यार्थे वे दिनामानस्य किं वा येन इन्पायायाः प्रणामस्त
टी॰ त्यजेपि न चार्थनि हेलोकः स्तेणां निराग्रको नामावहकापोथकस्यायास्य लिनद्गुनाहं समस्य वक नेर्गनंत्वेन
१०.१११ भगना अथाक्रमेण त्वयानिर्विद्यमानः क्रमो यत्र यस्य पूर्वस्य समर्पीयते त्वयात्र पूर्वमुपादानं तेऽविनेनत्ता नाम्यस्मि
110+111 न्नडपादानेय त्रेन्यर्थः यथाद्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः कला च सा कां
तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी अत्र तेनैव ह्लादनेन रंवकारेण युक्तः अत्र न मिति सोवरूयसि
निसगर्हे तत्स्य शोचनीयतां यातौ सम्पृष्ठयाविव वदनं तन्मभाव यव समस्तृय युद्धीत्क कष्टकारेण युक्तः लोका
ह्लादनेन रेत्रकौविविवहितं प्रतीतिस्यायति नेत्वं चादिपदेष्विव वहष्णां किं न स्यादिपदे षपीति दर्शी
यति यथा वाशा ङ्किनीसिर्पुण्येथनवभुजनयुग लेनाथदोषाकरश्रीवृक्षे वपाश्रु तथैषा प्रतिवसति महाकु
ह्लिनीव रूयष्टिः अन्ते ये सर्वगात्रे त्वयोत्रावेति न्यायम् तथा लगन्नगरहन्तोयया इत्यादौ इति श्रीनियो
गादिति वाच्यम् अमतपरार्थं लक्षयति अमतः प्रकृतपरार्थो यत्र यथा शृङ्गारबीभत्सौ तथा वीरभया
नकौ विरुद्धौ ह्यापरार्थो भूतः प्रकृतस्य रसस्य विरुद्धः परो द्वितीयो यत्र यथा रामममन्मथशरेणता
डिताऽः सहनहृदयो निशाचरी गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा अत्र प्रकृते बीभत्स
रस्य विरुद्धस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकाः परार्थाः पदपदपदैकदेशवाक्यदोषानुक्त्वा क्रमप्राप्तान् अर्थदोषानाह तत्र
यति अर्थदोषानाह अर्थो दुष्टः कष्टोव्याहतस्तथा ग्राम्यः सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरु

इत्थ अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिहारिभिः साकोतोः पदप्रकाः सहृदयरभिज्ञैः प्रकाशितवि
स्तरः विध्यनुवादयुगमस्य क्रमपुनः सोऽकृतोनाश्लीलः उपहसितसम्बध्यते अप्रतिष्ठाटिलतत्पोऽडष्टृत्यर्थः प्रा
पुष्टानुपकारी प्रकृतवाक्यार्थस्वरूपोत्कर्षहेतुः क्रमेणोदा अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिपूरकाविभ्रा
मानन्दः मण्डलात्मितसौरभ्यकमलकरहासकर्तृविजेयति अथातिविततनाटयोत्पादनेपि प्रतिपाद्यसान
मर्थनवार्थतेरत्नपुष्पः अतिविततानिविस्तीर्णानिवासोगगनसरणिस्तस्याप्रसरणपरिपूरकः विभ्रमा
यभ्रमापनयनार्थंहृल्लणोऽस्यातिनृपप्रानन्दः सर्वेयेनेनोहत्पृः नथामरूतोल्लसितसौरभ्येयसौनाहप्राकमा
लाकरस्महासकोटिकामकरोरविजेयति अथनिरवलम्बविस्तीर्णेन मार्गेनवरत्नमोविभ्रमयागमनादित्ता
रानेपत्तकमलविरासनाग्मरूत्कर्षोविवादिनः तत्रवातिविततत्वमोक्षः सभावनत्वपूर्वार्थलभ्ये यथावक्रा
रोहस्यमितविततनिष्ठाहोरवोविवादितेनाकर्षकिमपिनोपकरोति तथैवसरणिपरमपि पुवश्रनवार्थोपिम
रुडलासीतिपटकमलबोधनायापोषके एतदेवहृत्याह अतिविततत्वादि यस्यापादानेयडरूर्षः प्र
तीयतेत्नुपादनेतप्रतीयते तत्रस्याविशेषणपोषके यथाविद्याबात्रुरूपः शून्यः अत्रतविततानपादानिर
वेरूकमेस्वतदवस्थापवेत्यतोपुष्टत्वम् नन्वेवमत्रुनवार्थे मरूडहृलाशितसौरभ्येत्तिपटेविकासात्स्वेवसौरभा
भावादसंगतत्वप्रवोर्थैवविततपदप्रमरूत्केगगनेपदादेवनटश्रीपाग्निलेरित्याशंक्याह ननसंगताप्रुनरूका
वा अन्वयायोग्यनेत्यसंगततेनसुप्रकृतेनास्तिराश्रोविकासितसेकावितानोपुनः प्रभातेसूर्यस्याविकासमा

का॰
टी॰
११२
112

कतेस्मिगातमिवेत्यर्थः गागानपदं वनविनतनतेसिंकेनानितंयेनपीनरूपत्वंस्यात् अर्थपानरूपत्वेनगुणत्वमेव दो
षत्वंचात्रकवेरशक्त्यावानयनेऽशक्तिर्वैमुख्यात् अतएवयमकारादेर्दोषः अर्थदोषत्वाभावात्तविवक्षितस्यार्थ
स्यानुपपत्तेरभिधानेऽपिदुष्टत्वात् यत्रतत्प्राप्तपरिहर्तुमशक्यात्तेनदोषाभावस्तत्रशब्ददोषत्वेनैवभेदः कष्टं
प्रतीतिरूपत्वाद्गौडस्यहेत्वर्थोयत्रयथा सतामयेयमाभिमत ममतातेनः कर्णेमरसमरसमरसनुरूहामावहतीतिबहु
मार्गपरिमलम् प्रसादेनापत्तात्तेनपरिचयाद्येनमहेतामहाकाव्यमाप्रिस्फुरितमधुरायोतिरूपवयः अ
त्रयासांकविरूपवीनामध्येसुकुमारविविक्तमध्यमात्मककविमार्गाभारतीचमत्कारवहतितासांगभीरकाव्यपरि
चिताः कथमितरस्वाधवस्तुमत्रामवेतीतिवाक्यार्थः यासभ्यादित्यश्रभाणामम[?]पथगावहतितामेव
परिचिताकथंप्रसन्नामवेतीतिमतेलपार्थः सवकष्टयासांरूपवीनामिक्षूणामध्येउदारामोक्तष्टवाणीप्रसन्नतेस
दोनिषादोतिसुवतीतिनाटशांतथामरसेशृंगारादिरसयुक्तं एवंबहुमार्गवेदभ्यांदिविवर्यानितम परिम
लेवमत्कारवहति तापतारूपवयामहतांकवीनामिक्षुगभीरकाव्येऽपिनविकटवेयेनपरिचिताअभ्यस्ता
स्तथासुकृतिनामपुरोगर्भपुरायांयाख्यागुणोयासामेतादृशाःकेनप्रसादेयान्ति ततकालमर्थाववोधंयान्तिउ
वौयात्रत्यर्थः वासांरूपवीनांदोषानामध्येउद्दामाउद्दामवसतीनसैगगाद्याश्रमस्तेतिनिबद्धानीतिमरसमा
र्याद्दिगुणागुम्फवह्नमार्गीतिरोतस्वादिनेपेष्यपरिमलवहदेति तापतामहतांस्फुर्याएनरूपवयोभासाशुक्तका
श्रोत्रेनैसैवैः परिचितामिलितामिसलिताःकेनप्रसादेसवक्ष्रुतायोतिरत्नेवमर्थ्यंदयेदृष्टान्तदोषानिकवेनका

वेदेषु मतः नेष्ठरूणि तस्य नवभाषमानाद्वुरूह ग्रन्थमेवि शिष्यस्त्वन्नानि निस्तिन्नावाहतेनान्यथाहतत उत्यवे
लक्षणं व्याहृतेषूदाहरति जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो म
दयन्ति ये मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ग्रन्थप्रथ्या
मार्थे चन्द्रिकाशब्दे प्रयुक्तानि निस्तिनापि पुनः सेव सकोनायामारोपमानत्वान्तेनेति व्याहतः तथा च स्मृति :
ग्रन्थ नवेन्दुकलादयो ये प्रतिपस्तुप्रायाः स एव चन्द्रिकानसुकर्णाथ्र्यो रोपयतेति व्याहृतेन यप्रति
मायवे प्रतिपस्पर्शास्तच्छुयान्यनन्तदृशाप्रनुपादयायुत्यर्थः यं प्रतिमायवे प्रतिपस्पर्शास्तच्छुयाम्
नन्तदृशाप्रनुपादयायुत्यर्थः स्त्वन्नानि न्यायथा नक्तुविवोः पुरानोनवनूमानप्रकाशने पुनरुक्तो
यः ग्रन्थमशुद्धोनावगतोपि पुनरुक्तानि सर्वाद्दिथा पदार्थवाक्यार्थभेदान् तत्राद्यमुदाहरति कृतमनुम
तं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरी
टिनामयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ग्रन्थ अर्जुनेनात्र भवद्भिरिति वाक्ये सभीमकिरीटिना
मिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः ग्रन्थसुत्यमोक्तिरियं ग्रन्थ अर्जुनेनाहवेनेति सेवाप्यर्थे भवद्भिरिति नेनत्वपराम्
ष्टतेषामित्यनेनार्जुनस्यापि परामर्शनात्सभीमकिरीटिपदार्थः पुनरुक्तः अस्मिन्वयः वाक्यस्य पौनरुक्त्यं
यथा यथा वाग्रसन्त्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ सर्व
धन्वीश्वराणाम् कर्णालं संभ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शंकां ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को

का॰ टी॰ ११३ 113

भयस्थानकाशः अत्र वर्णशीलत्वाभावाद्याः पुनरुक्तशङ्कितदोषः दृष्टे तु विनीतो लोकाविरुद्धः क्रमो यथा भू-
पालरत्न निर्दैन्यप्रदानप्रथितोत्सव विश्राणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् अत्र मातङ्गस्य प्राग् दैन्य-
न्यायः राजस्थावद्दं मूल्यत्वात् हेयत्वेन प्रथमं मुक्तिर्योग्या उदभावे तत्त्वार्थ स्थापयत्युत्तिक्रमो लोके प्राप्त इव प्रा-
सिद्धः प्रत्युक्त नदृत्युद्यः प्रमोप्रामसेमेव नूनं तेन तवि दयाः प्रनिपादयितनुपयत्र यथा सापयावदयनिकटे
तत्रत्वमिथ्यावदेह किमधिके तेन नरपिसाधतमाहक्रम पेयं विनिम्नरूपदेवयं जवितम् एवोविदयाः ध्यो
मार्थे सेव ग्राम्यनावक्रतानपाहताप्रगार्थे सेव ग्राम्यतावक्रतानुपाहृतानन्तशाहस्य तथाविकं सेग्रा
मः स्मरे रेमाद्विः पामरे रयत्रकथाने वेदग्ध्यवक्रिमवलेहिनेवानेनादेष्ठ सन्दिग्धप्रमुदाहरति मात्सर्य
मवार्यविवार्यकार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्त सेव्याः नितम्बाः किमभूधराणामुतस्मरस्मेरविला-
सिनीनाम् अत्र प्रकरणाद्यभावे सन्देहः शान्तशृङ्गार्यन्यतराभिधाने तु निश्चयः अत्र वाच्यान्नितम्बानां
कामिनीनितम्बानां वा मेव्यत्वे कवेर्विवक्षया प्रतिपादयितुमिति प्रत्याससन्दिग्धत्वे अप्रतीतत्वा-
देवकार्यानिर्देशः यथा महात्मनेन विनातुम्यमपरस्य संप्रति भवभयानां क्षितमपिप्रसादाद्यस्मा-
त्प्रत्यवतत्त्वमुक्तं स्वविषयः परिलक्षिते तेन त्वमिससत्त्वशोकाद्वनुभयाद्धिमोहेषु शास्त्रनामद्दमपिया-
तः शान्तिर्भवते अत्र शास्त्रमोचनहेतुत्वेन मातातुक्तः तथाविधशास्त्रत्वागोपितशोकादिः हेतुर्वाच्या-
भूत सत्ते नाक्तशते अप्रसिद्धविद्याप्रसिद्धेर्निविरुद्धे तिविरुद्धपदस्य प्रसिद्धविद्यापदाभ्यां प्रत्येकमा-

११३

मन्वयेन तावत्प्रसिद्धिविरुद्धं लोकप्रसिद्धेः कविप्रसिद्धेर्वा विरुद्धो योऽर्थस्तमुदाहरति इदं तेनेकेनोक्त
कण्टक मतानि कवचे यद्वेन प्रसिद्धेस्त्वः कण्टकशल्यमेकत्वादियम् इदं तु ः माध्याक्रमणपर
मात्तेस्मानि भुवानवप्रीत्या बद्धं करकमलमृणालं विनिहितम् अत्र कामस्य बद्धं लोके प्रसिद्धम् ।
कमलस्यानेकोत्पत्तिर्वृन्दं तु ः त्वयस्यास्य कमलानेकशृङ्गः नेत्रसहस्राननेति बङ्गणमपि लोके प्र
सिद्धम् कविप्रसिद्धिविरुद्धमाह उत्पत्तिस्मरो लावण्यैः परित्यजनताप्यदगाः स्मरणिमपरो मार्गेला
वद्धबाद्धिरिहेत्यतो इहाद्विबाहितोरक्ताशोकः कयापि हताशया वरणेनालिनमासोऽत्वबद्धवाक्रा ।
रुद्धेद्धुकः पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गमः प्रसिद्धो नो कर्ताः लोकविरुद्धस्य कविप्रसिद्धेन विरुद्ध
तमित्याह सौमित्र वसन्ताले कामपरोकदावन्दकोष्पुदोमहतामसहस्राक्षेयान्नागतोऽसमभूद्धि युः ।
नदनः भवतः कीर्तिकेनाप्यगीयत येन स्यात्प्रियमदहमगान् तु काशकाकं नामितृभ्युदरः अत्रामृतोऽपि
कीर्तिर्योत्स्नावत्स्यकाशरूपाकार्थिनोनित लोकविरुद्धमपि कविरुद्धस्यापि कविप्रसिद्धेनेवविरुद्धम् कीर्ते
तैर्योत्स्नावत्स्यकाशकत्वे लोके कम्प्रत्यलबाधितमपि कविप्रसिद्धे विशुद्धविरुद्धं विद्यापदेशन्नाद्य
केनविरुद्धमाह सदाशालानान्निर्णीतार्थ्यत्वाभासं सकलवृषः नानाविद्यानिशासाणिव्यावेष्टव्रह्मणा
नित्य अत्रग्रहोपरागविनाराशेषाहानेयमेशास्त्रविरुद्धम् अत्र नमसहस्रायस्यबलनबाहोः समीक्ष्यते
चात्र्यणमनुस्मृतिलमम सन्तेमानिष्ठ्रयोजना यतरर्थेशास्त्रे महाबलस्यापिपाद्धर्णमनुसरणनो ।

का॰ टी॰ २२४ तिष्ठासे विहितमितिनभ्याणाद्विरोधः कामरूपत्वं विकरणमाह विद्यायन्त्रस्य केयूरमनेंगानुल्लमेंगना।
धर्मस्य कान्तेनकृतनोकपोलेऽविमालिका अत्र केयूरपदेन तत्त्वं नवविहितम् केयूरस्य पदे स्थाने म-
णिबन्धः तस्मिन् भवति तत्केकाकपाले नोक्तमन्तः हिकडेम् तथा वै नकृतम् ने तावत्तस्य स्थानानि क-
तावत्तो गतस्तथा पश्चात् तन्नमन्त्रवलनावाप्रकीर्त्तितावेति योगशास्त्रे विकरणमाह अष्टाङ्गयो-
गपरिशीलनेन कीलकेन तुः साधसिद्धिसर्वविधविदयनत्सहरे अभ्यासादयमभिमतामधुनाविवेकख्याति।
समाधिजन्मौलिमणिर्विमुक्तः अत्र विवेकख्यातिसमाधिजन्मौलिमणिर्विमुक्तः अत्र विवेकख्या-
तिसम्प्रज्ञातः पश्चादसम्प्रज्ञातः ततो विमुक्तिरिति विवेकख्यातौ यमनियमासनप्राणायामादीन्यष्टा-
ङ्गानि योगस्यैतान्यहर्निशं योगाभ्यासेनैव तेनैव परिशीलनेन पुनः पुनरावर्त्तनस्य कीलनेनाभ्या-
सेनैव बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः उदानजयाज्जलपङ्कक-
ण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च समानजयाज्ज्वलनं श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रं कायाका-
शयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनं बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशा-
वरणक्षयः स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः तत्र यातनात्मानं साक्षिणं एवं भावो यस्मि-
न्कल्पान्तविपर्यये तत्प्रतनयो भवेति ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः इत्यादियोगशास्त्रानुष्ठानक्रमेणानन्तः
साधकः स्वेन साधयितुं शक्यायाः सिद्धयोऽमात्यमनोमोक्षविधेयमन्त्रेहरेशास्त्रानुष्ठानक्रमेणैवेति

114

यत् उक्तमेतत्प्राप्याख्यार्थं स्वं सिद्धिं यजन एवमनेन क्रमेणापुनाविवेकख्यातिस्वरूपा।
न्यता प्रत्ययस्यात्यकृत्याहितन्नवगोत्सृष्टो न्यस्तितानुभासमाहृत्यमाकस्तुन्यप्रसिद्धः पुरुषः सा
मांयथनानामोतिमाणाविमुक्तः स्वरूपप्रतिष्ठवर्ष्यायोकैवल्यमाप्नुत्ययमत्योयोगापुरास्वा
नुसारी तथा चावक्रमः केयास्मिन्नहमितिरोपूर्वमन्तियमास्मृन्यप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणा
समाहयोऽष्टावंगानि योगस्य योगांगानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः विवेकख्याता
स्वरूपव्योमंदाभासः ततः सप्रज्ञातः यथात्मानीविनृत्याकिंविभ्रमस्वेनेतत्केवल्यामितियोगशास्त्र
क्रमः सवाभ्यंतरः विवेकख्यातिस्याकेवल्यामितियोगः प्राप्तक्रमः सवाभ्यंतरः विवेकख्याति
केवल्योमितोदमत्रत्वणाम एवंविद्यान्तेशोचविरुद्धप्रदाहरणम विद्यान्तेस्यागमवेद्यकाद्यः
पकेयवभेषणाबहूनौनिर्दिशांगंयन्त्रयोच्यानप्रोयितः अन्यदीहानष्टदाहरणे प्राप्ताःश्रियः सक
लकामसत्वः ततः किंदत्वपदर्शरामे विहितत्वतोनतालिकम संतोषितः प्रणायि नाविभवो ततः किं
कार्यास्थितेनतत्रभवतांतत्रभिस्ततः किम् अवज्ञनताहितोमित्रेनदीहतमम संविभवार्थेस्तुततः किंमि
त्यवभेषकतास्मावकबेरशालिकंप्रकाशनासहत्योर्हातकेम्यर्थ्यः अन्यापदस्थापर्यायान्तरेणापाद
नोपितवैवीहृजक्तेनिकोथितपदाद्वेदः यथा सर्वदवगिन्नान्निभ्यातुर्नित्यंवस्तिमारूतः भुवशोषानव
नैयन्त्रेसोऽप्रकृतिः सत्तामिनारमहत्तानित्यानवरतशाहाः इदमेवभेयत्तरेण प्रतिपादितं तत्रन्वीहृ

का॰ तस्मादोषमित्याह न तु यथा तन्नवीक्षते योऽस्ति हेतुत्वेन लोके किंयोटिमद्धुनेयो दिवगौरवमाद्यमुकिं
टी॰ ततः लक्षणमनुसत्स्वसमोदयेः प्रकृतिरेवसता मार्कण्डादिना प्रत्रकिमद्धुतेशंताकिंतत्न इत्यने
११५ नमंग्य नेत्रेण नवीक्षितत्र सन्नियमान्नियमविशेषाविशेषधर्मरहितत्रिनन्यत्रवाक्यपरिहृतिप्रदेशः
यस्मादिदमस्त्ववकाशकृतपत्रलोकस्यापिसंबध्यतत्तः सहप्रश्नेन समसाध्यदोषभेदवत्तपक्षप्रभुदाहरातेन
115 नैनियमान्नयोत्रायमः सत्रिनियमेतदकारणत्रयासहितः सनियमपूर्वत्वात् यत्रनियमाविबाधि
नोपिनश्रतत्स्वमुदाहरति यथा तु लौकिकन्यायमेवलौकिकेनमिमणमतत्रियेरूपकस्यानयाक्यक
त्वनमपिनक्रियाकोटिः पर्यायानाः प्राणाभ्यन्तामनोरथ्यान्तरेलेख्यन्ते इत्यत्र सत्स्याभासमगृहणकृता
प्रमत्स्वमणारण्यमत्रमेवावितत्र कस्याविनमहाप्रकृतस्य सप्तलोकान्तरेवेनाक्रमैत्योपानयानापदेशायेन
प्राधान्यः यत्रस्माविततामाणासति पतत्यासिद्धविधेयकार्यस्यघटादिनिर्माणसमवायात्पदतयाकार
णः स्वतत्रालौकिकताविमतिनिर्दिष्टन्नाम्यकस्यविततामणोहिसत्त्वविततस्यघटादेवंसत्रनसत्त्वाले
प्रश्नः घटादिकारणस्य स्वटादेक्षोपितामवनघटहेणानान्यथाः प्रत्रलौकिकवितताव्यामिसन्मक्रमस
योगान्नेनावकाशलापातः कस्मादसत्त्वकेषुदृष्टत्वे तथाचयत्रामिसत्त्वनावृत्तयपत्तीहयेनिर्माणः
येवत्त्वलक्षणः स्वोऽहः प्रत्रलौकिकवितताविततोलौकिकेनाविमर्शायितमाणनश्चहत्वमतिविसर्वपीसितादिक यो
मणिकेनापिनहष्ट इत्यत्रसमर्थकोविद्वावबलेन सतोऽर्थायलक्षणमनोरेन्यपत्निरस्यकाताम तथाउ

कर्षाय प्रतियोगिकल्पनेयद्दोष उत्कर्षे सत्यन्यासंभिन्नहिप्रमाणकत्वादिकमर्गेनाशङ्कितं व्यतिरे
केण प्रमाणकत्वादिदृष्टान्तकल्पनमप्रतियपराणां स्वकारकोटिः सहत्वेनानुपलम्भस्य भावः प्रमाणम
न्तमनोरथप्रगतो हेत्वन्तरायातानायेनाविनामाणनाः हेतवः सपदः प्रायेणनासमेनाबोधरप्रतिपन्नम
वति नस्वैविषयमामाणः विनाभावेवाभासमाणकृतनाघुमस्वैयविविवार्यमाणप्रमनयः या
माणप्रबाभासेनभासरतयामाणेनप्रापितासमाणकारयः नेश्रुमध्येप्रमनमेवेनाविनतमाणे
नेयथानेश्मानसतथामापप्रसरणवनमाणेरित्यर्थः सर्वेथाप्राकृतमाणगणनायावितानाम
णेनेणनमहामितिभावः अविनताभावमेणनरायुत्कर्षोविवादितः सवनस्येवेतिनियमः
ववेणानप्रनीयते नकथंनहतोमतप्राशंकयष्टेवस्वरेहमाह अत्रनसेतिपदस्यनेकत्रनका
थंनस्यनियमनम साध्योयप्रमः अत्रोत्तरमाह नथासमन्वयानैरेववाध्यम अशमनमेवनय
सिथनस्यैवकारणस्यनियमवाध्यकस्यनथासमन्वयान नेस्यतनेनेवपदेस्यमस्वेयाव नदेवा
सनियमनेवाध्येविववलितासिद्धमित्यर्थः अत्रास्थानस्यपदत्वेनमत्यार्थवाकयदोषतेवाकाप
तत्पार्थस्यप्राधान्यात्दर्थदोषतेवापदेशः एवमत्राविनामाणतोमर्षेपतराणामप्रकर्षोविवादितः
सवाभासमणाकृतेत्याटोम एपनरांविशेषणेनियमवाचकशब्दाभिधेयेनगुणेनव्याहेस्यनेनप्र

का॰
टी॰
११६
116

नीउत्नी शेतविवक्षितेनोपिनियमोपिनियमेनक्कतेनेदोषमयेत्पाशेकाह ॥ अत्रद्वन्द्वायामात्रमणीकृतता
श्रुमत्त्वमणोत्नस्माश्रमनैवोविता इति सनियमते वाच्यम् ॥ अत्र प्रथमपाटेविवक्षितेनोपिनियमानक्कृ
नइत्येवेदोषमसिद्धेनत्कुत्रापयपाठेतेनेशणमुनियमनेवाध्येदोषाभावइत्यर्थः ॥ अस्मिन्पाठेतेनेश्पिमा
त्रशब्दसेवकारेणवाकाकरणत्नानियमनं ॥ अत्रप्रमाणेद्वयमत्ननमात्रवइतिपाणिनत्वेशामना
मात्रैवद्वन्द्वायामात्रमितिवाक्यस्यविग्रहकरणात्नानियमनेनस्फुटमेवमात्रशब्दस्यवाच्यमितिमा
त्रेधः एकारणगद्धोनियमकृत ॥ यद्धोमात्रमुत्पयोत्पत्नोविग्रहसमयेप्रमाणार्थवाचकतया इ
पाटेयमानएवकारोनियमकृत ॥ द्विवक्षितेनियमकारीतिसिद्धइत्यर्थः ॥ अनियमपरिहारमुदाह
रति ॥ वक्राभ्भोजेमरस्तत्पोयवमतिमरोशोणपवायरनेबाकुः काकन्त्यवीर्यस्वतिकरणपदं
विणसेनमत्रः बाहणपाथुमेता: तणमपिभवतीनेवमुचेत्पभीहणस्वच्छेतमोनमोस्मिन्कथम
वोनपतेतेमनुपानाभिलाषः ॥ अत्रशोणपदेतिनियमानवाच्यः ॥ अविवक्षितेनापिकृतमितिदोषइत्य
र्थः ॥ नवात्रार्थिकपदेनयत्रोविवक्षितेनार्थस्तस्यपदस्योपादानेविनापिप्रतीयतेतदार्थिकंपदं ॥ इहत्व
र्थस्योविवक्षितोवनितिभेदः ॥ सविशेषमुदाहरति ॥ श्रणमांशुपानमालिमानमानयतभोः सान्द्रैः मेघाकु
लैकैमेघैनेनमथप्रथुन्नाहरनश्वेतोत्पलानोस्मिते ॥ वन्द्रेचूर्णयतत्ताणवकणशः कृतार्थशोनापदं

केयनद्दृष्टमहंतमेदशोदिष्टास्लद्दक्रमस्टीकिनाः अत्रसौत्स्वीमितिपृष्पाद्भ्सविशेषोवाच्यः अत्रपृष्पमा
प्राहेननात्रसामान्यवाचकेनरात्म्यर्थोपारस्थितोमन्यामोपिपृष्पामालिमानयनक्रियान्वयार्थंमेवान्तोतिवि
शेषोविवक्षितोपिनकृतः पुष्पमाशाहस्यपृष्पामालिमानयनवैफल्यामिति अविशेषणेपिरुहितस्मृताद्र
रति कलेननैवोक्तितहयन्नरूपप्रहारेरत्नान्यमूनिमकरालकरवाममस्याः किंकैस्त्वभेनविहितोभवतो
ननामयायात्राप्रसारितकरः प्रकृष्टान्नमापि पद्मोमध्येपकेननताहगुपकृतं तनोविततेरक्षनाटरोनपुष्टकरति
सामान्यरत्नार्थोविवक्षितोभूत् परंतु कौस्तुभेनेतिरत्नविशेषार्थस्यकरणात् विशेषस्योपकारक
नैकर्थसामान्येवाटरत्नविवक्षितार्थप्रतिपत्त्यादोषः नवैवपादान्तरेणपूरयति पद्मेनार्किंनावि
हितोभवतः सन्नामितिवाच्यम् साहस्र यत्रैकस्यपरस्यार्थतनरपरस्यार्थमाकोलतिसाकोलायथा।
अर्थितेप्रकटीकृतेपिनफलप्राप्तिःप्रभोः अन्यत्तुहिटाप्तारर्थ्यविरुद्धवरिनोपुष्कलयाकन्यया उक्तंच
वरस्यमानपुष्पसोविसंसनेवात्मनः स्वीरत्नेवनरात्नानितेषुत्राबोटेवकर्णस्यत्रेनरावणहतोक्तिः
प्रभोस्त्विजगतोयस्यापिरावणस्यार्थेनैवावकतेप्रकटीकृतेपिसर्वज्ञनसमहं प्रकाशितेपिनफलप्राप्तिः
याचितासीतानप्राप्तेत्यर्थः अन्यत्वविरोधेनफलालाभएवार्किंतत्तुदृष्टान्तः भाटकाविहिताविरुद्धवोरिन
स्यद्वस्यस्यपत्नाटेरलकाःदशराशेः नयास्यथाविनयाकन्ययास्मात्तयात्रक्तः सूयन्ते तदेवंजगत्त्रातः स
र्वेषांजगतांशास्तादशपुत्रवःनन्तुकौस्तुभनप्राकृतः देवःविजिगीषाव्यवहारात्तेनपुनःपरस्यदाशरथेर्मा

कौ॰ टी॰ ११९

117

नपुंसोऽन्यकर्षं ह्रीडिं वष्टनन्तान्मनः स्वस्यमानयपुंसोऽविंह्यसनेह्यानि कर्थं स्वख्यातेन यद्देनेतुं श्येवेत्यर्थः व

पुनः सौरत्नपृपोसितेन कर्थं स्वख्याते सौरत्नमिन्यपुंशाह्रोह्याकोलाश्वेन पूर्य्यते आर्थीनिश्चैनैतिन्यायाक

मोक्रिययोः पृथ्हेमायेनानेपि ग्रथ्योविबोधेनायया ह्रोरत्न स्यामर्षविषयन्तासम्भवात्तन्वयप्रतीत्यपथ्यवा

सानेनामर्षणायायाः सौरत्नोपेतायाश्चाकोलोनियकोलानमर्थेदोषार्थ्यस्थेवान्वया सिद्धेनैतन्नूनयपट

नृपशाकापदस्यास्तुप्रयोगात् तथा चाह वृत्तिः अपरसौरत्नपं पणातेनूहिमित्याकोलाति अत्र सौरत्नपरस्य

र्थ्यः सान्वयमिन्यत्य उपोतितनमितिस्यार्थेन्माकोलाति ननु मा भूत्सौरत्नस्यामर्षविषयन्तेपरस्यानस्तो

त्रिमित्रपवान्वयपरस्याशंकायाह नोह्ययस्तेन्नेनसम्बन्धेयोग्यः परस्येन्यर्थेस्योकर्षसम्बन्धेचबोधयमाः

मपतीणस्याविसंसनसम्बन्धायोग्यः परस्येन्पृथेस्याकर्षसम्बन्धाबोधमात्रोपतीणस्याविसंसनसं

न्धबोधकेनान्मनयाजिपुष्पार्थेनसोत्तरलनास्वीरत्नमिन्यत्रसंबन्धबोधनायानुवर्त्तेनैसिद्ध्यतीनि भावः

यस्मिन्स्थानेथेस्वसमापनेनविरुद्धार्थप्रतीतिस्त्र पदसम्यग्नेतत्वपुरुकः समापितोथोपदपुरु स्वपुरा

हर्षति अत्राशाकपीवाचारणप्रणायिनीपूर्णाणवत्तनवृभाकिंपूनपतीपताकिनिपटलेकेनिदा

मपरीउन्यन्निंहैंहिणान्वयेवनटहानेहयवरीतस्पतेस्याबुटेषनरावणः क्वत पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः

अत्रस्यानेषणरावण इतित्रेवनसमाप्यते सत्पसत्वे बहवागुणास्तथापि बलवानेकोदोषस्तानप

वस्नीत्यपक्रमस्वीरत्वान्तेरवणपुरोहितेत्युक्तनकपुरोहितोक्रियम् तथा चाह चूर्णिकाथो

मारेणस्यात्संदेशान रावणं इत्येतावति वेत्सन दोविवक्षितो रावणं इत्येतावति वेत्सन दोविवक्षितो रावणं
प्रत्यपेक्षाप्रतीयते परे त्वकतत्पुनः सर्वत्र सर्वे गुणा इत्यादौ न स्यादेव मास्मा रावणेनेदोषस्यापि सर्वेगु
णापवादे न विवक्षितस्याङ्कनत्पुनर्गतेसमायानस्फुरत्यादिः सङ्गमेषितनीयत्वाभावस्य प्रतीतेरिति
दोषः सहचरभिन्नमाह श्रुतेनेत्यादि विभिन्नो विजातीयोऽर्थः सहचरो विभिन्नं यत्र तदुदाहरति श्रुतेनबु
द्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा निशा शशाङ्केन धृतिः समाधिना नयेन चालंक्रियते नरे
न्द्रता अत्र श्रुतेन बुद्ध्यादिरुत्कृष्टैः सहचरैर्व्यसनमूर्खत्वयोर्निकृष्टयोर्भिन्नत्वं श्रुतेन प्रासेन बुद्धिरलंक्रि
यते परितोष्यते एवं व्यसनेन मूर्खता परितोष्यते इत्यन्वये सर्वैः शोभनैः रेव कर्तृकर्मभिः सहचारित
योर्विव्यसनमूर्खत्वयोर्भिन्नयोरशोभनयोरलंक्रियते इत्येकक्रियान्वयेन श्रुतबुद्ध्यादिवद्व्यसनमूर्खत्वयो
पादेयत्वं व्यसनमूर्खत्वाद्वयस्य बुद्ध्यादौनामुपादेयत्वे वा प्रसज्यत इति दोषः प्रकाशितः प्रकटितो विरुद्धो
विवक्षिताद्विपरीतोऽर्थो येन प्रकाशितविरुद्धमुदाहरति लग्नं रागावृताङ्ग्या इत्यत्र विदितं तेऽस्त्वनेन
श्रीलस्मादपसरतीति विरुद्धं प्रकाश्यते शमितो विचारयेम् विधिनानुवादेन चाप्युक्तोऽनविततार्थो यत्र
नियतस्थाने येन वाक्यं भवति विध्यनुवादौ कर्तव्ये उक्तेन ततोऽन्यत्र तयोः करणाद्विध्यनुवादायुक्तो नामा
र्थदोषमुदाहरति अयत्नपरिशोधितः स्नानैर्भिर्हृष्टोऽवनिशामकेशावसपाङ्वेश्रुवनः मद्यानिसोम
कं इयंपश्चिसमाप्यतेरणकथायदोः शान्तिनामपि तन्मे प्रकाननाति गुरुरद्याभारोभवः अयशा

का॰
टी॰
११८
118

पितः प्रयत्नेन बोध्यमेवेति विधेयम् सूचिते तु योर्थो यत्नेनाज्ञातमर्थस्वयंव्युत्पत्तिरिवं प्रद्युम्नायितमस्वेप्रद्य
निर्भूतं प्रस्फोटयेत् प्रकेशश्वप्रपाणैर्ध्रुवमामित्यालिके सलिलकोटिकेप्रतिज्ञाते प्रयत्नेनपर्यन्तबोध्यमेवम
यात्राध्येयम् प्रात्यसेरत्नयमृत्योर्विवर्तितः सर्वविधेयं दैवं वाक्यं यच्चाव्यत्वेनासिद्धत्वम् नन्वशब्देनेतिप्रायन
क्रियावाच्यत्वेनानिस्यानायोगात्तिलप्रत्यापोद्यमाश्रान्तरङ्गेन नातुमृदः विधेयक्रमाभावादयुक्तताम् आह।
यथा वा बालाहारतया जगच्छिन्नयैरसन्ना स्मृतिः प्राप्तिं न प्रत्यालेपुनरभ्यतोयकाणकालो ब्रह्मैने वं हे वि
नैपिक्रम्यम्भूरुवमेवमनैर्नीताः स्वयं लब्धकेदम्भयमभूमिति विदनापिजनेजालेमार्गणानीहते प्रत्ववाला
हारादिरवयमुक्तमेणवाच्यम् प्रत्यादेशस्मगवनेतसेन ननोमेवनोयकाण नतोवालाहारस्यत्वरोक्तस्क
मेणाविधेयकत्वे प्रविलोपउक्तमेणकृतः प्राप्तस्तेनकत्तयाउद्धृतः अत्रवाटयुक्तमाह प्रदेयामाहसा
भरणक्रमत्वश्रीणांपशरणस्मरक्रोडाक्रीडाशुननोवगंहिपाणिदमन अस्तोहंमानस्यपूवलत्लनोलोत्पल
सलेसत्वेदोहंमाहंस्प्रयथयकथ्ययङ्केतुवदनाश्रव विरांहिप्राणदमेनेनमाहंस्पर्श्ययमेवज्ञायतेनतश्च
शुत्तेनिदेशः प्रादेशस्तमकुनकृपामः स्वकृपुनः सोकृतस्मृलाहरेत लानेनगाहनोगयत्यवविदितत्वे
शिलातिउपसंहृतापितेनत्यादिनापुनकृपानः अत्रविदितेतत्वरस्तुपसंहृतत्वकोपिराजदोषःतेना
क्षिदन्नास्तेसमत्वपुनः सोकृतमवाणितः नवैउत्पलायाः प्रयोजकतयावाणितमिनिवाच्यावितितत्वे
शिलनेनावनेवाप्तेत्यायाःसिद्धेः अत्रश्रीलोक्रीडादेसमर्पकोर्थोयत्नमाह हेतमेवप्रहतस्यतव्यसपवि

वैशेषणः यथा श्रूयमाणेन पातेनान्नमथाप्रनरवति: प्रयुङ्क्ते न तन्त्रस्यापि प्रतीतिः प्रयुक्तेनार्थः प्र
स्तुतः तन्नस्त्रिशीलस्पृष्टोऽत्र समर्पकस्याशोकस्यापि प्रतीतिः यथाधनिमित्तकरः प्राह्निः हृपितस्तथै
वदोषसंकरोपि तेयद्यन्तेनहृष्टोयत्राह यत्रैकोदोषस्तत्रदोषान्तराण्यपि सन्ति तथापि तेषान्तयाप्रकृ
ततानस्थकाश्रुतेन हृतम् नग्नरागादिनाथः एवंतत्तितानादोषाणांकाव्येत्याज्यत्वेनिषेधप्राप्
कोपिदटोषवेककाविस्मरणेककोविरत्तुमयतसेमवोनिषेवकल्परूपयोगिप्रसङ्गमाह कर्णावतंसादिपद
कर्णादिध्वनिनिमित्तः सन्निधानादिवोधार्थकर्णावतंसादिपदेकर्णादिध्वनेः प्राधान्यनिमित्तकरणा
सन्निधानादित्तत्रैवविशिष्टत्वादेरवबोधार्थसाधनायप्रवर्तितान्वयः कर्णादिस्थत्वेनावतंसादीनांयथाशोभते
तथानान्यत्रेतिवाक्यार्थस्तत्रूपोऽकर्णेनाकर्णादिपदेनापुष्टार्थमन्यथः तथावतंसादिः प्रवतंसाकर्णाम
रणान्येवाह्युते ननुकर्णादिशब्दाहाकर्णादिस्थत्वप्रतीतिप्रसङ्गये प्रवतंसः कर्णभूषणं इत्यादिकोशात्किम
र्थमेवपदेनेवकर्णामरणाप्रतिष्ठितावधिहृकर्णादिपदानामनुपकारित्वेनापुष्टार्थत्वमपि कपरत्वेनवाच्य
समर्त्त नन्वकर्णादिस्थितावतंसादेयथाशोभतेतथान्यस्य कस्यचनशोभास्तीत्याह इतिवाक्यार्थसमर्पण
कर्तायप्रयुज्यमानकर्णादिपदेनापुष्टार्थत्वमेवार्थः पुनर्दोषाद्धरति यथा प्रसादकर्णावतंसमनस्मि
न्नेसर्वविभूषणाम तन्वैवशोभन्तेनार्थस्य सार्थस्याः प्रवृत्तौ प्रवतंसस्यात्कर्णास्थितत्वमस्येवभूषणं
नैरन्तर्येसर्वत्रमतनाशेवप्रकाशमस्पष्टयत्कर्णादिपदेनापुष्टत्ववारकमित्यर्थः पदान्तरेणपुष्टार्हरति प्र

का॰ पूर्वमतिरामोऽस्य प्रमोदितं हृदयंशः सन्ततः ॥ अथ यद्युपशोभमानवर्णसारः शोभावधायालिनः ॥ अथ विशेषविलक्षणः पा
टी॰ दस्येव शोभावेगात्कर्षणात्तेषां नयाव हृतिः ॥ अथ कर्णाग्रवर्णाग्रः शोभास्थितिमानप्रतीतार्थम् ॥ विदोलोभि
११९ तोभात्तिकरालेभगरोत्तरे यत्तु नीलकिरणाविहन्ताहा विस्फारितेन च ॥ अथ यत्तु शोभशुरुद्धानावगत्तये अ
119 नयत्तत्याबन्धानिःस्यन्दभूतेन यस्य विनिःश्वसत्क्रूरपरस्पर्शेनाकारत्वहेलिजितत्वात्सवेनटप्राननेनोक्तिना
मात्रस्पातत इत्यत्रकेवलात्याशाह ॥ अथ शास्मिन्नयुग्मपाशाह्वेन्दवसम्बन्धिपिशाहतत्त्वाद्युतः प्रतीत्यासत्या
भिश्रुतर्थत्वः शोभोन्याया तत्तेककरणबोधायत्तद्विकिमस्यप्रहारत्वतेत्तानाधेयत्वार्थः ॥ अन्यत्रयत्तदृढत्वेनाका
तिशयात्वेननामिनतयत्त्रः शोभप्रयोगयथाज्यावन्धानिःस्यन्दभूतेनेतिपद्ये ॥ प्राणास्त्रराण्येव गावश्च
मयानिर्याणेभिः शुक्तोहारगणतुस्मृतोहृस्तीवस्तनद्वयम् ॥ अथ यत्तु कानामिस्यत्ताभिक्षत्वेबोधनायत्तु क्षा
शाकुः हारशाहस्यकेवलस्याणिमुक्तिकसत्त्वेवावक्तव्येऽपि हृस्तनीवन्ते हृत्यायाशुक्तानां लक्षुत्तायामन्य
रत्नानि पतत्येवापयोगमात्रिकपदत्तेन भावः ॥ सोऽन्यथैव यत्ताक्षणयस्यमानेते च विभ्रमाः ॥ षट्पदास्त्वन्या
मालेव काम्याकर्षणीति मासावे ॥ अथ शोभा षट्पदश्चाविषयपुष्पाणि हृदिनि रूपपदेऽपि मालाशाशाहेः पुष्पमेवाभि
यत्रे मालाशाहः श्येनावर्तिवक्त्रैनिपपदे ग्रहणस्त्वमाले त्यादिमापपदेषु शाकावारण्यकर्णावतंसम
हिंशुघ्नाकारेहोहितमयूरकेकाटीनामपत्नवाटीनाम् ॥ नन्दवनच्छन्नकोव्याहेशेषकर्णावतंसमाहैवत्तमा
गान्धर्वगन्धाशोकाराह ॥ स्थितेषु तन्मस्तौलम ॥ स्थितेषु महाकविभिरेवप्रयुक्तेषु पत्रस्तमनेत्तरोक्तमर्ष

नेपुंसकमप्रयोगे नेलनटप्रयुक्तेपुलनवनकोप्यादिषु इत्यमेवृहोक्तिः नावलकर्णोवत्तेसादिवन्नव
नकोप्यादिक्रियते यथापुष्टमोविशेष्यविशेषणानांक्रियार्थेनिर्दिष्टने नयाटोपत्वमितिवा सन्मन
संगोक्तत्वापित्वउदाहरणानिराजवेवाह नगाटमपुरावावेविरणदानारशालिनीम इत्यादौ क्रिया
विशेषणानेपिविवालितनार्थेप्रतोत्तामिडोगनार्थेस्यापिविशेष्यस्योविशेषणदानार्थेप्रयोगकार्यः
त्वितपुक्तमपुक्तम प्रथमपुरंतनगाटेतिमधुरशालस्यांक्रियाविशेषणेनैवविवालितनार्थत्वानैत्वाने ग
नार्थस्यापीति जगाटेति गत्वप्रकाशेवाक्यातिलिपानत्थैनैवकर्मकायाविशदावरणावबोवग
मात पुनर्वाक्यमिति प्रपुष्टस्यापिविशेष्यस्यशालिनोभित्यनावाविशेषणसंबंधार्थमुपादानम्
वितमितिवामनेन्यदुक्तं नम्रयुक्तं मधुरामितिक्रियाविशेषणजगाटेतिपानत्थैनैवबोनार्थेनैः
ववविशेषातरायावावोमापुर्यावगतेवीवामितपवविशेटेपादेश्वापुष्टनस्पत्तावदस्यपादितिभावः
यथ्रतक्रियाविशेषणेनेनोत्साहिनोलितेनेदमुदाहार्यमित्याह पुक्तनेवावरणवपरिभ्राणरहिता
भ्यामसोपिडनम् पादाभ्यांहस्यमध्यानेब्रजनेषनोविद्यते इत्युदाहार्यम् प्रव्रजनामितिवलनक्रिया
याश्वरणत्रपरित्राणरहितेत्वनेनान्वयासम्भवात्यादशाहस्यापिविशेष्यस्येतानिहिशेषणत्वयायाप
दानमात्रूपकोमिति पादाभ्यामितिपटेभ्रयनापुष्टमित्यतोवामनमनस्येदमुदाहरणंपागंपनस्य
वेमित्यर्थः एवमपुष्टस्यपुष्टत्वेपुरुषाप्रतिपाद्यनिर्हेतोरदुष्टतामाह व्याप्तेनोथेनिर्हेतोरदुष्टता।

का॰ ख्यातेऽपि सिद्धे । यथा चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम्‌ उमामुखं तु प्रति-
टी॰ पद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥ अत्र रात्रौ पद्मस्य संकोचो दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं लो-
१२१ के प्रसिद्धमिति न भुङ्क्ते इति हेतुं नापेक्षते ॥ अनुपदोदितदोषाणां मध्ये केषांचिददोषत्वमित्याह । अनु-
120 करणे तु सर्वेषां श्रुतिकटुप्रभृतीनां दोषाणाम्‌ अदुष्टत्वमनुवर्त्तते । तथा चानुकार्यगतानां यद्यप्य-
नुकरणे दोषाणां स्वरूपमनुकार्यत्वात्स्वरूपमेव न तु परिहार्यमिति । तथाप्यनुकरणस्य न तत्स्वरूपदुष्टतेति
भावः उदाहरति यथा मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम्‌ पश्यैष च गवित्याह सुत्रामा-
णं यजेति च ॥ मृगचक्षुषमद्राक्षमिति श्रुतिकटु गविमाहे च्युतसंस्कृतिः ॥ सुत्रामेत्यप्रयुक्तम्‌ ।
एवमदोषत्वं प्रतिपाद्य गुणत्वमनुभयत्वं च प्रतिपादयन्नाह । वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोऽपि क्वचिद्गु-
णः क्वचिन्नोभौ । वक्त्रादौचित्यादिवशात्‌ बोद्धव्यवाच्यादीनां ग्रहणम्‌ क्वचिन्नोभावित्यनेनेदं द्योतयति
वक्तृप्रतिपाद्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि क्वचिद्गुणः क्वचिन्न दोषो न गुणः प्रकृता-
नुसरणेन रूपणेनापकर्षो न चोत्कर्षः किन्तु दोषाभावमात्रमित्यर्थः । दोषगुणत्वे विशेषमाह तत्र वै-
याकरणादौ वक्तरि प्रतिपाद्ये च रौद्रादौ च रसे व्यञ्जके कष्टत्वं गुणः । प्रतिपाद्ये श्रोतरि वैयाकरणादौ तथा-
विधे वक्तृप्रतिपाद्यादिग्रहणात्‌ रौद्रादौ निबन्धस्य ग्रहणं कष्टत्वं श्रुतेरविलम्बेनार्थप्रतीतेर्वा । क्र-
मेणोदाहरणं दीधीङ्वेवीट्समः कश्चिद्गुणवृद्ध्योरभाजनम्‌ क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र संनिहिते न ते ।

अत्र सम्बोध्यो वैयाकरणेषु प्रति वैयाकरणे पञ्चवक्त्रो स्वर्णो नोक्तान्तिक ट्टन समर्थस्य विलम्बेनोपस्थितिश्च
वैयाकरणे कर्षो ह्वणः तथा वा शार्थ्यः यच्छेतेन सन्निहितेन सन्निधानेन काश्चित् स्वरूपः गुणस्य पाणि
न्माटहेहेः सेपटस्त्रा भाजनेस्याहेन भवति तत्र श्लोकोपि गुणो भासतेन वाश्री मार्गेणस्थिः कथंभूतः टी
धीकुर्वीवीड्. न्माटिः यथा मृथा न गुणस्य श्लोट्टेणः रति सतन सा पतस्य पाटेश स्य स्याहेनेन भवतः अथ वहि
ड्. नाद्रुणभावः गुणाभावेन वह्नि उभावः केवित्तिकि प्रत्ययाभिः यथा ब्रिं प्रत्ययः सर्वाकारेण
प्राप्तलोप इति व्याख्यानेन ड्पत्तमेव वाक्याथी संबंधात् प्रतिपाद्यमुदाहरति यदा तामह समहावे
पट्टि श्रीधाविशादस्म उपाध्यापेनता साधीमसस्याविवसमदम् अथ कृतिकटबो वर्णः प्रतिपाद
स्य संबोध्यस्य सुवैयाकरणस्य द्वातामित्याटि क्रियालोनत्स्त्रपाणप्रयोगाद्युन्यन्निता नेनव मक्क
रिजाकूणः कृतिकटोभो वैमितमत्राति रसोक्त कथकनवमाह अथ प्रान्तहेहे कपालनलकक्षारकण्क
कृणप्रायश्रीविनम्भूरिभूषणार्वै राद्वा षधयात्यम्बाम् पीतन कुर्हितरक्त कटमवनप्रागभास्वो बोलम
ह्यालोन स्तनभारभेरववष्टे पीडनेयावृति अथ बड्ः श्रवावणे ढैयोजनकरौद्र भीभत्सो कर्थकमाद्रु
णः श्रीरामश्रति कृजायामलाटकायावर्णनमिदं वाच्यवशाद्यथा सनेगाधि मुवसितेविक्रमफलेण
उच्चैः सेम्बुकाः साररूपामहिषा मदघ्नतन्कि स्व्रेप धरूरानेक कापालेपसम्बुद्धटोक्त टमदा को
र्हिभारस्राणैः सिंधवानिनिकृहृतेस्फुरति यद्भूजिनेगजिनम् अत्रासि देवाख्येपि दृघाः शान्ताः अत्रो

का॰
टी॰
१२
121

मार्थे सिद्धे ओजस्विनि वाच्ये वर्णो नो येन विशेषो नोच्यते न कार्यो रसमासाविकटाक्षवर्णोपन्यासगुणात्मक
थेः प्रकरणवशाद्यथा स्मृकाशोककृशोदरीकृशाननमान्यस्मान्वेनं नेनोहृष्टेति मुख्येववालय
सिकिंवानाभिभूतेनोपगुह्य ३ कोटाय समानषट्पदघटापेद्यटद्दष्टकुटलेनतणादाह तिमेतरेणभवतः
श्रोत्रम्मः स्वात्मनः प्रश्नायोश्च भूतेनेनतक्रोपितोमिवदसि प्रश्नायोश्च भूतेनेनापितलाततेनो हृष्टेति ना
यकात्स्पर्शनापह्नवप्रस्तावात्कोपितम्लविप्रलम्भनोवदस्मराथैंदीर्घसमासोवि लेमेननमःकाय
कल्वर्णेनावहेगो नोगे गुणः पूर्वार्थेनकोपाभावेकोमलवर्णेनैव काविर्भावितिविहस्योद्
दृष्टि कविसंस्तेन गुणेन दोषो यथा शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन्व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषा
दीर्घा दर्घ्वाघ्राताननेन्नौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन्यः घर्मांशोस्तस्य वोन्तर्द्विगुणघ
नघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्तेर्दत्तार्घाःसिद्धसंघैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् प्रशान्तेस्पदे
शृङ्गारादौ ग्राम्यभावाद्रौद्रे सविकटावर्णोनक स्मापिपोषकानाण्णोपोषकात्मसृतः सत्प्रयुक्तप्रहेता
थौद्धेशादीनङ्गीयथा येनध्वस्तमनोभवेनबलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतोयश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारवला
योगंगां च योधारयत् यस्याहुःशशिमच्छिरोहरइति स्तुत्यं च नामामराः पायात्समस्वयमन्धकक्षा
यकरस्त्वां सर्वदोमाधवः अत्रमाधवपक्षे शशिमथ्नात्यकस्तयकरश्चावप्रयुक्तनिहतार्थों राहोः
शशिमथ्नात्मम्प्रयुक्तं गच्छेहोमस्तयचदे निहतार्थमपि प्रसिद्धतयास्तत्त्वमपत्तिवेहहनेनाङ्गमित्यर्थः श्रा

शीलेक्षा विदूषणः यथा स्वनातं स्मागोप्तो घर्षैः पैशैः पिशुनयेत्कं दस्यरहस्थितिकामशास्त्रस्थितौ कटि
हस्तेन समन्वाधि प्रविशणेन विलोडिते तुषसर्पन्नपुजः प्रेमः साधनेनानविराजते अत्रैकस्मेनार्थः अ
सिद्धो हि तेये कामशास्त्रार्थे स्त्रवयनानि विवालिन स्यकामशास्त्रप्रयोजनकत्वाद्धजादिशाहाश्री
टायिलोपिगुणपवेत्यर्थः नथात्वकामशास्त्रम तनेस्यानानामिकेयुक्तेमथ्यनास्याहहिकृता कटि
हस्तः समुहिपृ कामशास्त्रविशारदैरिस्मलतेणनकटिहस्तेनयोनिशोधित्यापादकेनाविलोडितेति
कामितेसकटेसेवितं साधनानः साधनस्यायानेरतेरप्रविशणापतेपत्न्युतोलिङ्गविराजते नृगुण
प्रतिप्रसवमाह श्रमकथास्व उत्तरोच्छूनमनएककपादिनोटस्सत्रिम लैतिनिस्तौ अश्लासोकियक्षिकिमिका
स्यजायते अत्रश्रमस्यैवाराणस्योत्किषुनेत्पत्तिविश्वयोजुणोनत्यादनयागुणइत्यर्थः अमर्यादपवादमाह ने
वाणवैद्ररटहनाः प्रश्नमारशीलोनन्त्वतपाटुननयाः सहमायवेन स्कप्रसाधितश्रवः ततविग्रहाश्वमः
स्याभववज्रुरुराजसत्ताः स्वभुत्याः अत्रभाव्यमंगलमुवनम अत्रस्वस्यायनिप्रश्नमादिनिवमरणाय
कल्पाटश्रीलमपिवैरित्येतृयौधनस्यामंगलमुवनायुद्यूपिंहृस्यमंगलमाकृणपवेत्यर्थः सन्निगयमपि
वाच्यमहिप्राक्कविश्वियतार्थे प्रतिपनिस्कृतैवव्यानस्त्रनिपृथ्यवकाविवेगुणः यथाह्यृत्कान्तिस्वरपायभूः
तनितिः शोषपरिज्ञनेटवविलसत्कोरणुपहनसमप्रतिसमवयोःसटनम अत्रहृणुकान्तिस्यादिशाहाः प्रा

का॰ पृथुकानोशिशूनोअर्भकादीनोशाहाः पृथुबहुलेकार्तस्वरस्वर्णेवेतिसान्द्रि।
टी॰ गयाअपिवाच्यस्यवर्णनीयस्यप्रतोमहिम्यानियतार्थस्यप्रस्तुताभिधानस्यबहुलस्यवर्णेदेनिश्चायकत्वयाव्याख्यानस्व।
२२ त्वाद्भिन्नेकार्थपर्यवसानादन्नोर्कर्षप्रत्यायकतयागुणएवेति प्रसिपादयस्मिकयोऽर्थत्प्रतिपाद्यकयोःक्रीतितौ
स्यप्रतीतोगुणः यथा आत्मारामाविहितरतयोनिर्विकल्पेसमाधौज्ञानोत्सेकाद्विकटितमोग्रेस्थयःसत्वनिष्ठा
122 यंवीतोत्कसंपितमक्षोज्योतिर्षावापुरस्तात्ममोहान्यकथमयस्मृवेत्तिदेवपुराणम यस्मद्देवप्रतिभोमेतिकिः अ
आहितनिर्विकल्पादिपुष्कायोगशास्त्रमात्रप्रसिद्धपरेभिन्नात्मापिवस्त्रबोडव्ययोर्धीमसद्देवपोर्योगशास्त्रत्त तयाप्रती
तिविलम्बस्याकरणाद्गुणःपोषकापद स्पर्यवापराममर्शे अप्रतीतत्वंगुणत्वमनुवर्त्ततेयथा बद्धोपिद्रष्टानाडि
वद्धमध्यस्थितात्मारुद्धविनिहितरूपःसिद्धिदस्तद्धिटायःप्रविबलितमनोभिःसाधकैर्मृग्यमाणः मन्त्रयन्त्रपरि
णद्धःशाक्तिभिःशाक्तिनाथः अत्रबद्धाशीसिद्धयोगीतानाडीनामानाविलायमानत्वेनपराप्रतीतावपिगुणःतथावात्रा
र्थःशाक्तोवामाम्नायःप्रायादीतोनाथःपिपानापिपानसमर्थः प्रसिद्धःशिवोनयतिकिंभूतःशाक्तिभिरङ्कालान
क्रियादिभिःकृतालिङ्गनःपरिश्लेषोव्याप्तः अथग्राम्यत्वंक्वचिद्ग्राम्योगुणः अथप्रकृतोविटचेटविदूषकमा
लाकारवानकनाम्नातिकगोपिकादयः तेषामुक्तिषुविकृताकारवागवेशोवेशदः उक्तकाङ्वेदित्यवतरणा
याहाभकाविनाद्गुणःयथाफलाकारेवत्नमक्रूरस्मेवदेतिजेसिंधुनासविडभामद्ववत्तहादेजेगालिदस्समाहि।

वीर्यपिक्रोसर्मिकेदे किं वक्ष्यति प्रहसनपरस्तावेजाः अयकलमभक्ष्यमदिधीरशिशात्रुयाम्पाअपिविदूषकोक्तौ ब्रुवो
कारेकतमभक्ष्यसमेवेदनियेस्मिंश्चवारविरपामगवल मालेयी गालितसपमदिधीदप्भः सहलासल्किंवक्ष्यपविव कि-
लपमहनश्चेजाः हासकरः कलहरतिर्विदूषकः स्वात्मकर्मज्ञ इति लक्षणमस्य विदूषकस्य हासजनकत्वादेतो शजोगु
णाविस्रब्धः नर्मसचिवविदग्धः क्वचित्सम्मोदातिशयोक्तौ यथा गाढालिंगनवामनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा सा
न्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी सुप्ता किं नु मृता नु किं म
नसि मे लीना विलीना नु किं अत्र रतानन्दमानायास्समलघात्रक्षौ मामीमपचपी उ ये निपदमवस्थापादेयमपपानमपि दूरंगां
हृतसम्मोदोत्कर्षयंजयत्तुल्यता यते एवं शोकभयादुक्तेष्वपि सम्मोहातिशये ऽदाहार्य क्वचिद्गुणानदोषः यथा त्रिदे
कोपवशात्मभावं प्रतिपद्य नारी चेन्न सा कथ्यति स्वर्गयोषानितनाभवेन्मा विघ्नमोवाङ्मसामनः नोदत्तैर्विद्वद्भिर्दोषोपिन
वमपाल्काः अनौचित्येन साचानमग्नौ चेन्न यतनयोषीते तिवृत्तेये विधिः अत्रापि दिनेमनेनतरेनैनयत इति न्यूनत्वमितिसवेयः
श्रियीयामरहशाने दे वितर्कयति इत्थमुक्तिः सामान्यवृत्तादेवधान विद्याप्रभावेन तिरोहिताप्याव्यत् नैतद्दोषो न सादीये कथ्य
ति एवं चेत्स्वर्गयोषानितनाभवेन्माविघ्नमोवाङ्मसामनश्मानहियोजेप एते स्वैः पदैर्विशेषगद्गदस्वरकम्पाद्युत्तमाः उ
भयप्रतिपत्तिः एवं प्रतिपत्तिर्न वाद्यतेऽत्र तिन दोषः अत्रैतद्वाक्यगम्यस्यानुवर्तनकारणान व्यभिचारिभावस्य विशेषाप्रतिपत्तिरेषापद
नामननतानरामाः नष्टापदानात्पूर्ननायाम्परिशीयेनसाकथ्यतिस्वर्गयोषम्मवाक्यवोयः निहितदिमादिसुस्वमपवाक्यवोयनवायते
किन स्मरयतीवतिदोषाभावः अधिकपदस्य विदुषाः यथा पञ्चवनाश्रमतिवक्त्रवादगर्भे कार्या स्वरवः स्वेलजनः क्रत

कं ब्रवीति तस्माथवोनतिविदंतिदंतीति द्वितीये स्मयोगात्ययवकेदं परम् अत्र न नविदंतीति न द्वयेन विदंसे वेन्म सयोगा
यवकेदं सिद्धत्रि द्वितीयेन विदंतीति पदेन तपुवज्ञानेति तुवमङ्गन्म सयोगात्ययवकेदं कुतो दयिकपदनागुणः तथा वोके
विस्मयेव विषादे वेदेन्यकोपाव्ययाश्रयेण प्रसादनेतु कम्पयाद्धि विरुक्तेन कक्षनीमाद्यभिद्रुक्तोक्ति क्रमेण विस्मयादिषु
यिकपदसमुदायवति यथा वा वेदवदजिनः स शत्रुनेदन्तो जलत्यलवनवासीति विद्वेविषमरोदोद्गादेति भूषणस्पतेष्वे
द्रुमेवमादौ हर्षभयात्रिक्तेवक्रफि अत्र प्रथमे पादे हर्षस्य द्वितीये दैन्यस्य तृतीये विस्मयस्य चतुर्थे विषादस्य सात्त्विकप
दं पादकवाहुगुणः कश्चित्पदे गुणो लालाटानुप्रासः यानरसंक्रमितवाच्यविद्धितस्मात्स्त्यते नवक्रमणोदा सितकरकरकरु
चिरविभाविभाकरकाकथरणा यवतवकीर्तिः पादस्थकमलाकमलासाप्यते देवास्तिनामस्य पादस्थमेवकमलेतिवा
सम्यानं यस्यास्तां हृषीकमलाः श्रीः अत्र लाटानुप्रासे कश्चित्पदस्य यथा गुणानेन तथा तथेवव दर्शति तालाजाग्रेति
गुणाजालादेसद्विप्रपद्वितीयेऽपि रविकिरणानुगृहीत आर्द्रेहीति कमलानि कमलानि तदाजायते गुणा यदा ते सहृदये
द्वितीये रविकिरणानुगृहीतानि भवति कमलानि कमलानि अत्र द्वितीये कमलपदे वाच्ये सौरभातिशयवदर्थान्तरे
संक्रमितम् तथा वा अत्र वाक्यार्थः यथा रविकिरणानुगृहीतानि कमलानि विकाससौरभादिक्रमेणोत्कर्षा विभवन्ति ता
था सहृदयानुगृहीता गुणा इति जितेन्द्रियत्वे विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते गुणाधिके पुंसि जनोनु
रज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः अत्र कारणमाला यायैव रूपेण विनयादयः पूर्वमुपात्तास्तेनैव रूपेणोत्तरयाविव
क्षिताश्चोत्कर्षकाः तथोत्तरेण तद्यादानि भिन्नार्थाभासान्यनन्तरमेव पूर्वस्य पूर्वस्य कारणत्वमनेनैव विवक्षतीति य

तत्प्रकर्षैकविद्गुणः यथा उदाहृते ग्रामग्रामिण्यादौ अत्र चतुर्थपादे गुरुलघुस्वरणेन दोषाभावादुचितो विकटवर्णत्यागो
विनयप्रकाशनाद्गुणः समाप्तपुनरात्ते तु क्वचिन्न गुणो न दोषः यत्र तु विशेषणमात्रदानार्थं पुनरुपादानमपि तु वाक्यान्त
रमेव क्रियते यथात्रैव ग्रामग्रामेत्यादौ अत्र द्विसर्ववाक्यसमाप्तावपि यत्ततो नेति पुनरुपादानेन पूर्ववत्स्य विशेषणं किन्तु पृथ
ग्वाक्यान्तरमेव अतो न दोषः नापि गुणः विशेषप्रतीतेरकरणात् अवाचनैकवाचकादिदोषवत्त्वं निमन्त्रादपदार्थापद
स्थसमासस्य प्रतिप्रसवमाह अपदस्थसमासे क्वचिद्गुणः यथोदाहृते रक्ताशोकेत्यादौ अत्र समासस्योचिते स्वार्थे मक्तान्त
रार्थैकरणास्थानस्थानत्वात्तु तत्स्थाननियमविचाराभावदर्शनेनैतत्कोपस्यातिशयोत्पत्तेर्गुणः गर्भितेन तथैव यथोदा मिश्र
वहत्यिप्रमाणद्वौ णिरंकुमाग्रहविवेचनादिष्वपि सिद्धिविपिनमसिद्धशोपरि अवतिर्णापच्चसिमि अत्रच्युतीदि इति म
ध्येहदप्रप्रयोगमादरनाय नाटकेऽकामे प्रतियौवनस्यैकविपयमवाप्य अपुदारितनेरे वोतिरेकशाश्यविवेकरदिनोपिस
मेपितृयितः अवीदिमकिनविस्मरामि इति वाक्यमध्येऽप्रनीदेति पदमध्यप्रविष्टस्रोकेः सममप्रतिपादनात् शपथस
मानशीलसद्दृहित्तयानुरागस्योत्पादनाद्गुणः एवमन्यदपि लक्ष्येदाम् अमन्तरदिस्याद्यपि क्वचिद्गुणः इति विवाय
यथा पान्थिक नात्र संस्तरमस्ति मनाक्प्रस्तरस्थले ग्रामे उन्नतपयोधरे प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस अत्र स्रस्तरव्याजेन पथिके
न स्मरते मार्थितमे देहाप्नायिकयात्तु थवानैतिमितिसंदिग्धेन दोषः एवमेव तेषां गुणग्रहणादीनामित्यादौ वचनप्रक
मभंगस्य तत्प्रतिप्रसवोऽविमाद्गुणो न अथ स्वात्ताद्रसभावादिविरोधिनो दोषानाह व्यभिचारिरसस्थायिभावनां शब्द
वाच्यता कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः अकांडे प्रथनच्छेदौ

का॰
टी॰
१२४
124

वेगस्याप्यनिवृत्तत्वादिति ग्राम्यत्वेनानौचित्येन प्रकृतीनां विपर्ययः वृत्तिनैयाप्येनागम्यासेवेदोषाः स्मृतीह दूषणः व्यभिचारिस्यापि
नो हि भावस्य निर्वेञ्जनाविषयत्वेनैव सम्भवति नत्वभिधाविषयत्वेन तथा रसस्य निर्वेञ्जनाविषयत्वेनैव सम्भवति न
त्वभिधाविषयत्वेन तथा रसस्य निरस्ति व्यञ्जनाया एव विषया इति मात्रदूषणोनिरूपणाद्व्यभिचारिरसस्थायिभावानां स्वशब्द
वाच्यता स्वशब्देनवाच्यता स्वशब्देन वा चैवमभिधाविषयत्वेनेत्यर्थः रसापकर्षकत्वाद्दोषा इमे रसश्च लक्षणादलक्ष्यक्रमव्य
ग्यस्य सर्वस्यैव ग्रहणं सूत्रायमाशयः स्वशब्देनोपात्ता व्यभिचारीदय उदासीना इव भासमाना नरसं तथा रसेनोपकुर्वन्ति यथा या
थानिजविभावाद्यावर्णनादभिव्यक्ताः सन्तः पानकरसस्येव खण्डमरिचादयः रसस्य परिपोषकाः कामपि चमत्कारा
वश्यथेय रसस्यादाति पायापावर्णवेलायां सहृदयानादयतीति एतदेव क्रमेणोदाहरति स्वशब्देनोपादाने व्यभिचा
रिणो यथा सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि सेर्ष्या जह्नुसुताव
लोकनविधौ दीना कपालोदरे पार्वत्या नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु नः अत्र व्रीडादीनां अत्र व्रीडादयः स्वश
ब्देनोपात्ता अनरश्वभासमाना रसेतिश्रस्मेतिकत्वायम् एते निजनिजानुभाववर्णनाय यथा रसपुष्टिं तथा दर्पयति यथानम्रा
दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि मीलद्भ्रूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्ला
ना कपालोदरे इति युक्तम् अत्र व्रीडादेरर्थोऽनुभावतायनुभावव्यञ्जनाद्भावध्वनिर्न चमत्कारि वयथा न तथा सर्वेरसानान्तु
क्तौ एवं भावस्य शब्दवाच्यत्वे चिन्त्यम् रसस्य स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा वाच्यत्वम् स्वशब्देन सामान्यवाचकेन रसशब्देन विशे
षवाचकेन शृङ्गारहास्यादिशब्देन क्रमेणोदा तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं किंचिदुच्चभुजमूललोकिना नेत्रयोः कृतवतोस

गात्रेकोपजायतस्मेतिनिर्वेदः अत्र स्मरशब्दः किं मानसविकारवाचक उत स्मरणवाचक इति विलंबोपस्थितिर्दोषः आ
लोलाकोमलकपोलतलाभिषक्तव्यक्तानुरागसुभगामभिरामरूपाम् पश्यन्नेष बाल्यमतिवृत्य विवर्तमानः शृंगारसीमा
न्नितरंगितमातनोति अत्र शृंगारस्योद्दीपनरूपवभाति स्थायिनो यथा संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ठणत्कारैः श्रु
तिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् अत्रोत्साहस्य स्थायिनः शब्दवाच्यत्वेन व्यक्तेः सत्तैर्विभावाद्यैर्निर्व्यापनलक्षणाख्याताऽतो दु
यथा व्यभिचार्यादीनां शब्दवाच्यत्वेन व्यक्तेः सत्तैर्विभावाद्यैः दोषत्वं न यानुभावविभावयोः साक्षात्स्वशब्देनाभिधेये यत्र कष्टक
ल्पनया प्रकरणादिना व्यक्तिर्ज्ञापने विलंबोपस्थितिमा दोष इति तन्न कष्टकल्पनया प्रकरणादिना व्यक्तिर्ज्ञापने विलंबोपस्थि
त्या दोष इति ता कष्टकल्पनयानुभावव्यक्तिर्यथाहः इति कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौतदिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः
लीलाशिरोंशुकनिवेशविशेषक्लृप्तिव्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नयनावनौ सा अभून्नयनावनौ सा दृष्टिपथमवतीर्णास्य यूनः प्र
गाढोद्दीपनालंबनरूपाः शृंगारयोग्या विभावा अनुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना अत्रोद्दीपनेवद्यालंबनरूपा
यिकासाक्षादुपाना: न च यूनो कामिनीमात्रदर्शनान्नो विकारः साक्षादुक्तः यथा हरस्तु किंचित्कमारानन विवलितनिमित्तादी
वलितमाद्विवेणानां व्रीडादीनामनुभावपर्यवसायिनां अनुभावानां कार्यकारणभावेनैवलंभेन न च तथात्र कस्यचिद्विकारस्य किम
पि कारणमुक्तं किं तु न तदवेव कश्चिद्विकारो भवेदेवेति कष्टकल्पनया अत्र विभावा आलंबनोद्दीपनरूपा नायिकाविभ्रमाख्यासा
ताकुक्ता अनुभावपर्यवसायिनो नियुर्यवसानेन विलंबेन वा पर्यवसीयते व्यभिचारिणः स्थिताः दृष्टकाश्मर्थः न च शास्त्रेषु स्वलेमावतिप्रका
शनमेवानुभावः न च यौवनमेव निदर्शनस्य विभावनामाजनामस्थान लनाग्रतिप्रकाशनस्य दर्शनकार्यत्वेनाप्यनवगतत्वमर्थः वि

भावकष्टकल्पनामुख्यादूषणमिति परिहरति ॥ निमित्तिलबैनेसत्वनुनितरां विनिवर्तितेत्रेयम्: इतिवत विषमादशास्पदेदेष्या
विभवतिप्रसमेंकिमत्रक्रमैः अत्रवतिपरिहारादीनामनुभावानांकरुणादावपिसम्भवात्कामिनीरूपोविभावोयत्नप्रा
का॰ तिपाद्यः करुणभयानकबीभत्सेष्वपि सत्वमेवेदनरूपायास्ततः परिहारस्यमनिलवनादीनांचानुभावत्वात् किमेतेक
से॰ रुणानुभावाः किंवा शृंगारानुभावा इति सन्देहे सत्याव्यभिचारसंधानाच्छिलेवेनकामिनीप्रतीयतेइत्यर्थः शृंगारस्यहास्य
१२५ हास्याद्भुतवीराःपिकेअविरोधिन विप्रलम्भस्यबीभत्सशान्तरौद्रभयानकाः मित्रादाम्पत्यविरोधीकरुणश्चभयानकःकरु
125 णस्यहास्यशृंगारौविप्रलम्भोपिहत्यते वीरोहास्यश्चसम्भोगः शृंगारश्चाद्भुतस्तथा रौद्रस्यकरुणोमित्रं चहवीरोपिक्व
चित् प्रतिपक्षस्तुहास्योस्यशृंगारोथभयानकः वीरस्याद्भुतौमित्रेवैरीशान्तोभयानकः भयानकस्यबीभत्सःकरु
णश्चसहृदस्मृतः वैरिणोवीरशृंगारहास्यरौद्राःप्रकीर्तिताः बीभत्सस्यसहृदक्वानोरिपुःशृंगारउच्यते अद्भुतस्यसहृ
द्वीरःशान्तःशृंगारएवच प्रतिपक्षौतुबीभत्सरौद्रावस्यविनिश्चितौ शान्तस्यमित्रंबीभत्सोवीरोयस्मैदयाश्रितो शृंगारो
स्यरिपुर्दृष्टोरौद्रवीरभयानकाः कश्चिदेभ्यः परेषांस्त्वितिदृष्टाः सन्तोसमाः सादृद्रादमित्राणांसमागमाच्चेत्कुर्वन्तेवसमप्र
नयत्नेवैरस्यरूमानोवैरिणोयतिः संकरभयानकादीनांनानावस्थिताहिनायथा इत्यालेकादिकपरिकल्पितेनमैत्रीविरोधः
परिकल्पनायासिद्धायामकृतिरसापेक्षप्रतिकूलाविरोधीयोरसः तस्यास्तेवृत्तिनांविभावानुभावव्यभिचारिणांप
रिग्रहोरसहृष्टकोयत्तमुख्यादूषणमिति प्रसादेवर्तस्वप्रकटयमुदंसंत्यजरुषंप्रियेशुष्यन्त्यंगान्यमृतमिववतेसिंचतुवचः निधा
नंसौख्यानांक्षणमभिमुखंस्थापयमुखंनमुग्धेप्रत्येतुंप्रभवतिगतःकालहरिणः अत्रशृंगारेप्रतिकूलस्यशान्तस्य॥

निमग्नाप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशितो निर्वेदस्य व्यभिचार्युपात्तः निर्वेदस्थायिनो भावः शान्तः स्यान्नवमो रसः विभाव
स्तस्य संसारनिमग्नात्मियुग्महशीलमिति विवरणात् तमुद्दिश्य ममेते प्रभवन्ति गतकालहतिमात्र इमेवे वाक्यगम्यसंसारनिमग्ना
प्रकाशनरूपाणि चिन्ताशान्तरसस्य विभावः तेन शान्तरसस्य विभावेन तत्र चिन्तायुक्तैव सर्पिदैन्यानिःश्वसितादयः इति निर्वेद
भावेनांकितं चिन्तारूपाणां प्रकाशितो निर्वेदस्य च नलत्रस्य शृंगारस्य व्यभिचारिणया पोष्यकतयोपात्तोपि संसारस्य निमग्नताया स्व
त्वंजी चिन्तानामप्यनिमग्नमेति मन्मायोन्नात्कुंगारसेसस्तु किं ममेति इति भावः परंतिष्ठवियोगादिकृतत्वान्निर्वेदः शृंगारव्यभि
चारी न तत्त्वज्ञानोद्भव इति निर्वेदपि न प्राक् अनुभावमनिकृत्वा समुदाहरति गीतश्रवणमश्मिलेला प्रतिपदं पदे पुनरुण
मज्जस्मि सङ्कलपरिध्यानदिव्यज्ञावणामणीवेष्ठमदरवह्नः प्रथमकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावो निभृतरमणीलो
चनपेक्षपतितेगरुजनमध्येप्सकलपरिहारदृढंशयावनगमनमेवकृतनिश्चयः प्रथमं तत्कलसा शान्तस्यानुभावो सकलवा
न्तुत्यहतामागः वनप्रयाणेव प्रसक्तस्य शृंगारस्य प्रकाशनेन शंकाप्रतीनुतत्यतीतिस्याः यतद्वयर्थः प्रकाशनेन शान्तयोः
शृंगारानुभावनामादः इत्यनेनाद्यानयनव्याजेनोपभोगार्थं वनगमनेनैव दोषः प्रसक्तेन रसपरिपोषे प्रयासेपि क्रियामभि
द्वारेणा दीपनेर्दीप्तिः पुनः पुनः कुदारशोकशोषयति दीप्तिः पुनः पुनः यथा कुमारसम्भवे रतिविलापे तथाहि विप्रलम्भकरु
णः स्वसामग्रीपरिलब्धपोषोपि पुनः पुनर्विकीर्यदीर्घदीतेः कृत्तेनेरुदयेगमः सखीजनसखितिना वसन्तसामन्यप्रविभावा
नुभावव्यभिचारिसंयोगादिकयालब्धपरिपोषोपि तमवीसाकृत्य दसाधुशमिमादिना पुनर्दीप्तैः मदुद्यमनः स्तपुनः पु
नः परामृश्यमानस्तम्लानकसौभाग्यमतेय इति दोषः प्रकोपेप्रथवयथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽकमेकवीरसंदेशे

तेभानुमत्यासहदुर्योधनस्य शृंगारवर्णनम् अकाण्डेनवरसेस्तस्मप्रथनेप्रकाशनं तथाद्वितीयेवीरस्तोमेप्रायाणोनवर्णनीये
नवसरेनिमित्तमन्तरेण शृंगारस्यवर्णनेयत्नस्कात्रदन्धस्यदुर्योधनस्यैवव्यामोहख्यापनाद्दुष्टत्वमेव तथाचोक्तंधनिके
नाऽत्रैतिहनिमात्रवर्णनप्रायाणांगांगिभावरसभावनिबंधनेषुकवीनामवहितायानिस्खलितानिभवन्तीति अकाण्डेछे
दोयथावीरचरितेद्वितीयेंकेराघवभार्गवयोर्धाराधिरूढेवीररसेभगवन्कंकणमोचनायगच्छामीतिराघवस्योक्तौअ
न्रामस्यवीरस्येनस्थानेत्प्रक्रान्तवीररसस्योपेत्यकंकणमोचनायगमनंप्राकृतेनेवचनकौतिदोषः अंगस्याप्रधानस्याति
विस्तरेणवर्णनेयथाहयग्रीववधेहयग्रीवस्य हयग्रीवस्यजलकेलिवनविहारादेरुत्सवादिकंवर्णितंनायकत्वमेववो
धयतिनप्रतिनायकत्वमितिदोषः अंगिनोननुसंधानंयथारत्नावल्यांचतुर्थेकेबाभ्रव्यागमनेसागरिकायाविस्मृतिः
प्रकृतीनांविपर्ययमाह प्रकृतयोदिव्याअदिव्यादिव्यादिव्याः दिव्याश्चवीररौद्रशृंगारशान्तप्रधानाः धीरोदात्तधीरोद्धत
धीरललितधीरप्रशान्ताउत्तमाधममध्यमाश्च दिव्याःश्रीकृष्णादयः अदिव्यायुधिष्ठिरादयः दिव्यादिव्यादेवत्वेप्या
त्मनिनिरभिमानिनः श्रीरामादयः तेषांवीररसप्रायाणांमहासत्वेतिगम्भीरः क्षमावानविकत्थनः स्थिरोनिगूढा
हंकारोधीरोदात्तोदृढव्रतइत्येवंलक्षणाधीरोदात्तत्वे रौद्ररसप्रायाणांदर्पमात्सर्यभूयिष्ठोमायाछद्मपरायणः
धीरोद्धतस्त्वहंकारीचलश्चंडोविकत्थनइतिधीरोद्धतत्वे शृंगारप्रायाणां निश्चिन्तोधीरललितःकलासक्तःसु
खीमृदुरितिधीरललितत्वे शान्तप्रायाणांविनयादिगुणयुक्तोद्विजादिकःस्यैवधीरप्रशान्तत्वे तथोत्तमाधममध्य
मप्रकृतित्वेषुउचिताभावादिविपर्ययस्तनावदोचित्तमेवाक्तात्वप्रकृतिष्ववदति तत्ररतिहासशोकाद्भुता

ति प्रदिव्योत्तमप्रकृतिवदिव्यस्यापि भावतन्वेस यथोत्तमनायकेषु राजादिषु रतिहासादयो कल्पेनेन यथादिव्येषु
पीमर्थः विशेषमाह किन्तु रतिः सम्भोगशृङ्गाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया तद्वर्णनं हि पित्रोः सम्भोग
वर्णनमिवात्यन्तमनुचितम् उत्तमदेवतेति हेतुः तथाविधमनिष्ठत् यदुत्तमप्रकृते राजादेरुत्तमस्त्रीभिः सह ग्राम्यसं
भोगवर्णनं तत्पित्रोः सम्भोगवर्णनवत्सुतरामसभ्यमिति क्रोधं प्रभासे दशसे दैवेनियावद्विरः एवमुत्तमे चेति मावत्स
वरिभवनेत्रजन्मा मध्यमावयोषेमदनेनवकार इसुकोभ्रुकुटनादिविकारवर्जितः सद्यःफलदः क्रोधः स्वर्गपातालगमन
समुद्रलङ्घनाद्युत्साहश्च दिव्येष्वेव न तु मनुष्येष्वेव कारोमयोगमध्ववकेदाय एवं सति कथमदिव्येषु सातवाहन
विक्रमादित्यादिषु नागलोकगमनादि माहादिषु नागलोकगमनादि वर्णितमित्याशङ्क्याह अदिव्येषु तु यावदपदानं
प्रसिद्धमुचितं तावदेव निबद्धव्यं अपदानं तत्कर्म अधिकन्तु निबद्ध्यमानमसत्यप्रतिभासेन नायकवद्वर्तितव्यं न प्र
तिनायकवदित्युपदेशेन पर्यवसेत् दिव्यादिव्ये उभयमप्युभयानि दिव्यादिव्येषु श्रीरामादिषु दिव्योचितं समुद्रलङ्घनादि
अदिव्योचितसम्यसिद्धमकर्माणि वर्णितं उभयमप्युचितमेवमर्थः एवमौचित्यमनुसृत्य तदभावरूपप्रकृतीनां विपर्यये
वर्णितमपि एवमुत्तमोचितमपि द्वादिनामिव धीरोदात्तादीनामन्यथावर्णने विपर्ययः यथा धीरोदात्तस्य श्रीरामस्य
धीरोद्धतनयोनच्छद्मना वालिवधः तत्रभवन्भगवन्निस्मनमेमुनिप्रभृतो नाथमेभट्टारक इति न राजादायमेष्वर इति
व मघुतेन प्रभृतोमयकलितिविपर्ययावलेवोवाचा प्रष्ठालोपाउपकारामुक्तयाभिदिनाथुयेकाहविनियमल्लवविविध
देववकामुचित गनाभट्टारकोदेवः स्वामी भर्तेत्यसमविधिः मदनिवार्यमेवोवाचावयस्येति ममजेनेः विदूषकेणावना

का॰ टी॰ १२७ 127

थाराजन्वितिद्विजातिभिः स्वेकं यावन थापरा मम्युपात्मन्निभिः स्मैः। एवं देश काल वयो जात्यादीनां विशेषव्यवहा
रादिसमुचितमुपनिवद्धव्यं अनुचितं तु प्रकृतिविपर्ययत्वाद्दोष इत्यर्थः। यथा देशमरुप्रभृतौ मदीवर्णने कालेवसंत
हो ग्रीष्मे दिवसे वा त्यादौ कौमारादिभिर्वाल्यदिप्रामिना कामम ध्यथाविसानाद्यभिनवमिति ज्ञातमनुचितम् तथा चोदाहृते
प्रेवप्रोवेद्रमुक्तवजुलजराजिभिनहिशिप्रवेडमाते डेदिमरसस्समानोपयद्दसि जलक्रीडायां तु महत्सवरसिवालहि
पक्कलेमदेनायं विधेमसमपारणानैः प्रभृतिभिः अनेनगस्परसानुपकारकस्य वर्णनं यथा कर्पूरमञ्जर्यां नायिकयाआ
त्मनावर्णितस्य वसंतस्य वर्णनमनाहृत्य बंदिवर्णितस्य प्रशंसनं अनेनगस्य स्तनरसानुपकर्षकस्य एवं रसदोषाः
वाक्यानां दोषानिरूप्य इदृशा इति विषयत्वाभिप्रायमाह ईदृशा इति नायिकापादप्रहारादिना नायकस्य कोपा
वर्णनादि अन्यान्यमतिमाह उक्तेदिशेति कृता अन्येविभावादेनानाम रसभंगस्य कारणम् प्रसिद्धो विभवेयस्तु रस
स्योपनिषद्भवेति उपनिषद्रहस्यभागः रसदोषाणामपवादमाह इदानीं क्वचिद्दोषाभावेन रसउच्यते नदोषःस्व
पदेनोक्ताः वपिसंचारिणः क्वचित् यत्रानुभावविभावोवाधेनगप्येन प्रतिपादितानां व्यभिचारिणां मेदिरयता तत्रा
स्वपदेनोक्ता वपिदोष इत्यर्थः यथा औत्सुक्येन कृतत्वरासहभुवाव्यावर्तमाना ह्रियातैस्तैर्वंधुवधूजनस्यवचनैर्नी
ताभिमुख्यं पुनः दृष्ट्वाग्रेवरमात्तसाध्वसरसागौरीनवेसंगमे संरोहत्पुलकाहरेणहसताश्लिष्टाशिवायास्तुनः अत्रौ
त्सुक्यशब्दवत्तदनुभावोननतथाप्रतीतिकृत् अत्रौत्सुक्यशब्देव्यभिचारीनतदनुभावस्यैव ग्रसाद्यावहोपामोगति
पुत्सीनः ननयातेस्यात्मकव्यविभावकेवलस्तराणाहः सेंगारप्रतीतिंजनयति तरायामयादिनापिसम्भवात् तस्मा

होत्सुकास्य स्वपदेनोक्तौ न दोषः एवं च हृष्ट एव रसमिमा दोवरणाहृस्य विभावसत्ताघ्रस्तगाहृस्यवच्छमिवाशिणः स्वपदे
नोक्तावदोषता लेयाप्नतेदेवहष्टोतेनाह अत एव रसाद्दत्सुकमागते विवलित मिमादौ व्रीडाद्यभावानो विवलितत्वादौ
नामिवोत्सुकतानुभावस्य सहसाप्रसरणादिरूपस्य तथा प्रतिपत्तिकारिणा भावाद्दत्सुकमिति कृतम् अत एव भयसौ
त्सुक्यानुभाववेसेदेरान् हराद्दत्सुके निक्षिप्ते विवलितत्वाद्यनुभावे वैमत्याद्व्रीडादेर्यायथासंबं प्रतीयेते ततश्चोत्सु
कस्यानुभावः सहसाप्रसरणाकृ गितौत्सुक्यं बोधयति भयेनापि वक्तवः सहसाप्रसरणासंभवादित्मन उत्सुकमिति।
सात्ताद्दत्सुकमित्यर्थः प्रतिकूलविभावादिग्रहस्यापवादमाह संचार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहा बाध्यत्वेनोक्तिः
न परं दोषावहा कृतत्रसपरिपोषकृत यथा क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलमिति अत्र वितर्कमतिशङ्कायात्सु
क्यस्मृतिदैन्यचिन्ताभिः शृङ्गारप्राधान्येन शृङ्गारास्वादो न्वकः केवलानुगुणत्वमेव न दोषत्वमित्यर्थः इत्थमेव स्मृतिः अत्र वि
तर्कादि दृष्टान्ते ध्वनि विना यामेव विश्रान्तिरिति प्रकृतरसपरिपोषः प्रकृतस्य रसस्य शृङ्गारस्य ननु विवक्षिते रसलब्धप्रति
ष्ठत्वविरोधिनो बाध्यत्वमेवाभाववाप्राप्तानानुक्तिरवक्लेति ध्वनिकृतानाद्दियासंबाधितागमदोषतेत्याह इदमनुकथ्यबाध्यत्वे
नैवमापाद्याह पाण्डुक्षाममेव वदने हृदयं सरसं तवालसं च वपुः आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः इमा हि सा
धारणे पाण्डिमादीनामिति न विरुद्धे ध्वनिकृतो रोगभावप्राप्ता विरुद्धदाहृतेनत्रविरोधित्वे न नास्ति कम्पो गाम्भीर्यान उपवा
इत्यर्थः तथाहि यथा पाण्डुताधिगम्यो व्याधिकरणस्य पोषकस्तथा विप्रलम्भस्यापीत्युभयत्रसाधारणमेव व्याधेर्नैव
कत्रविरोधिना तथा च स्वबाधिरसाकर्षिरसानामन्योन्यमविरोधोपपत्तिर्भवेत् यदाह तदेकतत्स्यास्तस्य संभोगाद्याविष्णः

विनायाराजश्रेष्ठाहारिजातास्तेषां भयानके यथादीनेत्याग्ज्ञाना करुणे यथ कास्तदा यथोगनायाः प्राप्ताश्यानिश्चि
तासाहियोगिनः साकांक्षस्येतदोषमाभावान्निर्वेदस्थैर्यकाः भजनेविप्रलेभाख्ये संगोत्व्यभिचारिता यथानिश्चिता
कोनाप्राप्नयाशाविरहलदा संचारिणस्ते शान्तस्य निराकांक्षस्य धीमतः यथा स्वेन केके ववयन ह्रे सनाटकम वि
विधेकस्तेकार्यनमेषापोषयथोमतः एवमेषेःसद्रूकनामायेतेभिन्नशत्रूयइति तस्मादयकरुणादुविप्रले
भस्त्रंगारस्य यपिरूपोव्यभिचारीसाधारणःसजातिस्तुहलः यथाश्रोतश्रृंगारयोः आगतात्स्तेश्च सोदर्वभिसंमात्रा
निर्वेदो विप्रलम्भकार्यकरणेन दोषस्तथात्र करुणविप्रलम्भयोः साधारणो व्यभिचारी न दोषस्तथैव तथा बीभत्सपरत्वे
नैव व्याधुत्त्यादापस्मारजाड्यमरणादिभिर्विप्रलम्भोभिनेतव्य इति संचार्यादेर्विरुद्धरसादिरूपस्य विभावा
द्यापि बाध्यतायामदोषस्तदाह इति सत्सम्मनोरमाः कामाः सम्पत्स्याद्विभूतयः किं तु मत्ताङ्गनापाङ्गलीलालोलं हि जी
वितम् इत्यत्र प्रथमपादस्य वाच्यत्वेनोक्तम् प्रथमपादस्थमार्थे कामशब्दस्य विषयवाचकतया विषयाः कामिनी चन्द्रचन्दनादयः
शृङ्गारालम्बनोद्दीपनविभावाः इत्यर्थे समारभीहितानां विषयदोषदर्शनस्य सम्भवात् स्थैर्यविषयाद्युपाय्यायां जीवितस्य त
चलत्वे कामानां रम्यत्वमपि किं चिक्करिति विषयदोषदर्शनपरत्वर्यक्तमानादिविषयरम्यता बाधितानाम्यनीशान्तमेवरसानी
तदोषप्रतिभावः नन्वत्रोत्तरार्धे विभावागमनमात्रपादानाङ्कशृङ्गारस्य च बाधानाच्चाशान्तस्य भाषाकाद्य जीवितादेरप्य
चिक्कणत्वाङ्गभङ्गस्यास्थिरत्वमपि प्रतिबुद्धत्वणोपपादानतयोपादाने शान्तिमेव पुष्णातीत्यत आह शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिस्तद्रागाय
तिपत्तेः प्रतिपाद्यचलत्वेन प्रसिद्धायोपादानतस्यास्थिरत्वेन दुर्णस्य शान्तरसस्यास्थिरत्वस्योपमानतयोपादानं यथा मन्ये

का॰ टी॰ १२८

128

गतायोगक्षेमंप्रस्थलस्यथाजीवितमितिप्रतीतिः शृंगारांगानां विभावादीनामकरणादिति भावः विनेयानुन्मुखीकर्तुं
काव्यशोभार्थमेव वा नहि तद्दुरसस्पर्शस्तदंगानां न दुष्यतीति शृंगारविरोधिनि शान्तरसेव शृंगारांगानां विभावादीनां समा
वेशः विनेयानामुपदेश्यानां राजपुत्रादीनां शृंगारलम्पटानां शृंगारसंभेदेनैव शान्तोन्मुखीकरणाय तत्रैव शृंगारस्य सकलजनम
नोहारित्वात्तदंगानामुपमानेनैव समावेशः स्यात् काव्यशोभाकरणार्थं वा न दोषः इत्येवंप्रकारेणाधुनिकानामस्मिन्नुदाहरणे निरो
धत्वाप्रतिपन्नेयं वाच्यबाधकतापरिहृत्य यदुदाहृतं तेन ह्रियत इत्येनमाह ननु विनेयोन्मुखीकरणमत्र परिहारः शान्तस्य शृंगा
रयोर्नैरन्तर्यस्याभावात् अत्रास्मिन्नुदाहरणे शान्तशृंगारयोर्बाध्यबाधकत्वेनैव निर्दोषतायां समाधानेन न विनेयोन्मुखीकरणाद्य
ग्रामणीथैर्नव्यवधानेनोक्तव्याख्यायां शान्तस्यांगसमस्तानि मनरूपो विभाव एव प्रतीयते शृंगारांगानि त्वस्वीयेन बाधितानी
तिहृतवर्त्तिनः शृंगारस्य कथमत्र विनेयोन्मुखीकारिता अथवा नैरन्तर्याभावेनैव नयोर्विरोधिता तथा च वक्ष्यति शान्तशृं
गारयोर्नैरन्तर्येण विरोध इति नापि काव्यशोभाकरणेन सान्तरादनुप्रासमात्राह्लादतयाभावात् अत्र भवद्व्याख्यानुसारेण का
व्यशोभाकरणमपि निर्दोषतायां न परिहारः काव्यशोभायाः शान्तरसेन मधुरानुप्रासमात्रेणावास्वादनिष्ठत्वेः एवंभावानां
विनाशनिविकिमारोषाभावप्रतिपाद्यत्वेनैव रसानामपि प्रतिपादयति आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः रसान्त
रेणान्तरितो नैरन्तर्येण यो रसः एकस्मिन्नाश्रये विरुद्धो वीरभयानकौ ततश्च यस्मिन्नाश्रये वर्णनीये कथानायके वीररसरूपः
निबद्धस्तस्मान्न तद्विपक्षे भयानको निबद्धव्यः तथा च वैरिणि भयानकं वर्णनीयं कथानायकस्य पराक्रमसम्पद्द्योतकतया वीरर
सपरिपोषकमिमेकाधिकरणे न विरुद्धानामप्याधिकरणत्वे गुणः यो नैरन्तर्येणैकविषयसमकालमवस्थितावि विरुद्धौ

का° टी° २५ 129

शान्तशृङ्गारौ तयोरविरुद्धो यः कश्चिद्रसः समर्थो निवेशयितव्यः तथा च निर्दोषता एतदेव तस्मात् वीरभयानकयोरेकाश्र
यत्वेन विरोधः वर्णितस्य वीरस्य भयावेशेन निरुत्साहतादीनां हानिः भीतस्य चोत्साहावेशेन भयानकत्वहानिरित्येवं विरोधः
इति प्रतिपत्तव्यम् अनेन भयानको निवेशयितव्यः इत्यर्थः शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्येण विरोधः शान्तशृङ्गारयोस्तु पुनः स्वैक
कालैकाश्रयगतत्वेनाविरुद्धयोरपि नैरन्तर्येणैकत्र समकालमवस्थितौ विरोधः शान्तेनैव शृङ्गारहानेः इति रसान्तरमन्त
रे कार्यम् अनयोरेकाश्रयत्वेऽपि द्वयोः शान्तशृङ्गारयोर्विरुद्धत्वं नैरन्तर्ये रसो मध्ये कार्यः एतदेवोदाहरति यथा नागा
नन्दे शान्तस्य जीमूतवाहनस्य अहो गीतं अहो वादित्रमित्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो बद्धः चमत्कारि
तया निर्दोषतामासादयतीति शेषः अविरोधिना रसान्तरेण मध्यगेन व्यवहितयोर्विरुद्धयोरप्यविरोधे हेत्वन्तरमे
कवाक्यस्थयोरपि दर्शयन्नाह न परं प्रबन्धे यावदेकस्मिन्नपि वाक्ये रसान्तरव्यवधानाद्विरोधो निवर्त्तते परं केवलया
वदेवयान्तरेणोदाहरति यथा भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः गाढं शिवाभिः परिरभ्यमा[illegible]
नान्सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान् संवीजितांश्चन्दनवा
रिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीं निर्दिश्यमानांल्ललना
ङ्गुलीभिः वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन् अत्र बीभत्सशृङ्गारयोरन्योन्यविरुद्धयोरुभयाविरुद्धेन वीररसेन मध्यीभूतेना
द्विरोधः प्रकारान्तरेणापि विरोधपरिहारं दर्शयति स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ तौ न दुष्टौ
परस्परम् यथा अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः एतद्भूरिश्रवसः समरा

भूमिपतिनेदं समवलोक्य तद्धूस्रभिरयो अत्र सर्वावस्थास्मरणं संभोगांगमपि करुणाय पर्यवस्यति सर्वावस्थायाः रघु
नोत्कर्षणादेः स्मरणं शृंगारकरुणयोः सविरोधिनः संभोगस्यांगमनुभावतया पोषकं स्वलेदंतनोर्विकेस्य शोकोद्दीप
कतया करुणाङ्गमेवास्य मदिहायमर्थः तथाज्ञानेन दृष्टवर्धनः प्रकृतिरमणीयाः पदार्थाः शोचनीयतां प्राप्ताः प्रागवस्था
भाविभिः संस्मर्यमाणाः शोकं नयन्ति शोकाद्यावेगमुपजनयन्तीति सामान्यविवदनयोदाहरति देवतानानि करजैः प्रविपाटितानि
प्राङ्गिसेमो ह्युल्लकं भवतः शरीरे इमानि दृष्ट्वा मनसा मे गवाक्षविधानानि स्फुरन्ति मिरयावलोकितानि अत्र कामकस्य
तनतादीनि यथा वमक्तारकारीणि तथाजिनस्य पापरः संसारेण वलोकनात्स्मरसूरुद्धतस्य शोभुनयत इति सामा
विवत्ता प्रस्तयथ भुक्तयानिजयन्त मनुभावमिकोत्तमसिसिलनदणार दलाणायुदयया सांगसमर्पयतं जिनेप्रतिकमविरु
द्धविषयम् अत्र जिनदेवो सिद्धे देवतत्रानि क्रोधस्यावीभक्तस्यापायकामानिकानादशानदत्तामपि शृंगाराद्यनुभावस्य सा
मेनोत्साहातिशयपोषणाजिनेदयावीरुत्तानि शायमेवयोतयति अनपवस्तुहायाः शृंगाराद्यनुभावस्य सामेन मुनीनामपि
रागिजनवदिमशुहिरिति अगीमगतमामयारडेष्टनारशयति क्रमेमः तनकामलागलिगलदश्रोः संदर्भाः स्थली: पा
देःयानितयावकैविवपनहाक्षामयोनानना: भीतामहेकरावलेवितकणस्तकत्तानायोधुनादावाग्निपरितोभ्रमन्तिशुनर
वुदद्विवादास्त्व अत्रवाहूके राजविषयायारतिमनीपुत्रेनव करुणाद्यस्य संगतो यंगमितिनतयोविरोधः यथापरस्परं विरु
द्धयोरपि सेवकयोः स्वस्वामिकार्ये ला धारणेन करणीयमतिनप्रतिकूलता किंतु साधकत्वमेव तथा संभोगशृंगारकरुणा
णयोरन्योन्यं विरुद्धयोरपि वर्णनीयेरादिमतिपत्तवर्णना प्रथमादानेपनररतिभावसाधकत्वेनमर्थः ननु विरुद्धस्वभावयोर

कां सं १२
13

सयोकथमन्यपरत्वेन स्वभावरूपतिमानागान्वविरुद्धत्वमित्याशंक्यापरिहारार्थमाह यथापदिगकृपतोनिश्चवदसोनेसमा
चर एव मानाणगृहरगलेक्रीडंतिघनिनोर्थिभिः अवगृहीतिक्रीडंतिराजकंतिवक्रीडंतिघनिनोर्थिभिः अवपृहीतिक्रीडं
तिराजकंतिवक्रीडंतिडंतिक्रीडंतापेनयोर्गमनागमनयोर्विरोधः अनागमनागमनयोः पतनेनाल्यानयोर्वचनेमानयोः स्व
भावतोविरोधेपि पद्दीतिक्रीडंतोमुक्तिप्रकाराक्रीडागतेनोपादानेविरोधोनास्ति तथैवात्रराजचाटुकेराजरतिभावा
गतेनोपादानात्केगारकरुणयोर्विरोधइत्यर्थः तथाह्याकमालोचनेसामग्रीविशेषपतितत्वेनभावानोविरोधोनस्वभा
वमात्रेनिबंधनोराजनिकरस्ववस्थितानंतोत्पिमायनविरुद्धानामनयेलितापरत्वेनीभूतानानाशोतेनक्रमेणासमत्वपत्यामशे
त्राविश्रामनाकाकथापरस्परमुपवितायोगेनविरोधः स्यादिति भावतिकारिकायास्तचैवचनमतेत्रमितित्वायाहि वचनस्या
तेषेतेनवहूनपिदर्शयति विमोहलावलनःअसमममि ह्रोणाहयानोकाते टहणाकेशेषपास्तुचुराणतिपातिमाने
विनःसंभ्रमता आलिंगितिमोवधूनरिध्रुश्रुवृत्तिभिः साहनेत्रोत्पलाभिक्ष्ण्यामीवाह्वापराधः सटहनहाशितेशामबोनिःशा
रानिः त्रिपुरयुवतिभिर्योहल्लावलग्नःसंदिमहोवमन्त्रयः सर्वेवयोज्यः कामिपदेत्विमोनाहतः एवमुतानप्रतीयिनः
सास्ववत्रीवयाश्रुमनश्चालिंमोहनः सर्वांगमूनतेनविपमारुः कृतः साम्बुवेनियमापायतया अत्रमहादेवविषयः कवी
भीदीगीनस्यवाक्यार्थेभूतत्रिपुरदहनप्रभावातिशायगम्भोद्भुतोंगे अद्भुतस्यत्रिपुरवधूविभावितकरुणलेगंकारुणास्यत
त्रिपुरवधूनामाह्वापराधः कामीग्रागपश्यावबद्धतवात्स्त्यायपशाभवः पारागिनीतोघोविप्रलंभस्संगावःस्यथमालोपिक
नरशोकावेगजननादंगामितिवहूनामद्भुतकरुणाश्रृंगराणांविरोधिनामप्यविशिष्टानांविशिष्टस्याशिवविषयस्यभावस्या

णिनोपेक्ष्यायोन विरूढत्वे एतदेव हृत्स्थासंदितियाह इत्यत्रत्रिभङ्गिश्रृङ्गप्रभावातिशयस्य करणोगेन स्वतसंयोगादः प्रका-
शिनमेनत् नेनचपर्यैन संयोगश्लेषोपाषितः करुणः प्रधान एवं कथंचिच्छृङ्गप्रभावातिशयेन गमिस्याद तथापि न करुणो विश्रा-
न्तिरिति तस्यागतैव यद्यपि संयोगश्लेषोपाषितः करुणस्तत्स्थायप्रकरुणो विश्रान्तिः पर्यवसानेन सरदवर्णिमादिनाप्रसक्तेनेभा-
वेविश्रामात् अथवा आगएवाकामुकस्यावरतिस्नेहाय शारात्रिनैरिति संयोगश्लेषोपाषितेन करुणेन शुल्याप्स्थेएवोपोद्बल-
ते अथवा संयोगश्लेषोपाषितः करुणेषु तस्योगमास्तत्र शृल्यार्थेसनभावस्यापोषकेस्तिर्मसर्थः एतदेव स्थिरयति उक्तेति
गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानेप्रतिपद्यते प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते गुणोप्रधानोगंसंस्कारः पोषणपरिपुष्टिः
तेदेतदुपसंहरति इतिश्राकृतानिपादितत्त्वपस्य रसस्वरसानेरशेणविशेषोनाथ्यगारिगभावोभवतीति रसपाहेनाथतत्र स्थायि-
भावउपलक्ष्यते इत्यनेन प्रकारेणाकृतानिपादितस्य च तथालासेविशालितवैदानतद्भवेनेति स्थितस्य रससामाजिकनि-
ष्ठालौकिकरतिनेरव सर्वेचमत्कारापरपर्यायस्य सत्त्वादविरोधएवसर्वेषामिति सिद्धिः इत्येकमाप्पन्नपादशोषेतग्रामतो
लासः ॥ श्रीभोजराजयति ॐ गुणाशाह्लिवोव्याथस्यास्मगत्वणान्पतो गुणप्रकोपशेगुणानादशेषेतिमिगावद्र-
हवेलासमगतिगुणानयन्नावेलासमुपक्रममाणोवनात्युति पदेदोषान्उक्ता गुणाः लेकावविभागमाह गुणान्द्वला-
काराश्चेति द्विधा तेषाविभागः पाप्रसरैवयथाह्यात्मनः पलत्पातालोषणा शोषयस्यात्मनः उक्तषेदतवेदस्य रवलस्थि-
तयोगुणाः यथात्मनो देहात्पेवन्यान्तिनः धर्मिणः उत्कर्षेदतुबद्धिधर्मोयातिरेकनिमित्तामाति एवमत्र लक्षणतयोर्गुणा-
गनकारसमरजाः शैर्यादयोधर्मागुणसंज्ञाः तथैव शब्दार्थशरीरककाव्यात्मस्थितिः स्माभिनः कोविसदृदयताप्रयै-

का॰
टी॰
१३२
131

विषयतया प्रधानस्य रसस्य शृंगारादेरुत्कर्षहेतवः परिशेषका अचलस्थितयः शृंगारे माधुर्यं वीरे ओज इत्यादिप्रका
रेण नियतस्थितयो ये धर्मास्ते गुणा इत्यन्वयः अंगोत्कर्षहेतव इति शेषव्यवच्छेदः अचलस्थितय इत्यलंकारव्यवच्छेदः
अलंकाराणां हि सर्वत्र विशेषाभिधानाभावादनियमः यदाहुः आत्मन एव शौर्यादयो नाकारस्य यथा तथा रसस्यैव माधुर्यादयो
न वर्णानाम् यथा शौर्यादय एव गुणास्तेनैव स्थापिता न तु तत्स्थितिरवयवस्यैव तद्रूपस्याकारस्य शरीरस्य यथैव तत
था माधुर्यादयः शृंगारादिरसस्यैव गुणा न तु वर्णानां वर्णाश्रितानां व्यवर्णिते ये निर्वर्णिते वर्तिकुमस्याद्ययोः शास्त्रीययोः
रेदृण तथा चालोचने वस्तुतो माधुर्यादिकं नाम शृंगारादेरसस्यैव गुणाः न तु न्यस्युतिमाभिव्यंजकयोः शाहाय्ययोस्त्व
चरितेन माधुर्यं मधुरशृंगाररसाभिव्यक्तिसमर्थनाशाहाय्ययोर्माधुर्यमिति तल्लक्षणमिति इत्यमेव प्रपंचयति क्वचित्तु
शौर्यादिसमुचितस्याकारमहत्त्वादेर्दर्शनादाकार एवास्य शूर इत्यादेर्व्यवहारादन्यत्राशूरेऽपि विततमात्रेण शूर इति
क्वापि शूरेऽपि मूर्तिलाघवमात्रेण अशूर इति यद्विश्रान्तप्रतीतयो यथा व्यवहरन्ति तद्वन्मधुरादिव्यंजकसुकुमारादिव
र्णानां माधुर्यादिव्यवहारप्रवृत्तेरमधुरादिरसांगानां वर्णानां सौकुमार्यादिमात्रेण माधुर्यादि मधुरादिरसोपकरणानां तेषा
मसौकुमार्यादेरमाधुर्यादेः रसमाधुर्यादेश्च पर्यन्ते विश्रान्तिप्रतीतिर्व्याव्यवहारो वेति इत्युक्तंदीपिकायां यथा शौर्य
स्याकारमात्रगुणत्वेनान्येषामारम्भेऽपि रसत्वभ्रमः शूरेऽपि कातरत्वभ्रान्तिरविश्रान्तिप्रतीतीनामनवस्थितधियामस्त्येवेनावस्था
माधुर्यादेर्वर्णाश्रयत्वेनान्यथा भ्रमश्चैरपि वीरादिरसे माधुर्यभ्रान्तिर्मधुरेऽपि शृंगारादावमाधुर्यभ्रमेणावपि मात्रविषयस्य मा
धुर्यादेराश्रयणाद्रसपर्यन्तविश्रान्तिप्रतीतिर्वथा माधुर्यादेर्गुणानां रसपर्यवपर्यन्तेऽसौ मास्थानेन तत्र विश्रान्तिः नस्यां प्रतीतौ।

तिः माधुर्यौदार्ययोर्गुणयो रसमेवाश्रितानतु वर्णानितिवेद्वानेनेनज्ञानेनवेद्याः स्मृतानामतुर्ल्यौक्यं वदन्तीति स्मर्तॄणामेवयत
एवमाधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते न तु वर्णमात्राश्रयाः अत एवोक्तनीयावर्णोऽस्यतनयाव्यभिचारिदर्शनात्माद्
योत्यः शृंगारादिरसधर्मा: तत्सदृशानुगुणा वर्णाश्च माधुर्यादिवर्णव्यज्यन्ते न तु वर्णानामेवामी गुणाः यथैषां व्यंजकत्वं तथो
दाहरिष्यमेषां वर्णानां व्यञ्जकत्वं वर्णानां क्रमप्राप्तमपि वक्तव्यं वक्ष्यते यथा यदवतारेण सूत्रार्थः तदेवं प्रतियोगिनिरूपणार्थं
निरूपणमाधायतनाव गुणविवेचनार्थमेवालंकारलक्षणमुद्दिशति उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् हारादिवद
लंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ये धर्मा अङ्गयोः काव्यशरीरीभूतयोः शब्दार्थयोरुत्कर्षाधायकत्वेन तत्स्वात्मादेहिनो रसमा
कर्षकत्वेन जातुचित् न तु नियमेन सर्वदा तमङ्गिनं रसं सन्तं ये उपकुर्वन्ति तेऽनुप्रासोपमादयोऽलंकारा इत्यर्थः सन्तमिति वार
सामेवमलंकारमात्रेणाविवक्षयापि तोषात् अनुप्रासः शब्दालंकारः स च एवकरूपः उपमायास्त्वर्थालंकारत्वं तयोरुद्दृष्टा अ
पि च गुणानां रसेन विनानावस्थितत्वेन वाच्यादीनामनुपकुर्वन्तीति अलंकाराणां रसं विनापि स्थितिरित्येतत् एवकदाचिदेव तावशाद्रूपकु
र्वन्तीति कदाचिन्नैव न तु परस्परं यावदित्यात्मा तयोरेवालंकाराणां विशेषो द्योतितः एतदेव व्याचष्टे ये वाच
कवाच्यलक्षणाङ्गातिशयमुखेन मुख्यं रसं संभविनमुपकुर्वन्ति ते कण्ठाद्यङ्गानामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणोऽप्युपकारका
हारादय इवालंकाराः जातुचिदिति स्वपदविवरणमिति यत्र तु नास्ति रसस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसिताः क्वचित्तु सन्तम
पि नोपकुर्वन्ति क्रमेणोदा क्रमेणालंकाराणां रसस्योपकारकानुपकारकत्वे दर्शयति अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव
किं कमलैः अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला इत्यादौ वाचकमुखेन मनोरागस्तीव्रं विषमिव विसर्पन्

का॰ टी॰ १३५

132

विरतेमभाषीनिर्धूमोज्वलतिविश्वतः पावकइव हिनस्तिमसंगेज्वरइवगरीयानितिहतोनमोतानस्याते भवतिनवासवान
भवती इत्यादौवाच्यगुणेनालंकारोसमुपकृतः अत्रोदाहरणद्वयेक्रमात्तुप्रासोपमेयस्यार्थयोस्तेनरसस्यपकृतत्व
त्वन्वयः नृपादिव्यथमोदाहरणमाधुर्यव्यंजकैर्वर्णैरनुप्रासेनशब्देनालंकृतमविप्रलम्भः योषितः हिनीयेतन्मालोपमयानीत्र
विषयार्थमेसर्वेचमपरणविधूनप्राप्तेजिनस्यार्थेनयैवप्रयापितयाज्वलनेज्वरप्रायमेयसंगरीसाम्यस्यापविप्रलम्भः यदियो
षितः एवमुपकारिनादर्शयितानुपकारितालक्षयति विनेजकुद्दिनाधुद्दिसाग्रणोत्र सेहाइलोहुदिदिस्वदेसवलमि
वहुलियम्हदिकद्वेयथानेनत्वहुदिविरनगुणीतरठोइत्यादौवाचकमेव विमेतिरिवानाभवतिनत्वनोभवतिसाग्रणोत्र
शाथायोलटतिविकसतिरित्युद्वेश्ववचनेवमेतेम्रवमेनेकाव्यवेधेयानेनतु स्वतिविरंनस्तागगलया नत्वरसमुत्सयत्वना
यः अत्रद्विवाचकमोजोगुणव्यंजकं प्राकृतकाव्यशाहुमात्रमथानेप्ररुषानुप्रासोलंकरोति नत्वसतमपिरसमुरुषानु
प्रासस्यमधुरविप्रलम्भरसाव्यंजकत्वात् मित्रेकाव्यगतेसरोरुहवनेवहानेनेनाभातिकेदत्तभमेरुवीदयदयितामसो
ग्रः सारसीम वक्राहेनवियोगिनावसलतानास्वादितानोज्झितना वक्रेकेवलमंगलेदनिहितानीवस्तनिगकृतः इत्यादौ
वाच्यमेवनतरसम अत्रांगलेवेगुपमालंकारोवाच्यं जीवनिर्गमनाभावमेवोपकरोति नत्वयोगेविप्रलेम्भाभासेविप्रले
भेदित्रगणापरमपवाभिलक्षणीयः अंगत्वायास्वयमतिवेथकत्वात्प्रदेवरमानुपकारितापरतेदेवाद अत्रभिसलनाजीवं
रोक्तुनेत्वमेतिमक्तनानुगुणोपमा अत्रविप्रलम्भाभासेजीवरीयंनतोविनेमिति प्रकृतस्यविप्रलम्भाभासस्यानमुग
तायमेयमितिनानालंकारेसत्वेः प्रकाराम्बस्यमाकयइतिप्रलावेकाव्यशोभाकारायमोनलेकाराश्ववत्तनेइतिप्र

कारेण कैश्चिदाभरणकारादिभिर्गुणालंकारयोरन्योन्यमभेदयोरन्योन्यभेदयोर्दर्शितः गुणाश्रयश्चाविभक्तोऽलंकारस्तद्वृ
त्तिं प्रपञ्चयति एवमेव गुणालंकारयोर्विभागः समवेतत्वं रसस्य, एवमेव समवेतत्वं रसस्य इत्यनेनैव गुणालंकारयोर्विभा
गः एवमेव समवेतत्वं रसस्य इत्यनेनैव गुणालंकारयोरत्यन्तभेदः ननु केचिदाभरणाद्युक्तः एवं च समवायवृत्त्या शौर्यादयः सं
योगवृत्त्या तु हारादय इत्यस्तु गुणालंकाराणां भेदः लौकिकानामेवालंकाराणां शौर्यादीनां हारादीनां चैवं समवायेन वेल
क्षण्येन काव्ये संबंधिना मिलित्वार्थः काव्येऽप्यवश्यं दर्शयति ओजःप्रभृतीनामनुप्रासोपमादीनां चोभयेषामपि सम
वायवृत्त्या स्थितिः काव्ये हि गुणानामलंकाराणां चोभयेषामपि शब्दार्थाभ्यां सहाश्रयत्वं किन्तु तेषां समवायात्मक एव
संबंधो न तु काव्ये संयोगात्मक इति भावः इति गड्डलिकाप्रवाहेणैषां भेद इत्यभिधानमसत् इत्यनेन प्रकारेण दृष्टान्त
वैषम्यादेतौ काव्ये न सह गुणानां समवायः अलंकाराणां तु संयोग इत्येषां भेद इति कथनं गड्डलिकाप्रवाहेणासत्
गड्डलिकायाः प्रवाहेनानेन यथोत्पन्नयोगानामेषामनुगतं सामर्थ्यं एकेनैव प्रवर्तितेनैव मार्गेण गतिः कन्यायाः एवं पि
एष्यत्कन्डिकैव मेषाभेदानुमार्गेण गतानुगतिकता यथैवापि एष्यत्कन्डिकैव मेषाणां प्रवर्तितेनैव मार्गेण गतानुगतिकता
यामेवापि एष्यत्कन्डिकैव मेषाभेदाय इत्यत्रतद्दृष्टान्तार्थः केचनस्याप्यमाग्रहस्थितिर्गड्डलिकाया तस्याः प्रवाहेण अन्धेन केन
शोभाकथनमसत् भावादिनानेतरावयवपर्यवसानात् नत्वत्र भेदकथनमिदमर्थः प्रमाणादपि हृष्यति यदुक्तं काव्यशो
भायाः कर्तारो धर्मा गुणाः तदतिशयहेतवस्त्वलंकारा इति तदपि नेति उक्तेनैव गुणाः स्युर्वा नित्याः शब्दहेतवो येषां तादृशा गुणाः
कारणाः अलंकारास्तु कार्याः एवमपि भेद उक्तः सोऽपि नियुक्तसंबंधः नत्वाचैकदाभरणे गुणालंकारयोस्तत्समर्थना

का॰ टी॰ १३३ 133

यामलंकारः प्रधानेन भवति न गुणो दिङ्मात्रभूतेषेव लंकाराः माययाऽवभान्ते यथा अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुण
गुम्फिता विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते समस्तात्युद्भटपदामोजःकान्तिसमन्विता गौडीयेति विजानन्ति रीति
रीतिविचक्षणाः आश्लिष्टश्लथभावां तां पूरणच्छायया श्रितां मधुरां सुकुमारां च पाञ्चालीं कवयो विदुः माधुर्यमपि वा
कुतः प्रसादयत्नस्त्वमेव सः समासवन्ति भूयांसि न पदानि जने लाटीमावस्थ्यामयोमावृथास्थक्क चित्क्वचित् कविदेनाविधि
त्वसमसमस्थेति बहून्यपि प्रतीतशब्दमोजाम्बिहालिश्लिष्टपदसंधि च प्रसादिस्वभिधानं च यमकं कान्तिनामलमिमादि अप्रा
केटाभरणाग्ग्रुपैःपुरुदेवमाट् ततः किंतेः समस्तकाव्यव्यवहारेरुतकतिपये: प्रत्ययमिचारदर्शयति यदिसमस्तैः
कथमसमस्तगुणा गौडीपाञ्चालीवरीतिरात्मा काव्यस्य वरीति सामान्यः काव्यात्मत्वेन भवद्भिरभिमतया गौडीपाञ्चा
लीकाव्यतायामिति समर्थः प्रयकतिपयैस्तत प्रवावतम ज्वलत्यग्निरुद्दैमाज्यः मांगुप्तालमत्तेषु सूमइत्यादो ओजः
प्रभृतिषु गुणेषु सत्सु काव्यव्यवहारमाशिः अवनीरसनादकाव्यैगुणमात्रस्थिमाकाव्यनातिव्याप्तिरित्यर्थः एवं गुणा
नोलंकारा एष्वयिनालंकाराणामपि हृष्यति स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी अस्याः रदच्छदरसो न्यक्करोति नितमां सुधां
इत्यादौ विशेषोक्तिव्यतिरेकौ गुणानिरपेक्षौ काव्यव्यवहारप्रवर्तकौ स्वर्गप्राप्तिरित्येवदाहाकारेणानरभावेपि वरवर्णिनीम
नुष्येणैव देहेन स्वर्गप्राप्तिरिप्रायो विशेषोक्तिः द्वितीयार्थे स्वर्गप्राप्तिरेयोस्वलक्को यत्र प्राप्तयाप्याव्यतिरेकः स्फुटः तद्वा
लंकारौ सौ वयस्येंचरनालंकारौ रीतितिनेहालिसैः वचकाव्यात्मनेन तत्वाभिमतात्तदभावेन कथं काव्यव्यवहारःस्युरिति का
व्यगुणालंकारकत्वनावहत्नेभवद्भिरित्तत्कृष्टमेवेत्यर्थः तस्मात् इसवलेकाव्यत्वे रसस्यैव भावाभावो वा विभावादिमत्वा सत्वप्रयुक्तौ न

नगुणालंकारभावाभावप्रयुक्तोस्ति रसवत्ताकाव्यमेवैतदिति नकापिविहितितिः श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता अ-
र्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधयः इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः इत्येवं केहाभरणादिमन्ते सेहधास्वम
नगुम्यापयितुमाह इदानीं गुणानां भेदमाह गुणालंकारयविभागानेते गुणानां विशेषत्वात्वेनेशमर्थः माधुर्यौजः प्रसा-
दाख्यास्त्रयस्तेन पुनर्दश एवं क्रमेण लक्षणमाह आह्लादकत्वं माधुर्यं शृंगारे द्रुतिकारणम् आह्लादकत्वमनकाया
परपर्यायस्सर्वेसंस्साधारणमेवेति विशेषमाह शृंगारेद्रुतीत्याद्रीभावस्यकारणं येन विभिन्नैवतिनत्यकारकाह्लादक-
त्वरूपमाधुर्यं शृंगारपोषमत्वयः एवमोजः प्रकाशकाह्लादकत्वाद्वीरपदेशाद्यद्येतत्सिद्धं तथाचस्मृतिः शृंगारेश्चात्त्वमायुद्रु-
तिरूलननमिव संभोगशृंगारेमनागीवाद्रीभावः ततो विप्रलम्भवदतिशयेनैवमिव शान्तेप्यौः श्रवणातिसमधिकता श्री-
शान्तेमधुरमित्येते इति कमलविन्माधुर्यं लक्षणमाशंक्याह एवमेवमुक्तरोजः प्रसादयोरपि अतिविनष्टास्तत्रापि दर्शनान्नकेवल-
मात्रासाधारणनेतिव्याभिचाराशंकयेवमाधुर्यलक्षणेत्रेतत्यर्थः करुणो विप्रलम्भेन क्रान्ते चातिशयान्वितं प्रमेतद्रुतिहेतुत्वेन
नकृतिरूपमाधुर्यं प्रकर्षमाक्रमेन विषयविकारेषु निर्वेदजायते निर्वेदाक्रान्तमपि चेतोजन्माद्रीभवतत्त्वाद्धीयते करु-
णाद्वेषुवियोगादिभावितेनविधारित्रयमविषयसत्त्विकेदनजायमानोनिर्वेदोजन्माद्येतिममतिशयेन विलापयति विप्रल-
म्भशृंगारः इत्यत्रैवोक्तिः किं नाना मग्नीतानां प्रियदर्शनादीनां प्रतिपत्तिमनुभिलाषादिमसंतानावस्थादशाकसंभवात्करुणतो
प्यतिशायिनेविषयविकेदपाविशुलो निर्वेदस्त्रिमसमकवद्रवयतितरां शान्ते विषयेकाप्यानिमृषेवस्थायीभूतो निर्वेदस्त्रिमन-
वनीतमिव विलापयतितमामिति क्रमेणातिशयान्वितमित्युक्तं दीप्त्यात्मविस्तृतेहेतुरोजोवीररसस्थितिः यथा शृंगारे मनागीवा

का॰ टी॰ १३४ 134

ईभावः तथाचोरेमनागेव विनश्यज्ज्वलनमितरथैः चित्रस्पविस्तारश्रुपदीमिजनकत्वमेवजः त्रिगयसापिसमाजिकत्व
नसोहेयध्यात्मकविषयेविशेषसमकेणानुर्यकोनत्सेवाकं रश्मिसंवेयेनज्वलनमोजः अत्रापितारतनमंदर्शयति वी
भत्सरोद्रसयोत्तसापिवंक्रमेणव वोराद्रोभत्सेतनोपिरौद्रसातिशयमोजः उक्तगुरुत्वगुत्रिगुत्वद्दामाभयाङ्गतेषुपारिणो
षाङ्गभयात्मकतेनाभिगृह्णाः तथाहिद्वाप्तानिसंगागागतयामाधुर्यप्रकृष्टत्वमोजः भयानकेमरणविनश्वरिस्वभा
वेवेपिवीभत्सोगतयाप्रकृष्टमोजः सत्वमाधुर्ये पद्मसकुनवीरागतयाप्रकृष्टमोजः सत्वमाधुर्यइतिवर्णयति शृङ्गे च
नातिवत्सकजलवत्सहसैवयः व्यामोमत्सत्वसादोसासर्वत्रविदितस्थितिः अन्तादितिव्याप्यमिदचित्र सर्वत्रेतिसर्वे
षुरसेषु सत्वोसत्वनामगुणा यथाग्निःशुष्ककाष्ठसहसैवव्याप्नोति यथावस्त्रंकेवसलजलेनकालमेवव्याप्नोति तथ्य
योगणाश्चित्तंसहसैवव्याप्नोतिसप्रासादसंज्ञः सर्वेषुरसेषुकविरितिप्रणीयते सत्वोप्स्येवनाकृतिरितिप्रसाययति वीरेरौद्रा
दिषुशुष्कंधनाग्निवद्व्याप्यव्यापकत्वासगानकत्वादिषुशुक्लजलवदितिनिर्णयः ननुयद्यतेरसानामेवगुणानशब्दा
र्थयोस्तर्हिकथंकाव्यलक्षणे नदोषौशब्दार्थौसगुणावितिशब्दार्थविशेषणात्वेमवामित्याशंक्याह गुणाहरसाश्रु
नत्वेषांवृत्तिःशब्दार्थयोर्मता गुणाहमाधुर्यादीनांरसाश्रयत्वेपिशब्दार्थयोरेव यथात्मगुणस्यापिशौर्यस्याकारवृ
गुणातत्तद्रुपचर्यतेनयासत्वंजनकवर्णवत्वेनोपचारेणमाधुर्यादीनांशब्दार्थविशेषणत्वमभिमतः गुणानांदशसंख्याप्र
तिषेधयन्नाहिहेविकृणोति: कृतस्तेनयणवनदेशनाद केचिदितनवंवगुणत्वमाणामन्येखिना: अन्येभजेतिदोषत्वंक्रवचि
त्ततोदश केषांचिदस्मत्कृदेशवातभावात् केषांचिद्दोषाभावयुक्तेनश्रवणात् केषांचिद्दोषत्वेनत्यागाद्यथप्येवं

गुणाः संभवन्ति नन्दपेशामर्थः ॥ एतद्देवस्थानमादर्शयति । बहूनां यदा नामैकपदं वज्रासननाम्नायस्मैवः । यस्मात्रोहावरोहक
मरूपः समाधिः पावविकवेललाणोदुभूतायश्चोत्तोमिश्रितशेषत्वान्मायस्मादः तेषामोद्भवेतनभौवः । बहूनामपि पदानामे
कपदं वज्रासनमेकस्यानीयामवर्णाविनामासुमेषोयथाकेलाभणोदाहृतावेव मेधा पाकृपिदरूपवीकृपि सदासारोग
कनकुपिलामदत्वाकृदिमेदमेदरालिदिखकेदकुदकुदि । शुष्कस्थानस्थितमधुरिरजस्थितज्वालालायमानोभसिद्धे हेमाति
रवाकेनेमासिकदेयपाथश्रजुतीवसि अवगाढावृथावर्णानीयागोश्वम्य आरोहावगाढतावरोहः पौष्टिलतया क्रमः आ
रोहरूपं कोवरोहोवरोहरूपं काककेराताय: समाधिपलयेव लोककलोकमभिभवतारामिरस्तगानेतक मस्तगिरेः शिरस्त
दनुवकायाहरिः पापी प्रमासमनरोदयस्तनवर्णविवाहृताम्बानेनामजिह्वारमेनादितेवहिमापिभावीसमुन्नोलति
अत्रपादस्थयगाढाववृथोवर्णानीयस्मन्याववनस्थैवधसमाकीर्दिशः सान्तरा गायाः संगारवेनवर्णानीयापशेष्टिलस
दपिरूपंवाहृत्ला पीत्सयानी अप्रयत्नाद्यायेनयावागाढप्रायुमेव विकटवेपादानीयतिकुदाम्नम्नायनेयत्रसार
रता यष्यानत्रेवप्रासेवणः प्रस्तुतम्मुदात्मपीतशीनसायामिनोर्द्धनपरोरजनीदष्टवात्र उर्वीद्भवहवेलनवंथलिसेपिः
लोलपादानसंवलितभूलपतः सपेति अवज्ञापिवथविकटवे गोजसामिश्रितेपौष्टिलयत्रस्तप्रमादोयथा यद्वद्दको
हिकरकोरकमारभाजितवभ्रासवकुनिजठापदलीदाम नहशूनानुद्धिमशैलजलातिकेत्तफोकाराकेवृहविषावितसग
पगाम्भः प्रवर्धतिपदंगजोमिश्रितेपौष्टिलातदेवमकारणाप्राधेयवर्णिताः सेवादयलेषाविकटववप्रनतुपोजामिवाजा
वावकपाहविशेषेनभावरमर्थः इत्यत्कदनवस्यमायुधेमंगारात्ताडुपानेहयकादनवमसमासः नहुपमाध्ययेनेनय

इकेनदस्याभिर्भेदयावत्समातास्यासमस्तपदसमायुर्थेजकत्वा विकिर्यासादतादपातसंगीकृतमेव तथावनवो
दाहियते अनेन गुंगप्रतिमेत्यादि ॥ असमस्तेनाथ्यावल्किविदोषा कृगिरत्यैससमप्रेत्यामस्थ्यालिक सानपृष्ठे यनवदिलक
का° लतालोप्रसादपदानर्थतेति प्रथमपादश्लोकः समस्ताया उणावेपिकृविरोधबेयनवस्यालवनायमुल्कमेणतनोयाः
टी° पादसप्तविमाह मार्गाभेदपासमस्ताक्कचिद्दोषः समस्तानविकल्पेनद्यावेयेनयथैवारत्रेनथैवसमायनेकविद्वाण
१३५ नीयस्यानन्तरवोदाषत्रितिदोषस्यान्यनायगदेमेभवश्चः दर्शितेनैवनदोषत्वे यतन्तकथीदोषक्त विविदित्यतः यद्यत्तनाला
135 विमेनद्गणात्समेवृदृश्यावति तथादि मातेगाक्रिमुवल्किते विमादे सिद्दाभिधानुनस्तामागेमागोगणाः अद्भुमातेगा
विश्रुमत्तणावावत्ताता मारध्यानामय्रकोपादायेमादेसिद्दाभिधानेपायत्थावविमनमागेनगणपवेतर्थः पवतती
यपादहविनश्रसा द्वितीयपादहविमाह कटतयामतयोर्द्दतामिधानामनिवाक्दलेनायात्तषदुपेमोक्रमायेसो
ज्ववनरपांकोतिसमस्तीकृते प्रथमपादस्थानिश्चवत्सापकर्षकत्वाभावप्रवनतरमेणाषकतेस्येवसोकमायेकायोगे
तलनेतावायावानरमर्थः वतत्रिपादहविमाह पवेनदशाश्च गणाः पवप्रकायजस्थाशाहगणाः हिपयवेनदशेतिः
सिद्ध पवमेधोशाहगणानोहयपिनार्थगणातमपिहयपति पदर्थेवाकरदनाकायात्थे वपदाभिधा योगोद्धियोम
समासेवस्थाभिप्रायतमस्य यामसमामौवेति यागोद्धियतरस्मके नेदेविउमायेनगणाः तदभावेपिकाद्यवहा
रमहत्तेः पकस्मिन्नेववैरूपदार्थप्रयोजनेनयुतसमग्रप्यातिरवेविमादिवाकारवनयोगोद्धियोतरोजरस्मकम तथाः
येवोरः सर्वोपुयानोद्यवहारवेभेतिवाकार्थप्रयोगकथेमहारश्येतिपदाभिधायमनयोगोद्धित्तरोजः प्रयमानाकारोभ

वतिसुखदुःखेयनिकरः सर्वेवादुःखेवाभवतिनभवमेवचनतः पुनस्तस्मात्सर्वैर्भवतिसुखदुःखे किमपिनसुनस्त
स्मात्सुखंभवतिनचदुःखंनवसुखमिमादावहृष्टैवविश्रान्तसुखदुःखेवैविज्ञमिमेतावन्मात्रमेकस्पर्शीकाव्यार्थस्तु किंरूपोऽया
पामोयान्तदोनः तथैव नेदिमात्रघमामेश्रमादावेकैनैववाक्येनवहूनांवाक्यार्थानांसंसृष्टस्तमासः भोजिद्येनदोज
इत्यत्रक्रमिमन्वयः तदेतदुक्तप्रकारलक्षणमोजोवैशिष्ट्यमात्रेमागलम्पमात्रेनतद्गुणः रसपरिपोषकइत्यर्थः अत्रेदंनमाद
नदभावेइत्यादि भवदुक्तलक्षणस्योजसोऽसम्भवेऽपिरसमतयेववाक्यव्यवहारप्रवृत्तेः दोषस्यागमारेखिनाइत्यपिदर्शयति
ग्रन्थ्रष्टार्थंनादिकपदस्यानुवाक्यतेनामगलरूपस्योलवगाम्यानांनिराकरणेनसाभिप्रायत्वरूपमोजोऽर्थेवेमत्स्यास्तामप्रसा
दः उक्तिवैचित्र्यरूपंमाधुर्यंमपरूषवन्द्रूपंसौकुमार्यंमग्राम्यत्ववनद्वारतानाचस्वीकृता यथाशाहृगुणेत्तुकष्टः तस्मात्गुनसौकुमा
र्यालेकेरसापकर्षकताभावेऽपिरसोत्कर्षकताभावान्नगुणत्वेनोक्तिः तथैवार्थगुणेषुपृष्टताभावरूपंसाभिप्रायत्वलक्षण
मोजोयदुक्तंतस्यापिदोषाभावरूपंसाभिप्रायत्वे एवमधिकपदत्वस्यापिभावः यावदर्थपदत्वार्थसाभिधेयस्येवमत्स्यारूपः
प्रसादोऽपिदोषाभावएवनगुणः तथैवानवीक्षणताभावरूपमुक्तिवैचित्र्यनथैवार्थेसविकिंसनरोणकथनंयत्तद्रूपंमाधु
र्यमपिदोषाभावएवनगुणः तथैवमन्तेतनिवाग्यसामगलस्यास्त्रीलस्यक्रमस्तुजकस्याभावः यतक्तथाशेषात्वामिसेव
माधुक्तिभिरपारुष्यरूपंक्रतिगुडेनकं सौकुमार्यंयमदपिदोषाभावमात्रमेव एवंग्राम्यत्वाभाववैदग्ध्यतनत्वरूपाचोदारता
नगुणाइत्यर्थः अभिधास्यमानस्वभावोऽलङ्कारेणाभ्रमधनि गुणीभूतव्यङ्ग्याभाववस्तस्वभावस्फुटत्वरूपार्थव्यक्तिदीमरसत
रूपाकान्तिस्वीकृते स्वभावोक्तिस्तुद्विवादःस्वक्रियारूपवर्णनमिति वसमाणालङ्कारेनस्वभावोक्त्यलङ्कारेणावस्तनो।

का॰
टी॰
२३९

ड्गित्वादेवं यतिप्स्वभावेन स्वरूपेण स्फुटं देशं यस्मात्तस्मादृशस्यार्थस्य व्यक्तिः । सीकृता अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्तावेवांतर्भूते
मर्थः ॥ यौ फ्रिल्लि चन राव्यक्तिरेव वा गुणपह्नताः ॥ संतत्रिन्मस्पकात्तदीमार्थधीरेरूदाह्नगा इतीस्थे स्वस्वविभावादिभा
वानामस्यात्सानां कालितिप्रतीयमानवंदीप्तवेयत्नाकांतिरितिलक्षणाकांतिरेयिरसध्वनौ वा गुणीभूतरसव्यंग्ये वांतर्भू
तानश्यगवाच्यानांदृगुणानौ गुणाभावो युक्त इत्यर्थः ॥ क्रमकौटिल्यानुल्वणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा श्लेषोपि वैचित्र्य
मात्रम् ॥ हश्लेषकाम स्नेसंस्थितेऽपि यतमेइ मासोदृशीनां गमनं नयनपिधानादिक्रियापरस्परं रूपः क्रमः पश्चाद्रूपे पनयनपिधा
नादिविदग्धचेष्टितं कौटिल्यम् । अस्य चेष्टितस्य लोके प्रसिद्धत्वाद्दर्शनान्मसिद्धिं रत्नलक्षणम् । एकापरस्थितेन योगरपि पक स्यावेचेन
परस्परानवत्वपिधानगुणपादकत्वं तस्यापि गृहाणगमनगुणपादकं । न सखश्यं विनाश उपपत्तिरितिनेन धौक्तमाटीनोयोगः ॥ संयो
जनमेवरूपपस्यात्तस्मात् दशीचासोघटनात् तदात्मा तत्सलक्षणः ॥ श्लेषो नाम गुणो यदुक्तः ॥ सर्ववैचित्र्यमात्रक विवेकसमस्तप्रतिपा
दनमात्रेण न तत्कश्चिद्विशेषस्तथा वागुणेवनयोष्ठक इत्यर्थः ॥ अवैषम्यरूपा समता दोषाभावमात्रेण न गुणाः ॥ अवैषम्यं यथे
वप्रक्रांतेनैव निर्वाहः ॥ नन्वसमताया का सा दोषस्य प्रक्रमभंगस्याभावमात्रेण गुणाः न तद्रसस्य पोषकं अयं देनमाह
कः स्वल्पमन्मनो मस्पत्तावेमदाभिदध्यान् । उन्मनो हारस्प्यस्त्य लाघामदौभिधप्राती येनावनाउमन्नस्य सावधानस्य प्रक्रांत
निर्वाहेन गुणा इत्यर्थः ॥ अर्थस्याधानस्य काया धानवीयदिन भवनिरपेन त क थकानमिनष्टं हिहि रूपः समाधिरपि नगु
णाः ॥ संयोगविद्विनम्ब्रह्न निवृक मस्यगनारोगकमिमादिरूनोन्ल केदेशविशेषः । नत्वातनवाम्नूकृपाहरनः तत्स्वभावादे
वार्थस्य संयोगमहेनेन पदेन वानिशापितकर्ताकश्चित्तत्केन तत्सामेनना रोगस्य फलविशेषहासेनवर्णानं कतेषमिनस्यानेः ॥ या

निहीनस्यार्थस्य कथने समाधिर्नामार्थगुणोऽयमुक्तः नह्यस्य दिनभवति दर्शने यदि केनापि महाकविना प्रयुक्ते न रहस्यते मदप
युक्ता खेदे दोषपर्यवसानात् कष्टं काव्यत्वमित्यर्थः एवं निजनयनप्रतिबिंबैरंबुनि बहुशः प्रतारिता कापि नीलोत्पलेपि विम
ृशति करमर्पयितुं कुसुमलावी मादोन यननीलोत्पलयोः साम्यमात्रेपि वृश्चितत्वमिति सकायायोनीरपंथ्यमुनीलोत्पलशङ्क
या निजनयनप्रतिबिंबविषयिकेरणास्पर्शेन कायायुक्तमोक्तिः समाधिर्नाम गुणोऽयमुक्तस्तस्य दिनभवति दर्शनेन तदा दोष एव यु
क्तेन महाकविप्रयुक्तः कापि रूपणे तेन दाविकि निमात्रमेव नत्वका पिरसपोषकतायुनाम गुणत्वं स्यादिति भावः एतदेवोपसं
हरति नेन नार्थगुणा वाच्याः केचिदेतन्मेवेषोक्षिति गुरुत्वार्थगुणनामपि चमत्कारनादैन्नेसुषादस्यार्थगुणाः वक्ते नोविनाः पृथ
गुनिमाह वाच्यावक्तव्या रचनावैलिंगुपिरमादयस्तिव न्यायोल्लासे यदुक्तं नेदं दर्शयितुं गुणानां माधुर्यानस्तेषामभिव्यंजकानाह
वेदयंपति मोक्काणा हश्गुणास्वये वर्णाः समासो रचना तेषां व्यंजकतामिताये माधुर्यादयः शब्दगुणाः त्रयोऽपि प्रागुक्ताः
तेषां वर्णाः वृत्तयोऽपि समासस्त्वनुक्तवादिः रचना घटना व्यंजकत्वमापाः केकस्येत्याह व्यंजका इति शेषः मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः
स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा आद्यभागे वर्गान्त्यवर्णेन माधुर्ये केनैतावि वर्गान्त्यगाः क्रमेण
ङ ञ ण न मसंयुक्ताः स्पर्शाः कादयो मावसानाः अटवर्गाः टवर्गविनान्यथा रेफणकारौ लघू नसंयोगाद्योनवासंयुक्तेन स
दीर्घेण समासाविमत्यर्थः मध्यावधनिकृत्य शषौ सरेफसंयोगो टवर्गश्चापि भूयसा विरोधिनः स्फुः संयोगैतेन वर्णास्त्वमाश्रुताः न
एवं तन्निवपुंपते वीभत्सादौ रसेषु तदा नैतदीपर्यमेतेनैव वर्णाः समाश्रुताः इति श्लोकद्वयेन वर्णानामव्ययमिरेकमापि संयोगात्
दर्शिने भवति एवं वर्णानां व्यंजकत्वमुक्त्वा समासस्याप्याह अवृत्तिरिति पदार्थाभिधाने वृत्तिः सा च समासरहितसमासे कशेषाख्या

तद्रूपत्वात्तेन चपे विशेषाकरणगुणासनाहू नित्यत्र समासाख्यामावद्रयोर्वह्नतो वापदानामेकापदप्राप्तिः तस्याप्रभाव
अहनित्समासाभावस्मर्थः तथामप्यहमिति द्विपदसमासः एवं माधुर्येत्रस्वनामधुराणाम्पदानां रचना एतेन माधुर्यं गुणोक्ते
जनीमन्वयः एतदेव समाह टठडढवर्ज्जाः कादयो मानाः शिरसि निजवर्गान्त्ययुक्ताः तथा रेफणकारौ ह्रस्वान्तरिता
विति वर्णाः समासाभावो मध्यमः समासो वेति समासः तथा माधुर्ये वर्तीपदैर्नरयोगेन रचना माधुर्यव्यञ्जिकाऽक्षरान्तेग
देशप्रतिमतं देशे मेघैर्गगनं भिरंगीभिरंगीकृतमानतारपाकवैतिषु नो सदमायथैनः श्रोतानि शृणाना प्रतिवितनानि सत्यप्रिये
वेवतिमेवकान्तेमरधमाकर्षतिकेषुकान्तम् प्रायः प्रथने रपिरद्यमाणा माणोगणोपास्मरणेच कारु योगआघत्तनीया
भामेसयोरेणान्तलयोः टादिषासाहमिदंयोगमकः उद्धतओजसि श्रेमयोद्वितीयवनंध्ययोर्वेणीयोरूफणान्तलयोः य
त्रकार्पिरेफसहितयोः प्रथमेनतृतीयेन वर्गस्य वर्गेण सहसंयोगः तथा टादिष्ववर्गः शकारसकारो हलेः समासस्य
देर्घ्यप्रथिकपदसमसनेउद्धतउत्कटोगुम्फः पदरचना एतेनौजोगुणाव्यञ्जकाः अथवृत्तिमाह वर्गप्रथमतृतीयाभ्या
तद्वितीयचतुर्थयोरेफणानाङ्उपयुभयवायसाकस्याविनन्तल्पयोस्तनतस्यैवसंबधः हवर्गोयाणकारवर्गशकारसका
रोदीर्घः समासोविकटाऽरचनाओजसः णकारवर्ज्जः णकारसपूर्ववर्णसंयोगात् उदात्तद्वेनाउद्धतक्रमसादेऽप्रतिमाधुर्य
शदानार्थेनार्थप्रनयोभवेत् साधारणः समग्राणामसाधारणः स्मृतः समग्राणाम्प्रसादीनां समासानां संदर्भनानां वर्ण
साधारणो माधुर्यस्यौजसश्च यथायथं तत्साधारणसमासरचनाद्यर्थः तथावधनो समर्पकत्वेकार्थस्यत्वसर्वरसात्यति
समसादोगुणात्तयः सर्वसाधारणक्रियाः सर्वरसंवरसमसाधारणोगुणः सर्वरचनासाधारणमिति समग्रपदार्थमाह रसादी॰

नामिति प्रज्ञाविशाहोवसत्वैकारयाहकः उदा परिसानेपीनसत्त्वनजवनसेगाढभयनसलनोमैयथास्तोनः परिमितन
मप्राणाहृविते ऽरेवासत्त्वयासेस्मयथुनललनाहेपवलनैः क्रपाणयाः सेनापवरतिविस्तिनीपत्रशयनम् प्रज्ञासिमयेक्षे
नोनायुधपस्येनकालमवयाथेयोमातामस्नाद्ः प्रथमतिदिहसह्रकाण्यमयथाविमाद् यद्यपिगुणपरनेषाः संस्वटनादय
लयाचिवज्ञैवावायप्रवथानामौविषेनक विक्षाविन एवनाहृाभिवणीनामन्यथानमपीष्यते यद्यपिमाथुर्यकीः
नगुणनोप्राककमेणसहसम्भूयितयाविपताएववलसमासरवनाः नथापिवक्राटीमामोविसाटस्यथातेनु
केविषयाटम्यप्रकारनोपिसहृदयेयोश्रेष्ठः कविह्नाव्यप्रवन्धानपशपावक्रोविसाटेवरवनाटयः यथामथा
यस्तार्थिवाम्यः प्रतिकूहारवलमन्त्र्यधानयोरक्षोणताने गाढेस्थलयवनूवटीमाम्यमतुदवएः हसाकोप
प्रहतः उकहकतनियनोस्मातकटेषाम्वाप्तः केनाम्मतिंकनारप्रतिरसिनसाकोऽदः भिसाडिनोयम मथामथने
प्रापत्तः प्रनेरोलितः सर्वेकावयाभेदानोगुणपक्षारनेकोणतान्तः प्रतप्राकसप्रसाखानिमगालवेननाडिनोउडः
भिरितिवाच्यं भीमः सानन्दं प्रथोकिमेतोरस्माटिः प्रवेषु: तेषोरणपेरूपावाक्षप्रवेपयाहविनमोप्सापयगुणम
पस्ववक्रः कठमपधीरोऽतसरोरसम्भूपानसभीमसेनोविस्माटेनगुणद्वजकारवनाटयः इत्यमेवाप्रहति:
प्रवहिनवाध्वंक्राधाभिधानक मयासिनुयाथेवकाव्यामितिनसनिहत्वाउद्दताखवनाटयः वक्रावाप्रभीमसे
नः प्राभनेयसत्वरवस्यानकरलोपाथोयस्मताटकाव्येनाटकमिस्वेषु नाटकेहिमरन्तपरसेवहनाटिन
वाभिनयोगम्मनेरतितन्मातिहृवासयोवाच्यसकाव्यसवमतिहृलाविलमनाथोपस्थापकलैस्वाता

का॰ टी॰ १३८

138

कुलाचवनादयः यथा श्रीकण्ठे दात्रुपेकलनरभवेन्नोहिकेयोपचातनामाकाद्वाश्वनिर्यग्वलितश्चविरथ्येनाकुणेनेस्व
मागम कर्णेन्काकृतस्य वीर्यस्त्ततिविभवमहतांकेयथावांश्रभाजांक्रांकारैर्भीमसेनेनविपतनिविपनः कुम्भकर्णोन्नमोगे श्र
श्रवस्तान नाटकाख्यस्य प्रवेश्य सकापतीयादीर्घसमासस्यदावनुविनेः पिवाच्चस्य कुंभकर्णोन्नमोगश्रेवीजांसत्वनयोजोगुणानु
कुलावचनादयः क्वचिदलकवाख्यानेपत्ताः प्रवेशोविनायवेते तथासारख्यायिकायां संगाभेयिनमस्त्तणववर्णादयः कन्याप
हारसंगशायाभृतस्य भूषितेयस्यानायिकाचवितेपुरख्यानायकवाख्यानुचरः वक्त्रापरवक्त्रवतीका विसोक्तेः संस्कृतेन गाद्य
नसाख्यायिकेति कश्चिन्नामाय विकाद्यवसचेतिनादिः इमेवलक्षणायां दृष्टवरिनाद्रवाख्यायिकायाम गद्यसाविकदंप्रवेशयाश्च
येनैववाक्यन्नदृष्टः सगोरेचिनमाश्वयंवटनोविभमितिभावः कथायोरीदचिनामनगुहनाः कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव वि
निर्मितं क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्तनमित्थंलक्षणायां कथायां का
देवर्यादौ गद्यस्य कोमलबन्धः प्रपेवववाक्यनामोहतवृथाश्रयोविभमिमन्थः नाटकादौ रौद्रेपिनदीर्घसमासादयः आदिश
ह्यात्यकरणाद्दिनवकल्पग्रहणा तथा च नाटकादीनां दृश्यानामेवरूपकाणां लक्षणं शिष्यानुग्रहाय लिख्यते अवस्थानुक
तिर्नाट्यं रूपकं दशधादिनत् नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति नाटिका त्रोट
कं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकं प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा संलापकं श्रीगदितं शिल्पकं च विलासिका दुर्म
ल्लिका प्रकरणी हल्लीसो भाणिकेति च अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्पञ्चसन्धिसमन्वितं
पञ्चादिका दशपराः तत्राङ्काः परिकीर्तिताः एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यो निर्वहणेद्भुत

प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् दिव्योथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यदेशा
दिविप्लवः विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्युरतं तथा दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद्व्रीडाकरं च यत् शयनाधरपानादि नग
राद्युपरोधनम् स्नानानुलेपनं चैभिरस्तेनैव वर्णयेत् इति नाटकलक्षणम् एतदेव यदा सर्वे पताकास्थानकैर्युतम् अङ्कै
श्च दशभिर्धीरा महानाटकमूचिरे महानाटकलक्षणम् भवेत्प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् शृङ्गारोङ्गी नायक
स्तु विप्रोमात्योथवा वणिक सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः प्रकरणलक्षणम् भाणः स्याद्धूर्तचरितो नानावस्था
न्तरात्मकः एकाङ्क एक एवात्र नायकः पण्डितो विटः आकाशकथनैर्युक्तस्त्वेकपात्रकृतक्रियः नयेमकतमसाधस
ल्लिष्टायेणभारती मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशैव तु भाणलक्षणम् भाणवत्सर्वसंधकलास्याङ्गाङ्कैर्विनिर्मिते भवेत्प्र
हसनं वृत्तं निंद्यानां कविकल्पितम् अत्र नारभटी नापि विष्कंभकप्रवेशकौ अंगी हास्यरसस्तत्र वीथ्यंगानां स्थिति
र्न वा तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिस्त्वत्र नायकः एको यत्र भवेद्धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमिष्यते प्रहसनलक्षणं मायेन्द्रजालसंग्राम
क्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातेतिवृत्तकः अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्वेङ्गानि रसाः पुनः चत्वारो
ङ्का मता नेह विष्कंभकप्रवेशकौ नायका देवगन्धर्वयक्षरक्षोमहोरगाः भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यन्तमुद्धताः वृत्तयः कै
शिकीहीना निर्विमर्शाश्च सन्धयः दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्तहास्यशृङ्गारवर्जिता डितमलक्षणं डिमलक्षणं ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्री
जनसंयुतः हीनगर्भविमर्शाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्धीरोद्धतश्च सः हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेङ्गानि नो
रसाः व्यायोगलक्षणं वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम् सन्धयो निर्विमर्शास्तु त्रयोङ्कास्तत्र चादिमे सन्धी द्वावङ्कयोस्त्व

का॰ टी॰ १३५

139

देकएकोभवेत्पुनः नायकाद्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः फलं पृथक्पृथक्तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः। वृत्तयो
मंदकैशिक्यो नात्र बिन्दुप्रवेशकौ वीथ्यङ्गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश गायत्र्युष्णिङ्मुखान्यत्र छंदांसि विविधानि
च त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्यश्चायं त्रिविद्रवः वस्तु द्वादशनाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगं द्वितीयेऽङ्के चतसृभिर्द्वाभ्या
मङ्के तृतीयके समवकारलक्षणं वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कल्प्यते आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमा।
श्रितः सूचयेद्भूरि शृङ्गारः किंचिदन्यानपि रसान् मुखनिर्वहणे संधी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः। वीथीलक्षणं उत्सृष्टिकाङ्क।
एकाङ्को नेतारः प्राकृता नराः रसोऽत्र करुणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेवितः प्रख्यातमितिवृत्तं च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् भा
णवत्संधिवृत्त्यङ्गान्यस्मिञ्जयपराजयौ युद्धं च वाचा कर्तव्यं निर्वेदवचनं बहु उत्सृष्टिकाङ्कलक्षणं ईहामृगो मिश्रवृत्त
श्चतुरङ्कः प्रकीर्तितः मुखप्रतिमुखे संधी तत्र निर्वहणं तथा नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ख्यातौ धीरो।
द्धतावन्त्यो विपर्यासादयुक्तकृत् दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः शृङ्गाराभासमप्यस्य… किंचित्प्रदर्शि
येत् पताकानायका दिव्या मर्त्या वापि दशोद्धताः युद्धमानीय संरम्भं परं व्याजान्निवर्तयेत् ईहामृगलक्षणं इति रू
पकं दशकम् अथोपरूपकाणि नाटिकाक्लृप्तवृत्ता स्यात्स्त्रीप्राया चतुरङ्किका प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको
नृपः स्यादन्तःपुरसंबन्धा संगीतव्यापृताथवा नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा संप्रवर्तेत नेतास्यां देव्यास्त्रा
सेन शङ्कितः देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा पदे पदे मानवती तद्वशः संगमो द्वयोः वृत्तिः स्यात्कैशिकी स्व
ल्पविमर्शाः संधयः इति नाटिकालक्षणं सप्ताष्टनवपंचाङ्कं पंचाङ्गं त्रोटकं मतम् त्रोटकलक्षणं प्राकृतैर्नवभिः

पुंभिर्दशभिर्वाप्यलंकृताः नोदात्तवचना गोष्ठी कैशिकीवृत्तिशालिनी हीनगर्भविमर्शाभ्यां पंचषड्योषिदन्विताः काम
शृंगारसंयुक्ता स्यादेकांकविनिर्मिताः गोष्ठीलक्षणं सट्टकं प्राकृताशेषपाठ्यं स्यादप्रवेशकम् नच विष्कंभको यत्र प्रचुरश्चा
द्भुतो रसः अंका जवनिकाख्याः स्युः स्यादन्यन्नाटिकासमं सट्टकलक्षणं नाट्यरासकमेकांकं बहुताललयस्थिति उदात्तना
यकं तद्वत्पीठमर्दोपनायकं हास्योंगी वाथ शृंगारो नारी वासकसज्जिका मुखनिर्वहणे संधी लास्यांगानि दशापि च नाट्य
रासकलक्षणं प्रस्थाने नायको दासो हीनः स्यादुपनायकः दासी च नायिका वृत्तिः कैशिकी भारती तथा सुरापान
समायोगादुद्दिष्टार्थस्य संहृतिः अंकौ द्वौ लयतालादिर्विलासो बहुलस्तथा प्रस्थानं उदात्तनायकं दिव्यवृत्तमेकांक
भूषितम् नेता स्त्री चाप्युदात्ता च संधी आद्यस्तथांतिमः काव्यं गर्भविमर्शरहितं प्रेंखणं हीननायकं असूत्रधारमेकां
कमविष्कंभप्रवेशकम् नियुद्धसंफेटयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रयम् नेपथ्ये गीयते नांदी तथा तत्र प्ररोचना प्रेंखणं रासकं
पंचपात्रं स्यान्मुखनिर्वहणान्वितम् भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारतीकैशिकीयुतम् श्लिष्टनांदीयुतं ख्यातनायकं पतिना
यकं उदात्तभावविन्याससंश्रितं चोत्तरोत्तरं इह प्रतिमुखसंधिमपि केचित्प्रचक्षते रासकं संलापकेंकाश्चत्वारस्त्रयो वा
नायका मताः पाखंडः स्याद्रसस्तत्र शृंगारकरुणेतरः भवेयुः पुरसंरोधछलसंग्रामविद्रवाः न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च
कैशिकी संलापकं प्रख्यातवृत्तमेकांकं प्रख्यातोदात्तनायकं प्रसिद्धनायकं गर्भविमर्शाभ्यां विवर्जितं भारतीवृत्तिबहुलं
श्रीतिशब्देन संकुलं मतं श्रीगदितं नाम विद्वद्भिरुपरूपकं श्रीगदितं चत्वारः शिल्पकेंकाः स्युश्चतस्रो वृत्तयस्तथा अशांतहा
स्याश्च रसा नायको ब्राह्मणो मतः वर्णनात्र श्मशानादेर्हीनः स्यादुपनायकः सप्तविंशतिरंगानि भवंत्येतस्य तानि तु आशं

सातर्कसंदेहतापोद्वेगप्रसक्तयः प्रयत्नग्रथनोत्कण्ठावहित्थाप्रतिपत्तयः विलासालस्यबाष्पाणि प्रहर्षाश्वासमूढ
ताः साधनानुगमोच्छासविस्मयप्रतिपत्तयः लाभविस्मृतिसंफेटवैशारद्यप्रबोधनम् चमत्कृतिश्चेत्यमीषां स्पष्टत्वाल
क्ष्मणोच्यते शिल्पके शृङ्गारबहुलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुताः विदूषकविटाभ्यां च पीठमर्देन भूषिता हीनगर्भविमर्षाभ्यां
संधिभ्यां हीननायिका स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका विलासिका दुर्मल्ली चतुरङ्गा स्यात् कैशिकीभारतीयु
का॰ टी॰ १५॰ ताः अगर्भा नागरनरा न्यूननायकभूषिताः त्रिनालिः प्रथमोङ्कः स्याद्विटः क्रीडामयो भवेत् पञ्चनालिर्द्वितीयोङ्को वि
दूषकविलासवान् चतुर्थो दशनालिः स्यादङ्कः क्रीडितनागरः दुर्मल्ली नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादिनायका स
मानवंशजा नेतुर्भवेद्यत्र नायिकाः प्रकरणी हल्लीस एक एवाङ्कः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः वागुदात्तैकपुरुषः कैशिकी
वृत्तिरुज्ज्वलः मुखान्तिमौ तथा सन्धी बहुताललयस्थितिः हल्लीसः भाणिका श्लक्ष्णा ने तथ्या सन्धी बहुताललयस्थाप
थ्या मुखनिर्वहणान्विता कैशिकीभारतीवृत्तियुक्तैकाङ्कविनिर्मिता उदात्तनायका मन्दपुरुषात्राङ्गसप्तकम् भाणि
का उपन्यासोथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत्कार्यस्य की
र्तने निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति संमतः भ्रान्तिनाशो विबोधः स्यान्मिथ्याख्यानं तु साध्वसम् उपालम्भवचः कोपपीडे
नेह समर्पणम् निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते संहार इति तत्प्राहुर्यत्कार्यस्य समर्पणम् स्पष्टरूपकाण्यष्टादश प्रास
ङ्गिकमित्युपरिसमाप्य सत्क्रान्तमुच्यते नाटकाद्युक्तिविति उक्तलक्षणोप्य नाटकादिषु रूपाभिनेयार्थ्य सामाधर्य्यवहनयेव सर्वो
धनादिदैपिनकविवेयो विस्मामितमर्थ्यः व्याख्यातवेवत हि स्वरूपालोचने रसो यदा प्रथमेन प्रतिपाद्यः नदा तन्मनीतोव्यव

150

धायिकाविरोधिनः सर्वात्मनैव परिहार्याः एवं संघटनानामसमस्तानामनेकप्रकारतासम्भावनया समासः संघट
नाचरसमस्तेति कदाचिदुपचरयातीतितत्ररचनायामभिनिवेशः योऽभिमते विशेषणेनाभिनेयार्थ इति एतत्सर्वमुपसंहरति
एवमसमस्तरीतिरप्युक्तमुक्तं अनादिनिकालीनां मुक्तकसंघातनिकाद्दीनां काव्यप्रभेदानामेषो विषमे तथाचनैव विषया
श्रयणमप्यसौ विभिन्नो नियच्छतीति काव्यप्रभेदाश्रयतः स्थितो भेदवतीति सा वक्तृवाच्यगतौचित्यमपि विषयाश्रयमन्या
दौचित्यं संघटनां नियच्छति विषयमाश्रित्य संघटनाविशेषः यथा हि मेनाघात्मकसंघातनिवेशिकान्तरनादिरूपि
ग्रन्थः तदौचित्यमानन्दवर्धनेन तथा काव्यवाक्यमपि संज्ञानुविशेषात्मकसंघातनिकादिमध्यनिविष्टत्वादौचि
त्येनवर्मेन मुक्तके विषयमाश्रितेन यदुक्तं तत्सङ्घातनाभावेन स्वातन्त्र्यमात्रप्रदर्शितं स्वभावनिष्ठितमाकाशमिवेति अपिश
ब्देनेदमाह समपि वक्तृवाच्यौचित्ये विषयौचित्ये केवलताद्रूप्यभेदमात्रव्याख्यानेन ते विषयौचित्येन वक्तृवाच्यौचित्यं निवा
र्यतेत इति यतः काव्यप्रभेदा मुक्तके संस्कृतप्राकृतापभ्रंशनिबद्धे संघातनिके विशेषककलापककुलकानि पर्याव
न्धः परिकथा सकलकथा खण्डकथा सर्गबन्धोऽभिनेयार्थमाख्यायिकाकथा इत्येवमादयः मुक्तकमत्र मुक्तकमनेनानालिङ्गि
तेऽस्त्वन्येनायापरिसमाप्तनिराकाङ्क्षार्थमभिप्रेतमथवा निःशङ्कमभिन्नं च यत् तस्यैव संस्कृतेत्यादि विशेषणक्रमय
भावानस्थैव निर्देशः द्वाभ्यां क्रियासमाप्तौ संघातनिके त्रिभिर्विशेषकं चतुर्भिः कलापकं पंचप्रभृतिकुलकं इति
क्रियासमाप्तिकृतभेदाद्वेदेन निर्दिष्टाः अवान्तरक्रियासमाप्तावपि वसंतवर्णनाद्येकवर्णनीयोद्देशेन प्रबन्धः प
र्यायबन्धः एकधर्मादिपुरुषार्थमदिश्य प्रकारवैचित्र्यानन्तवृत्तान्तप्रधाना परिकथा एकदेशवर्णनात् खण्डकथा स

मस्तफलानीति ह्यत्र वर्णिनाम कल्पकथा इत्योरपि याकृतनप्रसिद्धवाद्वेद्वेननिर्दिष्टाः सर्वेषां तत्र कथाकादीनां भाषा
यामनियमः महाकाव्यरूपः पुरुषार्थफलः समस्तवस्तुवर्णनाप्रधानः सर्गबन्धः संस्कृत एव अभिनेयार्थं नाटिका
दिनाटकप्रकरणप्रकरणाकाव्यं वा तन्मएव संस्कृतमनेकभाषया मिश्ररूपं आख्यायिका कथा दिना वक्त्रापरवक्त्र
दिनाव प्रयुक्ता कथा तद्विरहिता उभयोरपि गद्यबन्धरूपतया द्वैतेन निर्देशः आदिग्रहणात् चम्पूः यथाह दंडी गद्यपद्य
का॰ टी॰ मयी चम्पूरिति तत्साश्रयेणापि संघटना विशेषवती भवति तत्र मुक्तकेषु रसबन्धाभिनिवेशिनः कवेस्तदाश्रयमौचित्य
१४१ तन्मदर्शितमेव अन्यत्र कामचारः मुक्तकेषु हि प्रबन्धेष्विव रसबन्धाभिनिवेशिनः कवेस्तदाश्रयमौचित्यं दर्शितमेव आह एतत्
141 तथाह्यमरुकस्य कवेर्मुक्तकाः शृङ्गाररसस्यन्दिनः प्रबन्धायमानाः प्रसिद्धा एव सन्दानितकादिषु तु विकटबन्धौचित्या
न्मध्यमसमासदीर्घसमासे एव संघटने असमासरूपायाहि संघटनाया मध्यमरूपाप्यनीति साकाङ्क्षामन्तीविशेषा क्रिया
पदेहृदयवशात्तु थावतीवाद्यप्रतेनावे वक्तानासनीतेन रसतत्त्वबन्धावगा स्यादिति भावः पद्यप्रबन्धाभिनेयार्थाक्तेव
विशेषौचित्यमेवानुसर्तव्यं संघटना तत्र कादिषु कुलकादिषु तु विशेषः पर्यायबन्धे तु रसमासमध्यमसमासे एव संघ
टने कदाचिदर्थौचित्यादाश्रये दीर्घसमासायामपि संघटनायां परुषायाम्याह्वतिः परित्यवात्र कदाचिदिति रौद्रादि
विषये परिकथायां कामचारः तत्रेतिवृत्तमात्रोपन्यासेनात्यन्तरसबन्धाभिनिवेशान् खण्डकथासकलका
थयोस्तु प्राकृतप्रसिद्धयोः कुलकादिनिबन्धनभूयस्त्वाद्दीर्घसमासायामपि न विरोधः इत्यौचित्यमनुसरणीयमनुप्र
बन्धं गुरुषोपनागरिकाग्राम्यालीरीतीनामौचित्यप्रबन्धे यथा रसेऽप्यभिनेयार्थेन सर्वथा रसबन्धाभिनिवेशः

आभ्यापिकाकस्य योलगयवंयवाङ्लात गदेकंदेवंयविवेयेप्रस्थाने निर्वय ननानियमहेनरक्तन सर्वांपि
मनाकृक्रियते एतद्यथोक्तमोविनमेवनस्मानियमके सर्वत्रगयवंयेपिकंदेनियमवर्जिते तथाहेत्रगपिय
दाक्तविक्तविनिवहोवावक्तारसमभावपदितः तदाकामवाद्ः रसभावसमन्विते नवक्त विदुर्वमेवातुमतवा अ
र्गापिविषयोविवक्षितत आभ्यापिकाधारमध्यमसमामदीर्घसमासेपवसेगाट तेगायस्पविकटनिर्वयाश्रये
ताक्तायवनाने तयवतस्यसक्तविमानानात कथायाविकदनिवयमातृयापिगायस्पसर्व्वे सोस्पमोविमसत
मतवा स्थितयुतंदर्शयति समवयोमोविनभातिसर्वेत्रमुस्थिनाः रवनाविषयपणातन्न किंविद्धिमरवत्र अथ
वा पद्यवसम वयोपि समवयोरमोविनसर्वत्र संस्थिताभुवति तत्रविषयापेक्षं किंविद्धि शषवस्त्वति ततसर्वा
कारकं तथाहिगायवयेपितिदीर्घसमासरवनाविप्रलम्भसंगारकस्यायारपि शोभितेनाटकादावप्यसमा
सेवहटनादेरुद्धौराहिवत्तिने विषयापेक्षौ विमसमाणानुरतोपकरणेप्रक्रमेतेव तथाह्याभ्यापिकाया
नामतसमासारवविषयनाटकदावनातिदीर्घसमासावेतिसवटनायाहिगगुमनवा हमोवाशहसेवपत्तमा
स्थितिर्विद्योतकः यथा हियोतस्यतिबद्धि विषयुक्ताद्विसेवितम स्वार्थीययहिवाङ्ः रवसभावावेवकेव
लमिति रवनासेवटनानदिविषयोविमसर्वत्रैवमस्केनेमाह तदेवासौविमविषयमहकादितयपद्य
किंविद्धिमटेवातरेविमविषयतेयसमपायवेननाटकशभवति एतद्यावबुध तदिति सर्वकारमितिक्रिया
विशेषणम् असमासेवेति सर्वत्रेतिशषः तथाहिवाक्याभिनयलक्षणाङ्गापिपदैः असमचैविमादत्तविकिमि

का॰
टी॰
१४२
142

यावत् प्रयोगप्रवादमाह तथेति नाटकादाविति सर्वविषयेष्वेति मन्तव्यः॥ इति श्री काव्यप्रकाश दर्शने अष्टम उ।
ल्लासः॥ ॐ श्रीशंकरो जयति अलंकृतशरीराधीशोभानीतास्मत्कृती अलंकारप्रकाशो यदीयैर्वरसिंह हृद्ये स्फुरति द्भु
तोल्लासे अलंकृतैर्वृतिते समेवोगाद्धारेणायमिणामित्मादियदालंकारसामान्यलक्षणमुक्तं तद्विशेषविवक्षया
ल्लासान्तरमारभ्यते ॐ गुणविवेचनेन कृते नालंकाराः प्रस्तावप्राप्ता इति सम्प्रसङ्गादलंकारानाह तद
दोषाः शब्दार्थोभयनिष्ठाः शब्दक्रमेण गुणविवेचनानन्तरमलंकारविवेचनप्रस्तावप्राप्तः शब्दमूलत्वादेषां।
प्रनावक्ते प्रधानालंकाराणां प्रश्नक्रमः शब्दक्रमं यथोः शब्दालंकारेषु पि स्फुटत्वगादवक्रोक्तेर्वशेषापलिति तामि
तिनामेवाह यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथान्येन योज्यते श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा॥ के
न विवक्षितान्यथाभिप्रायेण यद्वाक्यमुक्तं तदेवान्येन श्रोत्रा श्लेषेण काक्वा वा अन्यथा द्वितीयार्थघटनं सा यायु
नेसेव ध्वनेस्माव क्रोक्तिर्नामालंकारा स्तेयं स्तावक्लृप्तत्वेन सा श्लेषकाकुप्रयोजनतया द्विधेति भेदोक्तिः यो ज्ञेन
इमतमथा करणार्पणाया प्रपञ्चनेयवक्रोक्तिं दर्शयत्नेव श्लेषमाह तथेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिरित्युक्तेति॥ श्लेष
मूलावाक्यो काकुमूलावाक्येवक्रोक्तिरिति मध्यपदलोपीसमासः तत्र श्लेषस्य सभंगाभंगपदत्वेन द्वैविध्या
क्रमेणाह यमेवोदाहरति तत्र पदभंगश्लेषेण यथा नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेतनो वामानां प्रि
यमादधाति हितकृन्नैवाबलानां भवान् युक्तं किं हितकर्तनं ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः सामर्थ्यं भवतः पुर
दरमतच्छेदं विधातुं कुतः॥ अत्र नारीणामिति परस्योक्तिः सम्भ्रमायकं केनाप्युक्तं तदेवान्येन नारीणां न शाहरणामि।

मार्य्यन्ते समंगेनेनस्ये घाटस्यथाउनक्तीमेन्तङेदाद्दस्याणं अमन्दमभुगन्ताम्यासंगितिके नथावैतस्यार्थः नारीणां
वेदउक्कलसाव्रस्मिवशगोघोदिभवस्मिनद्दिजानास्मिसंवेथ्याशीणांप्रियमेवकार्यमित्येवमर्थःपरत्वेनाव्यस्यया
नयतूरयति कश्वेतनवान्तामानामयतिकुलानुप्रियमङकुलमाटयातीत्यनत्वङकेस्पेषेवमर्थः पवंतङनेरे
स्तत्तापिनद्दकृतामनवगाक्षेनिजुयमातुरपतामेवाम्यमन्वानः सूवंवक्ताउनरपिहकृति भवानवलानेना।
रीणानहिकृतेवव शगाहत्वेवितमेवमर्थः इदमपिवचनमत्स्येषहयेनामख्यायाजयति नङतिस्यवलस्य
भावेनप्रसिद्धानामवलानामात्मनःद्विनस्यकर्मनेके दनमद्विनकरणमङवितमेवमर्थः इत्यकाद्विनकद्वि
नमवकोक्ति द्वितीयानवलस्यदैन्यस्याभावोनामनमवलमित्यव्ययीभावः अकुलेनवला सिन्नाशेनप्रति
ष्ठ्यान्मायस्यनाहशस्यपरेदस्याद्विनकेदवियाते भवतः सामर्थ्यकृत इति वक्रोक्तिः अभगान्सवणयथा
ग्रहोकेनेटशीउद्विदोरुणानवलितिमिता विशुणास्मयतेऽद्रि नेत्वहरूमयोक्तवित अचवरुणानिपदस्यभीष
णार्थेनयावक्रोक्तस्यलाहूमयतेनामख्यायोजने काक्वायथाउरूपरतञ्चनयावतहतवदेशास्वघनेनागता।
प्रलिकुलवकोकिलललितेनषाति सखिहरभिमयेमा नायकेमस्यास्ति नायकाः नत्सख्याः प्रवचनप्रा
तिवचनमिदं यथानेघातिनायिकायाकायाकोनगमनेप्रतिनिषिद्धेपिकाकुस्वरेणसखिवेनेघाति अपिनेषा
नोवेमस्यार्याघनयति इति काकुमलवकोक्तिः वर्णासाम्यमनुप्रासः वर्णानांव्यंजनानांसाम्यंद्विशाणामेकस्या
नमयत्नोच्चार्यनमनुप्रासः स्वरवैलादृश्येपिव्यंजनवर्णसदृशानवर्णासाम्य स्परमदीक्तनेमादोसरवेरुणा

का. टी. १५२ 143

पिवमकारित्वात् इत्यस्मिन्नस्मिन् इदं अन्वययमि इदंयथानामस्मिन्रसादौ स्वरसाद्दृश्यमस्तीत्यवमकारित्वात् के
वलत्वेन नमाद्दृश्यमनुप्रासलक्षणप्रयोजकं अनुप्रशब्दाभ्यासपर्यायामासहातोयोगाद्वर्थमाह रसा
द्यनुगतः प्रकृष्टो न्यासोऽनुप्रासः रसादीनामसंभावनत्वाभासादीनामपि ललितक्रमागणसलक्षक्रमागणोवापवि
णेषुकश्मर्थः एवमनुप्रासस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा तद्विशेषमाह छेकवृत्तिगतो द्विधा छेकगतो वृत्तिगत
श्चेति समासः एतदेव स्पष्टमाह छेकाविदग्धाः वृत्तिर्नियतवर्णगता रसविषयो व्यापारः गत इति छेकानुप्रासो
वृत्त्यनुप्रासश्च नियतवर्णविषयः स्पर्शवर्गोप्सगाः स्पर्शाः इत्यादि श्लोकासोललिताः एतयोः क्रमेण लक्षणमव
तारयति किं तयोः स्वरूपमित्याह सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः अनेकस्य अर्थाद्व्यञ्जनस्य सकृदेकवारं सादृश्यं छेकानुप्रा
सः स इति अनुप्रासस्य परामर्शः अनेकस्य सकृत्सोऽनुप्रासः पूर्वः छेकानुप्रास इत्यन्वयः अनेकस्य द्वयोरित्यर्थः ना
नत्रयाणां तेषां हि अनुप्रासप्रयोजकत्वात् तथा च रत्नाकरे द्वयोर्द्वयोः साम्ये छेकानुप्रास इति छेकाश्चाल
यस्थाः पत्तिताः तेषां प्रायशो हि भीतिर्भवति अनेकैकभाषितोपलक्षितोऽनुप्रासश्छेकानुप्रासइति उदा
नत्राहुलपतिसंदमेदीकृतवध्वः प्रांशी दद्यैकामपरिलासमकामिनीगं दुर्योदुहो अत्र स्पष्टमेदीति तकाट
कारयोर्द्वयस्य गंडुयोदुहोमिति नकाद्दुकारयोर्द्वयस्य च सकृत्साम्ये एकस्याप्यसकृत्परः एकस्यानेकस्य च
द्वरः साम्यमपरो वृत्त्यनुप्रासस्त्वन्वयः एकस्यापि शब्दादनेकस्य द्विर्बहुकृत्वो वा सादृश्यं वृत्त्यनुप्रासः विविनिषु
वैकल्पिकं दाय वर्णेन नानुप्रासप्रकारान्तरमन्वयः नहृतोऽनुप्रासो हि वृत्त्यनुप्रासः वृत्तीरेवलक्षयति तन्माधुर्य

ओजकैर्वर्णैर्न्हृपनागरिकेष्वोजे ओजः प्रकाशकैस्तल्लपरुषा नागरिकायाविदग्धवाचोपमेतोपनागरि।
का ग्राम्येतरेण तत्लोके ग्राम्यकरणोत्थ्यमग्रयपादः एतदुदाहरणमनुसंदधाति उभयत्रापि ग्राम्यहारहतमग्राम्य
ता विविवनालापे अनेनागरागमस्तिसमिति मर्भा शुद्धमनःकृतमेतत्त्वोदाहरणमयेनमध्यः कोमलाःपदैःपदैःशैथिः
ल्यमोपयोजः प्रकाशकाभ्यामितरेषमधुरेदीर्घसमस्थः अप्यापकनामान्तरमाह नामुवकविदूषणतिवदे
ति अविदग्धयावनितानागरस्यालिङ्गनमसामान्यस्योपचारः उदाहरणमसायधनसारेकहृदाहरणवकिकमले
अलमलमालिङ्गनालैरिति वदतीति दिवानिशि वाला मधासंयुक्तानांवर्णानोद्गमानां लकारणावमथुरपरु
षेतराणामोजनानांबाहुल्यात्कोमलत्व इतीनामेवनामान्तरमाह केचिदिति वैदर्भीगौडीपाञ्चाला।
ख्या रीतयउक्ते विदर्भादिदेशग्रामाउयेद्दृशेनाललितवर्णसंबद्धेनवैदर्भीमाहिमस्तारीतयः तथा वैतत्ह
ताणांतत्रैयथानेत्र ततद्दृसोपकारेणत्तत्त्वमेहृशसमुद्भवाः ललितनारीतयोगौडीवैदर्भीमागधीतथा गौडी
समासभूयस्त्वाद्वैदर्भीतनदस्मृशः अनयोसकरेयत्तपाचालीसाविनिविस्तरा सास्वनीवश्रस्पृष्टादाषमा
त्राभिः समग्रगुणगुम्फिता विपर्वीसुरसोभाग्याः वैदर्भीरीतिनिष्ठती यथामतीष्विनासैनिरुद्देशेदेवताल
यः कोविदोकवनाः वकैवषः पदसद्देन भ्रमरस्पपल्लवशरीधयचेनतज्जातवपत्रिलाः समसत्त्वामसद्देपदामोजः
कांतिसमन्वितामगौडीमितिविजानंतिरीतिरीतिविचक्षणाः यथाउन्मीलन्मधुगंधलुब्धमधुपव्याधूतचू
ताङ्कुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः नीयंतेःपथिकैःकथंकथमपिध्यानावधानक्ष

कां
हें २२
१४४

ग्रामग्रामणस्समासगामरमोल्लासेरमीवासता: ग्रामसिद्धस्वभावेनेवग्रामोक्तायमाश्रिताम् मयूरंसहृ
मारेखपोबालीकवयोविद्वः यथामयूरयामयूखोपितमापवीमयूखमस्तिहिसमेपितमेयथा मयूरकंगान
यामृहृद्रंन्मरंयुनिष्पन्नानिष्पन्नादरमृङ्गेगो मारमारभटेकैशिकीमातनोतिमृत्युमतहाहनयस्ताभटेक्षवो
पशोग्गानेदमयोगःतथावतयेनलूलतां यावाक्ययानान्तपतिमृग्याज्याहीवजिनाससूनपावशका ह
नामेयथेभेरतमयोऽन्यासाभावतीनासमवेहि लिः यत्रावपातसतिलविनानिकेद्यानिमायाकूलनेमिट्टा
जालविद्याणिशुद्धानिवनयहविमितानाहशीमाखभटैःलेरिति यामसत्वागानेपच्छविशेषगुक्तात्मीसगताया
वहुगीतसूना कामोपभोगमृत्तेरामवावानाकोशिकीहतिमृदाहरेति यामाविकेनानमगणेनयुक्ता।
यागेनहवेनसमविनाव दृषोकृटामहृतशोकभावोसामान्वनीनिमष्यितेदहनिः शाखस्वलाटाव
ग्रामेभदनासयमान्वतः नानार्थमात्रमभेदएाभिमानानन्त्यानांग्रातिपदिकानामनुग्रामेलाटावग्रामः
ग्रेवेकार्थयाद्वयोः पदयोः महोखेतियोरेकोविवेयतयामान्तद्यतयान्वीयतेइतिनानार्थभेदः इत्युमेव
हृतिःशाहूगतोनुग्रामसुशाह्वार्थयोरभेदणान्वयमात्रभेदाला टजनभहभमाल्लाटानुग्रामसःशाहूगतेनतिवा
णोनुग्रामसवेलवतणार्थे अन्वयमात्रेतिलक्ष्मणानानीतियभेदमुद्राभावनिरूलिवात्रलसार्थगपपश्चम
लेकारविमर्शिमाणिमितितेदायलम शाह्वार्थयोरभेदणवपदानुग्रामसरमवे ग्रमेइतिग्रातिपदिकानुग्रा
सववादिखवकेदार्थे ग्रर्थेतद्विशेषानाह पदानामसः सइतिलाटानुग्रामः पदानामिति वहुवचनंनिर्दे

लोवस्यमाणो त्यैकपदत्वमाससमन्वयेके दार्थ्ये ॥ उदा॰ यस्यानस्मविषये पितादेवदत्तनस्मिद्दिनदीपितिलस्म
यस्यावस्मविषये पितादेवदत्तनस्मिद्दिनदीपितिलस्म ॥ अप्रवत्तु निहितकृत समासानि ॥ अन्योन्यमाणो नपवि
षयनाभामनेयनामर्थभेदः पदत्वमपि अपिशास्त्रेनसङ्गतिमस्तूयते ॥ उदावत्तुनेव ववर्णिनामास्तुस्याससम तथा
का: तथाकार: क्रतुश्रन: कुलिक विकलोभवेत् ॥ अयंतथाकारमेकमेवपदंहिरूकमित्तिसर्वेस्माइद:तथा
वायेकमस्तथाकारणा हस्मविधीयते॰ तथापानन्तरेनामर्थमितिनामर्थभेदः हस्तावेमयनमवाः तान्तःसहस्म
हसोयहेनिशतः समासार्थ्येइति प्रागस्यणा विवत्ते ॥ अयतिमध्यहनिर्वेनिविहत ॥ अन्ययहेमोभिन्नेसमास
स्थितस्यवानन्तरस्मिन्नेकस्मिन्नेव समासे सहसहस्यासमासेसमासाभावे वा पकसेवनामन्तः प्रतिपदिकस्यन
नसात्रुणपरसः हस्मितेनेपदेनस्याभेदकत्वेनेति गदस्यायोनमनादेषिनिदिनमेरामेदयमर्थः ॥ उदा॰ सितकम्
कर्हतविरविभाविभाकरनाकारयथसितोयवनवकीर्तिः योरुषकमलाकमलसापितवेवालिनाल्पसह
विभाकरनाकारस्यौक्तनेयरसितोयवभूपते ॥ नवकीर्तिःसितकस्यवेशस्यैकवारशमयल्लट्टविरविभाप्रभा
वसेनारश्मीनवेवालि तथ्यमापियमिहापिकमलाहस्यास्याहियनुसमानितिनवेवालिनानसापद्य योरुषपराक
मयवकमलेनिवासस्थानेयसालाहशीकमलाश्रीलवेवाल्मीतिकेवित ॥ नयप्रातिपदिकनवृत्तः ॥ अयंसितक
रकोविविधमत्तानिवेशान्यातिपदिकमानेकोस्मिनमासविः साम ॥ रुविरविभाविभाकरानावेविभाशहसमा
सिमयाः समासयाहिः साम ॥ योरुषकमलाकमलनारकमलानामहमाप्येवसमसमासमन्यासमासितनयवीहिः

साम्ये पतन्तयुक्षे पयते नदेवं पंचधा मतः वक्तोपूरा नामैकः एकस्यापरस्याद्वितीयः नामत्र एकस्मिन्नसमासे तृतीयः अभि
न्नेसमासे चतुर्थः समासासमासयोः पंचमः इमे पंचधा लाटानुप्रासस्फुटः केचित्तु वमनुप्रासः पंचधेत्यनुप्रासेदयते के
कानुप्रासः एकः वैदर्भीहृद्यानुप्रासो द्वितीयः गौडीहृद्यानुप्रासस्तृतीयः पांचालीहृद्यानुप्रासश्चतुर्थः लाटानुप्रास
पंचम इति व्याचक्षते तत्र वैदर्भ्यादीनामेकैकेन वृत्त्यनुप्रासेन संग्रहात् अथैतसत्रूपाभिन्नानां वर्णानां साधुनः श्रुतिः
यमकम् वर्णानां स्वरव्यंजनसंघातानामर्थाभिन्नानामर्थेन क्रमेणाभेदवतामपि अथ भिन्नार्थानामसति साम्येनैव क्रमेण तथा
वर्णानामावृत्तिः श्रूयमाणानां तेनैव क्रमेण पुनः श्रुतिर्यमकमित्यर्थः समरसमरसोयमित्यादावे
केषामर्थवतां अन्येषामनर्थकत्वेपि भिन्नार्थानामिति न पुनरेनैव क्रमेणेति तेनार्थसतीनां पुनरुक्तम् अथ एकस्य समराशब्दस्य स
ग्रामवाचकत्वेन मरस्य न देवावकत्वमिति भिन्नार्थानामिति पदस्य सङ्गतस्य सर्वथार्थसतीति पदमित्यर्थः तथाहि न
वपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपंकजं मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः
इत्यादौ पलाशपलाशेति सुरभिं सुरभिमिति च द्वयोः सार्थकत्वेपि कृष्टहिलतान्तलतान्तेति वक्त्राणां एकस्यानिरर्थकत्वेप
रस्य सार्थकत्वेपि यमकम् सरसमयम्भुतामसलाद्द्रव्यमूर्त्तस्यनलयानलिनीमयोजलपयेदेवतयास हशी स्फुटनराग
तारागरुविदधौ इत्यत्र नरागतरागेति वक्त्राविदयानिरर्थकत्वेपि यमकं अथैतथार्थानामसति पुनः सर्वथा
भावइति तथा समस्तस्य नयनपितैस्वितयाभिः साहित्यभावः स्वार्थत्वमसतिपदस्यार्थमाह सेनादिमारसङ्गा
नादिव्यवलतात्य तेनैव क्रमेणास्थिता सदारसस्यव्यगतयमागौतिचित्रमेदेत्युत्क्रमपाठः अस्मद्यनेनवक्रमे

णां वर्णानामावृत्तिः सैवच्छनः कृतिरिति न कृतं स्पष्टाक्षराणां नार्थवाचकत्वाद्विशेषकाव्याङ्गीदृशमर्थः तस्याविशेषा
नाह पादेन स्थानगाहत्तिः तद्यामनेकनाम पूर्वः पदस्यापचव्यर्थांशः पादस्यतद्रागत्वं तस्य पादस्याभ्यासा आदिमध्यान्त
रूपालेषु हत्तिः स्थितिर्यस्य तादृशस्य तद्यमकं अनेकतामानन्तर्यानीरुच्छेः आनेनमेवहन्याह प्रथमो द्वितीयादौ
द्वितीयस्तृतीयादौ तृतीयश्चतुर्थे प्रथमस्त्रिषु पीतिसम प्रथमो द्वितीये तृतीये चतुर्थे इति प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृ
तीये इति द्वन्द्वे एव पादस्य येन वभेदे प्रथमपादो द्वितीयादौ त्रयस्यादिमृत्युपः आदिशब्दाद्युपस्थायां तेन प्रथमपादस्य
मूवस्थायां कदाचिद्द्वितीयकदाचित्तृतीयकदाचिच्चतुर्थयमनाद्यथाभेदाः द्वितीयस्य तृतीयचतुर्थयोर्यमनाद्यौ तृ
तीयस्य चतुर्थमात्रयमनादेकः प्रथमस्य त्रिषु पिसंभवयेन यमनादेक इति समभेदा प्रथमो द्वितीयपञ्चने तृतीय
श्चतुर्थेऽनेकः प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीये यमेने समसमः इत्यपादयमकोनववर्णार्थः अथ्यान्ति सोकाहनिस्तुति
द्वे अधस्यास्य काधस्य पवपादयमकसोकादशभेदाउक्तानन्तरागयमकामाह द्वियाविभक्ते पादे प्रथमादिपादा
दिविभागः पूर्ववद्द्वितीयादिपादादिभागेषु तत्रभागानभागशतिविंशतिभेदाः द्वियाद्यन्तनेन विभक्ते पादे स्मोक
स्याष्टौ भागाः संभवन्ति तत्र पूर्ववत्सादयमकमत्रयमवस्थाया प्रथमपदादिभागस्यकदाचिद्द्वितीयपादादिभागे यमना
देकः पवतृतीयपादादिविभागेद्वितीयः चतुर्थपादादिभागेस्तृतीयः द्वितीयपादादिभागे द्वितीयः चतुर्थपादादिभा
गेस्तृतीयः द्वितीयपादादिभागस्य तृतीयपादादिभागेचतुर्थः चतुर्थपादादिभागपञ्चमः तृतीयपादादिभागस्य चतु
र्थपादादिभागेषष्ठः तथा प्रथमपादादिभागस्य द्वितीयपादादिभागस्य चतुर्थपादादिभागेसप्तमः तथा प्रथमपदादि

भागस्य चतुर्थपादादिभागे द्वितीयपादादिभागस्य तृतीयपादादिभागे यमनान्नवमः तथा प्रथमपादादिभागस्य चतु
र्थादिभागेषु समुच्चयेन यमनाद्दशमः एवमन्तभागस्याप्यन्तभागेषु यमनाद्दशभेदाः इति विंशतिर्भेदाः श्लोकान्ते
का° द्वितीयविभागावृत्तिः यथा पादस्य मध्ये श्लोकावृत्तिः महायमकाख्यया च मकारिणीति तथा पादभागानां श्लोकान्ते विभा
टी° गेन चतुर्भिश्चतुर्भिरन्तरैर्नवमन्तकाविति इत्यर्थः द्वित्रिचतुर्विशति विधा विभक्ते पादे सर्वत्र द्वाव स्थयायमनात्रिंशद्भेदाः
१५९ प्रथमपादादिगतो माद्यादिभागो द्वितीयपादादिगतेष्वाद्यादिभागेष्वन्तेष्वन्तर्वर्त्तिषु क्रमेणानेकभेदं चतुर्धा विभ
क्ते पादे प्रथमपादगतस्यातिमाद्यस्य भागेऽन्तरद्वये द्वितीयपादगतस्य प्रथमाद्यस्यादिभागेऽन्तरद्वये यमने कदाचित्तृती
156 यपादगतस्य प्रथमाद्यस्यादि भागेऽन्तरद्वये एवं द्वितीयपादगतस्यातिमार्धस्य भागस्तृतीयपादगतप्रथमार्धादिभागे इमे
वमादिप्रकारेण तत्पादयमकमन्तयमकमिमादिसंख्याभेदकल्पनादसंख्यातमित्यर्थः अन्तादिकमाद्येन केन तत्समुच्चयः
प्रथमस्थानखण्डः कदाचिदादिभागेन कदाचिदन्तभागेन द्वितीयस्य समकदाचिद्द्वितीयस्य द्वाभ्यामेव भागाभ्यां समु
च्चयात्समभिमतोऽर्थः मध्यादिकमादिमध्यमन्तमध्यमध्यान्तकेते त्रैधातत्समुच्चयः मध्यखण्डः कदाचिदादिखण्डस्य मा
ध्येन समः कदाचिदन्तखण्डस्य मध्येन कदाचिन्मध्यखण्डस्य तथा तेषां चतुर्णामेव खण्डानां समुच्चयेन सादृश्यम् तथास्मि
न्नेव पादे आद्यादिभागमध्यादिभागेषु नियतेव स्थाने आवृत्तिरिति मध्यान्तयमभेदं अस्मिन्नेव चतुर्धा विभक्ते इत्यर्थः इम
मेवं तत्र तद्यमकानामनेकप्रकारत्वं यादृशीनाडीयुगीगणनेनेत्यर्थः उपसंहरति तदेतत्काव्यमार्गभूतमिति नातिसुभरत्व
लोकाने दिङ्मात्रं चोदाहरिष्यते तदेतदक्रान्तमिदं यमकं सोपपत्तिकं विलक्षकमनये तदिव काव्यस्य गाढभूतं ग्रन्थि

हृतासिमेनत्पभेरेनामोमावैलतलेपमवलत्तानकृतमनोविशेषस्पार्शीनेपियथाकथंचिन्मासात्मनोविषयः
प्रदर्शितेश्रमंथः सत्तारीभरगोमायमागाथविहूमोरवेशम् सत्तारीभरगोमायलतलेहरिष्यिवीजय अयमयश्यमपार
ल्लतीयपादेयमनेमथिल्ल सतीमारीविभर्तपोसयतीतीदशीवामो ऽमाङ्गवानामयतिमाकृतोमेनाहश्शे विसृशोवे
रमातायसनाविशीर्णोऽग्रोरीगामिवाद्गिलिनोयेवेनाहशोरगाः सेग्रामायमेनाहश। एवसमायोनिर्थोजस्त्वतनः
हरिष्वितीजेयमन्वयः विनायुमेनोनयनाहसवोदिनामहाजनोदीयतमानसादरम् अयमयशमल्लतीयपमनेहिती
यस्मतश्चेयतनतपतेयतमायाउथ्यामिनल्लिषामादरुः देवानिदरालेमेनाहशमेनः पापसपायधेविनानयनानीतवला
तथेवाहस्त्यागानवादतीसहसवादिनानत्थाहसवादिप्रादिशहात्मवलाधुखिषुनयनाससीक्रवेतयमेनोत
कैनेवविनापत्ताणयसहाजनोमाहात्मानाग्रहयः प्रस्नोद्धमानसात अप्रीयनादेवदतश्रमन्वयः कोदृशानम
दृशुतसवमजतिलिपतीतिमहाजः कृपगः तेनोदयितश्गीलतीतिमहाजनोदी सत्तारीभरगोतृश्गमवलेवितता
देव सत्तारीभरतोवश्यमवलविततादेव सर्वधारणमानेषीद्वानलसमस्थितः सर्वधारणमानेषी। श्रुगाल्लकेन
पत्नोतेसकश्चित्यसिद्धः आरमरीणासहदेसर्वदासर्वस्मिन्कालेरनेसंग्राममानेषीन् इतिश्लोकद्वयेनान्वयः
सकोदृशः अवशंपसतेनयथमेनगुणीनारेभतः सर्वाक्रियासनगोतेवारंभमानोहुकारस्लमिकृतीतिसंवरा
रणमानेषी तथाहवानलेनहावाविनासमः सहशः स्थितः तथाःवान नवानमवलतीमवानशायेनः थोरश्रमथुः
आरेशाउसमहकोदृशोअवलेविनेनारवेनतणासहदोदनिवासार्थेयेनपवववरो इतिपाठः ततःवशंपवशोभृव

कां॰ सू॰ १४७ 147

एवमवलेवलहीनेनथ्याविततनआखग्राकेदोयेनैतादृशं अनेनसदिमख्यामविख्यांवेलानुवेदयो यावमात्रेवभज
नेप्रमाणेनमानवेदयो यावमात्रेवभजनेप्रमाणेनमानवेदयो अथद्वितीयपदासभागस्यवनर्थपादस्यभागेद्वितीयवि
भक्तेयमनम् यदानतोयदानेतानवानयेनधाम्यये शिवेदिनोशिवेदिना स्मरादिनास्मरादिना सर्वेणासदयग
लके अथप्रथमपादायेस्वानायेयमाने तृथ्यवपदेस्वपितथ्यावाथः याम्नेनमद्दिमख्यामविख्यावेयाब्रह्मणाकेद
नास्तासेब्रजानानिवा एवप्रमाणेनमानवेभक्तिजेनमात्रेवजननीवयादयाभजते तृष्यायदानतः यस्याप्रमाणेतोजना
ये अथयस्यभावदस्याविपूदाननः नयस्यानेतेस्यविद्यातेनयातिनगाकुतिनोदेदीपावपाभ्यादिनामेत्रकुलानां
ख्याशिवख्रियः अस्मेदिनवेष्टितयमालिाटशो नथास्मरेणकाममनुमितामात्मपशक्यामनभिभूतानास्मरामीम
त्वयः सरस्वतिमसादनेस्थितिविनतस्वति सरस्वतिरूक्तेवरूक्तेप्रसरस्वति अथप्रथमपादाद्विभागोद्वितीय
पदानभागेततीयपदाद्विभागेचतुर्थपादानभागेपवयमाने अर्थस्वदेसरस्वतिवाग्देविस्वतेतस्तुतिशाधेनस्य
स्मादः रगक्तनथाविनमेवसरस्वालागुरुलस्मिस्थितिस्याने क्रूरः नथानेवशारीरमेवरूक्तेवेणग्रगेपाविः
पाव तस्मिन्निस्यावस्थानान् सरस्वतीनदेवसरस्वतीनमाश्रामवरणेशारीरोविनोदिनवाग्पूपनथास्थितेमर्थः
स्मारस्माकदयेणाकदयेणासमारस्मा पादवाणाविप्राणानाविप्राणाशरवेवा अथप्रथमपादस्याद्यभागः द्वि
तीयपादस्यान्त्यभागेअन्त्यभागस्यादिभागेयमाने नवाणरनतनः पारद्याख्येरततः समारयमस्तनवान केनस्मकेद
येणाकेदयेणादेकारेणकामेनसमद कीदृशीः सामेःपतिविशेषैःपवेकेमदिनानथ्या नवानितदेवमहनेरवा

वे विकल्पे अर्थान्तरसारं अवसात्तत्र पस्तव इति क्रियाश्रयेण प्राकृतभाषार्थः अथ एवं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि से
पुचवृत्ताति सामर्थ्यात् कृत्रिमज्ञाणां मित्राणां च तत्पात्मजः अत्र वसतीति विदग्धाणां शब्दस्य च भाषाणां शब्दस्य च प्रकृ
त्याः स्मृतः सामर्थ्यात् कादिम वक्तानां केटतेट्टकायकरणे स्वेतयोः अर्थकल्पना स्मृतः अत्र विभक्तेर्भेदात्मकत्वे एव भिन्न
त्वेनेदम् उदाहरणम् रजनिरमणमौलेः पादपद्मावलोकक्षणसमयपराप्तापूर्वसम्पत्सहस्रम् प्रमथनिवहमध्ये जा
तु चिन्तासमासादहस्पृष्टचित्तहविः स्यान्नेदितास्मात्तु यामे अत्राहंस्पृष्टचित्तहविः स्यां भवेयमिति तथानेदितानेदितान्तस्य
भावो मे स्यादिति समस्यापूर्वमयोरुक्तकविवचनयोः संधिकार्यं समासरूपात्तूल्लेखः सर्वत्र हृदयं सर्वं स्वामिनं भवके इत्तरीयन
योपकारसाम्यमाधायासितप्राकृतपादेनकोऽर्थः द्वितीयस्त्ववादेसवाक्येऽद्विदेतस्कारत्वं सर्वस्थानस्थं सर्वं त्वं सर्वं य नेह
वाक्यः तथा केऽदमि स्यादिभेदेन सरः अवणा मम उपकारसाम्यमेव नयहरय प्राणा स्मि आयासो विद्यते येन नाद्य
वने नेत्री विक्रान्तत्रिविक्रमारयेति अत्रेदं रेतिशिवपदेन विभक्तेर्वाचपदेतिद्विः भक्तेस्समरूपाल्लेखः एवं भवन
यासितन्निवृत्यापि नेयः अत्र विभक्तिविशेषाश्रवणात् पृथावभक्तार्थेन तथा प्रमेया अपादिति विभक्तेः पृथक्श्लिष्टः
श्लेषोऽपि सभङ्गासभङ्गपदत्वेन द्विधा प्रसिद्धः तत्र सभङ्गपदं प्रदर्श्यासभङ्गपदमपि दर्शयन्नाह भेदाभावात्मकस्याभेद
त्तिवत्संभवेन नवमोपीति अपि भिन्नक्रमः इत्यायोसक्रमणायाणां पतकेइतणात्समः शतकोटिदत्तानिविश्र
द्विभुवेदसरोजेन योसकृदारवारयरमायाणां वैरिकुलानां पलाणां सदृशां लोके दत्तानां ताल्लेनैवकाल्पनत्समः
समर्थः शतकोटिरत्नकोटिशतं दत्ताविनरतीति शतकोटिदत्ताभावविभ्रम विद्यथानापादितानामिद्धःश्री

का॰
टी॰
१५८
158

ष्टः स राजेत्येकोऽर्थः तथा योः सकल यशोगोचराणामुत्तमभवेशेलानामपलकेर्देवपत्नीणोऽन्नवेत्तमः शानकोटिर्वित्ते
नेनघातितेऽरुतीतिनसम्भाव्विभ्रत विभुर्येरूः देवानीपतिशक्रोराजतेइतिद्वितीयः अत्रद्विसर्वाणिपदानासभो
गत्वेव अत्रद्वितीयार्थेसमुपनाशकामपहरति अत्रप्रकरणादिनियमभावाद्द्वावप्यर्थौवाच्यौ विचारितेवनट
नेकार्थस्यशब्दस्यवाचकत्वेनियन्त्रितेसत्यद्वितीयोलासेरम्भककदनविकचाभजन्तोनालनलेः संगतमारथाना
निरस्तदुःखोद्भूतविसमग्रः पद्मादिवित्तः अमरणायुष्ठवभिन्नादावसभंगतेनेकरूपस्याभिन्नप्रयत्नोच्चार्यस्यशक्तकस्य
द्विपदस्यानेकार्थप्रतिपादकत्वयत्रतत्रैकस्मिन्शब्दे द्वयोरर्थयोरेकस्मिन्गगनफलस्ययवद्धिक्षिप्तः नावरुद्धस्य स्लेषः अत्रैव
नालमित्यादौसभंगानेनप्रयत्नोच्चार्यत्वमिवतत्रशब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेनश्लिष्टत्वात्कथंश्लेषः द्विविधोऽयमुप
मादीनामतिभासेनोत्पद्यतेइतितद्बाधकत्वयासर्वालंकारापवादोऽयमितिप्राचीनालंकारिकमितिनिवारणायपूर्व
पक्षयति नत्वस्तितत्रादिगुणभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणांतदभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणांवशब्दानांसदैवअलंकारत्व
स्यातिभासत्वनिर्देशः शब्दशालेषार्थश्लेषयोरितिद्विविधोऽयमर्थालंकारमध्येगणितोऽनुमेतिकथमयंशब्दालंकारः
अलंकारान्तरप्रतिभैवात्रनिर्देशः तथैवतिबहुव्रीहिः सभंगः शब्दश्लेषः अभंगस्तुअर्थश्लेषइतिभावः अत्रोत्तरमाह उ
च्यतेइहदोषगुणालंकाराणांशब्दार्थगतत्वेनयोविभागः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवव्यवतिष्ठते तत्र कुट
नमिनादौनदरुकौस्लेषेपिरक्तकदाशिशब्दः स्थित्रमेवश्लेषः अवसेते नवहरणपल्लवनमित्यादिशब्देषुपरिवर्तितेषु
परिस्फुरतीमनोज्ञापिशब्दहेतुकनाकहालंकारत्वमेवेमभावः एतदेवनिदर्शयति तथाहिकहतादिगाढनाय

निशाकरानियमांसानुबंधानान्‌यापावेहीरमारवीणांपसितांशाब्दादितापंचयस्य॥ ग्राणाः शाब्दोपसंा
सा विश्राणानत्नविश्राणांपलिताशाह्वाहितापंवयस्यनत्नावाचकनामलिंगस्दितेमर्थः मधुपराजितपराजित
मालिनीजनमनः स्मनितरभिर्ध्ये अथनत्नवृत्तिनत्नादिदविसवृक्तादिननानवतनानवनेजगत्‌ अत्रवनर्थाः
विभक्तेपदेसर्ह्हितीयभागस्तनीयभागियमातेउपसर्हिति एवंवैविधासर्व्वैः स्थितमन्वन्तेय स्मघलत्यया
ति वाच्यभेदेनभिमाद्युगणपद्माद्यागः स्त्रशः लिंगनिशाब्दाः स्मेषोभावतनादिभिरष्टधा शाब्दावाचकावाच्य
स्याभेदेपृथभेदेनभिमाद्यपिवृगणपदानुसर्वविनैः कैश्चावाचादिनायत्‌ लिंगनिभिन्नस्वरूपतानुभजंतिसमु
पालकार्यतिलत्नाणं अस्माववनादिभिरष्टधेतिविशेषकथनम्‌ अथभेदेनशाब्दभेदर्शितदर्शनेकाव्यमागे
स्वरोनगणपतेशनिवनृयेनवाच्यभेदेनभिमाद्यपिशाब्दाद्युगणपद्माद्यागोनलिंगनिभिन्नस्वरूपंअपहूनेसस्वभः
शाक्तशाब्दमाद्यामीमादीक्तनाववस्वरशाब्दभेदानतकाव्येयदि स्वरसमाहितेवोक्ताद्यागोभिरनर्थः अतएवादी
तिस्वरस्यसाद्विशाहस्यादिमाद् सववर्णपदलिंगभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानांभेदादष्टधाक्रमणोदा
हरणानिभ्रलेकारः शाकाकरनयकपालपरिजनोविशालोगोभूर्गीवरवहवधकोगनर्याः अवस्थ्रयंस्यागोभा
विभवतिसर्वामरगौरीविधौवक्रमर्धेस्थितवनिवयकेशवनमी अत्रविधाविति विधिविद्वस्यरयोरिकाराकार
योर्वैकारास्वरूपनानस्तेषः इत्युकानस्वरयात्रभूषितिनिः शेषः परितनदेवविलसत्कोणगदनेसमस्तिसमसा
वयाः सदनम्‌ इत्युनिकानेस्वरमयागोदरणमयागोपायागोयभिरव भूषितो॥ लेकृतोनिः शेषः परिजनो

का॰
टी॰
१५७
159

यस्मिन् विलसंतमनेकरेणवो गजालानं गृह्णन्ति संकुले नवमण्डने शृंगे रेत्सेकोऽर्थः द्वितीयस्तु शुकनासेशिम्नन
मानिसरस्माक्रीडादिविहीनशब्दस्य पायस्थानेषु विदधितो भूषितश्चास्तरणाभावाद्युक्तिलपन्नासीनो निःशेषः
परिजनो यत्र विलेपकृष्टेषु संततपवमान्को विघ्नमानाश्चैतेरेणवस्तेगृहीत अथवा विलेपसंक्रान्तरेणवश्चैते
गृहीत मिति पदं योगेन विलसणसमासनामरेसेभः भक्तिं यद्भविलोकनमणिवीनी नीलोमलस्यैनो ध्याना
लेखनेनासमाप्तिनिरंतनीनेदिनमध्ये लावण्यमहानियंरमिकनोलन्मीइशोस्तनवतीशमाकेकृतनाभ
वर्तिशमनेनेवेनत्रुवीहरः अर्थवचनसंबोधितांश्रनन्दीलिंगनशसकलिंगयोरेकवचनद्विवचनयोस्सम्बरूपा
सामासेन संबन्धः महोदहरसेधमेतमव समासेगमागमादरणोद्रवत्रसरणोते विन्नमोदमवमरउमेमद
साश्रयं संकृतेन महाराष्ट्रभाषयोः शाम्नानामेकार्थपाक्लेशः अयमनावत्संस्कृत शूद्राष्टः देमहूदेउनमव राणि
नियच्येमु समस्त संयंमहावेदाः संस्थवीयियमानयागमादरणे शास्त्राजेनेसममसगमस्यागामस्क्रि श्रद्धामवरत
शास्त्रामस्केरेवरेणिन सज्ञेनेरनिस्ह संस्कृतपदस्य भावः यत्रकं तस्माकास्य प्रमाणेनकार्याकार्यविनिश्चये श्रुति
देउमेपार्वतिहसनेहमः महादेवेन यावनेतेसामहस्सामामोदासनो श्रवसंग्रमगोवकृनिनदासरणाश्रमरणायश्चे
नाहेरानेविनमोहवेनमोजासेदरनाशयेति महाराष्ट्रभाषार्थो यथा देहरवहृदसंव श्रपत्निय समंथमे रसः
रागंसहमसे हेमदेहि तत्याणेन: अरमाकेगमागमानसेसारान नमवसंतमावशाअविद्याप्रपंचायमाश्रामसं
आशांदयविकिहिमानदेहीनर्थः मेवमतेनेमरणेशारणेपायमोक्षणिमेवविनमोहविधेनानाविधेनन मा

नुमासाहचर्याच्चार्थेनाभिधीयते छन्नाश्रुपमादयलङ्कारवन्तद्भावात्तु विधायिनो देवशाहार्थे गन्तव्येन व्यवस्थापयेते कुष्ट:
नादयोर्वैधर्म्याच्छन्नादयोगुणा अनुमासादयोऽलङ्काराः तस्य शाहृस्य भावाभावानुविधायिनोऽदन्वयव्यतिरेका
नुविधानादर्थगतत्वेन व्यवस्थामाश्रयन्ते शब्दः कष्टनादयोहि सम्भवता हृदेशग्राहृत्वे वैनेपरिवृत्तेन तस्मिन्न भ
वैतीमनोत्रशाहृत्व अर्थत्वादि त्वचूत्तेपि शाहृपरिवृत्तेनेनविवृत्ते इस्तनोमीशामार्थेन एवंगुणालंकारयोर्वि
योजनम् एतद्वैतत्रहि भव्यवस्थापयति श्लेषवपलवानाम् भासाकस्वितत्सेनेमत्रामेण शाहृश्लेषः अर्भातमेषो
वात्सोपफललल सोहितप्रदेतिसभेगशहृसेषवम् पल्लवविवानामव्यावाकको भावतोरीश्रीयोकवोपाणीनाभा
विराजिना अस्मापनेमृदितया प्रदलेभैवतनफललशुद्धि इयनसि लुहूः साभिलाषोपयोगिजनसस्मिहित
प्रदतिभवानीसत्तनावेकार्थः भवानीकेवम भानसघेवमातः संख्यापिकेदशीपल्लवनाम्नाश्चेनेभास्वतः सर्वेषा
कतारश्मयस्ते विराजितानुस्वापोनिद्राश्लेषोऽयमर्थः नस्य प्रबोधस्यफलेपरमेशस्मरणादौलुब्धानां जनानाम
दिनप्रदावाकितप्रतीनिहितीयोऽर्थः इत्येतोऽवपथ्ये पतकहसस्त्वेव एवस्फुरितोनवनमति वर्ततेइत्यनोदेतोःम
भगणाम भगसवेलषणमाहृत्वेन भवोपपन्नेनवभंगस्याथेनमिति अर्थश्लेषसत्सिद्धानमाह अर्थश्लेषसनस
विषयोऽपुत्रशहृपरिवृत्तेनापि नश्लेषनत्वइनयथालोकेनानुतिमायातिलोकेनायामयोगानि अर्हाममहशीहृति
तलाकोदेववलस्वच अयमल्लोनाश्वतमायातिसल्लोनेवतिनोचनामिमेवपयोयानरपालाक्कसपरिवृत्तेनापि स
मस्यानपायादार्थत्वमितार्थः अलंकारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमप्यवारयति नचायमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः स

का° टी° १५० 150

षः अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरुपमा अत्र सर्वं प्रतिभातानोपमाश्लेषोस्मैर्दितः स्यात्किं तु सर्वं प्रतिभातः श्लेषप्र
वोपमां साधयतीत्यत्र श्लेषस्यालंकारांतरप्रतिभानोत्पत्तिहेतुरित्यर्थः श्लेषस्योपमासाधकत्वे उदाहरति तथा।
दि यथा कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्कचतितरामिति सामीप्ये गुणसाम्ये क्रियासाम्ये उभयसाम्ये वोपमा तथा सक
लाकलंकशुभमितज्ञातसंप्रति हयाः शुचिबिंबमिवोत्साहो शाह्यमात्रसाम्येपि सांशुकेव कवेनिव भानिवशीकरोति दोष
नैवमर्थः अत्र मनोज्ञमिति गुणसाम्यं कचतीति क्रियासाम्यमुभयोर्वामिलितानां साम्यं यथोपमोत्पत्तेर्हेतुः तथा
सकलकलेति शाह्यमात्रसाम्यात् श्लेषउपमाया हेतुरित्यर्थः अथानेषामसमानिमाह तथासमाकृत्य एहेन स्फुटमर्थी
लंकारावेतावुपमासमुच्चयौ किं तु आश्रित्य शाह्यमात्रं सामान्यमिहापि संभवतस्ति तत्र शाह्यमेव साधारण
धर्ममाश्रित्य शाह्यालंकारे उपमासमुच्चययोः संभावनेत्यर्थः साधारणधर्मत्वेनैवोपमाप्रयोजकत्वं दर्शयति ते
व कमलमिव मुखमित्यादि साधारणधर्मप्रयोगात् उपमायां विषय इति वक्तव्ये ग्रहणम् कमलमिव मुखमित्यादे
मनोज्ञत्वादेः समानधर्मस्य प्रतीतिं विनोपमानं संभवतीत्यर्थः अत्रैतदाह शाब्दोपमायामिति विषयतापत्तेः उपमा
नोपमेयसाधारणधर्मवादीनां शाब्दानां मनस्स्वावकेरूपादानमेव शाब्दत्वम् एषामनुपादानेकश्चित्स्वलेषामादित्यर्थः
पर्वेसति श्लेषत्वनिविष्टयः साधिमाशंक्याह देवत्वमेव पानात् लमाशा नोचेन्निबंधनम् तेषामरमरुद्भूमिकोले
कधयात्मकः इत्यादि श्लेषस्योपमायुक्ताविवक्षोत्तिविषय इति देवराजन् तमेवाहममत्थपानात् रवि
नातमाशानाधनादिकामनानां निबंधने कारणं ग्रहक इत्यर्थः तेषाममरुमरुतां प्रकीर्तिकपवनानां भूमिः स्या

तेषामरैर्वीरूपेश्वरमर्थः एवमेकस्तु लोकत्रयात्मकः सपुरोवासतेषुत्रामाप्रभृतिरित्यर्थः तथा चत्वमेवपातालमा
र्त्यलोकः स्वमाशानां सुरादीनां दिशां निवेशने देवे भुवो लोकत्रयमित्यर्थः भूलोकस्याधेदामाणस्वर्गमत्यदापे
वप्राचीप्रतीचीमादिदिशाविभेदैः शक्तिशालिषु तेषामसुराणां देवानां महतां देवभेदानां वसुभूमिनिवासस्थाने स्वर्गेः
मर्थः अत्रत्वयं तेके न चिन्तामणिन विवक्षिते न वसाम्यस्याथारण्यपर्मोदिकस्यपातालमित्यपमादीनां मध्यासनालोकव
लः सैषयवेत्यर्थः यत्रत्वपमादिभिः महाप्सुयोगसत्वमास्वाभिभवात्स्वमकाले कि विषयरसाश्रयादि स्वर्गे
गतमितकरणत्रुपमादेरसत्वत्रयाथा मेतो गिने सैषसत्वं तु सोऽवकतयाणवभिन्नेत्यर्थः उपपत्तिर्यथा लोचने तपमाया
षवायघनोविषयः उपपत्तिशुणाक्रियादिसाम्यसुक्तिलसाः यथा लोचनेसकलकलभिन्नादिकसूपमाया
पवविषयानसेसस्यमर्थः अत्रेदेतमाह अथवा विषयापेक्षा एवसत्यो पमायाः स्यात् शक्षमात्रसाम्यपशु
वमानानां क्रियते तर्हि सा यत्राणापमेसप्रवप्रमनादयथा नकतेसिद्धक्थ्यसो पमायाउदयः अपि वास्तुसक
लकलेति सैषः श्रुत्वेदविषयोः साम्यार्थमेवोपनिबद्धः तत्र पमवमेषनिवोदायेत्युपमायाप्रवात्र्यमायान्वन
तत्र सैषस्यायाथा सामान्त्वविरोधाभासादीनवाधकतोदसेवमायाथास्मिनाशकादि तव अविष्ट वेदनि
गलनावण्यविष्टके मोहो विरोधपुनिभोत्सविदितः सैषः अपि तु सैषस्यमभासति देतविरोधः अपयाउः
प्रतिविवित्वमुदस्तहस्तदृशीतिमंगलतः स्वत्वेनासावशपविष्टवोयस्मात्स्ता हशीतिप्रथमप्रतिभातः सैषः
अविद्यमानाविदेवाप्थाला वण्य हृहतो यस्मात्स्ताहशीकण्ठगलला वण्यविष्टकेतिविरोधाभावेगलतो ह्वासि

का° टी°
१५२
151

नेविशेषः श्लेषस्योदाहरणविमर्शः । अत्रोपपत्तिमाह नन्वसार्थस्यप्रतिपादकः पदश्लेषः द्वितीयस्यार्थस्यप्रतिभा
नमात्रस्यप्रयोजनाभावात् पदश्लेषो हि प्रथमार्थे समकक्षत्वे यस्यालंकारः तौ पर्यवसितौ विद्यमानश्लेषद्वितीयस्या
प्रयोजकत्वात्तत्त्वविचाराय मनागपि एकरूपार्थः । ननु विरोधस्य विरोधाभासस्य भावः कस्मात्कथमाह नन्वविरोधाभास
स्य विरोधः श्लेषाभासः श्लेषः । यथा विरोधो विरोधाभासस्य चमत्कारकारणं तथा श्लेषस्यैव श्लेषाभासस्यार्थः । उपसंहरति न
त्वादौ चैवमादिषु वाक्येषु श्लेषप्रतिभानमित्येतदलंकारान्तरमेव सकलकलमित्यादौ श्लेषस्य प्राधान्यमतः प्रतिभा
सनमपुष्पमालीनादयः पदपूर्वकेः अन्तोऽप्यलंकारान्तरस्य प्रतिपादकमेवं चमत्कारित्वेन प्राधान्ये न तत्र श्लेषस्यार्थः । अन्याल
कारेष्वपि श्लेषस्य प्राधान्यमदर्शयति न च तत्र समदृशगुह्कामनीनीलः कृतिरिव स्वल्पाश्लोकोऽदेवमदाभवान् अ
त्रभगवतीमत्याहिवल्लभरीसरः । आदाय चापमचलं कृताहीनगुणं विषमदृष्टिर्यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्या ।
सभाजीन्मय नमस्तस्मै शम्भवे कश्चित् विरुद्धरूपकश्लेषव्यतिरेकसमासोक्तिविरोधेषु समाविष्टेन न तत्र श्लेषस्य चम सह
योगेऽपि चायं वंशजोत्पलचक्रस्योक्त्या भगिनीविशेषो केशवे श्लिष्टतया रूपकमेवं चमत्कारिनत्तश्लेषः तन्मात्ररूपकात्प्रयापकत्व
योगत्वेन प्राधान्यात् नालंकृतिरित्यादि अत्र लंकृतिः स्वल्पाः श्लोकाः पदानि यस्मिन्नाह स भवति नेतः स्वल्पः ।
श्लोको यस्येनाहरोणान भूवर्त्मीति श्लेषोऽप्यापितोऽव्यतिरेकालंकारः । अत्र यत्नेनैव श्लेषः तद्धस्यापनेत्वासर्वत्राख्यत्वात्
अत्र भगवती मयारुणाराणाकृतिमाप्रमादीति श्लेषः समासोक्त्या प्रकृतयोरो अप्रगीतेन समासोक्तिरेव चमत्कारकृत
प्राधान्येन चावगतेः श्लेषोनिष्क्रियत्व अप्रकारस्य श्लेषादयोऽन सर्वाणामनेन सर्वप्रधानवतैतिः सर्वसाधारणवदविषमाद्दृश्यकाव्ये

संख्यास्य हृदयाय मैमाहक्क नद्युतस्यापाद्यनिर्गतः अथ यतो विस्तरस्य शब्देयमितारहक्क यौलक्षणं शब्दस्य हृदं शर
थवाभेतोऽयमलंसैः स्यमञ्जस्य श्लेषाणां स्यात्पिना विरोधयश्चवमत्कारीनत्वस्यैव शब्दस्थः स्वैव श्रायामनुवादिनाहश्लेषो
तरमप्याह शब्दश्लेषसंख्येतिवाच्याने अर्थालंकारसुभ्येवराण्यपनेश्वनिक्वाय्येनयः किंवैव विभ्रमार्थालंकारश्रुतिरयपव
कथ्यतिभासारभगावरत्वैवविविविनेतिसवालंकारभूमिः सैव विविधिनैवालंकारस्यभूमिरूप्यमनिष्यानि स्वैषा
हि अर्थश्वयवाचकस्य शब्दवैचित्र्यकवेः संरंभमतः शब्दालंकारत्वमेवास्य युक्तं नार्थालंकारत्वमित्यर्थः अथेद
यापेतायामेव कवेः संरंभादर्थालंकारत्वमेव किं नेत्याशंक्याह अर्थपुष्टत्वेऽपीति नमे तथा शब्दानामिति वेन अनु
प्रासादीनामपि नैव चेति नेऽर्थालंकारोऽस्ति नोच्यते रसभिव्यंजकत्वरूपवाच्यविशेषसद्भावेऽपीति वेत्याह अनुप्रासा
दीनामलंकारता स्वैवसार्थस्य याप्यत्वे वार्थालंकारत्वं यदुच्यते नहि अनुप्रासादीनामपि रसाद्युपकारेण नार्थत्वं
स्वभावतिनादेवकथनार्थालंकारत्वमित्यर्थः अनुत्वयेति नमाद्येवेद्यद्य शब्दे नक्स्वेन व्यस्यतीत्यश्रायति यादृगु
णदोषाणाममयप्यपिष्येव गुणदोषवत्तादर्थगुणदोषालंकाराणां शब्दार्थद्वाराणेवश्चितिविनितेथशहगतत्वे
नोच्यते विपर्यासकृद्द्युमनुदोषवत्तोऽहिश्लेषपकमयत्वोद्वाह्यये अर्थश्लेषवे यादृश्ये दृश्यमस्य जनेविमादिहस्यविवा
ये श्लेषस्यैवं पदेश्लेषविवार्थविभ्रलक्षणमाह नहि भेदप्रवर्णानांस्वेद्धा या कृतिरेहतता अनुप्रासाकारायसमाः
वाप्तिनो वर्णानां कृमिकत्वेन तु णास्याद्यिनाक्कथ वक्र्यायाकारो मा अस्वमिमाह सन्निवेशविशेषणायत्रमत्ता
वर्णाः खव्रु प्रकृजयपद्याकारस्मलासयेतिन्तश्चित्रमलंकारः खक्राहिलिखविशेषणायत्रालिखितावर्णाः ख

का॰
टी॰
१५२
152

ज्ञादेवाकाशं ब्रह्मा समयतिन स्त्रिभ्रमालेख्यमार्यंरसाहितासर्यो भावे पिलिपिसत्रिवेशेनेवचमङ्काविभ्रादलेकारवे
शाहनेवश्रीश्राकाशसमवेनेवौलीलिप्यन्तराणामभेदोपचारात् कुष्टकाख्यमेतदितिदिङ्मात्रंप्रदर्श्यते वाणा
वाणासनेचकरवेङ्गसुधारशाक्तयः मदेङ्गपद्मसमाट त्रिशूलमुसलाङ्कुशाः पदेरथ्यस्तनागस्यशङ्ककिरणपुस्ति
पत्रिका पतेवामेचववहवोधवेत्तयाः स्वयंभुवेः विश्वेवमातिवह्निशराणोपुदिष्टविधिनाविश्वकाख्यानामन
नवेचिरस्मपश्चिनिपरिपत्थिताचमरुदयाहजकमिदंकाख्यकुष्टगादनमाभीलामितिलेशमभेणादाक्रियते
श्रमस्थैः यपिवदिङ्मात्रंकथ्यनेनेकवक्षुममानानज्ञावणोभाविनाबुद्धैः सर्वैर्वामाहितालोकाप्रवोरद्युतो।
तिभावः उक्तं मातारिशक्रावामभमुखेवामाशहमा मातारव्यल्लवानिमंतदानिदशतमा मातानन्तानांसंय
ठः स्त्रियोवाचितसंथमा मातामोमाख्यवामाणशमेहिपाडमाहिजाः खेङ्गः मातावि: शिवः शक्रारन्द्रः सा
मोभागीवादिरूपोविस्रः रमभुलोगाणशः पदेरामारहमाथावापातवेगेनानवरतमितियावत् सारेणाक्रौच
णारवः स्लवायणास्लाहशी नथ्यानिमनेषांस्तानणामस्मिदशणेत्नमाशक्ता मातानजगज्जननीननानांमहाना।
स्त्रियामेनह्नः सर्वोसामसमदामदवासस्थाने नथ्यावाचिनः सेभ्रमोयथासामानामृज्यातथ्याद्दिजाउमापार्वतीमिम।
हंशांमत्वेदिषयात् पारलावक्त्रलारम्मतरलालिम्भलारवावारलावक्त्रलामेदकरलावक्त्रलामला मूकृत्जावपुः
पारहणानविशेषणोमिदंपद्यं नथ्यवशारकोदशीशारक्ताउविशेषालानिदरातीतिशारला नथ्यावृक्कलक्त्रलस्व
नत आरम्भेउनतनमसमयेतरलंवतन अलिवलेभ्रमरसमस्तहस्तसारवायणासावरलानोद्दसीनासमस्तदेवारलेनो।

नासमेनाद्भुतलासत्तृता तथैवामेदानलसाउत्तोगिनः कारलाक्कारेलातिरस्हणांतीतिन्हपनयोयस्रो तथैववधूकुले
हासपतेयमलानारादिभिः प्रकाशिकाभासनेप्रतिभासारस्साभानाद्दृताविभा माविनात्माशुभावादैदेवभावनतेसभा
प्रहृदलः प्रमेयः वनद्दैदेप्रतिभयासारः तवनवोहेरवा शातिनाप्रतिभयासारैनेनवसभाभासते कीदृशीरसैरासमे
नाद्भुतानादीमा हृताविभाहृतोविभायासीभीरभावोययासा तथामाविनोवशीकृतत्रात्मायथासा तथावादेरागाक
थायाशुभाप्रवीणानथादेवभादेवसदृशी रसासारवसासारसायनाद्दृतत्वायसा सातावातनवातासारवनस्तव
नत्वरसर्वतोभद्रः हेरसायोभूमीसार हेसारसाधनाद्द कमलदीर्घनयन रसाभूमिसूवाल्लिमाशीः रसाकीदृशोत्ता
यात्रष्टशुभावद्दविधीनस्पतिमारयतीनित्तनायसा हेसातसातशुवभाउधैणा स्पालीनकुरस्पूययमत्वथीयसूवम
य हेप्रवातप्रचलितधीरेत्यर्थः ग्रनासान विधतोनासउपत्तयायस्पास्ताहृशीति रसाविशेषण हेप्रतनवर प्रनत्त
रप्रतलेनतस्पनलकरणयाभावे स्फिराति दृतीति हृदिस्टरस्ततः पालयनस्तवरसास्तिमेसरयः समभविनो
पनेयभेदाशक्तिमात्रकानतकाव्यत्पनादृतीतिनप्रकाशयेते ग्रमेव कमुहूलवाणामनाट्यः शक्तिमात्रसा।
चित्रकाव्यकरणसामर्थ्यमात्रमनेप्रणयमात्रमेव प्रदर्शिकाः नतकस्थनरसादि प्रतीयतेहत्यर्थः प्रनरुक्तवदाभा
सोविभिन्नाकारशब्दगा एकार्थतेव विभिन्नाकारोभिन्नाकारोस्वरूपोविनोवावकोशहानहतापकार्थतेवाया।
वसानेसमणमार्थतेआमुखेतोभासमानमेकार्थवेदयत्रसप्तनरुक्तवदाभासोनामालंकारः अयमेवशब्दालोयमवाव
कः प्रनएवपुनरुक्तवदाभासश्लन्वर्थता प्रयविभिन्नाकारैनियमकथ्यवक्रेदार्थं तथावत्तनिः विभिन्नरूपसार्थका

नर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेनैवाभासमानं पुनरुक्तवदाभासः विभिन्नरूपौ च तौ सार्थकौ एकश्चानर्थको वार्थस
वाचकौ च तौ अनर्थकौ परतन्त्रस्वार्थानभिधायकौ च तौ शब्दौ तन्निष्ठमाभासविषयोपात्तत्वेनैकार्थत्वेनैवभासनेन तद्रू
पत्वमानेन तथात्वे पौनरुक्त्यदोषापत्तेः तद्वैरूप्यमाह सभङ्गशब्दस्य सः अभङ्गात्मतः पुनरुक्तवदाभासश्चेति वक्ष्यमाणसमुच्च
यार्थमवगमयितुं काशब्दप्रयोगेति तत्स्वरूपमाह सभङ्गाभङ्गरूपकेवलशब्दनिष्ठः सपुनरुक्तवदाभासः सभङ्गरूपो
सभङ्गरूपश्च यः केवलः शब्दनिष्ठः एको भेदः अभङ्गकेवलेति वक्ष्यमाणभेदवैलक्षण्याय एतदेव दर्शयति उदा॰ अ
रिवधदेहशरीरः सहसारथिसूततुरगपादातः भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः अत्र देहशरीरेति
सारथिसूतेति सदानत्यागेति च भिन्नरूपयोः शब्दयोरेकार्थतया आपाततोऽवभासमानानामपि पर्यवसानमात्रेति नानार्थ
दृष्टार्थत्वं सभङ्गेन यथा अवनितलतिलको राजा महाभाति कथानमाविनेयन कीदृशः अरिवधदेहशरीरः
द्राचेष्टाय यस्मान्नानार्थास्तेन शरीराणि वाणा वनानीरयति कम्पयतीति तादृशः तथा सहसा भुजबलेनापलक्षि
तः तथा रथिभिः सिन्धुनागैः दृप्ताः सुभृता सङ्गताः स्वरगादयः पादाता पत्तिसमूहा यस्य सः तथा स्थिरतायामपि स्थै
र्ये अपि पर्वतः पर्वतवत्स्थिरो धीरः स्थूलगुर्थैः एवमनर्थकसभङ्गशब्दनिष्ठमुदाहृत्य नानार्थैकासभङ्गशब्दनिष्ठमुदाहरति
चक्रसभङ्गनारमाकोनकानददनवः तस्य ताः सुमनसोऽविबुधाः पार्श्ववर्तिनः अभङ्गनारमाशब्दौ कोन कानद
दृशशब्दावेकार्थत्वेनापातेऽवभासमानावपि पर्यवसाने तत्तद्भिन्नार्थतामपर्यायभावाङ्गी विनैवार्थावगमयथा अभङ्गस्थाने त
त्त्यनावातः पार्श्ववर्तिनो विबुधास्सकाम्सन्ति कीदृशानारामाः अरामाभूरमणीयानननासमवत्समासः अथवानविबु

नतामाः ह्रियो येषां ते अप्रतिमा विगाहिणः नासां मा विरद्दश्रुता श्रुत्वा श्रुतमर्थः तस्याकोन्तकं विवाहस्तत्रैमेवानेदेदे।
न श्रावनिमित्तं येषां परिसेशो भनेमनोयेषां समुद्दयाश्चर्थः एवं शास्त्रकर्तृहेतुनरूकवदाभासलत्तयित्वा शास्त्राश्चो
भयनिष्ठलवयति तथा शास्त्रार्थयोर्द्वयम् यथा पुंकेवलशास्त्रनिष्ठः सार्थकोनर्थकस्य तथैव शास्त्रार्थयोरुभयोरपि
निष्ठाभवतीत्यर्थः स्वयमप्यवत्वाद्दन्निनीर्ष्काल स्वदर्शयति उक्तं तत्रवत्युग्यम्मासौ कारिकं जरूपिशरकरूवर्जना।
त्वरः तेजोयामसद्दः एष्णुमनसामिद्राहरिजिसः अथ तत्र वयुशास्त्राकारिकं जवशास्त्ररूपिवरक शास्त्राद्वौ तद्यथा तेजोया
ममद्दः शास्त्राः दृद्दाजितसशास्त्रास्त्रानुकोभिनाकारस्य अपाप्ववेपकाष्ठेनेनध्यासमानाः पर्यवस्थानेनतत्रनात्यर्थाभावात्।
त्वाचित्तेनाधार्यहीनाः कचित्तोभिनयेनात्यवतोभिमाद्याभाष्यस्तेपथा अप्रमादी सिद्धः तत्रवत्रणदीभाद्दहाण्मो
भाद्दशा उत्कृष्टाली नवयः कीद्दशाः सिद्धः कथिताः अपशान्तगुणयुक्ताः स्वनेकं जरानाजातेषाम्रूपिशमरूक तेन त्रको
शोभाण्वराली द्वात्रवराः कवरूदायस्तनथानेत्रमः पवोक्तंषांसद्धनसपथामद्यानेएवंमहामावलेनएष्णुमनोयेषां
तेषामिदः श्रेष्ठः तथाजितसन्नैः अथतत्रकारियेषांतेषामिदः श्रेष्ठः तथाजितसन्नैः अथतत्रकादिरूक्यामेद्दहाजि
स्तशास्त्रानाशरीरादाववतामयोत्नार्थकवं अस्य शास्त्रार्थाभयरूपता प्रतिपादयति अथेकस्मिन्नदेयाशिवमितेनालेका
रइतिशास्त्राश्रयः पशस्मित्तपशिवमितेपि सनद्दीश्मेश्मर्थेतिष्ठ स्वभयालेकाशेय यत्रयत्रपरिहातिसद्धव तथात्राथव
यत्रयत्रपरिहारसद्धवनतयत्रशस्त्रमितेवयाश्वपजीवतादेकस्मिन्नदेनवादापशिवमितेने तस्यानेलीणादिशास्त्राण
हानेहयोरेकार्थता नवभाषामायेषुनरूक्रवदाभासोलेकारस्निपरिहारसद्धनाक्रसालेकारनमत्रसिद्धंनतथैव

का॰
टी॰
१५४
154

वपुः प्रभृतिषुपदेषुपरिवर्त्तितेष्वपिनस्यादितिश्रीवादिशब्दोपादानेप्राग्वदेवद्वयोरेकार्थेनावभासमानत्वेनपुनरुक्तवदाभासः
स्फुरत्येवेतिपरिहृतमिमहत्त्वेनार्थालंकारत्वमिहद्वयोरेकत्रसमवायेनचमत्कारितादुभयालंकारत्वमस्य अथानन्तरलव
मत्कारिताशब्दस्वरूपवैविध्यान्निबन्धेनेतिशब्दालंकारेषुलक्षितेषुग्रन्थकृतेतिप्रसिद्धिः इतिश्रीकाव्यप्रकाशदर्पणेशा
ब्दालंकारनिर्णयोनामनवमउल्लासः ॐश्रीशंकरोजयति ऐयलेक्तनार्थापिशिवसमसवेदुहि स्तहापिणीम शारदेव
हृदोर्वरदेवदेवंभिष्टुमः एवंशब्दालंकारानुक्त्वार्थालंकारानारब्धमवतारयति अर्थालंकारेनाद साधर्म्यमुपमाभेदे
भेदसतिद्वयोः साधर्म्यंसमानधर्मान्निसंबन्धउपमाख्योलंकारः समानोधर्मस्तुगुणोवाक्रियावानतुजातिः नस्यातसमा
नधर्मेवसमवायिसादृश्यापादकत्वमन्निमित्तसामान्याभावान्नोपमाजाते तज्जातीयत्वेदिनतमेवसाम्यमनन्वयादृश्यं विशेषसमवाययो
स्तुवमानधर्मेतमेवनसम्भवति इत्यभेदविदिहणोति उपमानोपमेययोरेवनकार्यकारणादिकयोः साधर्म्यंभवतीति
तयोरेवसमानेनधर्मेणसंबंधउपमा यत्रकिंचित्सामान्यंकश्चिच्चविशेषः सविषयःसदृशतायाइत्येवंप्रकारकंसाध
र्म्यंकार्यकारणयोर्नसम्भवति तयोरत्यन्तमविशेषदर्शनात् इष्टेतविशेषकार्यकारणतायाज्ञानः एवंज्ञाप्यज्ञाप
कादावपिनस्याद्रूपविशेषात्मानसाधर्म्यउपमानोपमेययोरेवभेदेऽप्यनन्वयकेतुमाद भेदग्रहणमनन्वयव्य
वच्छेदार्थं अनन्वयेह्युपमानोपमेययोरभेदएवपर्यवसानं एवंसामान्यलक्षणमुक्त्वातदेवानाद पूर्णालुप्ताच उपमानो
पमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादानेपूर्णाः उपमानस्यचन्द्रादेः उपमेयस्यमुखादेःसाधारणधर्मस्यमनो
हरत्वादेः उपमाप्रतिपादकस्योपम्यवाचकस्येवादिशब्दस्यचेतिसर्वेषांपदार्थानामुपादानेसालाडच्चारणेपूर्णाःस

वोगसम्बन्धोपमेयमर्थः एकस्मिन्द्योत्ये यथाणांवालोपिलुप्ता एकागमीनेत्यर्थः एवमुपमायाःपूर्वभेदद्वयमभिधा
यावोनरभेदगणनार्थेपूर्णाभेदानाह सापूर्णा श्रौत्यार्थीवभेदेद्वाकोप्यमपूर्णानहितेनतथा साऽपमाः पूर्णामायप्रथमोप
दिष्टापूर्णानामलुप्ता श्रौती चेत्यनायासाक्षादुपमामणापवेवादयः शब्दाः उपमानोपमेययोः साधर्म्यबोधकाः तथापिवप्र
लोपमार्थी चेतिभेदद्वयमपूर्णायाः यथेववादयः साक्षादुपमानार्थस्थाने वत्सादेवसाधर्म्यबोधकाः सार्थी तथा
विद्ययोरनयोर्वाक्यगाः श्रौती पूर्णा समासगा श्रौती लुप्ता न हि तद्गा एवमार्थी पूर्णा इत्यमेव हि निः उपमा पूर्णा यथे
ववादिशब्दायत्रसम्बन्धोपमानतामुपतीतिवितियत्रवपुपमानविशेषणामेनेनतथापशब्दशक्तिमहिम्नात्क्रमेवषा
ष्ठीवत्सम्बन्धेनपादयतीतितिन्तस्मादेव श्रौती उपमा यथापिनः इवशब्दोपिशब्दस्वशक्त्योपषष्ठीसम्बन्धवाचकान
क्रमेणयाश्रितेसम्बन्धवक्तितथैवतद्धितार्थेन पृष्ठिकायतेनमादि इवदुपमाणदादर्शनाक्रमायाउपमानविशेष
णतयैवोपमानार्थपियथादयः शब्दाः श्रौतनद्धितोपमास्वसम्बन्धवाचकेनेनाभयाश्रयसाधर्म्यद्योतनयतीत्यतोनोपमाः श्रौ
तीतिसिद्धत्वमर्थः तथैवतत्रतत्रैवसम्बन्धवार्थेविहितस्यवतीरूपादाने यथायथाशब्दादीनाउभयाश्रितसाधर्म्यवाच
कत्वादुपमायाः श्रौतीतेनतथैववतिप्रत्ययस्यापीत्यर्थः तथावामरः वद्वायथातथैवैवंसाम्येइति तद्धितस्यैववतिकुम
निकस्थनेतनेनतल्लक्रियावेतनिविमेतस्मुमादितस्याव्यवकेदार्थे एवमार्थीविभागानि तेनतत्त्वमिमादावुपमेय
एवतन्नत्वमस्येमादौतउपमानएवइदंवतत्वतत्वमित्युभयत्रापितल्वादिशब्दानांविश्रान्तितितिसाम्यपर्यालोचनयाप्र
तीतिरितितत्रसाधर्म्यस्यार्थत्वतत्वादिपदोपादानेआर्थी कमलेनतल्यंमुखंकमलसदृशंमुखंकमलवन्मुखं

का॰
टी॰
१५५
155

वसमभिव्याहारेण लताद्युपदानादुपमावाचकानामेकतरविशेषणानावस्थानाभावान्मालान्तं सेवेथा भावेर्थानुसं-
धानबलादेव साधर्म्यप्रतिपादकत्वेन तेषां वाच्यार्थी न इवेन लतामित्यादिना विहितस्य वतेः स्थितौ ननु इवयोरेव वतिप्रत्ययो
रूपमार्थे सामर्थ्यात् कथं प्रथमोपादाने श्रौती हे कथं च द्वितीयापदानादार्थी नेत्युच्यते द्वितीयायामेव वतिप्रत्ययः सत्क्रि-
याविशेषणत्वेन गुणद्रव्ययोरसंबद्धः उपमानाद्येकतरविशेषणत्वानवस्थानार्थमेवं च तु बलादेव साधर्म्यप्रतिपाद-
कत्वेनार्थीति उच्यते द्वितीयायां वतिप्रत्ययः सप्तम्यन्तस्य षष्ठीसामर्थ्याद्धि द्वितीयपदानेनैव संबद्धः सत्त्वादिवादिश-
ब्दवत् साधर्म्यप्रतिपादक इति स्फुटमेव श्रौतीत्वे श्रौतं वाक्यान्तद्वितयापि वादीनां स्फुटं स्मृयमाणानमिति तदुपेत्य सम-
मसेपुनेषामपि श्रौतमध्यपदलोपादेरस्मृयमाणत्वमिति तदुपेत्य समासेपि तेषामाप्यशो मध्यपदलोपादेरस्मृयमा-
णत्वशंकया समासगामेव हणोति इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति नित्यसमासस्य-
शाहयोगे समासगा उक्तादमध्यमध्यपदलोपे विभक्तिलोपे वा समासी वा श्रुतमेवेति भावः धनदवल्लभ्यणादेश्यो-
ति कर्मणोरादरणे स्वर्मपिप्रसमये शुनो विजयश्रीनेश्रुवति प्रभावप्रभवं कानसायां धनपतिकायस्थो कर्मणोरश्वौ-
क्तिकर्मा साधर्म्याकायाः साधोपमायाः श्रौता यथा शाहप्रतिपादितां यावाक्यगाया उदाहृतिर्विधि नथा हिसाधो-
नपतिके सुपमानसविजयश्री सपमेय सनश्रुवतीति क्रियात्मनः समानधर्मस्य यथेमोपमाप्रतिपादकस्य वा-
पाद्यानामसत्वेन यथाशाहस्योपमानविशेषणत्वाक्ष्रौतीत्वे कर्तृकर्मक्रियादीनां साधर्म्येणोपमापत्त्वाणाहाकृ-
गवे धनामवार्थी प्रदाहरति वकितहरिणीलोलललोचनायाः कुधिन रूणाणहणानाराह्णोर कांतिः सरसिजानिर।

मातने वचनस्या: सममिति नियतत्रिसेमर्थविधये अत्रोपमादीनां सर्वे शास्त्राणामणिने समवशब्दसोपमाने उपमेये च वि-
शेषणानेन पञ्चम्या नादृश्यानुसंधानादेव सामर्थ्यबोधकत्वमिन्यार्थीनेवाक्यगतेस्फुटमेव श्रोतीघृणां समासगासु
दादृइति अस्मायत नियमकारिभिरूद्धतानां दिविरोपमायिनपायमेयकृतपाटे: श्यामेभुजेरिव वत्तभिरदृ: मस्त्रायोल
दौतित्रिवाममभवनेभुवनेयमा: अत्रोपमाघातानुपमेयानां श्यामे भुजानां उपमानानां भवनयारणसाधारणधर्मस्या
पन्नाद्युस्येव शब्दस्य च समासगतं हृतीनाचोपमानादिवचनस्य पसन्निधानात्स्फुटैव पनामेवार्थीमुदादृइति अवि
नश्यमनेनाश्यपश्यपश्यने शुगुणगानिसंगीतश्री: स्फुटनकमरःपा: समभवानभिलक्षणीय: दिनीभवनकार अत्र समह
शाशाकेन भुज शाहस्य समसलोपदार्थ्य समासगतं स्यानीनावोपमानादिवचनस्य पसन्नियनात्स्फुटैव श्रोनीमार्थी वस्
तेनतद्दितगामेकोदादृरणेनादृ गाम्भीर्यगामिमानसमसंगगाभुजगवत । उग्रलोकसमभीनिसांगावरप्रत्नवन अ
त्रप्रयमार्यगगाशुजगश्मश्रुदृष्टेवतितिविश्वशेन समने वतिमस्यविद्दिनसावनीहृपादानाक्षेनीनहितगाउपमानादि
वचनस्य सन्निधानानास्तृणानश्यामरायेनिसंगावरप्रत्नेन नवलेपाउ: खेनालोकानेइतिविग्रहात्क्रियाविशेषणाभा
वादर्थमनसंधानगतुसायमुमनीती: गार्थ्यंत नश्याहि ग्रीष्मस्य सूर्यस्येव उग्रलोका ग्रीष्मसूर्यवदित्यत्र ग्रीष्मसूर्यशब्द:
ग्रीष्मसूर्याथ्य सदितायाउग्रलोकक्रियाया वर्तमान: प्रमयउमासादयतीति वैयाकरणा: वैयहूपमाभेदेष्ववदमाणा
भेदेष्ववाच्यालेकावर्णीये व्यापत्यानुगमेमसति प्रायेणेव शंकाया विश्रलदेशमभीरते सोव्यामद्राकविण
मलकृतिभूतामपि प्रतीयमानकाये षाभूषालङ्केव यो पित्तामिति यनिकारास्फुरदृपामर्वेत्रधनिगुणीभूतत्वा।

कां. टी.
१५६
156

ण्येनैव प्रस्तुतोऽक्षम्यायेनैव वैचित्र्यव्यवहारस्य भवतीति किमर्थमुपमादीनां वैचित्र्यवहत्वेनोद्देकः समासोक्त्यादेः स्वाधीनपति
काकान्ते भजमानाय यथालोकोत्तरचमत्कारश्च स्फुटयाजयश्री लक्ष्मीरासेवनेऽप्याहिनायती यमानेन विनायद्यपि नोक्तं वै
चित्र्यं वैचित्र्यं वालंकारः न यथापि न ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यव्यवहारः स्यात् यद्यपि ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यव्यवहाराभावे हेतुमाह नाव
लम्बनेन स्वस्पर्शपरामर्शादेव चारुतानामतीतिः यदि नवाच्यवैचित्र्यप्रतिभासादेव विजयश्रीनेत्रवतीमत्र यथा यमाव
भासितवाच्यवैचित्र्याच्चमत्कारो ननु तथा तत्र दीप्तिमतो लोकोत्तरचमत्कारिताविर्भावात् किन्तु सर्वथा व्यङ्ग्यगतापत्तेः यत्र वा
च्यवैचित्र्यमात्रेणैव चमत्कारस्तत्रार्थः ननु यद्येवं तर्हि रसादावलंकारत्वं तेनैव व्यंग्यत्वेनोपगतं स्यादित्येकत्र वाच्यालंकारत्वेन व्यव
हारः समासोक्त्यादेः रसादिरूपत्वं व्यंग्यस्यालंकारत्वेन रसवच्चव्यङ्ग्यस्य वाच्यस्योपमानोपमेयाभिव्यक्तिमतो हेतुः अगणितानुह्य
गलक्षणगुणतो विनैवतद्गुणालंकारः रसवदाद्यलंकाराश्च तथा प्रेयः ऊर्जस्वि समाहितादयः गणनाभावे हेतुत्वेन प्रमाणत्वात् तद्
हितेन न रसादिक्रियमाणा विरसत्वाभावहेतौ निषिद्धापर विरुद्धाभिधानमिति चाटनीये रसादिलक्षणादेवाधीना
क्रियमाणा रसवदाद्यलंकाराः पूर्वाचार्यैः विस्तरेण न भासन्ती इति तो: हेतोः इत्थं गमित्रालंकारे लाभेन गणितानां रस
र्थः अथ च पूर्वं पाश्चालंकारास्तद्वद्ध्यालंकारास्तत्त्व उभयालंकाराः तेनापि रसवदादयो रसभावाद्याश्रया अलं
कारा उत्तरे ते वाक्यार्थतया क्रमेणानेन लक्षणा अपि ग्रन्थकृता यमालक्षिता स्तन्मूर्वापरविरुद्धाभिधानेनामहर्षणा
यद्येनैतत् पारमार्थिकत्वेनैव हेतुना परास्तेव हितत्वमित्यर्थः अथ लम्बोलक्षयति तदहमेव लोपस्याप्रीतीनहि
पुनः यत्र सगुणक्रियारूपस्य साधारणस्य लोप उपादानेऽलुप्तानामोपमासात् साधननानां लोपमावेद्दवतीम

र्थः एवं सति षष्ठ्यर्थे सप्तमी प्रसंगः स्याद् इत्युक्तः श्रोत्री समानहिते न समासवतीति एवं प्रकारैरेव समर्थः अथ लम्भे कां गविक
लेतिसामासमलक्षणं नेयामेवागमे नोपवर्णायया यस्य लोपाद्धिशेषः न हृदाक समासगने श्रोत्री आर्थी धर्मः साधार
णः नहि तीकल्पवादे आर्थी वृत्तेन न पेच या कल्पवादे यो हीघरसमासमार्थे वाचकान्यर्थी उसे धानवला देवसाम्ये प्रतिपा
दयन्ति न नस्माता हरेली निश्रोत्री नसवायः नच साम्यात्मा ह पयवा वक स वतो द्वये संभवः सति दृशि स्मिद्ध इव हिम मके चेत्
व प्रतीतो साधारणधर्मो प्रयुज्यते न प्रसंगेन लक्ष्मूर्व हानिः साधारणधर्मस्यानुपदानेन तु स्वनाम पदत्वाद्योतक प्रसंगः लक्ष्यति
इदं प्रथमस्यानुवन्सा मासमसोज्ञनोक्षेषशालिनः करणोयेवच स्वनः समेतस्यासमनेयथा इयं पाशाहोपादानाक्रो
नीवाकागावचो सन यो ह्यभिजनकवयसाधारणधर्मस्यानुपपादानाद्धलमा आर्थी माह आक्षिप्य करवालो सौ
सम्मवायपरिश्रमन् अन्यथा विशेषेनयाह हितक्रमेनेनेन समसः प्रभुः अथ समस शाहोपादानादार्थी वाक्यगा पूर्वयमयोः स
मानधर्मस्य श्रोत्री इवानुपादानादुपमा श्रोतीमार्थी च लक्षयति समासगा न हितगामार्थी च लक्षयति करवाल इवाव
स्मसवागमनेनोपमा विधकल्पमनो वक्तिसि यदि जीवसि तन्सदेव अथ प्रथमे पादे इव शाहोपदानाक्रोतो समासगाकरवा
लाकारवेः समानधर्मस्य चानकवस्यानुपादानादुपमा द्वितीयतृपमापदोपादानादार्थी समासगाः माधुर्यस्य साधा
रणधर्मस्य लोपादुपमा द्वितीयार्थेनकल्पप्रभृतयोगादार्थी न हितगामार्थकेन सम समानधर्मस्यानुपादानादुपमा एवं
समानधर्मलोपे दर्शयित्वोपमानलोपं लक्षयति उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा अथ कल्पवादीना उपमान
पाद्य पश्चिमे द्वे वोपमानलोपा समस्यावानद्धितगतो संभवः उदाहरणेन सप्तलकरणापरिवीसामसिति विनरणेन मः स

का॰ टी॰
१५७ ग्र
157

कथमस्तीसत् योद्रवानां स्वामस्य मनस्मृतिमेत्रं संसमस्तेन सकलकारणपरिविश्राम श्रीवितरणोन्नमन्मस्तकावसमुद्द्रूपते
ग्रथ्यतानमायते सद्गुणगणरामाग्रेण ग्रन्थकावसुपमेयमकलेन्द्रियविश्रामसमाहानेन समानोपमः सद्गुणमित्युपा
मात्रनिपातकेवलमात्रादुक्तानि ग्रथभवाभियायेगोणपमानस्माङ्गपादानालमा एवं वाक्यगासु कापादानेन गणावेवम
मासग्रहणमित्यर्थः ति कथमसमस्तकत्व समासमितिपाठे सहि समिमत्रकालादनुमितिपाठयथवसमासमासग्रहणद्वयं उपा
मात्रनिपातकानालोपलक्षणयति वा वेद्रलोपसमासे साकर्मोपादकाविक्रयोः कर्मका शुक्लि वा वेद्रलोपसालक्षति
मासमसलक्षणापरे विशेषाः वाद्वः समासे लोपसमासे लोपसमासपकवादक्रमीणाकाविलोपोविनीया आधारात्यये
काडिः चतस्रो कर्मोपपदेशाणुलिपवसौ कद्रुपदेशाणुलिषष्ठीरम्यमेवहलि: वा शब्द उपमार्थानक इति वाद्दीहृपमा
धातक समलोपेषट् कर्मणोपिकरणावासमनक्रावाकमेविकृङनावकमेक योहूपपट्ठयोन शुक्लाचमसाभवेत तथा
द्विपात्स्वनीयन्नीमाद्रासननिभावानीति विग्रहवत्लायामात्राङ्गपानमसिद्धवेलायालापः प्रमलपव उदाततेः क्रा
मुद्रनाथेनकामिनीगद्गपाठ्ना नेत्रानेत्रनवक्त्रेणमादृशीदिगलक्ष्मता अब कामिनीगरइवपाउविसृपमानानि सामा
सववुनेतितिसमासेवाहिलोपः तथाअस्मिनभुजगाभोगत्यासिपञ्चो हृहृतदिकादिनविमनसोवारः शुलकितनत
हृक्षपालकातिः प्रतिभटविक्रमरुपेणेयमासीत यथापूर्वेस्लोके सुमासगतो दादशणेन थ्यानापीत्यर्थः इयोस्तविशेषः
सुवेयासमसलसमासः इदमुक्तमितस्तासोभुजगः सपवभोगाससिपच्चयस्ते तिसमासे समासइति पोरस्तीयोनिजनेसम
दानेस्मावतः शुतीयतिविविधवचित्र्यवत्तुः नादीयनेसमरसीस्त्रिक्रपाणपाणाणालोकानसमलितानिसपत्नसेनाञ्ञ

प्रयोगे जनेहन मिवाचरतीति सस्नेहं पश्यतीत्युपमानाद्वाचारीति कर्मण्युपमानात्तु मत्त्वस्य काचः प्रयोगेनेवादि
लभेयन्तथासमरोनरेश्रतः श्रीइवाचरति सक्के हवरती मधिकरणाद्वेति वक्तव्यात् यधिकरणाद्वादित्युपमानाद्वसच
स्काचः प्रयोगेनेवादिलोपः सपुत्रे सेनानारीवाचरतिवशीभवतीतिकर्तृ उपमानादुर्थकाः प्रयोगेनेवादिलोपः
स्थेनिद्रावचमोऽवृत्तेश्वपश्यतीतिपरे सपुत्रः पार्थ्यमवार मेवरसवनीपतिः परैवैरिणस्लः स्ययेरणोत्तमोऽवमिवपश्यं
तीत्युपमानेककर्मणि चेतिकर्मण्युपमानात्तुमत्वस्थाणवुलः प्रयोगेनेवादिलोपः सपुत्रनरवनीपतिम्सेयेपार्थ्यइवासेवर
तीमयूरवैणीवस्स्येणवकारसुद्धयाकन्ते उपमानाद्वमनस्याणवुलः प्रयोगेनेवादिलोपः सपुत्रनरवनीपतिम्सेयेपार्थ्य
इवासेवरतीतिमयूरवैणीवस्सेणवकारसुद्धयाकन्ते उपमानाद्वमनस्याणस्वलः प्रयोगेनेवादिलोपः यवनमोऽवमिव
इच्छापश्यतीतिविग्रहादेकस्मीवदेशः पूर्वकालोनरकालयार्देशानामोहन्यमिवभानीमयमोद्यामासः सपरि
इतनपवैयाकरणैः कष्टादिषु यथाविधत्रप्रयोगइतिस्वेणमतस्याग्रणक्रियाह्वभावनान्यथानक्रियापेताव
पुपक्वीतिविशेषभावानकिंविदनिष्टमिति नन्वप्रयोगादि उपमेयः स्वनादि उपमानेवसाद्वाद्भपात्सस्य उपमावाचका
नोवलोपपवसमानधर्मस्यानकानतिर्दिष्टोऽकाद्ह आचारः समानोधर्मः कवाकवयुवोच्यते आचारः स्तेदस्वे
तमादिः पकलोपेदशायेवैकवहिलोपनादस्मवनिर्देशकः इत्यमेवहितः प्रतयोयवेमवाद्यो यधेः साधारणः वा
दिउपमावाचकलयोलोपः सर्वशातिपटिकेमआवारेक्किवाविहितस्य समासेवदिर्हेविग्रम् उदाः सवितावियव
तिविधवर्मिसवतिरनितनथादिनेमयामिमः यामिनयेतिदितानिमहवेड्ःलेवशीक्वतेमनसि ग्रावविवयवतीमारि

का॰ टी॰ १५८ 158

क्विं वेनो विभुर्विवाचातीत्युपमावाचकानां समानधर्मस्य चाप्रयोगे सकाव्यिनादेस्या उपादानाल्लमासस्य सगामाद् पुंसिन्यपि
मनोरासशतैर्विघ्नक्रमः। समस्तायम्हनोसोराजेन राजकेशरः अत्रासाकेजर इवेत्युपमितेन व्याघ्रादिभिः सा
मान्याप्रयोगे इति समासः एवं शक्तस्यराजन्तप्रयोः समानधर्मस्य शूर्प्यवनादेस्याप्युपादानादप्रयोगात्समा धर्मोपमानयोर्लो
पोत्रैलीवाके चहसपेन इति न समासः उदा॰ फुल्लितमसीदिसिके च बवलिनाशरवनायमालतीकुसुमसमरिकुमस
रमसेनोगापाविदितिर्सि गवेषपिनसरीस्मिके ट्टेकवलितानि केतकिवनानि मालतीकुसुमसदृशो भ्रमरभ्रमन्नायास
सि प्रथकंटकवलितानि केतकेवनानि ढुंढनायमानः पकैनैव शाहेन धावमानः मालतीकुसुमसदृशो भ्रमरभ्रमर
मायासीमयमालतीकुसुमसदृश इति समासो मालतीकुसुमोपमानो भूनायायउन्नमनापिकायामनेनादेवनादश्रमस्यमानो
धर्मस्यानुपदानादिति समासे धर्मोपमानलम। अथैववाकगामपि दर्शयति कुसुमेन समानमिति पादेवाकगा सस्थ
कुचिवाक्यपमेयोप कुचिमस्ये वादेरूपमावाचकस्योपमेयस्य वा सलोपेनुपादाने चयभवतीमयूर्थः आसेपदस्य
लोपार्थसाद आसेनितासे अस्तत्वयोऽस्याजि प्रयोगायमितर्थः उदा॰ अप्रतिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः
कृपाणोदग्रदोर्दंडः ससहस्रायुधीयतिः अत्रात्मा उपमेयः आत्मानं सहस्रायुधमिवाचरतीति सहस्रायुधयतीतिउपमा
नाउपमेयः कवच उपमानमुपमेयमपत्तनेइति विग्रहवेलायां अपानस्यात्मनः उपमेयस्य वादेरूपमावाचकस्य च सिद्धिवे
लायां श्रवणेनात्तायुपमेयलोपहितलोपेयम विलोपेवसमासगा अथाणेवादि धर्मोपमेयानां उदा॰ रूणामथिकता वा
लोकनाललितविलासविलवविग्रहासारशर्वविणारादि नांतरोऽस्यगनयनाद्वनेसुनेमेनः अत्रस्यगस्यनयनेस्वंविचल

नयने यस्याः इति समासे खञ्जनशब्दस्योपमाप्रतिपादकस्य चंचलत्वस्य समानधर्मस्य उपमेयस्य नयनशब्दस्य चादृशी
नात्रिलोपे समासगा अत्रोपमेयस्य नयनशब्दस्य लोपः किमाह अत्र समस्यमाने नेत्रादिनाम्पदस्य समस्यलो
पे नदासमासगा त्रिलोपेयं नन्वत्र कथमत्रार्थः नत्याचेतन्यस्यार्थः समस्यमानमुपमाने च यस्य एवं पदे तस्य पदात
वेणामत्र बहुव्रीहिः समासो भवति वकारस्य वान्यावयवस्य मायश्रवात्क्विन्नसमासे उपमानाद्भवत् पदस्योपमेयतेन
नस्मोत्र यपदस्य लोपः स्यादिति निश्रमात्तस्मात् समासादस्य त्रिविलोपादादर्शणा वसमन्ते ह्युपयति कुसुमायः शूलतया
प्रवमायाद् यः शूलेनापि विक्रतीमायः शूलिकश्मतिः शोर्याकिः नत्र क्वचिद्वा उपमेयतेनापधर्मे वा द्वौ नालोपदि
लोपे यमुपमा अत्र विक्रति यवदश्वतिती ता पापेनयाविकेत्वमायः शूलिको जनः अथवा देरुपमाप्रपादक
स्याप्तलाभावादेव विलोप तत्र समासाभावः अर्थः उपसंहरति एवमेकेन विंशतिर्लुप्ताः पूर्णाभिः पंचविंशतिः
षड्भिः पूर्णाभेदैः सह मिलिता एकोनविंशतिर्लुप्ताभेदाः उपमाभेदाः पंचविंशति प्रकारकारकार्थः तथाहि
पूर्णा श्रौती वाक्यगा १ समासगा २ तद्धितगा ३ एवमार्थी पूर्णा वाक्यगा ४ समासगा ५ तद्धितगा ६ श्रौती
लुप्ता धर्मलोपे वाक्यगा ७ समासगा ८ आर्थी लुप्ता वाक्यगा ९ समासगा १० तद्धितगा ११ उपमानलो
पे वाक्यगा १२ समासगा १३ वादिलोपे समासगा १४ कर्मक्यचि १५ आधारक्यचि १६ कर्तृक्यङि १७ कर्मोपपद
णमुलि १८ कर्त्रुपपदणमुलि १९ धर्मवादिलोपे क्विपि २० वादिधर्मलोपे समासे २१ धर्मोपमानलोपे समासगा २२
वाक्यगा २३ वाद्युपमेयलोपः २४ वादिधर्मोपमेयलोपे समासगा २५ एवं पंचविंशतिरुपमाभेदसंख्या निय

का॰
टी॰
१५९
159

ममपूर्वोक्तानामसमेदानामेतेषां वा न भावमाह यनयेनेव राज्ञ श्रीर्दैन्येनेव मनस्विनां म्लानो सा घ्यविषादेन
पद्मं नीव हिंसा भ्रमत इति भिन्ने साधारणो धर्मे ज्योत्स्नेव नयनानंदः सुरेव मदकारणं प्रभुनेव समाक्रष्टसर्वलो
कानिनेवनिता इति भिन्नेवानेस्मिन्नेकस्यैव बहूसमानोपादाने मालोपमा अथ प्रथमोदाहरणे विरहिणोउ
पमेयाया राजश्रीप्रभृतिभिर्बहुभिरुपमानैः सहैकपदं साधारणो धर्मो म्लानक्रियाख्यः एकस्योपमेयस्यो
पमानबाहुल्यान्मालात्वं द्वितीयोदाहृतोपकस्यापवनितेविमाउपमेयाया ज्योत्स्नादिभिर्बहुभिरुपमाने
सहबहवः साधारणधर्मा नयनानंदादय उपमानाः सर्वेन्मालात्वं तथा सेयं मालोपमा नोपमेयसाधारणधर्मो :
पमाप्रतिपादकानाउपमानानां वाक्यगाथाश्रोत्रमेव स्तुतीयामनन्तर्भवतीति भावः यथोत्तरमुपमेयस्योपमान
नेष्टवं वदभिन्नभिन्नधर्मेत्व प्रत्नवरतकनकवितरणाभूतजललवकरतं रागिनास्थितनेः भागातिविवमतिर्मति
विवेष्टावेष्टवकीर्तिरिति विमलाकीर्तिर्विवरस्तिमिधराम्तिलि विवस्वभास्वभाववनिता नस्वमभेवजयश्रीः शाकाजेता।
त्वपमन्तपरेषामिमालिकाशनोपमावनललितः अथ प्रथमोदाहरणे भक्तिरोपमानेनोपमेयामतिः सेवव
छायाउपमेयाया उपमानेवेष्टा उपमेयाकीर्तिरुपमानैरस्तनोत्तरे उपमेयस्योपमानत्वाद्रशनाद्रूपवेनोपमेयमत्रसर्वेषां
विमलेतिसाधारणोधर्मोऽदमप्रतिपादकपकपवाकः द्वितीयेत्वमतीरुपमानसागरस्तिरुपमेया तयोस्तु साधारा
णोधर्मोमधुरत्वं तथोपमेयापिरस्तिः सभायाउपमानृमनयोः साधारणोधर्मः प्रभाप्रभाववितत्वं एवमुपमेयायाप्रभा
जयश्रियउपमानेश्चनयोश्चपरस्योश्चपरेजेतव्यशाकानि समानो धर्मः ऐतिप्रतीकं धर्मोऽस्मादर्शनोपमाहदैवोक्तासा।

स्ताभिः सत्यपि वैचित्र्ये हृद्यत्वरहिताः किं तर्हि विच्छित्तियोगमेव शोभावाक्यगायामेतन्नोपदर्शनीयेत्यर्थः ल
क्षणाभावे हेतुमाह एवं विधवैचित्र्यसद्भावसम्भवात्क्रमेणानतिक्रमात् एवं विधनानाप्रकारकं वैचित्र्यं सम्भवति
तस्यानानुगमात् अथ चलाचलत्वेनायमुक्तभेदेषु सर्वेष्वेव सम्भवात् कल्पनागौरवमनुचितमेवेत्यर्थः उपमानोपमेय।
तोपकस्यैवैकवाक्यगतत्वेऽनन्वयः एकस्यैवोपमानोपमेयत्व उपमेयोपमायामप्यस्तीति तन्निरासाय वक्ष्यत्येकवाक्यगतत्वे एक
वाक्यगतोपमानोपमेयत्वमुपमेयोपमायामप्यस्तीति तद्विशेषार्थमेकस्येति एकस्यैवेत्येवकारेण भिन्नशब्दवाच्यस्यैकस्या
प्यवच्छेदाय तथा चोक्तं अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषङ्गिकं अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकम् अत
एव यश्च हि गगनं सदृशकरवद्धोऽस्त्वा यथा माकेवत् अत्रादिसदृशकरवादयोसेश्वभासमाना अनन्वयमतीति विश्वये
ति न विद्यतेऽन्वय एकस्यैव साधर्म्यमिह दृश्यमनया विरुद्धधर्मसंसर्गात् उपमानोपमेययोस्तत्त्वयोर्भेदेनितत्वं श्रुत्वानन्वयमः
ते इत्यस्यैवाह द्वितीय उपमानान्तरस्य वा भावो नान्वयः द्वितीयसदृशनिवृत्तिफलत्वाद्वैचित्र्यावहालंकारत्वे बीजमित्यर्थः
उक्तं न केवलमातिनितान्तकान्तिः तिनेविनीसैवनितन्विनीसा यावद्धिलासाप्युपलक्ष्यवासालीति हिलासाः इवन्हिला
साः गतस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् विशेषस्तु विलासः स्यादिष्टसंदर्शनादिभिः सकलत्वाविलासाः।
आयुधानि कामुकविभेदेनोपकरणानि यस्येति विलासायुधः कामस्तस्य विलासवधानात्रशान्ताः शेषं स्पष्टम् वि
पर्यासउपमेयोपमालयोः नयोः अष्टकेन योरुपमानोपमेययोर्विपर्यासो विनिमयः सिद्धधर्मसाम्यमुपमिते साम्यपमेस
वसिद्धधर्मेत्वमिमनवेंश्यपमानपमेयाणोमितिसेतारस्यमेवहृतिः नयोरुपमानोपमेययोः परिहृतस्यार्थाहारकद्वयेऽरूप

का॰ मानव्यवच्छेदपरा सैविनाविधवनीतासौ समनाप्युपमानोपमेययोर्वाक्यद्वयेविपर्ययासेसावङ: खेवशोभते मनुष्ये
टी॰ वैविपर्ययेणान्योन्यविवक्षायां कवेस्तात्पर्येनैतदुपमानव्यवच्छेदःस्वसंबन्धेनोपमेयोपमेयस्यार्थः उपमेयेनोपमेयमुपमेयो
१८० पमा उपमानसादृश्येनहि उपमानेनैव संभवति अत्र तूपमेयेनापोपमन्वयिता उदा कमलेवमतिर्मतिरिव कमलान
त्वरिवाविभाविभवतन्नु:यत्पर्णोवृतेनिर्यानिवयस्तोमसततेविभातिवनेयमन्तरशानेनोपमायाउक्तोनमेसर्ववाक्यसमा
पायाभेदोस्याद्वयोर्द्वयोरेकवाक्यसमासेः एवंवाक्यार्थसादृश्यमूलानलेकारानुक्त्वा ऽधुनागौणसंभावनामूलानतःपर्येव
वत्सलक्षप्रधानामुक्तोत्प्रेक्षालक्षयति संभावनमथोत्प्रेक्षाप्रकृतस्यसमेनयत्समेनोपमानेन प्रकृतस्योपमेयस्यो
पमानेनसंभावनमोहनेनद्रुणक्रियायोर्विनाप्यवसायउक्तेनसः उदा उन्मेषयोमममनसहतेकान्तिवैशेतिशा
यामिन्दोरिन्दीवरदलदृशामस्योन्नतेर्दर्पःनीतःशान्तिप्रसभमनयावक्त्रकान्त्येतिहर्षाल्लग्नामन्येललितनमुत्तपा
दयोःपद्मनलेनःअत्रपद्मलक्ष्याःपादयोर्लेनसंभावोहेतुःप्रकृतःसप्रकृतोपमेयः हर्षहेतुकत्वेनतेनोपमानेनसं
भावितः लिम्पतीवतमोङ्गानिवर्षतीवाञ्जनंनभः अत्रसकलंषष्ठवस्तुव्यापित्वलिम्पनक्रियोत्प्रेक्षिता इत्यादौव्यापनादिलोपनानां
दिक्रूपतयासंभावितम अत्रतमसिव्यापनप्रकृतेनदेवोपमेयं लेपनक्रियाकर्तृत्वेनस्वरूपेणोपमानेनसंभावितेन
व्यानभसितमः समानःप्रकृतस्योपमेयस्यार्थेनतूपमेवस्पष्टा अपिवेटक्रियोत्प्रेक्षोदाहरणे इव्यगुणक्रियासुत्प्रेक्षा
सर्वासोत्प्रेक्षाप्रतीयमानासुवतायाविस्तरभयादिहनास्तवनोक्तार्थभाव: समस्तस्वभेदाभेदोत्प्रेक्षावसेयायः उ
पमानस्योपमेयपक्षवासमानधर्मोनेकधर्मतानिमित्तोयः संशयोनवयोर्भमरेहालंकारःइतिभूवेसमन्दृतमान्वयः ने

द्भेदेप्रकिंभेदात्किंवेतिप्रकारद्वये पतत्येव नश्यति भेदोक्षेपो यथाग्राह्यमानेदृः किं सत्त्वं नश्यते सम्भवो भिन्नः क्षण
एः किं सर्वोः प्रसरति देशान्तरे प्रविश्यन्नमूर्त्तत्वात् किं साक्षात्कारेण हि प्रवर्त्तनात् सविनिवृत्तेः समालोकानन्तरं विलयत्वात् वि
कल्पायति भटाः प्रत्यक्षस्य गमनादिकं स्वरूपमानगतस्वरूपमेयाद्दृष्टायां क्रमे एतत्पूर्वादावेतेनोक्तं भवेद्वृत्तेः निश्चयस्या
सत्त्वं वर्त्तनान्निश्चयगम्येः सन्देहः पतत्येव विकल्पयति भेदाक्रान्तं विमनेनतत्केवलं समर्थनं निश्चयगम्यो यावन्निश्चयो नोपस
न्देहः सोऽकृतः सन्निश्चयस्य हि भेदं समर्थ्यते वा निश्चयाद्भवतीति भेदाक्रान्तं विषयत्वमित्यर्थः नत्वनिश्चयगम्यमुदाहृते नो निश्चा
यान्तरत्वादाहरति यथा नु किं क्रमकल्केकः नयोस्तन्मतानां किं मनु रूपकानां नीलितसविकल्पस्य वर्त्तनेस्वभावो मातेषु हेतुता
त्वान्निश्चितेषु तत्रत्यौपमेयस्य निश्चयेऽपि स्वरूपमानयोर्भेदकत्वस्य निश्चयात्सन्देहः इति गृह्यते तत्त्वं तेन समस्तानां सम्बन्धो नाथ मेवा
वयवमतस्वरूपमनस्यानि किं तेन निश्चयगम्येऽवाच्यतानिश्चयः प्रतीयमानस्य रूपं विनेतो भदृष्टेन निश्चयगम्यो दाहृते ना
यथा निश्चयः प्रतीयमानो मूर्गप्रत्यक्षस्य दृष्टान्ते प्रतिनिश्चितमिति निश्चियस्य सदाहृताङ्गदत्तानामा समस्व नान्यप
न्नभिन्नत्वेनैनतद्दृष्टान्ते हेतुस्वभावत्वे तद्भेदो हेतुमतः कथं न सम्बन्धस्यापत्ताव्यर्थे प्रवर्त्त्य दोषकादुदाहृतं स्वपक्षेतदाहृतेति
नदत्तक्रमो यथा प्रत्यक्षः स्वरूपविशेषप्रत्यापत्तिरमूर्त्तत्वात्तु कोऽपि प्रष्टः शङ्काक्षेपः स्वयं तु मतेनाभासो नु पुण्याकरः वेदाभ
सनद्दः कथं तु विषयमाह समकालत्वेऽनिमित्तप्रभवकानातिगामिरूपप्रत्यक्षेपविषयः प्रत्यवसायादिभिः सहस्रपरिणाविदा
भेदकत्वमात्रक्रमे निश्चयस्यास्त्वनामसम्भवार्थं तद्रूपकस्वभावे उपमानावसरयोः वस्तुस्वलक्षणयोः परमार्थतानिरूपे
परिमाणे नैकामासनादभेदः सामानाधिकरण्येन विशेषणस्य तद्रूपकेनामालेकारः अन्यमवहारि [illegible]

का॰ हृतभेदयोरभेदः । अपह्नुतभेदग्रहणेन भेदप्रतिहेतेन साम्यातिशयः । ततः समस्तारोपेण लक्षणमस्यानन्तभुजगारोपस्थेवश्रो
टी॰ तिः अस्य भेदानाह । समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा । यत्रारोपिता आरोपाः सर्वेऽपि येऽप्यारोपविषयास्तेऽपि वाच
९८ यः एवमारोप्यन्ते स्मेः निकर्मणि विशुभक्षश्रन्यपे आरोपितानामारोप्यमाणत्वं शब्दात्तत्त्वश्रौताः श्रूयमाणतासाताद्रूपमाः न
स्मस्तेवस्तु आरोप्यमाणआरोपविषयाश्च शब्दोपात्ताः यत्र तन्वर्थे सैव यद्रूपकभेदः इत्यथैव हि नि: आरोपविषया
161 स्तारोप्यमाणाः यत्र शब्दोपात्ताः स्वशब्दैर्नाभिधीयन्ते निवर्त्तन्ते विषयाः सन्ति समस्तवस्तुविषये आरोपिता इति बहुवचनमवि
वक्षितं कार्यकमेव द्वयादारोप्यमाणमारोपविषयं चोदेशेनान्तस्य लिङ्गवचनसत्तेत्ररूपिणि न्यायाद्बहुवचनमात्रप्रयोगा
कमेव समर्थः । उदाहरति यथा ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थीन्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालि
कीयम् । द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥ अत्र पादत्रयेऽन्तर्धानव्य
सनरसिकत्वमारोपितधर्मरूपमेवेति रूपकपरिग्रहे साधकमस्ति न तु सेकरात्रिकाकोन्यकोऽप्यो । अत्रास्मिन्नाद्यपादत्रयेऽपि
व समस्तवस्तुविषयरूपकोदाहरणानि विवेकः । चतुर्थे तु पादे पृथगेवोपेतानन्तरूपकोऽन्यत्पादत्रयसेकरः । सन्देहाख्य
रूपकस्य बाधकस्यानर्थान्तविशेषणमाव्यसारोपितायाः कापालिकाविशेषणस्योपादानादारोपस्य सन्देहाभावादिम
श्रुः चतुर्थेऽपि पादे पृथग्रूपकनिर्वाहार्थं पाठान्तरमाह । अथवा न्यस्तविषयस्याङ्गतहः दृष्येतकास्तजोननेतदिति पाठः । प
वद्रूपकैकविनिर्वाहः स्यात् । श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्त्तिनेन केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः केचिदार्थाः
मर्थ्या विषयाः यस्मिन्नेकदेशविशेषेण वर्त्तते ऽर्थेऽपि विवक्षितं एवंभेदाकसमवेधाग्राह्येन स्यसामान्यस्योपन्यासात् का

येशेषत्वं हृषेकार्थे पुष्पार्थेनेत्यत्र विशेषणवशेनाद्यन्वयेत्यैवमेतेनि भावः उदाहरति यथा जस्मात्वेन रञ्जपकरेक
णेतः समस्तं तुरगन्तत्राम । रसमेसमहीर्यिसहसापेश्रु होहा इति उमेलमा यस्य रणान्तः पुरेकोरेकुवेतो मेरुस्लग्रलताम
समसम्बन्धो विप्रोपसहसाप रामुखो भवति विद्येसना अवरणस्यान्तःपुरमारोप्यमाणेषु होपातेभेउलाग्रलतायाना
यिकाने विप्रेसेना याश्च प्रतिनायिकानेत्र अर्थे समर्थ्यात् दवसीयत्वं रेपकेदर्शावि शेषणवशेनादेकदेशविवर्ति अवरणा
स्यान्तःपुरनारोपात अन्तःपुरे ह नायिका प्रतिनायकानिवासस्थानमिस्यर्थे सामर्थ्यात् उक्तभेदयोर्नमानस्मात्ह सांग
नमेतत् यत्तकृहेतसमनेनरोक्तयोर्द्वयोर्भेदयोः परामर्शः तथा ब्रूहानि उक्तद्विभेदमावयवे द्वयोर्भेदयोः समस्त
रोद्विभेदसहावयवैः सविशेषणारोप्यमाणयुक्तवतेते तस्य सांगमहत्वमर्थः निरंगंतत्रुडे शुद्धंविशेषणैर्विनाप्यन्या
रोप्यमाणमात्रेन देशभावकयवेभ्यो निर्गतं इति निरंगं उदाहरति यथा कुरंगीवांगानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्सखी
कांतोदंतेक्तमपि पुनः प्रश्नयति यत् अनिद्रयद्वान्तः स्मितितनरहावे स्याभिनवा प्रवृत्तासास्याः सेकेहृदिमनसिजः प्रो
मलतिकाम अत्र वृत्तेर्थ्ये पादे प्रमेणालतिकत्वारोपात तन्नाव प्रतिपादकैः कुसुमोद्गमादिभिर्विनेवति निरंगमिदं रूपकं
मालारूपकं वक्तुं पूर्वोक्तोमपा विवक्षति सालोपमायामिवैकस्मिन्बहवश्चारोपिताः यथा सौन्दर्यस्य तरंगिणी तरु
णिमोत्कर्षहर्षोद्गमः कान्तेकार्मणकर्मनर्महरहसामुल्लासनावासभूः विद्यावक्रोक्तिर्विधेरनवधिप्रावीण्यसा
क्षात्क्रिया बाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया अत्रैकस्याः प्रियायास्तरंगिण्यादयो बहवश्चारोपिता
इति माला निरवयवारोपणाच्चायं मालारूपः परस्परम्‌ तत्रापि नैश्लिष्टवाचकभेदभाजितवा परम्पराश्लिष्टतस्यारोपः यत्र

कृ॰ मालारूपके निरवयवत्वे परम्परितेपायाः। नियतेवृत्तिपिंनेप्रस्तुतेनागनाशेविषयेप्रस्तारेपणेनतशेपणायउपपादकोभवतिन
कृ॰ रूपेणरा:स्पमेमातेतिपरम्परितमेतयावन्वर्थं नदापिश्लिष्टेवाशहमेदभाच्छिन्नाश्रोहभवतीतिद्विधा नयादेशश्लिष्टशह
निबंधनम्परा हरति यथा विद्वन्मानसहंसवैरिकमलासंकोचदीप्तद्युतेर्दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकार
162 वैश्वानर सत्यप्रीतिविधानदक्षविजयप्राग्भावभीमप्रभो साम्राज्यंवरवीरवत्सरशतंवैरिंचमुच्चैःक्रियाः। विद्वन्मान
सेमनएवमानसमाविश्य(?)लयहेसवैरिणःकमलायाःशत्रवःसंपन्नेःसंकोचःसंतेपणमेवकमलानांपद्मानांत्रसंकोचोवि
विकासस्तेनतत्रदीप्तद्युतेस्तथैव दुर्गाणांकोटानांमार्गणमन्वेषणंशत्रुशकाविराहारेटेवदुर्गायाःपार्वत्यामार्ग
णेयाचनेनतत्रनीललोहित समित्संग्रामएवस्वीकारेणवैश्वानरःसोकोविश्वानरःबुद्धि सत्येसत्यनेप्रीतिरेवसत्याभेदेव्या
प्रीतिस्तदिधानेदक्षस्तत्सनापते वत्सेनाभृतपंक्तिक एवं प्रभावःस्त्रीवोक्षिप्तश्चैवविवत्सरशतेयावत्साम्राज्यम्
विरंच्यामस्यध्याक्रियाइत्याशीः इत्यत्रमेवहंसणानि अत्रमानसमेवमानसंकमलायाः संकोचएवकमलानामसं
कोचः दुर्गाणांमार्गणमेवदुर्गायामार्गणं समितामेवसमितस्वीकारः सत्यप्रीतिरेवसत्यामप्रीतिः विज
यःप्रागभावएवविजयोर्जुनः एवमारोपणनिमित्तोहंसादरारोपः अत्रनियतेवर्णोयितेप्रकारेनेसति आरोपविषयेहं
सादीनामारोपः अप्रकृतानांमानसंहंसमानसादीनायदारोपणनहंसत्वे तथाहिमानसादिस्थानेमरालादिपर्यायोवतिमित्र
मस्यतिभावः नवमानसादिशब्दस्थानेविद्वत्सादिपर्यायानरदानायेनेहरूपकनोभितशब्दहेते तथाहिमानसादिस्थानेमा
गलादिपर्यायानरदानेपिनेतरूपकनहानिरित्यर्थः अत्रइदमुभयालंकारणोऽगणनीयकथमत्राथालंकारोपदृक

मिमार्थकवाह् यद्यप्रिशाहार्थालेकारोयुमिलक्षेवस्तेवनष्टापिप्रसिद्धानुरोयात्स्वेमः स्पष्टं एकदेशाङ्गोन
हेटमनेस्योपर्यायते केषांचेक्कहला केषांचिदाष्टेनात पर्वेष्विह शाहानिबंधते मालाप्ररोपितम्दाह् नाक्षि
ष्टनिबद्धनमुदाहरति भेदभाजियथा अवलान्तेजप केजेजास्पद्घटोमेतविपद्मारियेः स्तूवादिः करवालवल्लम
हमेलालोपधानेश्वयः मेघ्ग्रामास्तेन साराप्रमत्यतक्रीडाविधीमत्तेरतान्तान्निधोद्वैरिवनितावैधव्यदक्षेभुजः
अत्रजयालक्ष्मीपाहवावाकेजेतरलाद्यारोपभुजस्यालाननाद्यारोपोपपुष्पते अत्रजयादीजेजराद्यारोपस्यभुजाद्या
वालालताद्यारोपणीनिमित्तमिमत्थः अलौकिकमहालोकप्रकाशतत्तमाश्रयः स्तूयते देवसद्वंशमुक्ताम्बंबे नकेभ
वान् निरवधिवनिरागाक्षेयेवयस्यास्थिनमूर्तेवतितक्कीतिकप्रपंचम प्रथमःशव भगवान् मूर्तिर्नयनितवतदे
शालोकवहिकेटइतिव अमालारूपकमौपपयभ्योत्नितद्भूषणम् अत्राद्यश्लोके सद्वंशत्वयपवंवशोवेणुस्तत्रमुक्ता
रत्नमितिश्लिष्टशाहानिबंधनः कालवेणत्वारोपः तत्रमुक्ताम्बलतारोपणोहेतुः द्वितीयेतत्ववतदेशलोकापवववहूप
लतालेखाकलेरन्नलस्यातामिति श्लेषविनेववन्दशलोके प्रवहीनारोपः श्रीहर्षैकल्पतारोपणस्यनिमित्त
थाहेकेशकस्यारोपणामवमालाते किसलयकोलतानोकरकमलैः कामिनामनोजयति नलिनीनाकुम
लमुहिमुवेतुमियोधितोमदनः इत्यादिश्लाना रूपकेनवेविमवर्टितिनलेलन अत्रापोपाटत्पद्धश्लानाकुलेन
किमपिवैवित्र्यमित्यर्थः प्रकृतेपरिवसध्यान्वान्ताध्यतेमाधपद्भूतिः प्रकृतमुपमेयंअत्पटप्रकृतमुपमानम् उप
मेयमसमयंपकृतेपमानेमस्यनपाय स्यापत्नेमापद्धूतिः अमत्यप्रतिपादनेनिषेधवाचिभिर्ञ्जादिभिः सातात्र

का॰ मे छक्कलादिशब्दप्रयोगादर्थातिशयप्रतीयमानेवा उदाहरणम् अव्यगात्स्यं परित्नरूवः शैलतनयेकतेकोनेवाएवि
टी॰ लमतिशुगशुंकुमवशंय अमुः श्रेयमम्योविगतलमरतसम्नश्नुतांशुरे यतिश्रूनाशत्रेजातिरमनोगाढहराभिम
१६३ यप्रहृतेकलकनिः न्नानिषेधवावकेनाप्तोक्रमतताप्रश्नेनोद्भूपनेसोपित प्रवानिषेधपूर्वकमसत्यनम आ
163 र्थमसत्यनमुदाहृरति इत्यवा कमपिविकियेदेततसपूर्वे संमरयत्प्रियविरहकृशांमितगिलोकेनथाहि उप्य
नमहकाराम्भासिम्नेगाह्वलेनप्रतिविशाखमनेनोहूकिनकालहृतम प्रयतमम्नेगानिसहकाराणां प्रपितसका
लहृदः सग्राशनिप्रतीतिः वाशब्दः पूर्वेणाद्विशब्दोनकः पूर्ववाद्दिवाव्योनिषेधः अवच्छलशब्दप्रयोगात्मतीयमा
नइत्यर्थः आगमपूर्वेकनिषेधमाह एववा अमपुष्पितावल्लमनसम्यासेन्नेमगाहप्सुः स्मरः पूर्वशृङ्गः पृथुनयना
भागनिपतितः यदेगागारागणप्रशमपिपत्वनानाभिकूहरेशावाष्पमर्षपरिणामतिरोमावलिवपुः अथनरामावा
लिः किनयमपिविषमितिप्रतिपादितः अयरोमावल्लेदृवैयम्पिविलामारोपणपत्राकृपुः शान्तेनतिषेधेभ्योजितः ए
वंरयभागपनेरएत्वाद्यर्थोनेकापरमेगोनार्थोश्लेषमाह श्लेषः सवाक्यएकस्मिन्नानेकार्थतामवेत यत्रैकस्मि
न्वाकेपद्दिलननपायानेकार्थनाप्रत्येयमानाम श्लेषश्लार्थेरल्यर्थः एकार्थप्रतिपादकानामेवशब्दानामथर्वाने
कार्थः सश्लेषः उदाहृदयमेतदिश्चालमेतत्रकुरूतेनरानपानितिपवेनिद्रामुहुप्रवर्तयतिक्रियाः रवयतितरे
सैरावाप्रवर्तेनकर्तेनवननवनः लमर्दनः शेनोविभानिविभाकरः अवसूर्यानुकूलाग्रधावाव्याः रात्रावकूलालस
लसापव ननक्केरेभेयमानत्वात तथाहिराजपक्षे उदयशब्देनाभ्युगामनवावकेनसम्पलमेनोदिक्तुहेनत

स्याजना: मालिन्यशाहेन ॐ चेलन्तेसाश्रितसमस्ते निद्रामुद्राणाहेनतिहत्साहूता क्रियाशाहेनसदावुाः हे
तावाशाहेनचेताहाम्हलेख्यमेच्छाबाप्रवमेन तेनः शाहेनसमयमानोत्तमवत्तस्येन अत्रार्थोनसुसंबोधनशको
निवारयति अत्राभिधायाश्चनियन्त्रणादावेवाकेत्स्योवाच्यो मेयेभ्याहूत्यभियायाप्रकृतनियमनेनप्रस्तुतसंबंधगुणत्वेनाभि
तिनिरूपितेप्रागिहनोयोहासे अत्रतद्विवाकेनरूपोवाच्यो एकत्रप्रस्तुतार्थोविभाकरशाहः सातात्सेकेतिन्नद्विहीये
नरूपितलक्षणेयेतयोक्तः नवतत्रवाच्यावृत्तिस्यर्थः परोक्तिभेदकैः शाहैः समासोक्तिः अत्रपूर्वेश्वराकेषानुवतेन
भेदयोतिन्नावच्छिदंतिसाध्यपामिति भेदकैर्द्वैधः प्रकृताप्रकृतयोर्विशेषणभूतैः श्लिष्टैः शाहेयैरपापस्याप्रकृतस्यो
क्तिः समासोक्तिर्नामालंकारः प्रकृतार्थप्रतिपादकेन वाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात् न तु विशेष्यस्य सामर्थ्या
दपि यत्प्रकृतस्याभिधानं समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात् समासोक्तिः श्लिष्टानामेकार्थवाचकानामेव प्रभवः
लक्षणयाप्रकृताप्रकृतसाधारण्येनानेकार्थप्रतिपादकानां विशेषणानामेव माहात्म्येन विशेष्यस्यापि तथात्वात् श्लि
ष्टस्येत्यर्थः विशेष्यस्याश्लिष्टत्वमेवाचष्टे भेदेलक्षणापाय उत्तालहिंतालमेन्द्रबाहुरयं स्थाणुपमकोऽपि उल्लासित साज
प्रलब्धोनहोविरसेणाहूतन्नमाद्रवेलाणेमा लब्धातवबाहूस्पर्शेययाः सकोऽपिउल्लासः सानुपतल्लोभन्नवविर
हेलाभवत्समाद्रवेलानुनन अत्रबाहुस्पर्शेलाभान्द्रतोल्लासस्यश्लिष्टस्यविशेषणस्यमाहात्म्यात्प्रकृतेनात्रेभ्यउत्क
षणाख्येननृपतल्लोशाहस्यार्थेनाप्रकृतः कोनाथ्यद्भ्यते पूर्वालंकाराद्भेदमाह अत्रनृपतल्लोशाहस्यकोनावा
चकत्वेनाक्ति यथाश्लेषोदाहरणेनृपवाचकस्यविभाकरशाहस्यविशेष्यस्यमाहात्म्यान्नृपोप्यवगमः नत्वात्रयत्नल

का· टी· १६४ 164

ह्याशब्दस्य सीवाचकनाभावाद्धितीयार्थावगतौ नास्ति निश्रमाणाद्वितीयमलेकाऽऽतत्पुरुषः । त्रिदशीनाथमभवद्दल
मन्तुन्यायमापीकल्पकः । प्रभवन्नुपपाद्यमानः सम्भवन्न सम्भवन्नावसन्नो वाक्यार्थयोर्द्वयोः समन्वयः उप
मायायोकल्पक उपमानानैनोविशेषनसम्भवमानः त्रिदशानांस्त्रोलेकाः । अस्मानर्थेनोदर्शयामि त्रिदशीनेह
शीतकरणे उरांकुस्तयेपभेदोवेशः क्वचाप्यविषयमतिः । त्रिलोकैकसारमोहादुद्दीपनाप्तुमसारम् । अत्रोद्दीपनम
गस्तगाभिमवमन्दाभिन्नान्यमेवेशाविनाभिसुपमापर्यवसाति । कथा हृदयापहार स्मारस्सम्बन्धयोगमनुत्ति । अत्रस्वैनम
योर्द्वयोर्वाक्यार्थयोः कार्यकारणतासम्भवान्नास्य समन्वयो नवपद्यमानः प्रतीयमानमुपमेयवीविन्यनयोऽन्यनेस्मा
र्थः सम्भवेनोपपद्यमानतां दर्शयति यथाक उत्पादितवितनोर्ध्वरश्मिरत्नातू हिमकरवीहिमधामियाकिन्नाम । वदनेन
मोगिरयोर्वितन्वितहाहत्यपरिवारिश्रवारणेनूनलीलाम । अत्रकथमन्यस्यलीलामन्यो वहतीति तत्सदृशीमितिउपमा
यां पर्यवसाने । अत्रगात्रेभैनयो पृष्ठ्यरूपस्य कसलीलायाः सम्भवीहयो समवायहमानुपपद्यमानः सम्बन्धशोलागा
तस्यवलीलांवहतीतिप्रतीयमानयोपमेयवसन्त्याप्तनेशत्पर्थः । दोर्भ्यां तितीर्षति तरंगवतीभुजंगमाथानाम चक्र
तिके रहीगीणकविन्द्र मे फलितिलेवायिघतिफवमेषदेवयस्तगुणानातितमशुद्धमसमाहृथाति । इत्यादौ मालारूपा
माट्टश्या । अत्रकवलत्थेषाटोकस्पष्टरूकनस्यवाक्यार्थसेकस्य बहूभिः सह नेवाक्यार्थैः । सह सम्भवान्सं वयमन्व
पपद्यमानैरोभ्यांसागरतरणादिकमेवेतच्चरणगणनमितिप्रतीयमानमुपमायवाति । तथा वैकस्य बहुभिः समन्वय
मायत्याप्यनाम्नालानम । अस्य भेदोनरमाह । समसहवन्तवयस्याकिः कियावैव समापग । यद्रोपमानोपमेययोः सम्प

गः क्लेशः समासोक्तिः साहस्रमात्रे वत्त्वेन स्पाले पदेनः उदा॰ पुष्पादिपित्रविवलेपपियथ्यायोपिया
यादिपिशूण्यनेन स्थानापि स्यात् आभुइदेन्त प्रविस्थमितो हृशोयकेनापिरिकाकोटितेषुरूपो नमेन
अयुरूपश्रुपलं प्रेस्तस्त्ररूपकाद्विनमयोगामर्थविचकृतोनुदयः महाद्यामोक्ष्यः उद्वारणोविषयाशः दे
कस्कारः विद्यपतेनः पुष्पावविवतनेकेत्मो रूपेण अथोगामनेवराहमृतीयपातालप्रवेशः प्रणयनेबोल
प्राप्ते न नमुहाम्प्रिविकसः अयपुरूपेश्रुरत्वेतस्त्वतेनबल्यस्थायस्त्वतस्यपुरूपोत्रमसान्केपोनयाव्यक्तिः येना
स्य॰ अपुदितेनवनुगामिनः कोनिरंगोनमतेपुरूपतप्रतिकर्तमेवनस्मत्समसिवपादपहः दोषेनेनदमुक्षितेया
द्विततः किंलनयेसेवोमनानाखेवेनुउपामतानभवतोयश्च्यविस्मयमे किंविशेषात्पराभूतमपित
दनुप्रवेशादेवधनः प्रामस्पत्रयाथनामनस्प्रतीयमुक्तिः नयासिम्प्रत्वेश्रोमवनूस्मात्वतस्यव्यवहारापे
णसमासोक्तिः आलोपदेतसाहस्रमात्रमप्रत्वतप्रशंसाप्रयोजनकमाह आदायवारिपातः मरिनः सुखेम
किंतावदर्शितमनेनउपांगवेण सोपाकृतेवेवउवादहनेकृतवपातालक्रांतिकृहदेविनिर्विशतेन आत्मायी
वेनाप्रत्वेनेनापमानेनकाष्ठदृष्टमेतहपकोणनाप्रतीयमानेनापिवश्रणापारोपणोपमेयोपमेयप्रतीयते
इयेवक्तविहाणोथप्रतीयमानार्थानप्यारोपलेवयथा अथोपणेः स्पृतिनगनाभोगपातालक्रान्तेः योनेया
यादिहहिवहवोलेयवनेपितमते आहोत्सः कथमपिभवेदेपदेवादरानी कोनामस्पादवप्तकृहवालोकं
नेप्पसपशक्तः अत्रवाव्यापाअगोरवस्थायाः अप्रकृतायाः धीयमानस्य सम्बन्धस्य पूरणपारोपोवैवक॰

का॰
टी॰
१६५
165

चित्तस्वरूपः प्रतीयतेन तद्ग्रहणेन व्यारोपितसम्बन्धं प्रवर्तते तथा ह्यन्ये विशेषणग्रहणेन पक्षान्निमन्नहेतुकश्चि
द्विटपिनसम्भवेति अत्र प्रकारान्तरेण सम्भवमेवाराहयति क्वचिन्मध्यारोपेणेव यथा कल्पितकथयामि
देवः हन्तकेनोदिविड्शाल्मोटकं वैराग्यादिकं वलिसामग्री विदितेन कस्माद्दिट्टकथ्यते वामेनावटन्तमधुग
जनः सर्वोऽस्य नाममेवतेन क्वचिच्छायापरोपकारकं तेषां मार्गोऽस्मिन्नुपसर्पणे नतावेतेनेन हेतुःगणसहप्रश्नान्तरे
कान्तसम्भवतीत्यवाचसमस्तत्वसशाहाटकस्य गुणाध्यारोपेणैकस्यापि निर्विकल्पप्रतीतिः क्वचिन्न
विशिष्टाध्यारोपेण कार्यविशेषाध्यारोपितानि विशेषणानि कार्ये न व्यारोपितानीत्यर्थः यथा सोऽपूर्वो सम
नाविपर्ययाविपिनलकाणिप्राशापलेहेतुः सामदविमस्तत्वपरिहि किं मयमानेन वामदेविनिश्चितवनस्य भ्रम
देहस्य द्वावणस्यायमाबतः अत्र केरोनिबद्धन इति भ्रान्तः कपदात्र युगान्तेसमनाया विपर्ययाविपरीतात्र
ते अत्रसमनाविपर्ययः अत्र कारणं च सम्बन्धस्य प्रभु सम्बन्धाभावेन हेतुः नत्वत्र भ्रमस्य गजस्य वनेन तस्मान्तर्था
शकानुपाने: कर्णवापतेन स्थयां सम्बन्धेन हेतुः स दोष भ्रमस्य गजस्य वनेन निमित्तमेव न तन्निमित्तमेव कस्यचि
यस्मे सम्बन्धे एव हेतुरित्यप्रकारेण प्रश्नेन सगतस्य विशेषणानि बावनेशविशिष्टाध्यारोपेण कार्याध्यारोप
विनैव तेन चविभाससम्बन्ध तेषां किं पराणि एतदेव विहृत्याह अत्रासमनाविपर्ययो भ्रमस्या सम्बन्धेन हेतुः कर्णवा
पत्नत्वहेतुः मटः प्रयत्नत्व सम्बन्धेनि मित्तं उक्तार्थः निर्गीर्यायम्बसानेन प्रकृतस्यपरोपयन प्रवृत्तस्य पट
सम्बन्धे यद्यर्थक्रियावकल्पते कार्यकारणयोर्यत्र योपा वायपर्यय: विज्ञेयानि घर्याके: सानिगीर्यायमवसा

त्मनः स्वहेतोश्चान्वयस्य समवायिनाभ्यो क्रिः साधनाद्वितीयानिदर्शना क्रियायैव सम्प्रयुक्तकारणयोः सम्बन्धो यदा
वगम्यते साधनानिदर्शना यथाग्नेः तेन पचति वाक्ये यत् स्थूलं तदेवम्पतेति क्रमं वन्न सलशान्त्वगानेटषक्रण
स्वाहमाहतत्युनः पतनस्य यः योन्यगुः मत्वञ्चेतेनपटमवाख्यपतेति शब्दार्थान्वयः तस्मात्तच्चोपमानोपमेययोः तौ
वन्नतयाहात्मशाकलयोः पतनं क्रियायैव स्वात्मनः पतनाभ्यासस्य कार्यस्य स्वहेतोः पतनहेतोरुत्पन्नपटप्राप्ति
रूपस्य कारणस्य सम्बन्धः प्रतीयते इत्यमेवावगतिः अथ पतनक्रियया पतनस्य लाघवेऽसति उत्पन्नपटप्राप्तिरूप
स्य कारणस्य सम्बन्धः कथ्यते तथैकैकस्यैवेति वन्न अथ पतनक्रियायैव सम्प्रयुक्तपतनस्य कार्यस्य लाघवे स
ति उभयोर्यवाकाङ्क्षैकदेशाविति: स्यात् तत्त्वरूपसाधनवाक्येऽपि हि स्वाविति स्यात् तत्पटप्राप्तिरूपस्य कारणस्यैव स
म्बन्धोऽन्यत्र तत्पर्यः अप्रसक्तनिषेधस्याप्यप्रसक्तनिषेधे अप्रसक्तनिषेधस्य प्रसक्तनिषेधाय प्रसक्तनिषेधा
श्रयणस्यानेकाप्रसक्तनिषेधा अथाकरणिकस्यार्थस्याभिधाने प्राकरणिकस्यार्थस्यापेक्षः अप्रसक्तनिषे
धा अप्रतिपादनेन तन्निष्ठानाह स्वकार्यनिमित्तसामान्यविशेषप्रसक्तेन सति तदन्यस्यैव वस्तुलेपस्यापि
पेवयानटन्मस्य कारणाद्वैः कार्ये प्रसक्तेन तदन्यस्याप्रसक्तस्य कारणस्यैव कर्तृक्लृप्तिलेपकः निमित्तकारणं
प्रसक्तेन तदन्यस्याप्रसक्तस्य कार्यस्याक्षेपो द्वितीयः सम्भावे प्रसक्तेऽविशेषस्याप्रसक्ते सत्याक्षेपान्तरेण वा विशेषप्र
सक्ते सामान्यस्याप्रसक्तौ स्याक्षेपोऽवगतार्थः तत्स्य सदृशप्रसक्तेऽसदृशस्यैवाप्रसक्तस्याक्षेप एवम् क्रमेणाना याः
नाः किं नमते निखिलं नाथ नश्चितालयामक्लृप्तेऽनाकार्यानित्याक्षेपात्मकस्य यस्यैव समवाये सम्भवेऽपि तत्त्वाभेदः

का॰ नारकेण निषन्नमीनानां स्वगुणावस्थायां दृष्टामोहस्थितेन भावविमर्शेन त्वाहस्तस्य यथावत् नः नित्यं हस्तेनैव तिकार्येप्रेक्षका
टी॰ रणमभिहिते अत्र वर्णनीयानां स्यानामाभिहितं विप्रस्तुतकार्ये तत्रैव प्रयोजनमारणं तानेकारोणं स्यात् प्रस्तुतस्य
१६६ प्रशंसा कार्येषु स्यात् प्रस्तुतनिवर्तनेन स्याप्रस्तुतस्य स्यार्थस्य राजन्त्राजस्य तानां पाहयति मेरेवोपिपुस्तमीमिस्थिता: क्र
166 मेहेमोजयमाक्रमारसाविवेतोद्यायां पिकिंभुज्यते इत्यनेन शुकस्तवाविभवेन त्वक्रोधेः प्रवराहित्रस्यानवलो
कास्तवत्तमावैकैकमाभाषिते अत्रप्रस्तुतायां नेभवेतत्वानेन रयः पत्नापगतानुतिकारणप्रस्तुतेनेकार्यप्रा
के अत्र प्रस्तुतेणापतायनेनक्रारणेनस्य गोप्रस्तुतेनकार्ये प्रस्तुतेन वाध्यगानोपिग्रियविरुतेन शुकमावनेकृतीमा
वैनकार्यस्याप्रस्तुतस्य प्रशंसा यंप्रतायनेनकारणस्याप्रस्तुतस्य प्रशंसार्थम् एतत्रस्तुतवाक्ये यत्नमलिका
पत्रकेणापञ्चयस्त्रक्रामाणेरतुमसस्यजः शुलवस्यस्मादपि अप्रस्तुतप्रस्तुतक्रियाग्रविलोपमादास्यानेग्र
नैकुत्रो - यगतोहहस्तनुटेनेतिशंमिनोतः शुभा अत्रात्पस्यानेन ज्ञानोमहत्स्मस्मावनालोपितमामान्यप्रस्तु
तैविशेषः कथितः वाकिकेणप्रक्रापफलस्तानेविशेषप्रस्तुतः प्रस्तुतायानज्ञानस्यानेमहतसम्भावनायाः
सामान्यस्यप्रशंसार्थम् स्वहस्तबन्धवाण्यत्नलग्रमानेनेकरोतिविरश्रतियानेनेनयः सप्तवस्तुरूपः सप्तमानमनीतिसा
स्तुमीवितनस्यसमानजनेश्रियाः अत्रकसमनिहत्यनरकाग्रवहतापादितः हिंशामयिपुत्रितनमेवस्यात्यपेन
विशेषप्रस्तुतेनसामान्यमभिहितं अत्रसपवस्तुप्रतिसामान्यस्याप्यप्रस्तुतानायकविशेषस्यात्यायाः प्रस्ता
नायाप्रशंसार्थम एवंप्रकारान्तरेष्यपुराहृत्यमेवमेषकाराविषयन्ति तत्वेप्रस्तुतेनतुल्यामिधानेनयः प्रका

स्यमहादिशब्दैर्भिन्नरूपैः प्रतिपादनान्मालत्वम् दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बने एतेषां धर्माणां
धर्मिणो वस्तुद्वयसमानधर्मेणकृतम् अत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावेनैव विन्यास इत्येव भेदवाचकः पुनः शब्दः
एतेषां साधारणधर्मादीनां दृष्टान्तोत्तिशून्येऽप्ययमेवेति दृष्टान्तः आदिशब्दाद्धर्मिणोरुपमानोपमेययोर्ग्रहण
उदाहरति यथा त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितं आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुमु
दं कुमुद्वत्याः अत्र नृपतिचन्द्रयोः नायिकाकुमुद्वत्योः कमलमनसोश्च धर्मिणोः तथा दर्शनालोकयोः
ज्वलननिर्वाणविकसनयोश्च धर्माणामनेन बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशः अपि वा त्वद्दर्शनेन काम
श्लेन कामस्य शान्तिर्निर्वाणं नाम कार्यमभूदिति दृष्टे हि तोयवाकैयसजातीयसहवादिदर्शनेन प्रामाण्या
द्दृष्टान्तमिति एष साधर्म्येण एष दृष्टान्तः वैधर्म्येण यथा तवाहवे साहसकर्मशर्मणः पाणिं कृपा
णान्तिकमानिनीषतः भटाः परेषां विशरारुतामगुर्दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः अवाते स्थिरतां पांस
वोऽपतनं तु वाते इति व्यतिरेकदर्शनाद्दृष्टान्तः सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् सैव क्रिया
सु बह्वीषु कारकस्येति दीपकं प्रकृताप्रकृतस्वरूपाणां धर्मस्य समानधर्मस्य सकृदेकवारं वृत्तिरुपाता
नैयत्येकं दीपकं बह्वीषु क्रियास्वेकस्य कारकस्य सकृद्वृत्तिरिति द्वितीयं एकत्रैव द्वयोः प्रकृताप्रकृत
योर्दीपनमित्यन्वर्थता प्राकरणिकाप्राकरणिकानामस्थानामुपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिरेका
वारं यदुपादीयते तदेकवाक्यस्थैव समस्तवाक्यदीपनाद्दीपकम् दीप इव दीपकमिति वाक्यार्थेन

कृ॰ यथा किं बलाणीभिर्धनेश्वराः फलमलीकसत्त्वमीहाणी कुलपालिकालेश्यतां कत्रोप्यमतिश्यानुप्रा॰
टी॰ ण कयणानोधनेनयानानो कणामनयः केम नः मिहनिये कुलपालिकानां स्तनाः फृतः स्पर्शपतेन प्र
१६ स्तनाणम यथमकतनेमा कुलपालिकाउपमेयम प्रत्येकमपमानामप्रस्पर्शकलनाम स्पर्शनाम्लेस्तकि
167 याद्रुपः जीवकनामसाथाश्लेषयेः सर्वेषामेकवाग्वे वृषाणः द्वितीयामपिदर्शयति कारकस्वभद्धा
शक्तियास्तसकहह् विदीपके यथा लिखयतिकलणालिवलतिविवलतिनिमिषतिविलोकयतिनियक प्र
त्येन्वेति वुभिवितमस्कृतिनवपरिणेतावृषः शप्येन हलणनमेगमेकोचः एकस्येवनववृषध्रुपमकोर
कारकस्पी यस्वक्रियास्तसकहुपाचानाह्दीपकम्‌ मालादीपकमाद्ये वृयथानरपुणणवह्‌ अनामनाल
श्यानुरमित्स्कधीभावोधीपाधी प्रायेश्वेषवेयपुरस्यसनेश्रीतिगुणावहत्वमालादीपकं यथा संग्रामे॰
गनस्गातेन भवतावापिसमारोपि तेदेवाकुलापयनेयेनसह स्पयघत्समासादितं कीदलेनशराशरीः शे॰
षिप्रस्तेनापिभूपरस्लेतेननंभवतावकीर्तिसला कीर्त्या त्रैलोक्यप्रथम प्रचण्डिमार्घस्यभवतोत्रयक प्र
चपादः नेनुतेनस्पनेनपासिपशस्तेनापि लोकत्रयमिति भवन्मेन दोषनपूर्वमिश्रवाहनम ततस्थुतस्थ
हारार्थपाहीनस्कलपना तथावासादितामिमयव नयमकमनयनकेरति हवकोवकस्कतेच अत्रवापिता
भिधानेलसप्रापयनाः शशाउपाक्रियते धौरेयपिभूमस्तेप्रापयद्दिशोदिशः प्रसिद्धमसाविमग्नायकते लक्ष
यथाभूमरलेतेन कीर्तिसमानयनात्रः नतेणानीत्रैलोक्यमापयताकीर्तिहपकेतेति श्वेष्मः

नादिभिर्हेतुभिरतिशयतयोक्तिः सातिशयोक्तिर्नामालंकारः ॥ स च यः एतदेवाह । उपमानेनान्तर्निगीर्ण
स्योपमेयस्याध्यवसानमेका । प्रकृतस्य प्रकृततयालालान्यत्वेनाध्यवसानमितेन भेदेऽभेदप्रतिपादयते भ
केऽभेदस्तत्रार्थः । यथा कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् । सा च सुकुमार
सुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥ अत्र मुखनयनादि कमलादिरूपतयाध्यवसितम् । अत्र मुखादेरुपमेयस्य क
मलादिनोपमानेनान्तर्निगरणात् कमलादिना तन्मुखादेरभेदप्रतिपत्तिर्भवति द्वितीयातिशयोक्तिः । यत्रान्यदेवान्यत्वे
नाध्यवसीयते सा द्वितीयातिशयोक्तिः । यथा अण्णलटहत्तणअं विअ कावि विअत्तणच्छाया सा सामण्णपआवइणो रे
हेच्चिअ ण होइ ॥ अत्र लटहत्तणकावि वर्त्तनच्छाया सा सामान्यप्रजापतेर्निर्मितत्वेन सम्भवति । अत्रान्यत्वेऽपि
भेदेऽप्यभेदोक्तेः सौन्दर्यातिशयः प्रतीयते । यद्यर्थस्य यदिशब्देन चेच्छब्देन वाऽसम्भवतः कल्पने । अत्रास्य सम्भ
विनोऽर्थस्य सम्भावना या यद्यर्थस्य सम्भावनायाः । यथा राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः । तस्या मुख
तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ अत्र चेच्छब्देनासम्भाव्यमानायाः सम्भावनाया बलादकलङ्कस्यापि सम्बन्धोक्तेरतिशयः । यथा
वेमाद्धे ॥ उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाहादिविस्तारः । कारणस्य शीघ्रकारित्वं वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ वर्णनायां नियतं
पूर्वं हेतोर्विकारतो नियतपश्चाद्भाविकार्ये तत्पौर्वापर्यव्यत्ययाच्चतुर्थ्यतिशयोक्तिः । यथा हृदयमधिष्ठितमादौ मा
लत्याः कुसुमचापबाणेन चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं त्वया भजता ॥ अत्र मालत्याः पूर्वं हृदयप्रवेशः
लोचनविषयकामस्य पश्चात्तेनोक्तः ॥ अत्र तु हृदयप्रवेशो लोचनविषयत्वं पश्चादिति हेतुपर्यायो नायकस्य प्रतीयते । प्रति

का॰ पमानस्य सामान्यस्याहितैकस्य यत्र वाक्यद्वयेऽस्थितिः वस्तुवाक्यार्थः वस्तुनि वस्तुनो तित्वी ग्राप्यामत्रायी
टी॰ भावः प्रतिवस्तु नञ्चोपमयाप्ति वस्तूपमा यत्र वाक्यद्वये एकस्येव सामान्यस्याहितेयोक्तिः सैतदतेका
१६८ रस्त्वर्थः साधारणो धर्मो उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये निवस्तूपमा प्राहे नैकवाक्यस्य समानधर्मस्योक्तिः इति
त्वाकाथितपदात्मिदं टिपकृः अवक्तव्यारिज्ञाकृषाद्दिवावकृतत्पस्यकेकाथितपदस्यापि यथा दैवीभावेन
मिनापरिवृत्य पदं कथ्यन्तेणानन्दवत्पतिभाणस्याणदेवतन्तूपमिति तन्नामम अवसूर्योपमेयवाक्यस्य त्वेन
उपमानवाक्येवानोविन्यासस्य समानधर्मस्य कथमिति विनावान्तिकवशादुर्भेदेनाहितरूपतानम् यदिदं दृष्टान्न
लोकं किमद्भुतं यदि द्वौ रवमाद्वितुंकितनतः लवनमस्तुभदेवमहोटपे प्रकीर्तितेनैसत्याभविभाहितेस्माटिमोल
प्रतिवस्तूपमा इत्युक्ता अवसभावरूपार्थः किमद्भुतं स्याति भः प्राहानौ द्वेष्टवाक्यं रूपानाम इति मानन मा
पवमन्यत्राप्यनुसन्धेयम् एवं समानधर्मस्य प्रतिवाक्यमुपादाने नाम्यालंकारेऽपि मालारूपा प्रतिवस्तू
पमा दृष्टव्येत्यर्थः यथाऽऽनुलिम्परवाज्ञनेनन्तडिताहशिरेगलन्तिनकंपरनानाहस्पिकेवाविदूसद्लेशपा
मेवहेमप्रभाकार्केशपकलयापिकोकिलवधूकारोटेरेषिवप्रसक्ते मीनायाः प्रवृत्तिश्च हेमानाशनिवनोवहेः समा
होष्वहस्ताटेरीमनावटनाटेमोल योहेयकाश्रवत्त प्रकाशसविषयेपूनीता वहूनाय पदेत्पानि कृष्ठनामापमा
नोवचनात्तैनाप्रतिपादके शुभवेषु वाकेषु दम्पताना मेकः समानोधर्मोनन्तलम व्यास्तिभिपिवेः प्राहेरुप
माप्रेमन्त्यमालानाम नेष्यव उत्तिभंमस्कौशिकस्य पुलकेकेरेस्य भहाहौसाहिरना नाम्बूपकस्येवधर्मे

स्योपमेयोपकारः ॥ एकस्माद्ग्रामादेर्नेन क्रियायाः सर्वेषां सम्बन्धादीपके नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्य
योगिता पुनर्धर्मः साम्येनान्ययोगिता प्रकृताप्रकृतानामित्येतत्त्रयाणुवर्त्तुम् नियतशाहस्यार्थमाह ।
नियतानां प्राकरणिकानामप्राकरणिकानामेव वा क्वापि प्राकरणिकानामेव क्वाप्यप्राकरणिकान
मेव नतु द्वयोः समुदायेनेत्यर्थः क्रमेणोदाहृतानामवटनेहृदयमपरसितवानेसवृद्धः आवेटया
तिनित्तानेतेविपरागमरिवहृतेतः तेषिप्रशीरीतत्वेविकित्समसायमप्रत्यालोवोयोगमितत्यर्थः ॥ अपावे
वक्रियायायोः पूर्वीविहानुभवेतेनप्रकृतानामेव वर्णाद्यादीनां सहकर्तृपातः नतप्रकृतस्योपमानस्य
वैविधयोगासमम्बोधितया ॥ क्रमुदकमलनीलनीरजालिर्लोलितेविलासवन्धोदृशोः प्रभुः किम अपरदनमा
स्तरांभिमनुजन्मप्रतिहतमेकपदे तदाननस्य ॥ अपहृविपर्यगातेपञ्जियालिकिञ्चदगाया अत्रायैशैलेया
तक्रियाचक्रमुदादीनेउपमानानामसम्बोधियधर्मः सहकर्तृपातः नतूपमेयानाहृगादीनामसम्बोधियधर्मः स
हकर्तृपातः नतूपमेयानाहृगादीनामसम्बोधितयेत्यर्थः उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ॥ विशेष
ष्वत्तिरेको विप्राधनमस्वावाधिकमेवमसम्यतिरेकः मथ्यातिरेकाले कारवत्त इत्यर्थः अन्यस्योपमेयस्य
व्यतिरेकश्लेषकं ॥ यथा क्षीणः क्षीणोपि शशी भूयो भूयोपि वर्धते सत्यं ॥ विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्ति या
तेन ॥ अत्रोपमेयस्य यौवनस्योपमानाच्चन्द्रादस्थिरत्वं समानधर्मस्याधिक्यं तथाहि शशिनो भूयो भूयो
पि वृद्धिः यौवनस्य तु नैयावनस्यतानिवर्तितेनाधिक्यमनावित्तिभावः मेदप्रावायाम्य उपमाना ।

का॰
टी॰
१५९
169

उपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः इत्यलंकारसर्वस्वकृता उपमेयन्यूनत्वातिदेश्युदाहृतं तन्नष्ट
यति । इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति यत्केनचिदुक्तं तदयुक्तं । चन्द्रोपेत्यायावनस्मन्नगुणसा-
म्यन्यनागमनविवक्षितं तदयुक्तं । चन्द्रोपेत्यायावनस्मन्नगुणसाम्यन्यनागमनादेति पदंकेनतदनुक्तिनमेव
त्यर्थः । अनेनोक्तिनमेवदर्शयति । अत्रयोर्हनगतस्याधिक्यस्यापि स्यंनोविवक्षितं । अत्रप्रयोजनगतसमस्यैव मान
मोचनोपायत्वस्याविवक्षितं । नस्वोपमानाभूतचन्द्रास्यपीदासिक्यविवक्षावयर्थकेत्यर्थः । विशेषतनाह हे
त्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लिष्टे तद्वत्त्रिरष्ट तत् । हेत्वोरुपमेयोपमानोत्कर्षा-
पकर्षनिमित्तयोरेकः हेत्वोर्द्वयोः प्रत्येकं समुदायेन वानुक्तौ च यत्त्रितयं तत्र त्रिभेदतानाहेत्वर्थेन वा प्रतिपादि-
तेसाम्ये वतारः । आक्षिप्ते उपमानेवसाम्ये वतारः इति द्वादशः प्रकाराः । श्लेषेपि विनैव श्लेषेपि तद्द्वादश प्रका-
राश्चेति सर्वे प्रकाराश्चतुर्विंशतिरित्यर्थः । इत्थमेव च उक्तौ व्यतिरेकस्य हेतोरुपमेयगतमुत्कर्ष-
निमित्तं उपमानगतापकर्षकारणमनयोर्हेतोरुक्तिः । एतद्द्वयोक्तौ चैकः प्रकार इत्यर्थः । एकतरस्य द्वयोर्वानुक्तौ त्रयः
त्यनुक्तत्रयं । उपमेयोत्कर्षहेतोरनुक्तौ उपमानगतापकर्षहेतोरनुक्तिरित्येका । उपमानगतापकर्षहेतोरनुक्तौ उपमेयोत्क-
र्षहेतोरनुक्तिरिति द्वितीया । द्वयोर्वोत्कर्षापकर्षनिमित्तयोरनुक्तिरिति तृतीया । एतदेव त्रयमुपमानोपमेय-
ग्राहकेन प्रतिपादिते साम्ये वाचकस्य वादेः प्रयोगे एते चत्वारो भेदा इत्यर्थः । आर्थेन कमप्येको चत्वार एव भेदाः । तथा
दिपदप्रयोगे आर्थः । क्रमः आक्षिप्ते उपम्यतावेन एव । अनुमितेव साम्ये चत्वार एव । एवं द्वादश । इत्येवं प्रकारे

हीदृशाभेदाः श्लेषं विना भवन्तीत्यर्थः ॥ एते च श्लेषेण च भवन्तीति चत्वारिंशतिभेदाः श्लेषं विनाष्टादश श्लेषेण च द्वादशे
त्यर्थः ॥ एतदेवोदाहरति कमलेणेत्यादि ॥ अस्मिन् मार्गे महाकविप्रभृतीनां परा जयेत् ॥ अन्यत्र कुञ्जनत्स्ये वनस्य योग्यमा
हात्म्येनेति न्यूनप्रयोगान् कथं तिमिरेण महाकवीनामुपमानापकर्षतिमिरेण कुञ्जनवीपावनम् ॥ अन्ये च श्लोकेऽग्र्योगान्वय
यादत्युक्तिः चयं पर्यायपारिवर्तिनेन दर्शयति ॥ अन्ये च कवि श्लेषेति महाकवीनामन्यत्र योः ॥ पर्यायेणोपगावद्ग्रन्थादानं मर्द्देदया
पम् ॥ पर्यायेणान्यमन्यजनानस्य वनस्य योग्यमहात्म्येनेति निपाते उपमानापकर्षे हेतो न्यत्र युक्तिः ॥ समस्तस्य जनानस्येव वनस्य यो
ग्यमहेयपतेरिति निपाते द्वयोरेवातिमिलानुक्तिरित्यर्थः ॥ एवमन्येऽपि दृष्टव्यम् ॥ वक्ष्यमाणोदाहरणे निश्चितपर्यायदानाहे
चभेदह्रष्टव्या इत्यर्थः ॥ अत्र श्लेषेणाह ते प्रतिपादयति ॥ अन्ये च श्लेषाहृत्यसत्यवाक्यार्थमेपमम् ॥ अन्येनोपनिप्रादर्शितानाः
श्रयमार्गमहाकविप्रभृतीनां पराजये ॥ नैवान्यत्र कुञ्जेन वत्सगवीय प्रतीतिर्यः तत्त्वार्थे चेतितत्त्वार्थमेपमम् ॥ अत्र च
तेः समासस्य वाऽर्थेन प्रतिपादितेप्राक् ॥ तथा च पूर्वेव कुञ्जमेतत् प्रयोगेऽपि चेदेतोरूपादानेहेतुनैवान्यजनवत्स
गवीयमहीपतिरिति निपाते उपकर्षे हेतुयुक्तिः ॥ हेतुनैवान्यजनवत्सगवीयमहीपतिरिति निपाते द्वयोरेवानुक्तिः ॥ एवेश्ला
हमार्थे चभेदाह श्लोकं श्लेषं विना नमुदाहृतः ॥ तत्त्वार्थेवातिप्रसमपुलाहरति ॥ अन्ये च ननु नादाशीकृततामसस्त्रिया ॥ आनेनेना
कलेकेनजयतीनुकलंकिनम् ॥ अन्ये चाति न्यपदविहेत्वातिप्रबोधमा ॥ इवाद्यप्रयोगात् कुहनाभावेनत्यादिप्रयो
गादर्थेनाभावेन सम्बन्धेन योरेपमे जयतीत्यपदानुमेयमित्यर्थः ॥ अत्राप्यकलंकेकलंकिनपदयोरुत्कर्षापकर्ष ॥
हेतोर्द्वयोरेवोक्तिः ॥ आनेनेनातिरम्येण जयतीनुकलंकिनमिति निपाते उत्कर्षे हेतु नुक्तिः ॥ आननेनाकलंकेन जयतीनुम

का
टी
७
170

नयसीत्तु मनोरमे निपाटे हृदयेरे वाक्षितिः एवमनेन षमनुलाद्यः समनेषे दर्शयति जिनेन्द्रियनयामस्याविज्ञातहेद
निषेधितः अनेनगाढगुणात्मा स्वनाभवड्गुणगुणाः अनेनवाक्ष्ययतिः गुणः शाहार्ष्टः शाहमोपसमम गुणस्मा
रिद्स्मादिः स्वचेव अचातिगाढगुणाने भंगुगुणतेवोनकषायकषिहेन्नद्वावेवाक्तो वेतिशाहेननयनस्येवेतिस्वृत्रोत
त्रेनशाहमसितिविवेचितेषाक अन्नगाढगुणपटानुपाटने उपाश्रितनयस्पास्पनाङ्गवड्गुणगुणास्तिपवपाटउक
षिहेनेभवक्षितिः उपाश्रितनयस्पास्पनाङ्गवस्वपनेगुणस्तिपाटे हृदयाक्षितिः आर्षेदर्शयति जितेन्द्रियनयामस्य धेत
गाहृदुनिषेधकः अयेगाढगुणोपन्नेनाङ्गवड्गुणानुगुणान अन्नतत्पार्थीयस्यवेतेः प्रयोगपदार्थेन हेतोस्वभावत्रके
पूर्ववद्विचार्यं अवेवाटाहयणानस्माह अवेद्समाद्लोभास्यान्तरूपद्वपृथिवीपतिः ननिशाकरवज्रानकलावे
कल्पमागतः अन्नतत्पार्थेवतिकलाः शाहः क्लिष्टः अचावेद्मेनस्ननेकलावेकल्पेवोनकषायकषिहेनोभन्नशवो
पाटोनेपतेइटनप्रतिपाटकाविनित्वापनमायेपूर्वोदाहयणाभेदकम आर्थीश्रिष्टस्वकाविप्रमयणाह सङ्क्रान्ता
नागुणसमुल्लसितेन्तु बिम्बेबिम्बप्रभायामहान्नमहृद्यायधम एतामनेवृणिवनास्तनोषुपयनस्मानहायमपुना
पुननमेगत्वानाम सङ्क्रान्तमनाविक्रमणतामेवगुणःतेनसमुल्लसितेसङ्क्रुटपाणस्वप्रतिबिम्बितमिदं बिम्बेयत्रेताह
पुरा बिम्बस्येवप्रभामहणनाधारयतीनि बिम्बप्रभाधारे अकृत्रिमः संस्कारान्तरैर्विनैव हृद्योपायोयायस्मिन्नाहशमपुमा
धेनस्नोपमानहार अनेनानन्नमस्तेमुक्तवतस्मस्हेनानन्तहोपमन्वयः स्वाविकिसङ्क्रान्तमनागुणवनतत्त्वमु
लुप्तानेवननदिङ्बिम्बोमित्यापः नयाबिम्बप्रभेबिम्बफलोपमायरः दर्शनवामोपमस्य अकृत्रिमः सुवेवामि

नास्तिकेविनैवह्यघ्राणंगंधोपस्पन्तादिस्येवांश्चिद्विशेषणम्मात्रान्नाकश्चित्विद्यादिप्रपन्नतत्त्वरूपेण एतदेवा
ह अथघ्राणकाभावे पिण्डिश्चविशुद्धत्वेनातिप्रायमा अध्यात्मिकानामिन्द्रियाणां तत्स्वभावानां भावविषयि
श्चविशुद्धत्वेनापि मिनमोपपत्तिमित्यर्थः अथकस्मादाह सम्प्रयुक्तमात्रोपकर्षहेतुः अथ एतद्विवक्षया हृ
ण भवतु कर्षहेतुरूपं वेदनाको एतयावक्तिचयस्य वेदनादेवाद्युपत्तम् प्रकारान्तरमप्युदाहरति नित्यादि
प्रतापेन विद्यामात्रात्तिनप्रभः भासतानेन भूयेनभासात्मकः विविक्तिः अथापि प्रमाणमपि मात्रत्वेनास्थितः अथ
त्तत्प्रत्यापतिविद्यामात्रमितिनेतिवो एवमुपमन्तायोः कृत्वोपकर्षहेतुः एवं यथायथमेतद्योजनापाठे
नक्रियपलक्षणम् यथावादरवलविषमदृष्टिदोषवलविभूतविपरीतहेतुः एवं वलवान्मितः महकारणोक्त
विदपाथवत्तत्पार्थवतिः विषमादयः शास्त्राः श्लिष्टाः इत्येवमानोपत्तिलिङ्गादिकिया [illegible]
भावद्वेषभेदाः संतितेनयेविवहृशास्त्रष्टमाः विषमदृष्टिनेमाहः अथतत्तथानेतिसमदृष्टिः सर्वानुग्राहकः
हेतिविलक्षणहेतुः हेयामरहेता अयंवनविभूतः सोकृतोत्रिधापमोपयेनविविधः एवं लक्षणः सदेहेः कोपर्यायमेव
नापितात्पूर्वेनमाहक अयतरः महेवनकरणेनतगृहीतानवलिनापितेत्रितिनाभूतत्वमेयालोक इत्येवविधानाशो
त्वावेश्चित्थंविपणमणयातिरेकसमर्थेयपुनःकर्षोपकर्षहेतुःतथोपकतितानायथैव अथितैवहेतवः विषमदृष्टिवनाशादिको
यन्त्रयोगवरः विलक्षणकातृता लक्षणसंख्येत्यदाहरणं तवैविहेतुः तदेनेतविमलज्ञानमन्तरागुणस्यादिभावविविलिते
ऋषि शंनविहेतः इत्यमेवमान्नयायोगप्रतामाति यतवत्पूर्वलक्षणके चुपादनमवमहृदपाणप्रमाणमिति ला

का॰
टी॰
१९
(७)

सप्रत्नावै निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः वक्तुमिष्टस्यना
मतेति निषेधो न सम्भवतीति निषेधस्य निषेधनीयार्थस्य लोपे निषेधाभासः स आक्षेप इत्यन्वर्थत्वं अस्याप्रकारो
क्तिः इत्यमेव हृतिः विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वाद्वृष्टमनेनाप्यर्थस्याप्राकरणिकस्य वक्तुमनभिमतत्वप्रसिद्धत्वं वा विशेषवक्ते
निषेधो निषेध्यस्त्वयः स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति द्विविध आक्षेपः वक्ष्यमाणविषये विशेषोऽशक्यवक्तव्य
त्वे उक्तविषये त्वतिप्रसिद्धत्वमुक्तमेवोदा॰ ए एहि किंपि कीए वि कए णिक्किव भणामि अलमहवा अविआरिअ
कज्जारंभआरिणी मरउ ण भणिस्सम् इति मामवेक्ष सम्बोधयति ए एहि किमपि कस्याः कृते निष्कृप भणामि अलमथ
वा अविचारितकार्यारम्भकारिणी म्रियतां न भणिष्यामि अत्रालमित्यनेनैव भणनं निषेधं कृत्वा प्रतीतेन भणिष्या
मीति द्वितीयनिषेधोऽप्युक्ते अर्थविवक्षितता नायिकाया दशावस्थायाः सामान्यतस्सुविदितया वक्ष्यमाणे निषेधे
शक्यवक्तव्यतां बोधयति ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भो
जिनीपल्लवाः अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्करव्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे अस्याः
निऋः देवोद्वेगामृतेन प्रतिज्ञोल्लङ्घनादेव त्वया प्रभवता हेन नावदस्थेमिति यावत् अन्तर्मानसमनोऽभ्यन्तरे स्फुलिङ्गो
त्कराणां व्यापारो दाह प्रभवतेति सामर्थ्यविशेषणे प्रभुर्हि नाभियोज्यः स्वयमनुपतापकः स परेषामुपतापकस्सो
त्यर्थः अत्र स्फुलिङ्गोत्करव्यापारायेत्यनेन प्रवाविशेषणं ब्रूमहे इति निषेधो विरहस्यान्तादोदाहरणे वृत्ताकि कि
याः प्रतिषेधोपि फलव्यक्तिर्विभावना क्रियायाः कारकव्यापारस्य प्रतिषेधेपि तत्फलस्य कार्यस्याभिव्यक्तिर्वि

इत्येवं भावनाद्विभावनाख्योलंकारः हेतुरूपायाः क्रियायाः प्रतिषेधेपि तत्फलप्रकाशनं विभावना यथा कु
सुमितलताभिरहताप्यधत्त रुजमलिकुलैरदष्टापि परिवर्त्ततेस्म नलिनीलहरीभिरलोलिताप्यघूर्णत सा ॥ अ
त्र कुसुमितलतानां व्यापारस्य हननादेर्निषेधेपि हृत्स्थकार्यस्य पीडादेर्नमादेहक्रिविरहादिति श्लेषोद्घाटनयोति ॥ वि
शेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ॥ अखण्डेषु समग्रेषु सत्स्वपि फलस्य तत्कार्यस्यानुक्तिर्विशेषोक्तिः ॥ मि
लितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथने विशेषोक्तिः ॥ सा च फलानुत्पत्तिनिमित्तहेतोरपि तिरोधानेन मूलाभेदानाह ॥ अ
नुक्तनिमित्तोक्तनिमित्ताचिन्त्यनिमित्ता च क्रमेणोदाहरति ॥ निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं पराप्ते ॥ श्लथीकृ
ताश्लेषरसे भुजङ्गे चचाल नालिङ्गनतोङ्गना सा ॥ अत्र निद्रानिवृत्त्यादौ कारणसमग्रेपि अनालिङ्गनलक्षणानु
कार्यस्यानिमित्तोक्तिः ॥ तत्र च स्मरश्रमो वाभिलाषानिवृत्तिरित्यादि हेतुः सोनुक्तनिमित्ता ॥ अत्र प्रत्ययनेन तु वस्तुकाविल्लः
कर्पूर इव दग्धोपि शक्तिमान्यो जने जने ॥ नमोस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥ अत्र दाहादावपि कारणस्य सत्त्वेपि
शक्तिक्षयाभावरूपकार्यस्यानुपपत्तावार्यवीर्यत्वमुक्तं निमित्तम् ॥ स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ॥ हरतापि त
नुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम् ॥ अत्र तनुहरणे कारणे सत्यपि बलहरणाख्यकार्यस्यानुत्पत्तावचिन्त्यं निमित्तम् ॥ सर्वेष्वे
तावत्स्वेषापि विशेषोक्तिः ॥ यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ येनैव क्रमेण प्रथमं निर्दिष्टाः पदार्थास्तेनैव क्र
मेणोक्तानां सविधेयेन समन्वयः ॥ एतत्तत् यथासंख्यं नामालंकारः ॥ यथा एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र देवद्विषां च
विदुषां च मृगीदृशां च ॥ तापं च सम्मदरसं च रतिं च पुष्णन् शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥ अत्र द्विषां विदुषामिते

का॰ देवद्विषो विशेषेण नाशेन पुष्टीव्याप्तिते तेनैव मध्ये व्याप्तितानां विद्वत्सु विशेषेण सम्मदरसेन अन्यासां व्याप्तितानां दृशां विशेषेण
प्र॰ यात्मना नैव च क्रमस्तु क्रमभङ्गः शुभ्रो ऽत्र क्रमभ्रष्टत्वमिति समन्वयः सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन सम
८२ र्थ्यते यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा यत्र सामान्यं तदन्येन तस्मादितरेण विशेषेण समर्थ्यते तत्र वा सम॰
र्थ्यमानोऽपि समर्थी क्रियते विशेषो वा तदन्येन सामान्येन समर्थ्यते सोऽर्थान्तरन्यासः इत्यन्वयः तत्त्वात् साधर्म्येणेत्यादि ल
भेदोक्तिः साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण यत्र समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्ये वैधा॰
र्म्ये च भवतः समन्वयस्य तस्य कृतान्यस्याश्चेत्येव समन्वयार्थेना क्रमेणोदा॰ निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भा
ति विपरीतं पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम् अत्र पूर्वार्धे सामान्यस्योत्तरार्धे सामान्येन भानमस
र्थमपि उत्तरार्धे शुभ्रशङ्खविशेषस्य पीतत्वविशेषण वैधर्म्येण साधर्म्येण समर्थितं सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौम
दीमहसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का
क्व नासि शुभप्रदः अत्र मुक्ताशङ्केत्येतत्समस्तवेशवाक्यार्थस्य विशेषरूपस्य क्व नासि शुभप्रदः इत्यनेन साधर्म्येण सा॰
मर्थनं पत्र देवद्वयं वैधर्म्योदाहरणं गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते असञ्जातकिणस्कन्धः सुखं स्व
पिति गौर्गलिः अत्र पूर्वार्धे वाक्यार्थस्य सामान्यस्योत्तरार्धे वाक्यार्थेन विशेषेण वैधर्म्येण समर्थनं अहो हि मे बह्वपराद्धमा
युषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् त एव धन्याः सुहृदः पराभवं जगत्यदृष्ट्वैव हि ये क्षयं गताः अत्र पूर्वार्धे वाक्यार्थ
स्य विशेषस्योत्तरार्धे वाक्यार्थेन सामान्येनादृष्ट्वैवेति वैधर्म्येण समर्थनं विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः वस्तु

त्वेनाविशेषेणविशिष्टयोर्विषयाभिधानेऽपिविशेष्यः वक्ष्यतेः शुक्लस्यास्यवर्तनात्पर्यादिविशेषेपिशुक्लपशुपटः
स्पृश्यत्वाविशेषवृत्तानमितिभावः विभजते जातिश्चाभिधानाद्द्रव्ये विशेष्यमाणागुणान्स्थितिभिः क्रियाङ्गाभ्यामपृथक्
भेदेद्रव्येणैवतितेनेदृशा जातिश्चाभिधानाद्द्रव्ये विशेष्यमाणात्गुणान्स्थितिभिः क्रियाङ्गाभ्यामपृथक्भेदे द्रव्येणैवतितेनेदृश
जातिश्चाभिधानेन गुणक्रियाद्रव्यैः सहविशेषाणामभेदाद्वेष्टव्य गुणस्यगुणक्रियाद्रव्यैर्विशेषणस्याभेदाः क्रि
यायाः क्रियाद्रव्याभ्यांविशेषेऽपिद्रव्यस्यनैकगुणैर्वद्रव्येणविशेषणमभावादेकद्रव्येवद्वयभेदाः उक्तार्थेद्रव्यैरेव
द्रव्येणसहविशेषणसम्बन्धाद्गुणानांयाः क्रमेणोक्ताः यथा अभिनववनितेयंकिमलयमृदुकोमलतयादेवदह
नतापाः स्वभावनायकेगाढपरिरम्भाविधिविपरीतस्मृतिहेतुगापविपाते अवनतिलेवाताविजातेद्वैवाभिनवामामहद्वृ
यः वल्लभस्यविभागजस्वसन्तापात्कर्षतापार्यादिविशेषः गौरीयोग्यनृत्तातिपुत्रजामहद्दर्पवतीव्रद्ययोग्याम्भो
गः विश्वस्यस्नात्वातिलज्जुनेत्नाप्रमदवातिकेतियतम अवधीरितादिजातेरन्तुतन्वादिगुणैर्विशेषः वल्लभेनाय
केनात्कर्षेतान्तर्यादिविशेषः येषांकालेपरिग्रहः प्रमाणयितासौप्रयाणयायोयस्मीलनः सोऽत्यन्तरम्यस्तेनवक्रमपिस्पृष्ट
प्राप्नोतिव नेषांसंगमस्वक्रमनमीरासौनयाभ्युपालेपोपन्नेनापदैः प्रसाधनविधिर्निवर्ण्यतेकौतकम् कौतुक
मिदमाश्चर्यमित्यर्थः अवधीरितमात्रेनविक्रिययासहविशेषसम्बन्धः प्रसाधनेस्वप्नकर्षसम्भव
परत्वविवक्षायांनान्तर्यादिविशेषः स्वजातिवनितादिसमवनितंमहत्यतिवक्तालयेक्यानियतमश्रवमस्यमानः
शाफरोजनादेनः सोऽयंविविधमिदम् अवमन्यस्थजातेनेनमर्दनेनद्रव्येणविशेषः जात्यादाहरणस्वकाशुलादा

का॰ टी॰ १९२ 173

इत्यमन्याह सततेत्यस्य सततंसकार्यादिकृतात्पदकर्मणि यत्तनयानन्तपते छिन्नपत्तोनेनाकाविना: सतिभवतिकर्ता: सुरो
रोनसत्कुमारा: अत्रकादिसमीपक्रमार्थगुणयोर्विरोध: कालभेदान्नविरोधएव विशालमपिवलवचनंदृष्टेति
तरोमनेसहितनवेदम् परमपिसत्तनवाक्यमतपत्रसवत्समोदयति अत्रोपशान्तगुणस्यदहनक्रियया
परमगुणस्यप्रमोदक्रियायाश्चविरोध: दु:श्रवश्रवणतयेत्यस्यार्थादविरोध: भागीवाख्यातोत्नात्पर्यादविरोध:
क्रियययोरहारार्थत परिच्छेदातत: सकलववनावमविषय: पुनर्नेत्यस्मिन्ननुभवपश्यैनागतवान् विवा
कप्रश्नमात्रपवित्रमहामोह हेत्नोविकारक्षोभ्यनन्तनेत्यनिवत्नापवक्रहते अत्रत्रनीकस्यतापनयो: क्रिय
योर्विरोध: विरहजमतिश्चष्टवतात्पर्यादविरोध: अयंवारासीकोनिलयइतिरत्नाकरइतिश्रितासमामि
नपलित्तमनोभिर्नलतिथि: एवंज्ञानीतिविज्ञकरपुटीकोटरगतेत्वदेवेनात्यन्तिमकरमापाम्पतिमुनि: अ
त्रपानक्रियाजलनिधिद्वयोर्विरोध: (स्वभावोक्तिसन्देहमेवादे) मुनिप्रभावात्तिघ्रायेनात्पर्यादविरोध: समद
मत्तेगजमदमत्तेगजमदजलनि: संपदतयोरितोपरिश्रेयान तिलितलकनायतदन्तोषिशोकरचु अपरापिका
लिन्दी अत्रवेगगाकालिन्दीनावार्येकयोरेवविरोध: गजनाहृत्यापितात्पर्यादविरोध: स्वभावोक्तिसन्देहमेवादे: प
क्रियारूपवर्णने स्वयोगात्मायपक्रियायारूपस्यवर्णने सप्तभाव: रूपक्रियावाताइति रिस्त्वदशुलाहा
नि: स्वयोस्तदेकाश्रययो: रूपंवर्ण: संस्थानंच वर्ण: शुक्लादिसंस्थानंशरीरसन्निवेश: उपदापश्चादविश्रम
र्थविकमेतिविनतेदायितेनागमश्रेरासन्ततःभुवकरोत्तासवसरम्मितदोक्षतिस्पर्शविहय द्यासग्रासामिलाघाद

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कां॰ टीं॰ १७४ 174

णिवनत्वैयर्थ्यापादनादिति सम्भोगान्तर्वियोगात्तस्माउद्दनन्तप्रीतायाः सहवर्त्तनेनुत्तनयाङ्केलाजोविनाशना उदे-
शेष किं कर्त्तव्यतामूढायाः स्वामसंज्ञादियानेदोर्वेताक्षिशाहोदिवृस्मानिशायातेन सहार्थस्य समर्थ्यतेन्यतिपद्यते अ-
वरोत्यांशतिविशेषविलसंपुलिगवहुवचननिर्देशाः नाहंशेः पुवाम्यसंटोङरेवशहापेदयान्वेतिदिवसनिशाभिस्त्वसहा-
यसेसोभयाश्विनतम्यवलात्स्वयोत्सुमीयते एवंगतत्वक्रियायावाधायातामिपूर्वसत्वाक्तहृदोत्वयः नैव-
वङ्केलाशहस्यनोविनाशाशाहेनेत्यर्थः विनोक्तिमाहविनायेनयत्रान्यः सत्रथेनेर अथेतविनायत्रसन्नाधुरि
तरोः साधुर्वोच्यते सा विनोक्तिः यत्रैकस्य विरहादन्यः साधुरसाधुर्भवति असाधुर्वा साधुर्भवति सा विनोक्ति-
रलंकार इत्यर्थः सदिनाशाहृदयार्थमाह कश्चिदशोभनः कश्चिच्छोभनः यथा अरुहविनिशायाविनाशाशीशौ-
नाम्नापिविनामहत्रमाउभयेनविनामनोभवस्फूर्तिनैवचकास्तिमनोः अत्रशशिनिशामनोभवस्फूर्तिनां-
स्तनःशोभनानामपिम्योन्यविरहेणाशोभनत्वंप्रतीयते मृगलोचनयाविनाविचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रग-
ल्भः अमृतद्युतिसुन्दराशयोयं सुहृदा तेन विनानरेन्द्रसूनुः अत्रउभयानस्यालोचनायाशहितेननरात्मोविचि-
त्रव्यवहारविशेषणगणस्य साधुत्वं शोभनत्वं प्रतीयते पोक्तिर्भिन्नविनिमयोपायार्थानोस्यात्समासोक्तिः अर्थानोप्रकटार्थाले-
समासमसोनामसमेनामसेनवाप्याविनिमयः स्वगुणत्यागेनतद्गुणस्वीकारः सपरिहारिनामालंकारः पोत्हृत्नपदे
नैवतटलंकारमित्यर्थः अपिवापणविनायकमलंकारः उदालतानामेतामासाप्रदितिकसमानामस्फुटपमतो-
संदत्ताष्ययतिम्दशप्मामोटसमममम लताभाधरतानामहहृष्टामाटायमहसारधत्नादिक्यादिप्रमिस्फुटितमाह

व्यतिकरम् अत्र प्रथमे पक्षे समवेते समवायाद्द्वितीये तेन समवेतत्वस्य प्रथमस्त्वतः तेषामादानेवनतत्त्वम स्यामोदस्य ग्रहणे
दृष्टान्तमसम्भवी कारणीयप्रश्ने केवलस्यादानमित्यर्थः नानाविधप्रहरणेनैव पृथक्प्रहारैरसौ कृतस्यादाहरणेन नाद
वतः प्रहारान्त दृष्टान्तिकी रविसंयोगवत्स्वरूपेनिर्दिष्टलक्षणयोरभावि विधिविहायेण अत्र च्यूनेनैवमस्य अत्रपान्त
लाम्बूलानां प्रहाराणां गृहणेनाधिकस्य भूमण्डलदाने अथवा तन्नानाप्रहाराणां दाने नाधिकस्य भूमण्डल
स्यासौ कारणमित्येवं पूर्वेक्षाकेपि यत्नं प्रतिताइवयज्ञावाक्रियेत भूतभावितः तज्ञाविक यथा योगाभिभाव
नावलाद्ध्वनीतानागतेव तत्प्रसक्तौ क्रियते तथैवकार्यार्थविविक्षितस्याप्य वलाद्दूनाभावि नत्यभावः पद
र्थोऽप्रतिताध्यायितस्यासाद्वक्रियेत तज्ञाविकेभावःकवेरभिप्रायोज्ञास्तीति व्युत्पत्त्या सार्थकत्वालेका
स्याप्य पक्षेऽवस्थाद भूतास्त्वभाविनश्चेति हेतुः भावःकवेरभिप्रायोज्ञास्तीति भाविकन्तदुदाहरणं सौदेनन्तमस्येति
उपमानमितवलोचने भाविभूषणमस्माके साक्षात्कृतैनवाक्कृति अत्राद्ये भूतस्य द्वितीये भाविनोदर्शनम् अ
भूतस्यांजनस्य भाविनोऽभूषणस्याभावनावलेनप्रतः पुनश्च तस्मोन्नतयानाद्यत्वन्तमामाणके तथावचावु
लवमवेमोदृश्यकाविनिवृत्त्वं वक्त्रे गोचरे भूतमोपम्यं क्रियते वास्यालेकारस्य भावोऽक्षेपसत्त्वे यम् कार्यलिंगाद्
तोर्वाक्यपदार्थता यत्र हेतुः कारणेवा वाक्यार्थीभूतपदार्थीभूतं वा हेतुमेतेसाधयति तत्कार्यलिंगानुमानलिंक
वः अत्र कार्यमितिपदेऽन्मापि पदार्थमेतान्वयव्यतिरेकवतः शान्तीयस्पातिगास्य व्युत्क्रेदार्थम् अतएवानामा
मानेकानुद्देशः तथा च ततैवेद्यन्ति वाक्यार्थतायथा उच्चाद्भावादन्नमित्तमित्येतस्मानतिव्याप्तेः पुरणेवाद

कृ° कविदोषभवेत्तेनोक्तवान् नमस्त्वकः सम्प्रत्यन्तव्राह्ममेरोष्णन्तिमान्महेशाखेनक्ष्येनादिटमपरायस्य यमाय अ
टी° वचनर्थ्यपादेक मणपरायस्यपद्मकारणेणाप्न्यथवा वाक्यार्थगाम अनेकपदार्थेनायथा प्रणयिसखिमलीला
२५ परिहासरसोयितेलजितश्रीरोषभ्रद्दनेनेरयितान्यतियत वघ्रिपिवयायतनशतवशास्तशुपपादितः पतनाश्रि
175 रस्पकाडयमदुराद्वविषभुजः अत्रशास्तिनिरेखवषुषभुजगायानतेहेतः सावधानतिनरापरमराम्बयाकोदत्ताविर
हितः वैकैः परैसेवाक्रान्तनासितनिवैकेनवाकेन पकपदार्थतायुथा अस्माद्दतनमभदमम्नभवेत्तद्वाह
मानेषुमहामोपरमपरागरिमसुतोकान्तालयालिकन्निम अथायायनतामिनेनविभुनायुक्तमस्पयोग्यास्ववोलोको
स्कोटितनिमोहणामानिमहामोहनिर्योयामह अत्रमान्तस्यमहामोहस्तास्कोयुक्तस्पर्यत्वादेकस्यैवपदस्य
र्थोहेतः सोहेमहार्मरत्नाध्यवसायःकमैस्यागाक्तेः एतदेवसंग्रहेणविहृणाति पद्मपरादस्वयेश्वापरज्ञः
कनेरनमने भुजगायेषास्वापतेयः महामोहस्वावलोको स्फोटितेवयथाक्रममनुक्तस्तहेतः उक्तःसरूपा
वाक्यार्थपदार्थगतेनेत्यर्थः पर्यायोक्तेविनावाच्यवाचकत्वेवसत्यपत वाच्यवाचकत्वमभिधेयाभिधाया
कत्वंविनेवयत्रवोयरभिधाविषयेतत्पर्यायोक्तमलंकारः पर्यायेणप्रकारान्तरेणोक्तमभिधेयमत्रेनोक्तमिन
त्वर्थता पर्यायस्तुप्रकारस्यापिसीमाविश्वरेक्रमसूतविष्यः वाच्यवाचकभावविव्यक्तेनावगमनव्यापारेणायस्त
तिपादनेतस्यत्वपौरुलभैप्नेनेरणकथनात्पर्यायोक्ते अवगमनमथ्मावबोद्धस्तद्वापारेणप्रतिपादनेसा
नाकथनेवनवैनेनेयत्यर्थः विदायप्रेत्यविषस्याविनिवामश्रीतिस्फोना मदेनैवावणनुविमानेनरद्रच

हेतोः । अथैवमपशक्तोऽसदसमानत्वेऽपि नानाविनिवृत्त्यंशग्राहिणोच्यते अथ न केवलमेकव्यावृत्तेनुयोऽसदसमानसुक्तिरेव
ग्राहिणैवोक्तमित्यर्थः । तथा च समसमानमेवानुवृत्तेन कार्य्येण सर्वविजातीयव्यावृत्तिकारणस्वभावादिवाभिन्नकार्य
कारणयोः भिन्नस्वभावैव समन्वयिशग्राहित्वेन कस्मात्कार्यकारणयोर्विभिन्नत्वे न तु व्यापारस्य कथं वाच्यते इत्याशंक्या
ह । यदेवोच्यते तदेव व्यावृत्तम् । यदेवासमगविजातीयव्यावृत्तिकारणमनुच्यते तत्कार्यप्रतिपादकैः शब्दैः भिन्नैर्व्यावृत्त
व्यापारेण प्रतिपाद्यते तदेव व्यावृत्तम् । नन्विदमेव प्रकारेण वाच्यं चेत्कथं तर्हि व्यावृत्तमित्याशंक्याह । यथा तद्व्या
वृत्तं न तथोच्यते तद्धि नाटं येन प्रकारेण व्यावृत्तं तेन नाव्यापारेणैव प्राधान्यतः । कथ्यते तथा [illegible] व्यापारे
ण न प्रतिपाद्यते शब्दानामसमानात्मकेनाभावात् । ननु स्ववृत्त्या व्यावृत्तेन व्यावृत्त्यैव वा द्वयोः संसर्गेण वा निश्चयः
कथं विकल्पकस्य सम्बन्धव्यापारस्याशंक्याह । तथाहि [illegible] विशुद्धं केवलं तैः दृश्यते [illegible] केवलं विकल्पो यदे
दृष्टं तदेव विकल्पयति [illegible] विकल्पयति [illegible] केवलं [illegible] दृष्टं निर्विकल्पेन
विषयीकृतं [illegible] ग्राहिकं [illegible] विशिष्टं न तत्र विकल्पयति न [illegible] विशेषणसमर्थयति
न तथा [illegible] दृष्टं तथा [illegible] दृष्टे न दृष्टभेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति यथा येन प्रकारेण दृष्टं नि
र्विकल्पविषयीकृतं तत्र [illegible] भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति नैव [illegible] समर्थयेत् तावद्दृष्टभेदसंसर्गाभ्यां ।
वस्तु विकल्पयति अथ [illegible] व्याप्यव्यापकयोः न भेदो वः [illegible] शक्यते नाप्यनयोः [illegible] संसर्गः [illegible] ३
[illegible] वस्तुनः समानत्वं यस्मात्कस्मादपि [illegible] भावमानायाः समानत्वे [illegible] संसर्गः [illegible]

का॰
टी॰
१२१
176

सम्बन्धयोगो यथा मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः सम्मार्जनेनाभिहृताः प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बाला
ङ्घ्रिलाक्षारुणाः दूराद्दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीला
यितम् अत्र सम्पत् अपरभेदं तस्याह महतां चोपलक्षणम् महतां महापुरुषाणां चरितं चोपलक्षणत्वेनाङ्गत्वेन
ने निबद्धोदात्तमित्यर्थः उपलक्षणमङ्गभावः अर्थाल्लक्षणीये उदा॰ तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरथवच
नानुपालनव्यसनी निवसन्बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः अत्र वनस्यानुपाटेरितिनिलक्षणीयेदलङ्कार
णं महतां रामस्य चरितमङ्गतयोपनिबद्धम् नन्वत्र वीरो रसः प्रतीयते वीरस्य प्राधान्येनोपनिबन्धे यातनास
न्धिरित्यपदेशार्थ इत्यर्थः यथा वीरत्वं तथानिरूपितमेवधानिरूपणेभूतत्वोपनिरूपणमवसरे नतिस्तदिहेतावेकस्मि
न्नन्यानपकारेभवेत समुच्चयोसौ अन्यारस्मिन्नेकवचनमविवक्षितं प्राप्यानिरपेक्षस्यानेकस्येकस्मिन्नव
यन्ति समुच्चयलक्षणमेवलक्षणम् तथा चहि तत्रस्यश्रुतस्यकार्यस्य कृस्मिन्नपि केचिन्निमाणकानन
णापियन्तोपनेति समुच्चयः उदा॰ दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽत्युत्सुकं गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृ
तान्तोऽक्षमो नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः अत्र विरहसहने एककार्ये कस्मिन्कार्ये परस्पा
रं निरपेक्षतया बहूनां प्रियतमदूरभवनादीनां निरूपणान्निमित्तानां समुच्चयः सहसमुच्च
यः अन्येत्तु सम्बन्धविशेषे निराकृतैकदेशवर्तीति पक्षपातः समुच्चयः सयोगोऽस्य योगमस्य यस्य योगो योगवयोस्सवाः
स्तीति तिनदृष्टमलक्ष्ये तथा हि कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्र

भूतमवेदितम् प्रकृतिस्वभावापत्तेर्भावाभ्युपगमोभिधेयं न नोपपत्तिसत्वांश्टयं गतेस्तेलोपवक्तवो कृताः अथवा
तो यागाउक्रोटाहरणिनस्तमाम् अथवटपुरुषवत्तेत्यागावाकार्यपके नैवामत्तिनकृत्लनेनासिद्धपेवामा
पिभट्टमूर्तिप्रभृतीनां यातालस्युर्वेलतणेनेवसिद्धः समवेवाहेद्यनासवैः स्वरहल्लोपयुक्तादसमे सद्यसद्य
मेटपूगयातिशपूगाहिवृषस्यमेगगलितयोवनाकामिनीसमवेविगतनवातितेमृत्वमस्मत्स्वाहकृतेः प्रभुयो
नपायरणसमलततइगेतः सत्तासोन्तपाकुनगतःखलोमनसिमसपूत्यानिसे अथवात्वनेस्यायेपकेने
वपूपिनेषमनेन सिद्धत्वात्परोकामिनीगलितयौवनवनाटीनाममथ्युपोगपद्येनपातः प्रात्तत्वणेस
इपवमसुव्ययः पूर्वाभनेनतृणाभ्ममानोविपूणाणेअपूणाभृनेविवपूणेयोगः नथावन्दपोगतनगतः
खलसत्वत्त्वपोगनेखलायिष्ठितमितिप्रतीयमानार्थेनयथ्यात्वम् सम्बुद्धयानतमाह सतत्वापुणप
दग्गुणक्रियाः अथवाः पूर्वेस्माद्विलक्षणः गुणक्रियपयोरन्वयमात्रपवार्थमनन्तरस्वाधकार्नेनेत्यर्थः गु
णोवक्रियैव गुणक्रियेव अथवादौ गुणोवक्रियैवेति द्वन्द्वसिद्धस्य गुणक्रियायाः पृथग्ग्रहणं न द्विर्नीयते गुण
क्रियापदेन हेतुः तस्यैवमत्रपूर्णाणेमकपूर्णपकाविसमासोयं लोपः अत एव सत्वेबहुवचनः निर्देशः
नेन द्वयोर्गुणक्रियायोः क्रियायोर्गुणस्य क्रियायाश्च समुच्चयः त्रिप्रकारश्चयमित्यर्थः नदेववदर्शयति वि
टलिनमकलातिकलेनवरूतमिदसमस्तसमवेमलेव अथलसुखोतिनसायिपमूलिनालिनृतानिना
नाति अथवेनेमेत्यमालिनत्यायोर्गुणयोः समुच्चयः अथमकपटेतपावियोगः प्रियवाचोपनतोनिर्द्धः सहो

का॰ टी॰ २ मे न ववाति यथोदयादहो भिर्भवेत्तद्वचनतानपरमेः अर्थोपनमनभवनयोः क्रिययोरेव कल्पयेवनवाहि
नैष्ठकस्मात्मिन्नयकेहदस्य नरा अपिवतः प्रतिनियतं भूपूतो नुनेषां वृत्तिष्विव प्रसङ्गः समापदे कटाला: अयं को
लक्ष्यग्रहणपतन नक्रिययोः समुच्चयः अपि करणाद्वायाम्मिन् ग्रहणे क्रिये येककालेस्मिन्कास्मिन् उपजायते ट
प्रसमुच्चयः स्यात्ददस्मोसा विनियमुदृष्टेना के नहि घटयन्ति प्रत्यनीतिवापतनं तेवकोतिमित्याहो ह्यपा
177 ल्पयातिभ्रमवानतेनो समायुवतश्च हेतुः हेतालये इत्यादेश्चदर्शनात् अपि ह्यापि करणे इत्यका
स्मिन्नेषोऽतिवननवक्रमन्यम पूर्वोदाहरणे समामादोपिकरणे न हि नेयायादाहरणे भिन्नदेशानन दृश्यता
न्नायनियम इत्यर्थः एकक्रमेणानेकास्मिन्नर्थेयः एकमपेयक्रमेणानेकालम्भेनानेकस्मिन्नाधारे
भवति यत्नमपर्याया लेकारः अयक्रमाश्रयणात्पर्याया यावन्मेय क्रमेत्यन्वर्थतामपवल चप्रवेसो भेदः पा
देवान्नेकस्मिन्भवति क्रिययैवायत्नमपर्यायः क्रियतेकविनाशप्रतिभयात्न्यायान्नेत्यर्थः क्रमेणाद्वा
नन्वाश्रयास्मिन्निरयेन वकालकूटके नो नानाविशिष्ट्यदेशे देशप्रग्रहणेवृपाद दयवहृतलक्षणेकदे
शुनावसाम्भिवाविगुनः दिलानाम अयैकस्य कालकूटस्यानेकेष्वाधारेषु क्रमेणास्थितिः शवनमपवभवति
हृषेनेकप्रदेशपाटानायेकस्यापेयप्रसङ्गयोः स्थितिदर्शयोति श्राणेवन्यसन्ततिनतु नामेवतेमध्यभागः
पद्यापञ्चकास्नलगतयः मश्चिनालाववनाभ्यामयवेवतः ऊवम् अविवनामहितोयेववववके नद्वाभ्यां ग्रहण
विनियमः कात्विनोयोवनेव अयमनुनाधीयोदयस्य कालक्रमेणद्वयोरानाधारयोः स्थितिः कविप्रतिभास्या

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

का॰ वः पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकवत्त्वेनानिश्चयान्नैहेतुः साधनेऽपिमिलितयोगव्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यम् अथान्व
टी॰ यव्यतिरेकशालिनोभयोः सपक्षासपक्षविपक्षव्यापकत्वाहेतुत्वमाह किंः यत्रयत्रधूमवत्त्वेनतत्रतत्राग्निमत्त्वमिति व्यापकस्याग्निम
१८ त्त्वस्यधर्मिणिपर्वतेतादात्म्ययोगाव्यवच्छेदः एवंतादात्म्ययोगिनःसाध्योवेतिज्ञानप्रकारकेसाध्यत्वमित्यर्थः विरुद्धे
तेनयद्विविवेकमनन्तरंनैवतत्रसोह्यसिद्धंतिरेहप्रतिपद्यते यथार्थत्वेनाशुद्धोचलाघवलक्षणोव्यापारयोरितिभ्रूविप
179 मेवैवपतेतिसन्ततंसमीमरसस्पर्शोमार्गोणः नवकोष्कतत्वापमेविततशायेऽविवक्ष्यः क्रोधनोयावद्ग्रहतपवशा
सनयरः संग्रमटासासरः यथापतमकर्मानुमेयेनगृह्यतेसहस्पर्शमाणत्वमनुमीयतेतत्थेवाग्रथेचनासाभूव्यापा
रस्तत्रत्वमटनशारपातेनियतत्वेवेव्यापाभूव्यापारनियतेतामटनशारपानः साधनेविरुद्धधर्मिणिनायिकाहूप
पेतेस्मरपृथग्योगावत्तेनामसाध्यधावत्वग्रतपवेतिप्रकारेणयोगिनव्यवच्छिन्नत्तिसाध्यधनेत्यर्थः तथाचप्रयोगः
पतः स्थियः पृथग्योगावत्स्मरणतद्व्यापारमटेतेयत्नमटनशारपानवमादिति अथपृष्टोद्धोमिमात्रतत्वज्ञार्थत्वमा
वैवचित्येशास्त्रीयानुमानेवैलक्षण्यपवहेतुः सत्रुयथाकार्यकारणयोः पौर्वापर्यमस्ति तयोः किंप्रयोजनके तथाहस्म
पृथग्योगावनस्यसाध्यनेभूव्यापारनियतत्वानुशारकामस्येशारपातस्यवसाधनत्वसम्भावनेमस्तिसाध्यसाधनयोः पौ
र्वापर्यमेवेतटलेकारवैविध्यावहभूयादित्याशङ्क्याह साध्यसाधनयोः पौर्वापर्येविकल्पनेवैचित्र्यनकिंचिदितितथा
नटश्रीने यथाकार्यकारणयोः पौर्वापर्येस्फुटितिकार्यकारणत्वबोधनाहेतिविशेषतथापिसाध्यसाधनयोरसम्भवा
त्यर्थः विशेषविशेष्यस्ताकृतेः किंः पौराकस्तमः यथाहिशेषस्य साकृतेः साभिप्रायैः प्रतीयमानार्थोनगोसि

नैः विशेषणस्य क्रियावसिद्धौ विशेषत्वं कथ्यते पि कः परोपाधिस्तत्त्वर्थसंज्ञा यथा महीतले सोमानयत्यनायता
निनायकत्वं हेतुः सम्पतिलब्धकीर्तेर्यः समेत्य स्तनात्स्पन्दभेदः हृदयः प्रियाणां वा हरति स्वाभिः समीहितमय
त्र विशेषणानामस्यानाम महीतलमाटीति विशेषणानि द्वयोयं नप्रियवाक्यायोपलगणपराणामन्यर्थः अयं विशेष
णेति निबद्धवचनाभिप्रायमाह यद्यपि पृष्टार्थस्य सेटापतामिधानानन्तरो न पृष्टार्थस्य सीकाराः कृतः तथापि
कतिपयेन बहुना विशेषणानामनुपत्त्यास्मेलकार्वेवित्यामित्यलेकार्थमर्थेऽयगणितः नैवैकस्य पृष्टार्थस्य स्व
सीकारः इदं तु बहुनोपृष्टार्थेनवमेनटलेकार्थे बोधमित्यर्थः एतत्पर्थेन मम म्लटावार्याणां हृतिः ततः श्रीम
म्लटावार्यं वर्णयति कन्यावधिः प्रबन्धः पुरितः श्लोकावियावाह्लदस्तारिणा अतः परमलटावार्यस्य हृतिः आत्मो
निकृष्टस्य त्रोहिन्नवस्त्रहृपतिपुहृत्तस्य निरूढप्रकाशनेपुरुदः उद्धिन्नस्यगूढस्याभिमतः प्रकटीकृतस्य वस्त्र
हृपस्य गोपनेत्यानोक्तिः कपटेनोक्तिः निगूढत्वेपि वस्त्रतोत्र्पकथमपि प्रतिभिन्नकेनापि पुटेशेन यदपहृया
नेसात्यानोक्तिः अपटेशात्यानः प्रतिभिन्नमाविर्भाविते यद्यत्प्रकृतेनिषिद्धयामन्तराख्यनेन तदिपहृतिरेवयमि
मांशकाह नैवैषाः पहृतिः प्रकृताप्रकृतेत्यभ्यनिश्चस्य साम्यस्य साम्यसम्भवात् नत्वहि सा भेनाभस्यपममवो
कृतेत्युमानेन स्वीक्रियते इदं तु सामान्यस्यादिवक्तयानन्तत्यानमित्यर्थः उदा श्लोकेन प्रतिपाद्यमानमिविज्ञाह
मायगृहेहत्स्वदोम्भोवादविसंस्पुलाविवताविपयात्मना भेगाकूलः हाशीत्वं तनाहिनाकलमकायोहत्वांविवाल्पा
नेशोलानः पुरस्तात्मण्डलगामिहेशोऽवनात्रःशिवः अयमुलकवेपथुमात्विकत्वयाप्रसृतेनोशीत्यकासत्तयाप्र

का॰
टी॰
१७९
179

कारणेन यथा प्रकाशितं तथा दर्शयितुं पौ(?)व्याजोक्तिं प्रयोजनयतः अथोक्तप्रकारेण व्याजोक्तिरेव समभा
वतीति सामस्त्या विवलक्षणत्वं न तत्पद्धतिरित्यर्थः किं विशिष्टसमष्टे वाक्यार्थेनेयत्नं कल्प्यते नद्दग
माविशेषाद्ययपरिसंख्यातस्माकृता किं विशिष्टमल्पप्रश्नपूर्वके प्रश्नविनैव वा पदक्रमे समसाद प्राप्तमवस्तव्याह
नेयकल्प्यते साधारिसंख्याकर्तृनियमनमित्यन्वयः प्रमाणेन लब्धगतमपि वस्तुत्वशाहेन प्रतिपादितेन प्रयो
जनेनानवभावोद्भूतेनेत्यव्यवच्छेदाय यत्नयर्थं वस्तु इति साभवेत्परिसंख्या प्रमाणेन तावद्गतस्य वस्तुनः प्रा
हेन प्रतिपादनेन किं विशिष्टयोगतेन सम्भवतीति ताहप्राप्तवस्तुनोऽव्याहय वृप्रयोजनेनेत्यसापरिसंख्यानामालेका
त्यर्थः अथ बकथनेन प्रश्नपूर्वकेन तदम्यन्यथा वृत्तमतद्दृष्टेन यो भयव्याहव्यमानस्य प्रतीयमानता वस्तुनः
वेवेति वनाऽभेदाः अथ सा परिसंख्या या प्रश्निपूर्विका तदन्यथा वेति द्विविधे प्रश्ने केवलमानस्या प्यनशाह
ताभ्यां द्वैविध्यादिति विध्यमित्यर्थः यत्तद्वोदाहरति क्रमेणोदाकिमाश्रयं पुंसां सवित्तमनवद्यं सुमतिनः
किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः किं साध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा यदासक्त्या चेः
तो निरवधिविमुक्तेः प्रभवति अत्र प्रश्नपूर्वके व्यपोह्यमानस्य पापादेः शुहेनानुक्तेः प्रतीयमानता किं शु
भोणमवञ्जमव्ययशानतातेन किं कार्यमाय्यवोनेनष्टं हतेनतेहाभः किं वलयप्रतिषदते युद्धनानतैयत्नानाति
कन्तटपाः सत्सविवेकम अत्र प्रश्नपूर्वके यत्नादिवर्ज्यमानस्य हेयत्वम कोटित्वेकाव निन्दुयेकस्वरा
णायेषुरागमाने कादिनेकव्यपुगलेनातल्कवनयनयोर्वसति अथाप्रश्नपूर्वके हद्द्यादिकव्यपोह्यमाना

साध्यम् भक्तिमेवेनविभवेत्यसंनेशपहेनतुवनिकामाहेविंनायशसिनवशुषिप्रायः पोहिटश्पनेमहन्ता
म् प्रज्ञाप्यप्रश्रश्रृवेकेविभाव्याटिकेवसंमानेशाहम यथोन्नवेविन्तृवेसप्तृवेस्याथ्येसहेनेता नदेकारण
मात्स्यात् उन्नवेउन्नवेप्रतियथोन्नवेम पृवेस्पृवेसोनहेनन्नेकारणमात्वेतयेः यथानितेन्नियनेविन
युष्मकारणगुणप्रकर्षोविनयाटवाप्यने गुणोयिकेषुमेननेनानुरुपेनेननानुरागप्रभवाहिसम्पदः स्प
ष्टे कार्यकारणभावतिवेयनयोः शुद्धसाधोपसाध्यवसानयोः प्रयोनकतेनप्रभेनेनप्रभीटेनाभियाहेन
हेतोहेनमोनामहेतियोमेहेनलेकाप्रउक्तः नटयावनोटशेयति हेतुमतामहहेतोरभियानमभेटतोहेन
तिनिहेनलेकारोनलविनः प्रायुहेनमित्याटित्रुपोहेउपलभ्यतेनाकटाविटहेतिवेविव्याभावात् स्पष्टं प्र
वेविव्याभावमेवटर्शयति प्रविमलकमलविलासः सकलातिमटश्चकोकिलाननः स्पष्टमेतिसम्प्रति
लोकोकोनेटाकरः कालहेतुकाव्यतृपनाकोपतानुप्रासमहिमेवसमाख्यासितुः ननु हेतलेकारकेप
नेयोति पूर्वोक्तेकाव्यलिंगमेवहेतुः प्रचकमलविकासाटिहेतवेमतः कमलविकासाटिरूपनेनोक्ताः
नि हेतलेकारनमयतुं हेनेहेविव्याभावानयुक्तेकिंनन्निवृटाहरणेकामोहोपकः कालावनतेशति
भेपतेरणाभियानानयोगाक्रमेवायवेविव्यावहमितिवलनिकासंवेशानयोपिकाव्यलिंगमेवचमत्कारि
नयावहेतलेकारितेकाव्यागलतलिनेवगतार्थेहयोरेकलक्षणतासम्भवात् क्रियगोनुपपत्ते वस्तु
तेजतनेयोनम पकज्ञानेप्याक्रियानुविनवस्तुनोरत्योन्यजननेनयोनालेकारः ५२ः हेमालामसेवहिंसो॥

कृ॰
टी॰
१५८
180

येस्माविज्ञत्वस्य हस्मराणोहेमेहिं आणोकेवाश्रयपयप्रधाणोणश्रेरोगरुंसेहि ॥ अत्रोभयेषामपिपरस्परं जनकता
सिद्धः श्रीमारितासम्पादनस्मोरेण इस्मानेमतेरोमिः श्रीः मारिक्रियतेश्रयमरतोहेमेः ॥ अमोग्ममेवपनेप्राप्ता
नेपरंगुरुकुर्वन्ति आत्मानमेव गुरुकुर्वन्तिनपरमित्यन्वयः ॥ अत्रयुग्मयोरपि समस्तमोजनेत्यजनकतानमस्त्वेति
तथापिश्रीमारितासम्पादनक्रियापुरोनात्मापकारोपचारात्हृयोः पूर्वमतेतोरेवजन्यजनकतेत्यर्थः । उक्तं
कृतिमारतः ॥ प्रश्नस्यात्रयतेयत्रक्रियतेतत्रवामति ॥ अत्रक्रायदसम्भावाउक्तोरेपामउत्तम ॥ प्रश्नस्यापिवा
कस्यात्रमनिवन्यादिवुप्रतीतिर्यत्रयुत्रवासकृविवज्ञात्प्रसादेवासकृदसम्भावनीयसूत्रेप्रतीयतेतत्रउक्तमेवालेका
यत्यर्थः प्रतिलम्भादेवप्रतिवाक्ययत्रकल्प्यतेतन्नावदेकसूत्रे ॥ इत्याबाणिग्रहहत्यिपदस्नाकेतोऽग्रहण
वरवाकिनीअज्ञावबलिप्रात्लेसमुद्रेत्रराज्ञिपरिसूकपसाल ॥ वाणिजकहस्तिदेतुः ॥ ज्ञतोसाकेवात्स्या
कृत्रयस्थयावहलितातलकमुखोमहेयरिदूकानेस्यधकेनाचिद इसिदेताहिकेस्याचितायाहत्प्रावर्थोहया
मुक्तिः ॥ अस्यामन्त्रछायामेवानुक्तावाथाः सम्प्रतिमन्त्रगयातकुर्वन्तिशनिओगणश्रवक्तनञ्जनोवहनेरवा
क्यादेवप्रश्नवाक्यस्यात्रयते ॥ इत्यमेवविहाणोति ॥ हस्तिदेनव्यात्रहकोनोनामहमर्थोमूलेनतः प्र
यक्केतिकेलवचनमुखुवाक्येनसमनुज्ञायते ॥ अमुनोमरवाक्यनप्रयक्केरवप्रश्नवाक्यमन्यतेइत्यर्थो
प्रत्यत्रप्रोमयोहितेहतसज्ञोवनप्रश्नस्यवाक्यार्थोभूततावाक्यालिगमेवेतदित्याशङ्क्याह ॥ नैवेतकाव
लिंगमुत्रस्यतातूणानुपपत्तेः ॥ नापिप्रश्नप्रतिवचनेजनकोहेतुः ॥ प्रश्नेनाहात्म्यस्पनउस्येप्रभावाइतनेन।

सम्भवति तत्प्रवाहकालव्याप्तिग्रहणाभावाद् इत्यर्थः नन्वकार्यकारणभावावगमे ऽपि तुल्यत्वात्पक्षतास्वेवात्रानुमा-
नात्कारणे स्यादित्याशङ्क्याह न पुनरनुमानेन कथंचिन्निश्चितयोः साध्यसाधनयोर्निर्हेतुकत्वे कारणान्तरसम्बो-
धस्य प्रश्नो हि किं केन लिङ्गेन स्वभावात्मना कथंचिन्निश्चयाभावात् साध्यसाधनयोर्वैयधिकरण्यादनुमा-
नासम्भवाद् अनेन कार्यकारणविशिष्टविषयत्वम् अनुमानस्येत्यर्थः द्वितीयप्रश्नमेवमाह प्रश्नादेर्नेतरलोकातिक्रा-
न्तोर्थतयापरसम्बन्धाभ्युपगमे परानुमानं च नैयायिकसाङ्ख्यादीनां न वाहृतमभ्युपेतमिति कारणिकासमवायिता-
के प्रत्ययाः प्रमाणयोः उक्तं च कोऽविसंवादी वा किं लक्षणं गुणग्राही किं गौण एव सकलं तत्किं तु खे नेव
लोलोऽगौ कोऽविसंवादकवतीति किं तु लक्षणं ताग्राही किं सोढुं सकलं किं तु खेनेव लोलो गुणः किं तु ख
यन्त्र लोलोकः प्रत्येकं गणनादीनाम् अनेन निरस्तं नादसम्भाव्यमानतमः सकलं तत्त्वेषु ग्रन्थेन निबद्धं तत्त्व प्रमा-
णयोर्नियमात्कथं परिसंख्यावनेनाशङ्क्याह प्रमाणयोः संख्यायामनयोरन्यथा इहैव तावत्प्रत्यये इह तत्र व्यव-
च्छेदे निरन्तयोर्विवेकः किंभूतं प्रमाणद्वयं श्रुतं तत्त्वं प्रत्यक्षस्य विकल्पाद्याश्रयं स्वाभाव्याद् अत्रापीत्यर्थः
नेतारयं इहन्ते वर्गणादीनां वा व्यवस्थापनादेर् अतिशयप्रतिपादनेन हेतुनयोर्महाभेद इत्यर्थः कृतेनोपल-
ब्धिनः स्वरूपाध्यासात्सप्रकाशत्वेनानुपलम्भेनानुविधेयत्वं तत्स्वरूपविवर्तते ग्रहस्वीकृतानामन्यथा कृतेऽप्याका-
रादिविनाशात् कल्पनात्मतया लोकप्रतीतिसंवेद्यः आकारः प्रतिभासस्यानादिविशेषः इह तेन तत्र निर्विकल्पकत्वेनानुभूतत्वा-
दिकल्पिकया विशेषः उक्तं च प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तमिति सामान्यलक्षणं प्रत्यक्षं तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं वि

का० टी० २९१ 181

यस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख । अत्राकृतिमवलोक्य कयापि वितर्क्कितं तेषु कप्रापितमसि त्वनानालभवनैवेदर्प्पं
दोर्भिर्व्यक्तिकुष्ठपतीतेषु सौमिवकापणमपुत्रासौ यथा गपनात् कामिक एटं तु कमभेदरुपरि स्थितनायाः पुरुषायितनायाः
स्त्रियः श्रमातिशयहेतुः स्वेदबिन्दुप्रवाहैर्विना सम्भवतीति स्वेदबिन्दुर्विभिन्नकुङ्कुमदर्शनान्मे
मत्तेषु कोपितनपाणेषु कमौ विननाद्विहूलिलवतेन प्रकाशितम् । यदुक्तं नाह्यदोहवति सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा वि
दग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ अत्राजितत्वात्सत्तः सङ्केतकालः कयापि विदितं न मात्रनिवोदि
तो निशासमयशोभिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः । अत्रेङ्गितेन भ्रूविक्षेपादिना लक्षितस्य सङ्केतका
लाभिप्रायस्य निमीलनेन प्रकाशनमित्यर्थः । अथ सारमाह उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः । पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्योत्कर्ष
परस्परमवधिः श्लाघाया वा पिष्टमस्य वर्णनीयपर्यन्तो यत्र स भवति स सारोऽलङ्कारः । परः पर्यन्तभागोऽवधिर्यस्य यथा तथापि यदाहि
नयात्तद्वोत्कर्षस्य विश्रान्तिः तद्वर्णनीयस्य । उदा० राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् । सौधे तल्पं तल्पे
वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥ अत्र वर्णनीयपर्यवसानतया उत्कर्षस्य विश्रान्तिः । भिन्नदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।
युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसङ्गतिः ॥ इह कार्यकारणयोः एकदेशत्वमेव सम्बन्धे सङ्गतिस्तद्व्यतिरेकादसङ्गतिः ।
सत्वस्थितानामन्यमेवाविहरणाति । इह यद्देशमेव कारणं तद्देशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टं यथा वह्न्यादि । यथा शैलस्या
वह्निः शैलस्यैव धूमं जनयति न तु महानसस्थो वह्निः पर्वतदेशे धूमं जनयतीति दृष्टान्तः । यत्र हेतुफलभूतयोर्धर्म
योः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदाभासनं तत्र तयोः स्वाभाविकपरस्परासङ्गतिस्त्यागादसङ्गतिः । उदा० जस्स

ववर्णनस्मेवेङ्ग्रेणाभणस्तानजनोऽप्यालीग्रेहेक वेहेकुगेलेबहुपवेश्मणासवद्वीलं यस्मिंवज्रणस्तस्मिंववेट
नाभणानितज्ञेनालोके देनववेनकपालेवध्यादेहेस्तासपत्नीनो अग्रोभिन्नेदेशान्पृथ्याज्ञेणवेदनयोः कारणकार्य
योस्तथाववृणजन्मावेदनात्मकोपनिमित्ताबाधेनियोस्मेदायवसायादयातिशयः तत्रचकार्यकारणयोर्द्वि
धिकरणेविशेषणविशेष्यकभावः यथाविशेषणवादिनो नविशेष्यः भिन्नाधारत्वेयववहृयोरिह विशेष्यविनाशयाः प्रा
तिभासमात्र विशेषणविशेष्यत्वमेकाश्रयत्वेन मत्तभूमौ पिण्डयवसिन्नमपवादविषयपरिहारेणान्वगतस्मव्यवस्थि
तथाचैवेतिनिर्दिष्टमिनम् यत्रव्यधिकरणयोः कार्यकारणताप्रतिसंख्यानेन व्यसंगतितिनिमग्रदायार्थः समवायिः
स्वकोकार्यकारणतयोगतः साधनोनतरोपकारोनेनकर्मयोग्यदर्शनेन कार्यमात्रेणसमाधीयतेसमवायिनोसमस्या
कस्वकरत्वेनयोगेन इतिसमवायिमेत्राणांयथा उदाहृतमानसमस्यानिराकृतिपारद्याभेपनिवृत्तः उपकारायोदिष्टदेश
देशोऽधिवनगतिने अत्रमानोनिराकरणपाटपतनेमवशक्तिहेतुः सोकार्यार्थेहेत्वनगतिनेकारणेनतं अत्रमा
समयोगपनयाप्रागोपदिसमभाविनःकोविदे योगपनयोविकल्पनयोगः सेवोपिनोसेवयः सम्भाव्यमानःसमाख्या
लेकाः इत्येनयाश्चाद्यामिति योगपनयासम्बन्धयत्नियतविषयमध्यवसानवेसहटासमेनाम उदायानःशिल्पा
निश्चयतिकमस्यानिमेषास्मरगातोरूपदेवोप्ययमनुप्रमोदमयः स्मरस्पष्टतानेदेवात्स्दृशामनयोः सेगानेयन्नदेन
स्वरूपस्पोपननमग्नागत्र्यमेकान्तपश्यम अग्नोभिन्नरूपतनोविनाशयोःसेनायोगः अग्नोभिन्नतेनस्पर्शयति यथा
वाविवेविशेवनववनमहाहिन्नमनाहि विज्ञानानोदेवाउवतस्वनासेविधानाविधानायोनिम्बतोपरिणामफलस्फीतिसम्बा

का· दृष्टीयायच्छेत्तस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः प्रधानभिन्नरूपत्वेनेति विन्यासान्यकान्तोनिम्बातोवासतोप
टी· वियोगः वोमतोस्माद्विनः क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्नश्लेषोघटनामियात् कर्तुः क्रियाफलावाप्तिः नैवानर्थश्चयद्भवेत्
२६२ गुणक्रियाभ्यांकार्यस्यकारणस्यगुणक्रिये क्रमेणचविरुद्धेयत्सएषविषमोमतः श्लेषः संबन्धः सन्निधिः द्वयो
182 र्योरत्यन्तविलक्षणतयायदनुपपद्यमानतयैवयोगः प्रतीयतेयत्रविसिद्धिविरोधाभिमानः कर्तुः क्रियायाः फलावाप्त
न्नकेवलमभीष्टंतन्फलंनलभते यावदप्राप्तिर्नैवैशासमासाद्येन सम्यक्कार्यकारणानुरूपानुकार्ययोः गुण
क्रियेवपरस्परंविरुद्धतावेन्नेतः समसमविपर्ययान्यावरूपोविषमः समालंकाराद्विपर्ययोपपत्तौविरहेतौविषमसि
द्धेः क्रमेणोदा· पुरीषाद्दयिस्तद्दोषोक्षेयमायनलोचना अयंकववजकुलागेनवकेशामदत्ताननेः यथायतले
वतामदनानलेयाकुचाविशाषणवतेनान्निवपयोधरोच्यरुत्युपपद्यमानेना सिद्धिकारणनमंगतः प्राप्ताः प्रीतो
दृशमागतः प्रमत्तेनाश्रयेनतनमस्त्वःसिद्धिकारणतः अथनकेवलमानमस्ताद्युपेष्टानाभिः प्रत्युताश्रयविनाशो
ऽपिस्यापिकृतान्धेःस्माप्राप्तिचेतिवैषम्यम सद्यःकरस्पर्शमवाप्यचित्रंरणेरणेयस्यकृपाणलेखा तमालनीला
शरदिन्दुपाण्डुयशस्त्रिलोकाभरणंप्रसूते कारणगुणाःकार्येगुणमारभन्तेइतिस्थितेऽपिविरुद्धनायाः कृपाणलतायाः
त्कृष्टमुत्पन्नमितिविरुद्धत्वमकारणगुणयोर्वैषम्यम आनन्दममन्दमिमंकुवलयदललोचनेददासित्वम् विरहस्त्व
यैवजनितस्तापयतितरांशरीरंमे अत्रानन्ददानेशरीरतापनाविरहस्याने कारणक्रियाननुगुणकार्यस्यक्रियेति
स्थितेऽपिअर्थविरहकारणस्याप्रियायाआनन्दजनकत्वेकार्यस्यतुविरहस्यतापजनकत्वमितिक्रिययोर्वैषम्यम ।

वै विष्णुलेनस्सागरस्य यस्य कृतिराभुवनानि यस्य पादपरिरेणुगतये महद्विभ्रमाः सकलया पापेशुः सम्पूर्णत्वे एक
तमये एक पादस्पर्शमात्रानां विश्वमस्य यस्याधोगमनं मेनतद्ध्व श्रुत्वा सकलजगयाहारभूतस्यापि श्रीविसोस्यये पर्य
याप्तेनसकलास्तोहरिश्चैवेद्वयुतेनवेलनत्वाच्चबथान्तोचितं अथवा यस्य कृतिराभुवनगतत्वे पमस्ताहतेः।
श्रुतेन येनतः तिकार्यकारणयोर्वैधर्म्य अवान्तरभूपमस्त्र पस्य विवर्तितत्वाद्वस्य भाकरणा कालेकारस्य
शङ्कायाः परिहारः महतो महिम्नो या सीमा वाङ्मनसयोः क्रमात् आश्रियाश्रयिणोः सातानन्तरेण
यिकत्वेनतत महतो महिम्नो वाग्मनोश्रययोः याथार्थ्ययोः पानन्तरेणाश्रयाश्रयिणोः वा यथा द्वयो महिम्ने
प्रकर्षकोनन्दयिकनामालङ्कारः आश्रमाध्येयमाश्रयस्त्वनन्तरम्यायास्त्वयामहिम्नो विवितवित्पृष्ठयनन्दयेतत्यान
नूमाश्रयाश्रयाश्रयिणोः प्रस्तुतनवस्तु प्रकर्षयाविवर्तयोः यथाक्रमे यदयिकननरजोब्रजनस्त्वं हि दियो मिथ्यके
नाम एकाश्रायेयस्य महिम्नतनो रप्याया यास्यप्रकर्षेणान द्वितीयश्रायाश्रयस्य महिम्नतनो रप्यायेयस्य।
प्रकर्षणादिनयः क्रमेणाटाश्रहाविशाले भूतपालभुवनचितेयोरस्म मानिमानमशक्यापियशा
राशिपूर्यटयते अप्राप्येयस्य यशसो महिम्ने नायारस्य भुवनचयोटरस्यतनोरप्यापियकयानिशयः श्रगानका
तप्रतिमेहतात्मनोजगतिय स्नासविकाससमासत तनुमगुतत्व यनकैटभहिम स्वपीय नृभ्यागासमस्भ।
वाक्तटः अप्राप्यारस्य श्रीविस्मृतनो महिम्नेनायेयायास्तपायनाभ्यागामोयम दृस्ततेनारप्यापियकयानिशायश्र
तेनितः प्रतिपत्तमशाक्रेन प्रतिकतेनिरोकयायवदेयस्यनतस्तैप्रशीनाकतनउच्यते स – तिपास

कौं
टीं
१८३
183

रणोपि विपणे स्थानान्तरे स्मिन्नसमस्थैर्न केनापि यन्नमेव प्रतिपन्नमनुकर्षयिये न नराश्रयप्रतिनिराकरणेनर
नोके प्रतिनिवित्तस्वनान्यतिनोकुमिभियोयते अन्नीकमस्मैनस्मश्रोतृनिवलनमन्यनान्यतेनोकमुते।
त्यर्थः पुनर्देवबलीयते यथाः नोकेभियोस्यन्नस्यतितिनिधाभूतमसय स्मृ जन्याकेनविरोभियोज्यनेन
घट प्रतिपुगानिविजितयीनकेमून्नोविजेयरत्यर्थः उवेलनदीयातिरक्कराणनप्रतिपत्तुबलवन्नत्मापन।
मेनदलेकारबीजमित्यर्थः उदासीनविजितिनमनोभवरूपः मावस्वदरभवन्यनुरक्का पवोभिगुणपटेवश
रैस्नोत्ताइयत्यनुश्रायादिवकामः नायकानायकः येमाहात्रे तैर्यणमस्वत्यानान्येतडबेलतम य
थावोयस्यकिंविदणकन्नेमन्तमस्वायातिपटहृदटहीलविग्रहः क्रोनवक्रमसटशाहतेहृतीराहुरनुमा
घुनाणिबायते इन्नोरवनन्तरायतासमस्वयिमबयात आक्रमन्तदितीयादाहरणप्रतिपतः हस्मस्त
स्यसबोयिवकेनेनमारश्यानुत्तुस्यमबयश्निडबेलतश्रुत्वरत्यर्थः समेनतत्स्मागवस्तबस्तन्नायतेना
सिते निजेनागतनावयितन्मोलेनोमतिस्मरतम नितेनस्माभाविकेनागेननोपायिकेनबलस्यण
सायाराणयुमेणमस्कृदासमेनवस्तनावस्तस्थितत्या युक्तिविनरासितेननमालितेनासालेकारः सहा।
तमागेनकेवाकिसायिसायाराण्यलतणेनहारणकिंविकेनविग्रहस्तस्थितेववलोयस्तयातिनायो
येनेतन्मोलितमितिहृयास्मरेत निरोधीयतेभिभूयतेभिभूवतेत्यथोवगतेरभूबोहिबलवत्सना
नोयग्रहणहृतमग्रहणेनतस्वमाखमानोत्यतिवामिस्तनिपटहोनेस्यववानीनारायणेन नचाप्य

पद्मरागनिवासभिन्नरूपमानोपमेयभावाभावादिति विलसितिका क्रमेणेत्यरा॥ अपर्ण्णवस्तलेहेशोमधुरवर्णा
वक्रगोरेविलासभरमेष्वप्रागतिवशीवकोत्तमुखेम इति स्फोरितमेगके स्वगरस्पृशस्वेनालोलयानस्य
नमसेरस्यःसानःपुटोपिमलस्यनेअत्रहस्कलवाहिकमेगस्पलिगस्वाभाविकेनतल्लक्षणमहोदयकर्व
हकारत्येलिरोहितमिलितभावः येकन्नगहतिवमतिमद्राहिमेवुल्लस्यानशोकितयियोविवक्षा।
हिवले अत्रपरमसत्तलकमुख हतोसकम्पनेषामहोवलेभियानवुयोन्यभिनः अत्रतसामथ्याविस्पत
स्पृशानस्यागेनकतयानन्तभवयोरन्यकम्पुलकयोलाद्यमसमानताविषयेयुष्ठापितयोरुपलविता।
तात अत्रमथःहनयोकम्पेभावयाहिमादिकन्तगनिवासमामर्थ्यानिश्चितेनिशेषेनुकत्वाविनिमस्य
विनाभावकम्पेभावाभ्योनिरोधीयते स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परं परम् विशेषणतया यत्र
वस्तु सैकावली द्विधा पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया विशेषणभावेन स्थापनं निषेधो वा सम्भ
वति साद्विधा बुधैरेकावलीति भण्यते पूर्वं पूर्वं प्रत्युत्तरस्य विशेषणतया स्थापनमपोहनेवैकावली
त्यर्थः क्रमेणोदा॰ यथा पुराणि यस्यां सवराणानानि वराणना रूपपुरस्कृतानाधिः रूपसम्पत्साविलासा
समस्तविलासाः कृतस्मायुधास्य पूर्वं पूर्वं पुरादिकं प्रतिपरस्य परस्य वरांगनादेर्विशेषणतया स्थापनम् न
तज्जलं यत्र सुचारुपंकजं न पंकजं तद्यदलीनषट्पदं न षट्पदोसौ न जुगुंज यः कलं न गुंजितं तन्न जहार यन्
मनः पूर्वं पूर्वं पुराणं वरांगनानां तासामंगविशेषणत्वेन स्वविलासस्येषां मत्स्यरूपतया क्रमेण।

कृ॰ विशेषणे विधीयते । उक्तं च निषेधे पाठे वेमक्योक्तम् । अनन्तरादेः पूर्वस्य पूर्वं समवायरूपकं जातिविशेषणम्
टी॰ योस्ते तेन निबन्धनम् । यथा नभमध्यस्पष्टदृष्टेन तन्नस्तदृष्टा स्मृतिः स्मरणेन । दृष्टत्वेति प्रवर्णादेरभ्युपलत्तेन यः
१८५ पदार्थः केन त्रिविधाकारेण नियमो यथा करविन्दभ्रभृतौ मन्नकुल्लाती स्वलितपाणिकोयायायिनिन्नस्मृते
वस्तुनिर्दिष्टमतिपत्रस्थ वस्तु यतेन तद्वदेन स्मरणेन । उक्तो निम्बनाभिविवेश्य यद स्मः स्मावितं स्वगाङ्गलेहलोः
भिः उद्दिष्टैः कृतकृतैः स्वरनाथैः स्मारितैः स्वरलकेटकृतानाम् अयत्नहाकिन्हकृतेभिस्तन्त्रहृत्सभ्यः क्रतेभ्यः स
त्तत्क्रानिनानास्मरणम् । यथा वाकरत्नगगाहिस्रजो नाम प्राप्य न मुद्दे विपणेवसि प्राहरवउस्म सन्देहोऽपि वा
प्रकृतस्य प्रमानकेहस्योऽसंवस । करयुगगङ्गदहोतनयेशादासननमुखे विनिवेशितनाय पुटस्य प्रसरेनयोवे ना
स्यनेमत्कृतकृतस्मरणोऽसौ वस । अवहृष्टादृष्ट्वादासननमुखे वान्सहृष्टान्याभ्युनत्वस्मृतिः । भ्रान्तिमानन्यसंविद्
तत्तुल्यदर्शने तदिति । प्रकृतात् स्मात्यष्टासमायामसिद्धेकः । तथा वाप्यनाप्रकृतेनत्तल्पः प्रकृतमेव मुखोवादिसन स्था
दर्शने तस्माप्रकृतस्यावन्नादेः संवेदने भ्रान्तिमदलङ्कार इत्यर्थः । नदिस्मरद्यप्राकरणिके निर्दिष्टपत्तेन सा
तानमर्थादिदप्राकरणिकमाक्षिप्यते । तस्मात् तथाविधसदृशासत्याप्राकरणिकतया संवेदने स भ्रान्तिमा
न । पश्यन्तिक वातेदिद्विशाला । तस्मात्याप्राकरणिकस्याप्ययसत्स्यायव नूकरा प्राकरणिकास्तेषामस
स्याप्रकृतस्यापयसप्राकारेणसाने भ्रान्तिरित्यर्थः । ननु यप्रकृताप्रकृतयोरभेदारूपकं भवेत् । उपमानेना
तनिगीर्णस्योपमेयस्याध्यवसानादतिशयोक्तिर्वा स्यादित्याशङ्क्याह । तद्विषयरूपकं प्रथमावातिशयोक्ति

२८५

वाम्यादिरूपाशंकयाह नचैवमुपकेप्युपमानातिशयोक्तिः नच वक्तुरभिप्रायाभावात् रूपकातिशयोक्तेरेवास्मिरे
नान्यथाङ्गाभावप्रसङ्गः इह चार्थानुगमनेन सेनायाः प्रकृतेः स्फुटमेव प्रतिपन्नत्वात् इह चास्मिन्नलंकारे शुभ्रा
श्रीकरान्वय इति लेखो न्यत्र प्रयोगे नेह तेन नानुगमान्वय इति सैवोपमा बहुधान स्यात् तेनैः स्फुटमित्यर्थः उदाकपाले
मार्जारः पयइति करोति लेखिन्यामि न तु केवलं दृश्यते तादृशमिति कः दृष्टिकलय निरन्तरेणेन तत्त्वस्वाहरति वनिताया।
मुकमिति सभामध्ये स्त्रीनागरिकमध्ये विसवयति सप्रेमम् प्राप्तेपयुपमानस्य प्रतीयमानमेयता नस्यैव यदि वाक्येन
स्यात् तिरस्कारनिबन्धनी उपमानस्याक्षेपः केमर्थ्यमनालोचनेयचनेदेकः प्रतीयालंकारः द्वितीयस्तूपमानस्यैवा।
तिरस्कारार्थमुपमेयताकल्पनमित्यर्थः उपमानस्योपमेयत्वात् उपमेयमेव वा एष शोभामिति केमर्थ्येनयदुपमा
नमालिख्यते यदि पत्रनस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्योपमानेन नानुगतत्वात् अथोपमेयभावः कल्प्यते तदुपमेया
स्यैवोपमानेनानुविवक्षया नादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते तदुपमेयस्यैवोपमाने प्रतिप्रतिकूलतयाभिधानाद्भयमुपम
नीयम् केमर्थ्येन प्रयोजनविरहेण प्रदेशे पतितरा क्रमेण ला लावण्येन कमि पतनाय गरिमणं पुरो सरोरुणाद्भिन्नो देवन
यवनीभूयलमनेन निष्पादितेव यस्या इन्दुः किं वहितः किमेष विहितः ध्याकिमस्मादितेन विनात्वमहो मुषेव।
किमर्थमेष पुनः कृतत्वमभूत्तः अवलावण्यकलादिगुणयोगात् तस्यैव वक्त्रादीनामपुरो इहरनसमर्थ इति तेन कीम
यौनानुक्षर्षस्तस्य कस्य प्रतीयते यदिहि दाव स्यन्दतिकेसांदाक्रमात् स्वनास्व एवशोभितम् नतत्वहेतुः किमो
अविवन्धेनबमिमहजणाणा प्रविपहिनावत्स्तरीके गाढाभाशाणस्ववनीयन नवमृतेनकुशोदरीवेल्ले उपमीया

का॰ नेत्रेणेन युक्तस्तु विनोपमीयमानस्याशोभिनः स्वरूपनरगुणावज्ञाद्यपमित्यनिषेध्यात्यावस्थितान्तमिति वचनीयपयग्र
टी॰ भिर्वेगपनयानिरस्कारः अधिकगुणस्योपमानेनन्यूनगुणस्योपमेयस्योपमितिनिषिध्यादावद्रस्योपमानस्य सत्वनउपश्लाघता
१८५ निरस्काराववगमायसावकुवनस्योपमानत्वविवक्षाविरहावनिषेधेनैवेत्यर्थः क्वचित्तु निषेधेनैवोपमितिक्रियाना
दरनिबन्धनं यथा गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि मुग्धे सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नी
185 लनलिनानि इह ह्युपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः लोचनयुगलेऽधिकगुणत्वारोपायार्थमुपमानत्वेन विवक्षिते
पुत्पलानामुपमेयीकरणात्स्पर्धिसौरभ्यस्योत्पादाद्यमेवकारः नन्वत्र लोचनयुगलस्येन्दीवरैः स्तुत्यमुपमेयस्य मनोज्ञत्वगु
णेन प्रसिद्धस्यात्रैषामेकोपमानीकातुगुणप्रतिपत्यास्तस्य हेतोर्यस्य प्रतिकूलतानाम् ह पतीयतस्याभासेत्याशङ्क्याह अत्र
यैवरीत्यायदसामान्यगुणयोगान्नभूतपूर्वमुपमानभावमपिनस्यानेकस्यनायाप्रतिपद्यव निषेधोपमितिप्रसत्यानल्प यथा
सहमेव गुरुः सन्तारुण्यनाभिनिहालाहलनननामास्मह्यथाः नवमेतिभवाहशानिभृङ्गोम्रवनेस्मिन्नवचनातिरेनेनानाम्।
मुखहलाहलस्योपमानत्वमसमर्थ्यमेवोपनिबद्धम् सुखहालाहलस्योपमेयानोऽर्थेनवहसामयेत्यर्थः स्वजनकत्व।
गुणेनोपमानमात्रवञ्चकदर्पवर्णनिरस्तार्थः प्रस्तुतस्य यदनेन गुणसाम्यविवक्षया येकात्म्यवर्णनेयोगानन्तसामा
यमितिस्फुटम् प्रस्तावेऽन्यापिनाहृशानयाविवक्षिते यदत्र प्रस्तुतपदार्थेन सम्पृक्तमप्रतिस्पर्धिनिजगुणमेवनदैकात्म्य।
कतयानिबध्यतेतनसमानगुणानस्वधान्तामान्यम प्रस्तुतस्योपमेयस्यात्मेनाप्रस्तुतेन पदार्थेनोपमानेनयोगाद
गुणसाम्यविवक्षयैकात्म्यमेकरूपत्वे प्रतिपाद्यतेनत्समासोक्त्यानामालङ्कारः उदाहरणं नमस्यविलिम्पतनेवोनवह

ऽतत्त्वाविभूषिताः स्विनत्वरत्नेनपञ्चकालत्वकृत्वोहविग्रमलोष्ठकाः श्रुशुष्कानिविलन्नयाश्वियवलयलिप
ताभविभाष्मेत्तृगतनाः स्थियवमनिखुणयान्निस्त्वविभवलिर्स्लभियोपिमाधिकाः श्रुचग्रत्स्नमनतदृत्स्यवोत्स्त्रनातित
त्रिकृत्नयानिबद्दृयवलतेपुकात्मनोहृतः अत्नपवहृषृष्यभावेत्ततनयोहपलत्तलम अग्रमलयकृत्स्पलेपता
त्रोनोनतस्त्वयावन्तृग्रभयायोगाद्विभावितेगतनात्सेकात्मालिबद्दम यश्वावोवेत्रत्वानल्पहवावस्नाका
लोगृत्नोगोऽत्नत्वागननाति भेगाः सहेलेयादिनापानिष्ठाल्कापदेयिष्ठान्नवपवकाति अग्रोऽत्नलत्नववेपकृयोःपि
तत्रमेकात्मनतहैत्तः नत्वग्रम्भेणापात्तस्यविशेषस्यदर्शनात्कथमेकात्म्यमितिमासाशङ्क्याह अग्रेतिमित्रोनवग्न
निवाधिनात्प्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदगुदासितमत्ल हृत्वेप्रतीतत्वात्म अत्राःस्मद्गुदाहरणानिमित्रोत्तो
भेगणात्न तुनितश्चपाक्षिकथानिनाविनानात्तस्यभेदस्येकात्म्यप्रतिरोधिनः प्रतीतिः प्रथमप्रतिपादितत्वम
भेदमेकात्म्यहृदीकत्नेनालेत्तस्येकात्म्यस्यप्रथमस्वगपानाद्वीगेवाभासात् नवाभासस्याविबाधस्तत्वाद्द प्र
तीतस्याबाधयोगात् यत्राभासस्यबाधयोग्योक्रियतेनतदायोगाभावः कस्याप्येलेकात्रस्यलत्तणेनत्तुत्त्रेस्य
र्थ्यः विनाश्रसिद्धमायास्मायेयस्यबावस्थितेः एकात्म्याद्गुणपद्धतिरेकस्यानेकगोवृत्ता अन्यत्रकेवलः का
र्यमपाकस्यानपवल्लुतः तस्येवकारणवतिविशेषांसविषयमतः एकञात्मास्वभावायुस्मासेकात्म्याश्रेसि
द्धायाःपाणिहारिणयदायेयस्यविशेषशास्यतिरभिधीयतेसाप्रथमाविशेषः आधारे विनाधेयेनावति एतेस्मे
वप्रसिद्धस्यायास्यन्तरागेनेवविशेषेणापिनिबद्धास्यतिरेकोविशेषः स्त्नर्थः उत्ता हितमष्टपयानानामा

का· कल्पमनल्पगुणगुणायेषाम् इमयेतिजगतीतिगिरः कथमिव कथ्येयेतानेनैवेद्यमाः अत्र कवीणामायाता
टी· मभावेष्विति गिरामायेयानामाकल्पस्यैनापि विशेषः एकमपि विवक्ष्यते केनैव स्वभावेन युगपद्दनेक इव वर्तते
१८६ सहितेनोयः उक्तः सावसत्त्वकिहिश्रपसद्य अत्र कौशमाश्रमवाणेषु असमादिमाणान्तर अव कस्मैकरूपका
वाण सावमतिनवहृदयेसेवानाः सर्वेववनेषु अस्मादृशोभान्तर अवकाशः कुतः पानाम अवैक स्याप
वनार्थापकेनैवस्वभावेन युगपद् दृश्याद्यनेकास्मिन्वनेनैवविशेषः यदपि वाकिंचिद्भेदेनाभमाणालीने
वयत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमारभनेसाम्यवतोविशेषःतदास्फुरद्दुतरूपमुत्पतापल्वलनेतास्वजनानवा
यविद्यम विचिनासस्तेनेनवोमनोभूर्धविसत्यसविनाहृदस्पतेश्च अत्रतंपत्नापारिविशिष्टमावृयुगण
मेनतेयवयुक्ते नमनोभवाहिनवनस्याशकाभिद्विशेषः अत्र मनोभवादिभ्यो मनाहृष्टवनस्यापि येत्वा
नेवतेवोमनोभवेः समप्तस्येवमथावगन्यामनोभवादेनेवतेनसमभावनेम वनलकार्यलामिस्यापेक्षा केयार
हलामसमाह यथावा दृष्टिलोमविवः सद्वोमिथः प्रियाशेषाम्लालिनेकलावृथे करूणविश्ववेनवा
धमहृदत्तानावमकिंनमेदूतम अत्रनामेवहृत्तेप्रवृत्तोविधेयमकिं किंनहृ तवानित्यशक्यवस्त्विनकारण
स्फुटमेव नेत्रयुसवेयुभेदेयुविशेषपवतान्यथामितिविशेषोपिभेदोस्तिवानेवेन्याशेक्याह सर्वेदेवविये
विधेयतिशयोकिरेवप्राणेनतावतिष्ठतेतोविनाप्रायेनालंकारनामामात अतिशयस्यविशेषस्या किंकाप्य
नेत्रत्रयेयानकस्यविशेषस्यसमस्तेयुभेदेयुभेदेयोकिरेवलत्ताएपदिवमेदहृत्योयः अत्रान्यसमस्तनिदर्शयति अ

186

तथा चोक्तं मेघासर्वे वचक्रोक्रियानयार्थौ विभाव्यते यत्नोस्मा कविनाकार्यः क्रोलं कारेनयाविनेति सर्वज्ञमेवं घले
कोशेध्रुवक्रांविलत्वणोक्रिःवामोनोभेदेमूलोमितिभावः सर्वज्ञसम्यगुणेयथासादत्वेनचलगुणस्थापनं चल्लतद्
णतामोतिभण्येनेमत्तत्वेक्षणः वल्लोतिरक्तत्वरूपकेनाणिमत्वेगुणतेनप्रगुणलयासगुणमसमदोःनुक्तेलमातिः
भावेश्चयत्वमासमटयतिमतत्वक्षणः नस्याप्रकृतनस्थगुणेत्रालीति उक्तं विभिन्नवर्णागाह उत्तरेनहेयस्यण्याः
पवितः सक्तत्वावलैःपुनर्यत्रहवेरुवामामातिनयेवेणाकरोतीतिः अत्राहणवणतिरक्तत्वरूपायसहयेष्वेःस
मोपरामानातोतमणोनानतिमातिशयेन रक्तैः सपवनीलिमागुणेलत्वयास्यलक्ष्यांतनक्षणसेतापतेदेवव्यावेष्ट
प्रत्यविनरगापत्वयागाहउत्तरजस्थलरेपत्वयावद्दोमणोनेप्रगुणवर्णेन्य सर्वयोश्चात्रहणामित्रवर्णेश्चापिद
विमणोमिःपुनः सनीलिमानेश्रापितायेतिप्रकृतेशगुणेनमणेनामित्यर्थः नहूपालन्नुहारोश्रुदस्मलतस्यादतलभ
णःयविनलदायवर्णसमभवेत्यामपिया नायामित्स्मृतगुणेनरदहणेयायलभवेदत्तक्षणेनाम उक्तं यच
लोसित्ताशर्यविसलरलहविलणमात्वरोजित्रिश्रीहित्रश्रात्रभोपभिहिस्यपत्वहणगिहितेनरोत्रसि पवलोमि
यक्ष्यविसल्लरनत्यापितयामसमोरेत्तितद्धदयम यागाभवेलिपिहदयेस्वभगात्महितानरकोपि अत्ररक्तेनेनाद्धः
शुभ्यहदयसमस्मक्रायवलस्वरागापेलयाश्लगुणस्थसमसाविमाणोपिरागेनदयहूणानक्षणतापनेदेवाहः
श्रद्धालिविकेनरागेनकृतवत्नामेयागाद्रनेनयोगपापितस्थः नदेवसूचस्थयालत्वदद्दशाश्चयोरायिकन्यनायेनः
योदाहृत्यापुनातयोरेवप्रकृतनाप्रकृतनवावकनयोदाहदिक्षमाह किंच नदित्यप्रकृतनमसोतिवप्रकृतनमयेन

का. इष्यते तेन यत् प्रकृतमुपश्लोकितेन कृतोपि निमित्ताभ्यामपि निवार्यते स्तेन कृतत्वोपि प्रतिपन्नमपूर्वम् यथा सोपम
टी. मुक्तिसमं कुर्यात् तेन कल्पलाभस्य भयं च समस्तस्तः यातहस्तनवमे वयं भ्रमाणां वीयते तेन चन नापवीयते अथाप्रकृत
१८५ योगिगम्यापूर्वनयोगेन लक्ष्मीः सम्य`ग्पि प्रकृतस्य प्रातहे समस्तनत्थानिमित्तलक्षणः यद्यथा सापूर्येते केनापि प्रयोजन
187 स्तथा तथैव यत् प्रयोजितसमव्याख्यानयतिस्तनः येनापायेन यत् केनोपकाल्पितेन समास्यते नानि गौणं तथा तत् स्थाय
कमेव यत् स्तम्भथाकरणं समाधिपूर्वतेन दृश्यं व्याहतिहेतवाह्वायातः अथ हृष्टात्मयोऽमन्तारितेनेत्रीवयुक्तेन दृष्टा च याचि
प्रातस्तत्र पीनात् तत्वं च समस्तोवतः अथ येनापायेन हृष्टं रूपेण हरिः समस्तनदाहर्तिने कोपादयापूर्वन दाहात् स्व
थात् तद्रूपं कामस्यत्वीवनसीमिः कृतमतिव्याख्यातः एवं सर्वेषां शब्दार्थानां भयालंकाराणां श्रुद्धाभेदात् तत्क्रमः सा
कीर्तनात् अथ शेषमस्माकं तेषां भेदेन कथयाम्येतानि पर्वतोपत्राण्युद्दिष्टानां वक्रोक्त्या यत्तद्गुणेनालंकाराणां
यथासमस्य समस्तानां निरूपितत्वात् यत् एकपदार्थमाग्यवार्थाविषयपदाभयं यापिवा ग्रुष्यानुमेकार्थं समस्तं यमस
वासस्तद्वाहः अथ तान्निरूपिततयावस्थितत्वात् एकानामपि काव्यानां कारकतादेः प्राणेन तस्याव्यतिरेकेणात्माम
मेमस्त्वायं तत्वेति एकस्मात् अर्थः काव्यानामानिमेसा केसम वापमस्यैव समभावे स्थः तत्र शब्दालंकाराः सं
स्तृष्टिर्यथा कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमभ्रमरसंभ्रमसम्भृतशोभया चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलो
लकलोलदृशान्यया स्तनुप्रास स्य यमकस्य च शब्दालंकारयोरोगाभावविरहात् स्वातन्त्र्येण स्थितयोः संसृष्टिः
अर्थालंकारसंसृष्टिर्यथा लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता अत्र

पूर्वापर्ये उत्पन्नतायाः अन्नार्थे बोधमायाः परस्परं भेदनास्थितिः एतदेव विवृणोति पूर्वे चरणस्यानियोगेनैव यमकानुप्रासो
मेरुशिखरे [illegible] उत्तरत्र तथाविधे [illegible] तथाविधे [illegible] [illegible]र्थः [illegible] हार्यालंकारयोः मेरुशिखर
[illegible] [illegible] तत्र [illegible] [illegible] [illegible]नुप्रा[illegible]पकं वा
[illegible]नियोगे [illegible] [illegible] तत्र [illegible] [illegible] मानो विवादयति
[illegible] [illegible] छेकानुप्रासः उत्तरार्धे [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] अविश्रान्तिः [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]मित्यर्थः [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] फला
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रादुर्भाव॥

का॰ टी॰ १८८ 188

नात्वग्राहकः तस्माद्भ्रान्तिमत्त्वाद्बाह्येयोगानुगृहेणानवनद्गणो येषां द्वयानामनीवचमत्कारकरत्वार्थः अत्र तत्केवल
चमत्कारेण ज्ञानेन वा भ्रान्तिमान् किं भेदाभेदभावेन ज्ञातेकमलिनित्यर्थः यथा वा जन्तटाभ्यां भिः कल्पितक
लेकालवलयो नियोगिन्यापनेरिति कलिलवैराग्यविसृष्टः परिश्रितमारणपरिकरकपालो ज्ञितलोशधो भस्मा
प्लुतः पित्ववनस्वयंद्यानिवर्त्तिनि उपमाद्रूपकसमुन्नेतामेषस्मिनिवन्नावोग्नृदेवरेणाभिभावेनभ्रमीयते तथार्थः प्र
प्राबोधिवित्त्वनेयमशानेभ्ववर्तिनि किंभूतेप्रवितस्त्राराणम्नसामोपरिकराःसमूहाववकपालालेरंकितेता
लयस्मात्तादृशशीकोहृशः भस्मवा अप्लुतः भस्माप्लुतेवभस्मनाप्लुत कलितवैराग्यमहात्मनाटैराग्याभावो या
नाता विशुद्धः शुक्रः स्वहस्तायेनातपवोविशुद्धः निर्मलात्मा अत्रहेतमुन्नेहते कृतार्थवियोगिन्यापनेरिवि
योगिनो वियोगेपीलानां अवयुपनस्वराणां विषयाणां विपरिनोशान्तत्वके रागाकिरणैवपाणिनायतः कले
कपवार्तवलयेयेनतादृशः एवं जटाभ्यां हतमूलतुभावेनाश्रितजटाभामपवर्जटानां महत्तकेशनामिवभासोभा
यासाम्यतिसेहत्वात् ताभिर्भाभिर्भासिभिरूपलक्षितः अत्रबोधिचित्तवलयवेदने चमत्कारणवभासाटेगितेनो
नायाउपमायाः श्लेषाभ्यो उपमाद्रूपकसमुन्नेतावपरिपोषकत्वयोगे तथैवजटाभाभिरनुपमायां कलेकालवलये
त्यादि रूपकेवियोगिन्यापनेरिवसमुन्नेतायाश्लेषस्यत्वपरिपोषणादृष्टम तत्वयकलेकालवलयमितिरूपकपरि
ग्रहेकल्पितत्वमेव साधकप्रमाणमिति प्रतिपाद्यते साधकतामेव प्रतिपादयति तस्माद्दिरूपकेनतिरोहितकलेकरूपा
मतवलयमेव श्लेषवशात्याववगम्यते तस्यकल्पितेतिपदस्य श्लेषस्यरूपकेनतिरोहितेकलेकरूपेणैव ताद्दृशत्ववल

यमेव मुखमिन्दुत्वेनोपमानतया प्रतीयते ननूपमानोपमेययोरभेदप्रतीती रूपकमुक्तं तेन सर्वरूपकं विशेषणेऽकर
यतो निर्देश्य पद्मस्तनतटे चोपमायाः प्रतिसिश्लेषेण न कथं न रूपकमित्याह न सर्वत्र रूपकग्रहणमेव यत्रायाम
वेति कोप्रसिद्धिः नम्मेवात्तवलयसोमस्थः श्लेषच्छायायामकलेकमेकरूपाणमसटेऽवप्रन्या सत्योपवर्ण्यते
प्रापणाकेनैकलेकस्यमुख्यैवदृहृनात नत्वेषाणकलेकर्कीरैः किं योर्चयार्थते किं न प्रन्यास्तमेवोपवर्ण्यते यथा क
लेकस्य शोभा शिनाबिम्बेनाद्दृहृनेऽप्रसिद्धे कृत्येण पुनर्बिम्बसत्त्विवर्णी रूपयान्प्रतीतिरित्यर्थः एवं रूपकसाधकम
कोपमासाधकमाह कलेकान्तवलया सितेति रूपमायाः कलेकस्येकटनया श्रुतिपत्तिः न चास्य कश्यतलेन
लोस्तोत्र मुखेऽभ्युपचारोपवर्णनस्यात् अक्रमप्रकारेणोपमायाः ग्रीक्रियते तर्हि कलेकस्याकृटनया प्रती
तेनोत्तवलयेनाभेदः न योऽस्योपमासाधकः साधारणधर्मः करणमुख्यत्वेनसम्भवति किं न प्रन्यासस्ते
प्रवाप्रतरति मुख्योपमायाः प्रतिपत्त्वाप्युपवर्णनसाधकः तस्मात्तत्र रूपकमेव न तु सोपमया सह संकर
मेकारानर्थः अथोलेकायमकस्य कोणहालेकायमकमाह एवं रूपः संकरः शाहालेकारयोरुपदृश्यते
यथा राजतिन देयमविरतदानवरासातिपरसारावनता गजनतावहृश्यमविरतदानवरासातिपाति सारावनता
अत्र यमकानुलोमप्रतिलोमविभ्रमेदोपादौ द्वयगतेऽपरस्परापेक्षे पादस्थापेक्षितमेकोऽर्णस्त्यर्थः अत्र यमकमिमसम
प्रधानस्यानुप्रयमकस्यापेक्षयानुप्रमकमनुप्रमकेनेति समासपदद्वयगते इत्यत्रपादस्थापेक्षे इत्यत्र मनुष्रोसिकालिग
ता तथा चात्र स्फुटे यमकसंगतो नैविध्यभेदस्यैवानामिति द्वितीयं सङ्करभेदमाह एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावा

कां°
टी°
१८९
189

इति निश्चयः द्वयोर्मध्यादेकतरस्य ग्रहणे न्यायसाधकप्रमाणस्य बाधकस्य वाभावादिति निश्चयः सन्देहोपि संकरस्य
भेदान्तरमित्यर्थः इत्थमेव हि तिः द्वयोर्बहूनां वालंकाराणामेकत्र समावेशो विरोधान्न च युगपत्स्यान्न सम्भवो न वैका
तरस्य परिग्रहे साधकं न वा इतरस्य परिग्रहे बाधकमस्ति येनैकतरएव स्यादिति येन सन्निश्चयो भावव्यूपोद्धितीयः सं
कारः समत्वेयन संकरस्यैवातिपातः एकस्मिन्नेव सन्निस्य स्यात् कारोद्धितीयेभेदसंकरस्य समवृद्धिर्वात नैव कस्या
द्विनस्याविद्वितीयाविहित्यर्थः उदा° नहरागम्भोराजिनहरस्तमानिभौजनहृप्रतिसलकाग नाकिंबाहितास्मा
भारणोऽजनतनिहीलकरा अत्र समुद्रेष्वस्त्रेते विशेषणसाम्याद् प्रस्तुतार्थप्रतीतेः किं समासोक्तिः किम
वोप्रस्तुतप्रशंसा विवक्षितं येनैकस्यापि नेत्रेण गुणेन तयाप्रस्तुतस्य प्रतिपन्नीयम प्रस्तुतप्रशंसेति सन्देहः यथाप्रस्तो
तोयथास्वनिर्भेदोयथाविमलक्षयः तत्किं विधिनाप्रस्तावितोयोजनतितिपिनेकतः अत्र समुद्रस्य प्रकृतत्वात् प्र
कृततां निश्चयात् सेकाराद्वयस्य सन्देहतामिति संकरो हेतोरिति भावः एवं द्वयोः संकरसङ्करोबहूनामप्याह यथा
वा नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति अधुनापि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः अत्र किं कामस्यो दीप
कः कालावतेनेत्यतिशयोक्तिर्वा मिथ्यातोत्प्रयोक्तिः इत्थं तमस्येव बिम्बतया प्रवसानादतिशयोक्तिः किं
वा पत्युरिति विकल्पे तिदीप्यमानरूपात्रोपवशाद्रूपकम् अथैतयोः सन्देहयोर्विवक्षया दीपके अथवा तुल्ययो
गिता समासोक्ति विशेषसाम्यादानस्याविगतौ समासोक्तिः आहोस्वित्त्वावैनेमित्यप्रस्तावादप्रस्तुतप्र
शंसेति बहूनामन्यतमस्य संकरः वेद्रबिम्बप्रसीदतिपतन्यावबप्रसीदति यतोद्वयासत्रवयादीपकस्तव

शब्दे व्यञ्जनाव्यापारस्यैकारेकोहेत्वाभासाकोद्यायामत्र ग्रंथमवतारयति अत इदमाह यस्य प्रतीतिमाधातुं
लक्षणा समुपास्यते फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया यस्य पावनत्वादेः फलस्य प्रतीतिमाधातुं प्र
तीतये लक्षणा लक्षणाश्रयः शब्दः समुपास्यते प्रयुज्यते शब्दैकगम्ये तस्माच्छब्दादेव केवलफलं गम्यते ।
न तु प्रमाणान्तरादिति केवलेन शब्देनैवागम्यमबाध्यत्वात्तस्मिन्फले व्यञ्जनादपराशब्दस्य व्यञ्जनव्यतिरिक्ता क्रिया व्या
पारो न एतदेव विवृणोति प्रयोजनप्रतिपिपादयिषया यत्र लक्षणा शब्दप्रयोगः तत्र नान्यतस्तत्प्रतीतिः ।
अपितु तस्मादेव शब्दात् न चात्र व्यञ्जनादृतेऽन्यो व्यापारः संप्रत्यत्र प्रमाणताभावमेवावतुर्थं दर्शयति तथा
हि नाभिधा समयाभावात् तथाहि दर्शने गंगादिशब्दस्य पावनत्वादौ फले समयस्य संकेतस्याभावात्
प्रग्रहणादभिधाव्यापारेण एतदेव विवृणोति गंगायां घोषः इत्यादौ ये पावनत्वादयो धर्मास्तदादौ प्रतीय
न्ते न तत्र गंगादिशब्दाः संकेतिताः एवमभिधां निरस्य लक्षणां निरस्यति हेत्वभावान्न लक्षणा पावनत्वा
दौ फले मुख्यार्थबाधादित्रयस्य लक्षणाहेतोरभावान्न लक्षणा तदभावमेवोपपादयति तथा च लक्ष
णं मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो न प्रयोजनमेतस्मिन्न च शब्दः स्खलद्गतिः यथा गंगाशब्दः स्रोतसि सबाध इ
त्युः तथा लक्ष्यं लक्षणाबोध्ये तीरे न मुख्यं यथा गंगायाः स्रोतो घोषाधिकरणे सबाधं सत्तटं लक्षयति तथा
तीरं घोषाधिकरणे सबाधं न यथा गंगाशब्दः स्रोतसि स्वसामीप्यादिसंबंधः तथा तीरस्य पावनत्वादेः
न यथा तीरस्य लक्षणायां शैत्यपावनत्वादिप्रयोजनं तथा शैत्यपावनत्वादौ लक्षणीये न किं सप्रयोजना

का॰
टी॰
९१
191

जनं न केवलमत्र मुख्यार्थबाधादीनामभावमात्रमेव किं तु तेषामाशंकाबीजमपि नेत्याह नैव शब्दः स्खल
द्गतिः यथैव हि गंगाशब्दः घोषाधिकरणत्वादितात्पर्ये यथा तटबोधने स्खलद्गतिः नैवं मुख्यार्थो
बाधादिहेतुकां लक्षणामुपास्ते नह्यत्र तथा फले स्खलद्गतित्वेन लक्षणामपास्यतीत्यर्थः ध्वनिप्रस्थानो
ऽयं ते तु स्वार्थविषयमत्र शब्दाः स्वविषयादपि लक्षणायाः प्रयुक्तास्तेन भवंति पदे ध्वनेर्मुख्यो ऽव्यभिचारिसम
गुणाः स्वार्थदर्शिनो यत्रापि गुणफलेन तत्र शब्दो नैव स्खलद्गतिरिति कारिकार्थः कारिकां व्याचष्टे केचिन्नैव शब्दः
स्खलद्गतिः तात्पर्यशक्तिर्वैलक्षण्याय तथाहि यथा गंगाशब्दः स्रोतोरूपेण घोषाधिकरणत्वायोगत्वात् तट
ये स्खलद्गतिः तात्पर्यप्रतिपादनाद् बोधयति न तथा तटशब्दः पावनत्वादिके बोधयोग्यत्वाद् यमल
क्षणात इत्यर्थः तात्पर्यार्थोऽपि के पुनर्विशिष्टः स्खलल्लक्षणायामेवान्तर्भावः ननु शैत्यपावनत्वादेर्लक्ष्यत्वे पूर्व
श्रवणीयत्वादि फलमस्त्येवेत्याह एतदेवाह यथा गंगाशब्दः स्रोतसि सबाध इति तटं लक्षयति तद्व
देव तटेऽपि सबाधः स्यात् प्रयोजने लक्षयेत् न च तटे मुख्यार्थेतावत्र बाधा न च गंगाशब्दार्थस्य तटस्य स्रो
तोगतैः पावनत्वादिलक्षणीयैः संबंधस्तावत् प्रयोजने लक्ष्ये किं चित् प्रयोजनेनापि गंगाशब्दस्तटमिव प्रयो
जनं प्रतिपादयितुं समर्थः एवमप्यवस्थानाद्यामूलत्वादितिकारिकां मूले लक्षणायाः शैत्यपावनत्वादिप्र
तीतिः एतेन स्यादिति कारिकां अभावकारिकां तथावदति एवमपि प्रयोजनत्वेऽपि ख्याने तदपि प्रयोजनता
नेलेति प्रकृताप्रतीतिकृदनवस्था भवेत् प्रकृतस्य प्रस्तुतस्य शैत्यपावनत्वादेः प्रयोजनस्याप्रतीतिः प्रती

९१

बिम्बाविशालीं गवर्णिकमथोटिवमाथविनम् श्लिष्टाश्छिदलकलापगुवोवता रबङ्गान्यकारणपुणावा
लिमेवुकोव। यथैकपदत्नुप्रविष्टेनूपकानुप्रासो यथावकिरणापवकेसराइत्यभेदारोपात कृकारपदीनाम
नैकेषां येत्नानां यमाम्नातस्थमेकुस्मिन्पदेत्नुप्रविष्टेनूपकानुप्रासोपवमपूर्वं षट्पिपदेषु वोयाथ पूर्वोक्रम
नुसनूयाति तेनामेपितरूपः पर्याकौतितः नत्रयमनुग्रात्वानुग्रहकतयामन्ते हेतेकपदप्रान्तप्रयात्तयावबु
वस्थिते श्लिष्प्रकारानुयेवमेकतेषामाकृतः प्रकारान्तरेणत्ननशकोषाकृतेमानत्वानुरूमेदभेदानामिति
समग्रायान्साटिभिमिलितेतुल्लहीवनोस्वनरामिहाटयः कपदाभरणद्युतः सेकरप्रकाराणपथ्येवाकरभीवख्या
टेयाः पृथग्व्याख्यानाभावेनानत्यमतान्निरूपातत्नवे वहेत्वः तथाहि रत्यमाथकमानसमभवबलात्मने
हासमाभवनालंकारयानाकरविशेषपयनगोनिनयाकविन समवेषांविषयाणहारकरणानेकाभिधानस्ये
तिः मेसलक्षणत्नयान त्यरामतोयुक्तस्थियाभेकरथेति रत्नाकरणयाद्ययपवनसमुपनम्सहापितसनत्न
नायिष्टाका यत्नकापिपुस्तकेषु स्फुटमेकयविषयेषु हारथ्यालेहनिह्वयम् अवस्थितेवैतिरूपकस्मि
न्नयगम्भेतेवविषयेयद्भावपिशाहार्थालेकारोव्यवस्थासमामासटपः ततपरोमेकाद्वयक्रमेणोदा॰ सम्हो
क्रुमहिरणकेसरस्थे बिम्बाविशालीगणकणिकमथ्योटिवमाथविनम् श्लिष्टाश्छिदलकलापगुवोवता र
बङ्गान्यकारमपुणावलिमेवुकोव सोणान्यत्यगामे जेपद्मसनलावणा तस्णाणहिप्रद्रलाडपोसकू
तिनवारेपूर्वैकपदलानुप्रविष्टानूपकानुप्रासोनरानुपूर्वोरथारणेपस्नावेवबोधपदयोस्थत्ताविभागेनास्य

का॰ नौ ॥ तेनासौ वनरूपः प्रकीर्तितः ॥ तदयमत्र ग्राह्यानुग्राहकत्वायासन्देहे नव क्लिहृदयाद्विरूपित्वादेकपदाभि
टी॰ धेयत्वव्यवस्थितत्वात् तत्सङ्कर एवैकसंकरो व्याख्यात इति यः पाठः सोऽपपाठ एव ग्रन्थकारमतेऽसमर्थनात् ॥
१९२ पतन्त्याश्रमभिन्नविषयेण ग्राह्यार्थालङ्कारमेकेनाथ्यासद्भावत्वं तदेव भेदस्य तत्त्वेऽवगतार्थेनात्र व्याकृतेनैव न
192 त्रैवशब्देनास्मिन्नुदाहरणे द्वयोः प्रकारयोः सद्भावात् सन्देहसम उदाहरणाभिधेयप्रपञ्चः इति एतत्प्रतिपादितानां शा
ह्यार्थोभयगतत्वेनैव विच्छित्तिविशेषालङ्कारः । इति समन्ततो ह्येकोऽलङ्कारव्याख्यानप्रकीर्णम् ॥ अथोपक्रमे इति समतये
नु-ह्यो सत्त्वेऽलङ्कारस्य सम्बन्धे तत्त्वानुमत्या कार्यशोभाकर्तृत्वेन प्रसिद्धानामेवैषामलङ्कारणं कृतान्यशाह्या
र्थोभयगतत्वेन नियमतः शोभामाशिकार्यशुद्धाव्यमर्पयेत् ॥ कृतः पुनरेषु प्रतिनियमोऽयमेषामलंयोगिकाव्यशोभा
निष्पादकत्वेनैकालङ्कारः शाह्यम् कश्चिदर्थस्य कश्चिदुभयस्येति चेत् उक्तमत्र यथाकाव्यदोषगुणा
लङ्कारा णां शाह्यार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः ॥ निमित्तान्तरस्यासम्भवात् ॥ त
तश्च यालङ्कारो यदीयोभावाभावावनुविधत्ते स तदलङ्कारो व्यवस्थाप्यत इति प्रभालङ्कारप्रत्यावेतनवमाले
मेति तेनानिमित्तार्थः प्रतेदेवं विभज्य दर्शयति ॥ एवं च यथा पुनरुक्तवदाभासः परस्परितरूपकञ्चोभयोर्भावा
नुविधायित्वादुभयालङ्कारो ॥ भावाभावानुविधायितयान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनेत्यर्थः ॥ तथा शाह्यत्व
कार्यान्वेत्याप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ शाह्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वा च्छद्रार्थान्वयव्यतिरेकानुविधा
यित्वादर्थत्वेनैवोभयालङ्कारत्वमेषामित्यर्थः ॥ ननूभयालङ्कारः शाह्यालङ्कारप्रत्यावेतवदर्थानीयालङ्कारशाह

नस्य पुरुषोत्तमादिस्यापि शेकयाह ॥ अर्थस्य लक्षणे वैचित्र्यप्रकटनया प्रतिभासने तिलेकाव्यालंकातिमध्येवस्तुस्थि
तिमनर्थस्य व्यतिरेकः ॥ चक्रनोमुखमेव्यश्चाह स्यात्प्रश्नेव्यतिरेकोपमिति किंचिवाथापि सत्यावैचित्र्यभुपस्नाटस्था
लंकारमध्ये लाततः स्यार्थः ॥ कारणकार्यलादिव्यक्ताश्रयाश्रयभावप्रवन्नमदलंकाराणांनिर्मितेनन तस्त्वयव्याप्ति
देकाविनिमनमाशङ्क्याह ॥ यो लंकारोयमदाश्रितः मतदलंकारान्तरापि कल्पनायामन्वयव्यतिरेकावद्वशाश्रय
न्त्वोन्नदाश्रयणमृतेषां विशिष्टस्याश्रयाभावेविभावस्याभावात् ॥ यथा कारणलादिकार्यरोधाश्रितमदलंकार
त्वेपपत्ते नत्वेहाप्यशक्याश्रयेणशक्यालंकारस्य मध्याश्रयेणाश्रयाणालंकारान्तरमितेत्वमपि कल्पनायाननुदत्वया
व्याप्तिरेकाविघातेविनानमत्युपदेशोनमस्मवति अन्वयव्यतिरेकानुविधानेविनाश्रयमाश्रयणमत्र पदेशोपसं
यमालोच्याह मायाश्रितापितस्यामवैषाशक्यालंकारस्य मध्यमाश्रयापितस्याश्रयालंकारान्तरेत्वस्मलंकारतासिद्धि
स्थेः ॥ स्वलंकाराणांयथाक्रमनिर्मितपवयास्यव्याप्तिरेकानुविधानमेवानासंव्याप्तिरेकमेदावगतौहेतुः ॥ अथ ॥
स्थेः वैचित्र्यलंकारादेशाश्रयस्यापेक्षालानुरूपः ॥ पूर्वविषयदोषेष्वतभावयति ॥ येषांदोषाणांयथायोगमभावेना
पिकेवन रूपकेषुतः पतेतोनितनपृथक्कालिपादिताः ॥ अलंकारदोषालेषांप्रकटदोषानभावेवविस्तरस्याहमाह ॥
तथाहि ॥ अनुप्रासस्यप्रसिद्धाभावोवैफल्यहतिविरोधपृथक्तिपदवाोनस्यासंप्रसिद्धविरुद्धतामगुणश्चवेशतिरूप
तवांनातवयथाक्रमेनातिक्रामेतिनतभावमाह ॥ प्रसिद्धः ॥ शास्त्रीयापालौकिकत्वाश्चाभावः ॥ प्रसिद्धविरुद्धकार्ये
ष्वपवोतमर्थन्तरस्यार्थः ॥ क्रमेणोदाः ॥ वक्रोक्तकार्याकिंहास्यविरहोन्मृतोदयुक्तंनानातान्नदातान्वयनाशोदयणक्षापवर

का॰
टी॰
१२३
195

णः कृत्वा गुरु भवेत् संयोगः स्वचः स्वराणां नगाउपकृतये नित्यगुरुकस्य यमलो ते ति प्रीतिश्र स्वोन्वहस्मद्दिमहृवैः सोगः
तान्मान्नेनोनः अथ कस्यैकस्यैव प्रतिनियमेन स्थानित्वं प्रायानुरोपैन व प्रतिप्यादितानानुरागोतिहाणादिगुनथाप्रतेनोने
तिप्रासिद्धविरोधः वर्कोविलक्षणकस्य पृथोगस्याराः कोलालेन्वोपेक्षितेतिकल्पेक्स्मेणाः नियमानुरूपास्वेति
स्तुप्रासाथ्येमेव न तस्य गुणाणादिप्रासिद्धेत्यर्थः भगणन्तहणियमणामस्तिरमानन्तुरूपन्तस्मोनुमृविवर्णादिस्मलोनोनाः
पितनागक्षोमिनर्तिकेत्दोयमे अनणुणतन्मांणमेवलमेवतन्मिणितिनमृत्तमेनामम पदिसगणामहृणवृत्तोगलाः
णकसकाराणंकृहते अथवाद्यमाविवेद्यमातेनकिंविद्याहृतप्रतीयतेऽस्याप्येगुशार्थेतेवानुप्रासस्यैवफलम
अथतृकेतिगदहगमनेममांकिमितुकारणंविनोकृहतेऽस्येतावतिवाक्षेवाक्यार्थेऽस्यानिपदानिनंकिमगु
पक्वैतानानुप्रासस्यैवफलमगुशार्थेऽक्रान्तिपदानितेनकिमगुपक्वैतानानुप्रासस्यैवफलमगुशार्थोक्तिपव
वृत्तोपितमंत्रस्मित्यर्थः अथकेदोककाल्पयाश्रुणोसाकारादेकल्लकाराहिमाम कस्तुकेष्याःतणकाराहकृहकाला
तिसृइ। अथस्तृगारोपदविवर्णाउस्वरःश्रुवोकृयानोनाविरुधतश्तेपदशानुप्रासेप्रतिकूलवर्णाहलिविरोधः
अथोत्रोव्यञ्जनकानांविकटानांवर्णानांस्तृगारेप्रतिकूलमादेव स्तृगारव्यञ्जनकानांविकटानांवर्णानांस्तृगारेप्रतिकू
लमादेवस्तृगारस्येव्यञ्जकायाउपनागविकायाह्नेविरोधःप्रतिकूलवर्णाख्योदोषपदानमृतस्यार्थः यमका
सपारयणागजेवनयमनमगुरूकृतेदोषःपश्चाप्तेगमस्यैवमाणःसरमागाहावकोणोवेनरोमटमाःउनते
निर्णयतोपिनेतोपिजनेकथितस्येवतः अथमेदरमाः अथप्रागुणयमकभेदलक्षणानिरकाकोविसंप्रदायाः

ष्ठीतेनैवायमस्य पुष्कल्याख्य एवेदोषः इत्यर्थः उपमायामुपमानस्य जातिप्रमाणगतं न्यूनत्वमधिकत्वं वा ताट-
ष्ठ्यञ्जनुचितार्थत्वे दोषः यमोस्य एतन्न्यूनताधिकत्वे यथाक्रमेण हीनपदत्वमधिकपदत्वं च नवश्यभवतः अ-
धिकतानामुदाहरणानि गतत्वादिसमुच्चयानामिवन्यूथ्यं क्रमेणाह वेत्यादिना चाण्डालैरिव युष्माभिः साहसमेतत्कृतम् अ-
त्रोपमानस्य चाण्डालस्य जातिगतं न्यूनत्वम् उपमेये साहसमितिप्रायकरणस्य नियतत्वात् प्रतिपादनं न्यूनत्वान्नेह
म वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति अत्रोपमानस्य स्फुलिङ्गस्य प्रमाणगतं न्यूनत्वम् उपमेये यदेपनन्नकि
ञ्चायास्तिरस्कारे अत्रोपयामसमासीनस्यकवाकोविदानेन प्रमाणदोषभावान्वयाविति मिलत्स्वरिवप्रनाः अ-
त्रोपमानस्य न्यूनत्वमनाविष्टानमाधिक्यम् उपमेयस्यापि ह्रासस्यपर्वयवमानादनदेम पातालमिव नाभिस्ते
स्तनौ क्षितिधरोपमौ वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः अत्र पातालाद्युपमानानां परिमाणगतमाधि-
क्यमुपमेयेषु स्तनदण्डेषु पातालाद्युपमानानाम् समस्तस्यैव सर्वेषामुदाहरणानां हीनमाह अत्र एतानि उदाह-
रिष्यमाणे अनन्तरोक्तस्य एवेकदेशिनस्तत्पदविन्तीर्थता प्रस्तुतोर्थः श्रीयुतमनुविन्तनानिन्दितस्वरूपार्थः ३
पमानस्य पर्यन्ततामाह स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् विराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवां-
शुमान् अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्य तडिल्लतायमेकेनाप्यपदेनाप्रतिपादितत्वात् हीनपदत्वम् ३०
सूत्रपमाधिकत्वमाह स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशा-
यां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः अत्रोपमेयस्य शार्ङ्गादिरूपेण दंष्ट्राशशिनो ग्रहणमतिरिच्यते इत्यधिकपदत्वम्

का॰ टी॰ २०५८ अत्र विस्तारः उपमेये येषां वचनस्य विशेषणत्वात् उपादानान्तरूपमाने भेदप्रतीतिर्न तु स्वरूपमानेन साधकोपमेनुवि
नोपि कथनदोषो भेदप्रतीतिर्न भवति तात्पर्यार्थः लिङ्गवचने भिन्ने उपमानोपमेययोः सामान्यधर्मो वेदभिन्न स्वरूपेण कथ्यते
भेदे एकत्र साधकत्वेनापि बहुवचनादिरूपत्वात् सविशेषणस्य वचनस्योपमानरूपमेयत्वेन वा प्रतीयमानेनापि उप
मा प्रतीयते इति प्रकान्तस्यार्थस्य संकटमानं वा हानिस्वरूपमात्र प्रक्रमे स्वरूपत्वम् यथा विनता रत्नमिव युक्तोपि कर्ता
नोपि हीनाभावो दृश्यते अत्र युक्तोसीति पदं वा काव्ये विवक्षितं वा भेदरूपमानस्य स्वरूपं गुणस्य रूपकस्य विशेषोपमे
यस्यापमानापमानयोर्विवक्षितयोर्नापि लिङ्गानि दोषाय न तत्स्वरूपमपमेयस्य वा सामान्यस्योपमेयेनोपमानं एव विधाय
मेये नैकत्र वचनस्य समन्वयोपमानधर्मेणास्य भवान् उपमानधर्मे समानधर्मेण प्रक्रमस्यातिवोहाद् इतं प्रक्रमा
वियतात् ये दोषाः न तु कश्चिद्दोष इत्यर्थः सकलवाभिर्तिनोदवशङ्काः कलवधूरिव अत्र शुद्धा इति समानधर्मेण नैव
वतितं बहुवचनान्तं दृष्टान्तोपमेयैः सकलाभिरेव सा तात्पर्यम् उपमानेनैकस्य नाम्नि न समत्वान्तिः इति प्राग्वदेवाप
काशाभिदानक्रमभागः अत्रापवादमाह यत्र तन्नानानोपि लिङ्गवचनेः सामान्याभिधायिपदस्य रूपभेदत्वाप
ते तेनैव स्वभावत्वमाः उभयपक्षान्वयस्यानुगामितमस्य भवनात् यथा गुणैरनेकैः प्रतिपूर्णो श्रीवत्सैरिव महार्णवः अ
त्र गुणरत्नशब्दयोर्लिङ्गभेदेऽपि नवैरिति समानधर्मस्य द्वयोरपि लिङ्गयोरेकरूपत्वान्न दूषणत्वमाः तत्र पूर्व
महर्षिभाभिः सोऽयमेषु रत्नाभरणः इत्यनेन स्त्रीपुंसयोर्भेदानन्तरवाक्यविधुमाद्येति अत्राभिः सोऽभिमहर्षिभावुपमः न
स्यावशेनैव पक्षस्य मधुरत्वमापत्तीत्यलंकृतः पूर्वितः परोपमाभावः इत्यनेन इत्यपाप्तोभोवादिकः तन्नेष्टाः केरवनदो

याविभ्रमाइवेति विपरीतश्लेषोभेदः यतेस्म यानेनोक्तं होत्स्यादिति माद्रुकूववबेनेतूपे विभ्रमाङ्कीदृशाः प्रसदृशाः मधुर
तोम्भृतस्य अत्रेति गमन्यो विभ्रम्ये रूपमानेनोपमेयतना विभक्तिः पुनरेकैवरूपमानोपमेयपदयोरिति पाणिनिः
परिभाषयैकवद्भववनानत्यो वैपरीत्यविभ्रमश्चाहयोरुपमानोपमेययोर्नाभिहेतत्समानधर्मो गम्यमनूद्दश्यते दाता
ववनभेदेप्येकवचनत्वान्नदोषइत्यर्थः कालपुरुषविध्याद्यभेदेपि तथा प्रतीतिरस्खलितरूपतयाविश्रान्तिमासा
दयतीत्समावपिभग्नप्रक्रमतयैवव्याप्तः कालोवर्तमानादिः पुरुषः प्रथमादिः विध्यादिर्विधिप्रतिमेयवर्णाद्य
कोविभक्तेनामर्थः उपमामभेदेपि तथा प्रतीतिरुपमानोपमेययोः समानधर्मस्तानसम्बलितरूपतयाविश्रा
न्तिमासादयति एकवचनसाधारण्यमनभिमतेनेनसाधारण्यमिस्पतोहेतोरुपमेयिप्रक्रमभेगाव्याप्तदोषः यथा अ
तिस्त्रिनामकाक्रमस्याङ्गुरमापक्रमेदतो यश्चिसाधारण्यमितिया मानस्य साटेप्येववेमता अत्रैवेतनाश्रमादमामोत्प्रे
नस्याक्रमभेदतोपुरुष्माणोत्वेवाक्तावेतनयोरुपमायेपमानेन समानधर्मेन्तया विवक्षितोक्रियाभूतकालउपमे
येपवासाधारण्यमभन्नते नतूपमानेवैतनाख्येसर्वदातत्थैववर्तमानेनसाधारण्येनेति प्रक्रमभङ्गः प्रतिप्रमन्न
नविशेषवृत्तिः कौशलम्भरणाहविस्फुरद्रश्मिकान्ता विभ्रान्तसेमकराकेतनमर्चयन्तीबालप्रवालविट
पिप्रभवातनेव अत्रलतानायिकयोरुपमायाविभ्रान्तमेखलिपदसमानधर्मेनविवक्षितसप्तम्यपुरुषविनिर्देश्य
तम्बन्धोपनाहेयाप्रकृतयानायिकयैवसम्बध्यते नतूपमानभूतयाप्रकरणाभावादसम्बन्धोयालतयेत्युक
मसाधारण्यात्प्रक्रमभङ्गः प्रस्तुतमननविशेषवृत्त प्रागवदित्यर्थः ननुत्रुविभ्रान्तेतिशतृप्रथमपुरुषनिर्देशेनैव

का॰
टी॰
२८५
195

पादोस्तुनन्तथाहि नायिकालतनाविभ्रान्तेनेयमिवेयोर्थः। मिथ्यादिरूपाणां कथाह। भ्रूलतानां विभ्रान्तेन नानाविभ्रान्तमेत्
ति समेत्योपमानविषयत्वेनयात्वन्यास्यात्तद्रूपभेदः। भ्रूलतानां नानास्यं वेनानाम्भावपुष्पकतेन्येमदनपुष्पानिया
मतीर्णानां वासवृत्तस्य प्रतीयमानाकिः। दोषाप्रवामद्वैन्यथ्यलतानां भ्रान्तेन तथा नृत्ये यमेन तीर्णानां भ्रान्तेन प्राकृतो
मुनिनाश्रयमेत्य वेवाक्याथतानामपृष्टेन्वेषणात्मनोपमानायावतोनिश्चयनियमतीर्णतानामनस्यणाभवा
स्तमर्थस्यास्मत्वोपमानानापालनायाविषयत्वेन समुद्भूयाव्यवत्याव्यनयामात्रुरूपः भेदः। प्रथमसुरूपणा वा
याभावार्थः। विभक्त्यर्थभेदमाह। गंगेव प्रवहन्तनेनेत्युक्तौ तितिरित्यादौ चे गंगा प्रवहति तेन तत्प्रवहन्तत्सर्वं
प्रवहन्तप्रवर्तेनात्मनोविधेः। यथा गंगा प्रवहति तथा तत्कीर्तिः प्रवहतीत्येवमुपमायां सायाया एनेन विवाद
ते प्रवहतेरुपमेयायाः कीर्तेर्विवा प्रवर्तप्रवृत्तमनात्मनोविधयार्थस्पर्धयालात्वनया प्रथयेवस्यनिमात्रेनोपमानाभूता
या गंगायानापि तस्य स्वरा प्रवृत्तत्वादेवेनेकत्वमायाया एणात्तक्रमभ्याः। पदेजातीयकस्यापृथक्पृथक्स्यसदृशस्यापी
प्रभेतेरस्यापि विभक्त्यर्थस्योपमानासम्भविनेन। विरोधिवत्तते सतमाकोप्युपादानेपृथक्त्वादावप्राप्तस्या
पेक्षारूपाया। प्राप्तिसृष्ट्युपमेयपुवसम्भवेनरूपमानोपितस्य विरोधिवनस्यप्राप्तत्वादेवेत्यर्थः। विरुद्धयावि
पितेनेत्यणास्यैवणापोश्च सप्रस्थाप्यनाह। यतेदोषाक्तेश्चिदेवाभिमतानासं वैयर्थ्यं महत्वादित्युत्तरूपपत्ति नत्
समानस्तुत्वेतिप्रतीयमानेवाप्यमानरूपादाय पुष्पवांसितापायुपमायामप्रमेयस्याप्रकृतत्वात्मोभिमतस्वपात्र
कस्यनकालादिभेदोस्ति। उक्तोदाहरणेष्वप्रहतोवेनतयोः पुष्पप्रमादयोः कार्यस्यापामिनायामयोश्चकर्मणो

सर्वस्मद्दृणीयमानादिके प्रतीयमाने साधारण्ये धर्मे साश्रितोपमासिद्धोपश्चादुपमेयायाः क्रमुद्धमाः प्राप्येति
क्रियासम्बन्धे कालभेदकृतो दोषो न कश्चिदापतति । तथैव प्रत्यग्रमज्जनेन यद्दैवीलतनयोर्विशेषणमा
तादृश्योर्नानाबिम्बप्रतिबिम्बप्रतिसमानधर्मेतावन्मेरूपमासिद्धोपश्चादुपमेयस्य क्रियया सम्बन्धा
येपुरुषभेदकृतो दोषो न सम्भवति । पूर्वविधकादिभेदेपि पूर्वं द्वयो रूपमानोपमेययोः समानधर्माभि
सम्बन्धः । पश्चादुपमेयस्यैव क्रियासम्बन्धेन कोपि न दोषस्तत्पर्यः । यद्वन कालविशेषवाचको क्रियैवा
समानो धर्म उपमाप्रतिपादकः । ननु भीतोरेखेव कथमिव पुंक्रियरितिसाम्यमिश्रोद्धमापावकशासिकएवाह
यत्राणुपात्तेनैव साधारण्यधर्मेणोपमावगम्यते । यथाशुचिस्मितेव सत्यवाद्यमूर्खवदितीति तत्रापि शुचिस्मि
ते एवं सत्यवादीति प्रतिपद्यामहे । अत्रापि सत्यवादीति प्रतीयमाने सादृश्ये उपात्ते वा साधारण्यधर्मे पुपादा
योपमायाः प्रसिद्धायाः पश्चात्कालवाचकक्रियाभिसम्बन्धे दोषाभाव इति जानीमहे । अत्रापिनरूपमाश
रूपविन्दति । सत्यवादी सत्यवदतीति वनपोनरूपमाप्राकृतो वेदेषु धर्मेषु स्मातीति वद्युधिष्ठिर एवं सत्य
वादेनसत्यवाद्ययोभिन्नयोर्वरणमात्रम् । यथावेपाद्रुलतोसि वैकस्यैव पातर्थस्य सामान्यविशेषभावेन
विशेषणविशेष्यभावाद्वाद्वगतोनयोर्न रूपत्वयन्यायापोह्यर्थः । विद्यारितेचैतद्धि सत्यकाशप्रकाश्य
मेतन्नेदायसलम् । अत्रास्मिन्नश्रवाकैर्यो हिः काठिण्यरमाह । सत्यमेवतत् । किंतस्यैतेषु प्रयोगेषु स
मय्यनामिदंतन्तसर्वेष्वानिरवद्यप्रत्ययनैवसत्यप्रतीतिविवादादितिमवेतसप्रवादप्रमाणम् । यदेकस्यैवयथा

का॰
टी॰
२५९
196

नर्थस्य विशेषणविशेष्यभावोऽनुप्रयोगाक्रम्यमानः सातानुपपत्तौ वा तैनैव स्थितेषु वाक्येष्विदं समाधाने
न तत्संबन्धेऽन्यतोऽरोपणप्रसक्तनार्थप्रतीतेनोपकर्षादित्यर्थः अस्मादृश्यासम्भवादपि उपमायां प्रवृत्तिविना
शाया एव पर्यवस्यतः यथायस्यामिकाव्यशोभिनेविततार्थरोपणम् अत्र काव्यस्य शोभिनार्थानोपव।
स्थिभिः सादृश्यकृतापि न प्रतीतेरित्यनुचितार्थम् अत्र यथा कथंचिदादृशादिना दिनाकाव्यशोभा
नोत्पत्स्यस्मभावितेऽपि ग्रथनक्रियायाः उपमानोपमेययोः साधारणाभावादेवानौचित्यम् निष्पन्न
तस्मादेव नस्पष्टोपमाः प्रागायन्नु मेऽपुलमप्यभागः ज्ञानत्वस्य मालाधवबारियादिनायभागः यदिवेषु नो।
केन अथापि त्वलेन्नुमुथगः स्वयमारुत्यानि घ्यतेस्याः समस्मवतोऽत्रपनिबद्धमानो यो विरुयमवपुला
ति अपि हिमानायतेनेशिष्टातस्यपतयाहृयमेल्लापि हिस्यापायतनेसमस्मवस्यापितन त्वलेन्याऽतिसुपद्म।
लमनुचितामिति भावः उक्तलपमायिसमभावनेभ्कं बादयपवशाहावक्रेणास्महते नस्थापाहाया।
केवलमसमपाधर्मेवप्रतिपादयिन्तेपयायामत्ताश्रमस्यवासयाविवलितत्वादितितत्याप्राकिर्यस्याऽत्वावक
नेदोषः यथा उद्ययोदोपिकाप्याभोत्रकुलेमेवकोमलम् नारीलोचनवानवयेशकामकुचितयथा।
अयोन्यलस्यम्कुलनेशोकासेकुचितनेसमभावयितेकवेलात्ययेतवत्तयथाशाहोनशक्रस्यवा ॰॰ के
नाभेवायदोषस्त्वर्थ्यः उक्तोहितनमपितात्ययेनस्लानिकेनरूपणापोरवजितनानिरूपात्याप्रत्ये तत्सम
थेनायपदार्थानरम्यासमस्योपदानेमदातेत्योमिवागतत्वलेस्येतस्मोवीनमितिनिविषयत्वमेतस्यानुवि

नार्थत्वेन दोषः प्रकृतेन समस्थावितेन प्रकृतेन परमार्थेनो रूपेण हीनत्वात् दर्शितं बाह्यवस्तु वक्तव्यं हीनमेव अतएव
स्यात्समस्थवत्तः समस्थेनायार्थो न स्यात्समः देविष्वनैकानुविनश्यतैतच्चित्तस्येवानुदोषः एतदेवोदाहरणं दृष्टा
दर्शयति यथा हि दिवाकराद्दूरतो घोरान्धकारे दिवा धीनामिवान्धकारस्य तदेवानुभवग्रहणं ग्रहणेन समस्त
भूतैः क्रियमाणसमीव अत्रोक्तेन स्यात्समस्तो दिवाकरग्रामसंपद्वन समस्थावलि कृतएवैतत्स्याज्जितं समाहरणं
विज्ञाने समस्थाविते न रूपेण प्रतिभासमानस्यास्यनेकदाविरूपपरित्वसमस्तैतानि स्यात्थ एवैतत्समस्थेनायथ
त्वः अत्रभावेरूपस्य तन्मनः ग्रहालीनतेसमावप्रवहेतत्प्रकृत्तन्यासा स्मृतयोस्मितत्तत्स्वाभावस्त्वेवेन समाभावरूप
स्यात्मीव तत्त्वाभावरूपेण समस्य समस्थव एवेत्यर्थः एवं समस्थावितेनास्येतत्समस्थेनेन ग्रहालीनत्वेनैवेतो
नाप्रतिभासमानस्य ग्रासस्य नान्नस्य न रेहेतत्रूपानुपपत्तिर्ज्ञायते इति निष्फलमेवतत्समस्तीकरणं अथो
न स्यात्समासमस्थसमस्थेना रूपतच्चत्वात्त्वाल्लितंसमस्थितेमेवोच्यते समस्थसमस्तः समस्थीकरणं विशे
षणमित्यर्थः मायारणं विशेषणं वर्णादेव समासमीक्षिते क्रमयुक्तमाने विशेषं प्रकाशयतीति ना
स्यात्पुनरत्यादाने प्रयोजनाभावादनुपादेयत्वं यायदस्य शब्दार्थ्यतेऽपुनरुक्तता वा दोषः यथा यथा स्मृश
तिनिग्रहस्य समस्तैकाकुम्भः कौटिल्यत्वेविद्ध्यमितता एवा अत्रानुमानप्रयोग्यदृष्टा स्यात्स्फुटविपर्यावि
यायोऽस्ति निश्चिया अत्रतापविज्ञस्यमासमानपरिग्रहयोविसंवादाणविशेषणयोर्वैरूप्यं कतरहेतु क्रोधप्रतीतिना
धिकारूपरूपमानविशेषणोपनैवप्रतीयतेति नमस्यवितव्यतिस्वरहेतुपादानेविशेषणं मकृत ८

का॰ यथोदाहृते पुष्पार्थेने विशेषणस्य लुप्तत्वेन न्यूनत्वमित्यर्थः । एतदेव व्यनक्ति अत्रेति स्मरवेः कनकाम्भोजवयस्या सा
टी॰ दृश्या विशेषणं च पुनर्व्यक्ति विशेषणयोर्ग्रहे न च नायकत्वया व्यक्तिः । यथा श्री सौरिवसन्तश्रियो पि प्रतिनायि
२८७ कानि न भविष्यतीति किं पोयन्ते यान्ति सङ्ग्रहोपादाने । यथा चकारस्य पुनः समाधाय गौविशेषणमाहृत्य शो
197 भूतिगतिनिर्देशेन च दिशां हृदयं सवनायकत्वमभिव्यज्यते न तत्सङ्ग्रहे तेनानेन तथ्य व्यप्रतिनायिका याश्रपि वे
य्यते वेपवतामसङ्ग्रहेन तत्पदानव्यर्थमेवेत्यर्थः । नन्वेवं वक्ष्येण पमाया समयेन तद्दोषसमभवत्पुनः कथा दृष्टे
षेणमाव त्वसविशेषयो यथोपमानस्योपादानमेतरेपसाधारणस्यापि विशेषणस्य न तथा प्रतीतिः । पुष्पा
एषु न तथा प्रतीतिः । यथा स यत्र पल्लवाताम्रभासः कदापि विरानिते पभात मध्ये वा स्फुरत्फलानुग्रहेन प्रदातेति प्र
योपमानभूतप्रभातमेघ्या सङ्ग्रहेनोपदानेविना न प्रतीयते इत्यत्र च न दोषः समासेन तेन कम्पायान्यतो यमप
वे त्यन्तोदोष इति भावः । अत्र प्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयमानयत्तान्तनपुनः । प्रयोगान करस्थेनानेपमप्र
प्रस्तुतप्रशंसायां च न न पुंव प्रस्तुतानाव्यानोभ तयाणाहे न तदभिधानं तदर्थमेव रथ्यः । यथा प्राहृते पुविहङ्ग
मेपुमसकानाय मुखेनाथ नेमध्यवायुरिवावसन्तलणमणिगंधनेमणीनाकृविसप्त । खद्योतेनापि न कल्पने प्र
लितमध्ये विनेमविनायिकामासमवतनाप्रभुमिवानामध्यतनोतरम । अत्राविनसः प्रभोप्रस्तुतोविशेषु
सामान्यद्वारेणाभिधेयेनैयाक्रमेवपुनः कथ्यनम । प्रत्याप्रस्तुतनायमप्रकारयत्तस्याहिविशेषस्य सामान्यस
म्वेवेनायकासामान्यमित्यतादनेवप्रस्तुतोवेतनः प्रभुव्यज्यते नस्य तत्सङ्ग्रहेन रूपादानेव्यर्थमेव पुष्टता ।

का॰ क्षिप्तो दोषः उपसंहरति नवैते लेकाव्ये दोषा यथासम्भविनोऽस्मिन्नेवं नातीयकाः पूर्वोक्तैव दोषजातं तत
टी॰ भावितानुप्रासकत्वादि यत्रातिशयरहितेति सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणम् एषामलंकारदोषाणामस्माभिः पूर्वोक्तदो
१९८ षभाव कस्मिंश्चिदपि दोषलेशे नैतावता पृथग्लक्षणीयाः किं तेन न दोषसामान्यलक्षणसंग्रहेणैवैषामपि सं
ग्रहीतत्वात् शुभं इति श्रीमम्मटाचार्यविरचिते काव्यप्रकाशे राजानकानन्दकृते काव्यप्रकाशादर्शने [illegible]
ऽर्थालंकारनिर्णयो नाम दशम उल्लासः इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यन्न तद्विचित्रं
यदमुत्र सम्यग्विनिर्मिता संघटनैव हेतुः विद्वांसोऽत्र निरूपितं भक्तेनोपपन्न मार्गः समिज्ञातत्वं पृथग्गतेन पृथ
क्पृथगवस्थितोऽप्येकरूपतया प्रतिभाति तत्र संघटनैव निमित्तं किंतु सम्यक् स्वबोधायैकसंग्रहणाय।
संघटनेन तद्दूषणादिकामप्रतिभासमानं एतेन च मम्मटमतेनोऽग्रसरणे हेतुरेष ग्रन्थः ग्रन्थकृतानेन कथमप्यस
माप्तत्वादपरेण च पूरितत्वाद्वृषोषितानां हि खण्डोऽपि ग्रावखण्डतयापि प्रतिभासते तत्र संघटनैव मायोऽहेतुः नोहि सं
घटितस्य संघटितेषु यः कदाचिद्विलक्षणत्वं संघटनयाऽप्यन्यते यदुक्तं कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः परिकरावधिः प्र
बन्धः पूरितः शेषो विधायालटसूरिणा इति अनेनापि उक्तं काव्यप्रकाशदहकोऽपि निबन्धकस्याहाम्भोद्धाम्भ
कृतपिकनिनादस्तवलाभः लोकेऽस्मिन्विकृतामिदं नितरां रसालवनाप्रकाररचितस्पन्तेराः फलयत स

म्पूर्णोऽयं काव्यप्रकाशग्रन्थः शुभं

लिखिक ॥ ॥ राम

